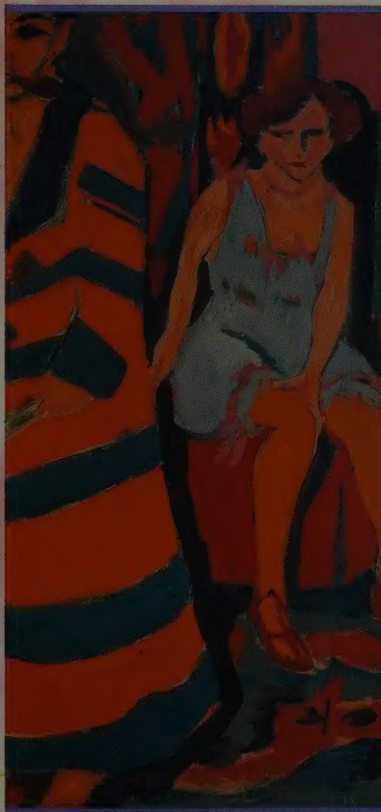

Nancy Friday

Jaloezie

*Een prikkelend
document over
een verlamrende
emotie*

Jaloezie

674
H. L. L. L.
T

Van dezelfde auteur

Dromen van de daad
Mannen en liefde
Diepe gronden
Verboden vruchten

Nancy Friday

Jaloezie

A.W. Bruna Uitgevers B.V. Utrecht

Oorspronkelijke titel

Jealousy

Vertaling

J. Sliedrecht-Smit

© 1993 A.W. Bruna Uitgevers B.V., Utrecht

Omslagillustratie: Ernst Ludwig Kirchner, zelfportret met model

© Fotostock bv, Amsterdam

Omslagontwerp: Jan Weijman

ISBN 90 229 8102 9

NUGI 711

Tweede druk, november 1993

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

deel een

1. De memoires van een jaloerse vrouw/7
2. Herinnering aan een vergane tijd/48
3. Afgunst: het slechte zaad/82
4. Zelfrespect, zelfzuchtigheid en zelfverheffing/121

deel twee: Projectie

5. De memoires van een jaloerse vrouw/152
6. Competitie/187
7. Wees een man/227
8. Een echte vrouw/274
9. Verraad: een middag met Medea/329

deel drie: Broers, zusters en wraak

10. De memoires van een jaloerse vrouw/343
11. Dankbaarheid en liefde/386
- Bibliografie/416

1. De memoires van een jaloerse vrouw

Ik heb eens een man gekend die jaloezie uit zijn leven wilde bannen. In zijn jeugd was het zijn moeder die hem dwong de opgeprikte kousenadvertenties uit zijn kamer te verwijderen. Later was het zijn vrouw die hem attendeerde op de voorwaarden die vrouwen aan liefde verbinden: hij lag op bed een blad met naaktfoto's te bekijken en streelde ondertussen zijn geslachtsdelen. Hij keerde zich naar zijn vrouw en wilde haar omhelzen. 'Nee,' zei zij.

Op het moment dat wij elkaar ontmoetten, had hij zijn vrouw en drie kinderen verlaten en zijn intrek genomen in zijn kantoor in het westelijk deel van New York. Hij was bezig een nieuwe start te maken en het leven een nieuwe wending te geven: het zijne. Ik werd verteerd door jaloezie in een verhouding die dreigde stuk te lopen: de mijne. Ik was de verliezer die zich verloren voelde en stond voor iedere suggestie open. Jack was een geboren leermeester en expert op het gebied van extremen.

Ik had nog nooit een academisch gevormde man ontmoet wiens opgewekte 'hallo' een orgasme en geborgenheid in het vooruitzicht stelde. Hij was zo'n Aardige Nette Man. Er bestond trouwens geen Keuriger Meisje dan Nancy Friday. Altijd braaf wachtend tot de mannen avances maakten. Ik bood seks nooit eerder aan dan wanneer het werd gevraagd en gaf ook nooit meer dan de man verlangde. Wat verborgen bleef was mijn schandelijke geheim: wel-lust.

Ik raakte volledig onder de bekoring van elke man die dat deel in mij wakker riep dat zijn stoutste dromen overtrof en het kwam eenvoudig niet bij me op dat ik het zelf in me had. Afhankelijk, bang om hem te verliezen, droomde ik al stiekem van zijn opvolger, de volgende man; iemand die me nog meer over mezelf zou openbaren. Ik was de jaloezie in eigen persoon: een man hoefde me niet per se te bedriegen om verdacht te zijn. Want, dacht ik, was niet iedere man uit op seks, zoals ik zou zijn, indien vrouwen diezelfde vrijheid gegund werd?

Dat was wat Jack te bieden had. Polymorf pervers was zijn credo. Ik had nog nooit van Norman O. Brown gehoord, maar zijn 'Op naar het genot en weg met de pijn' klonk uitstekend.

Jack had zijn hele leven al lustgevoelens bij vrouwen weten op te wekken en hen via het bed tot een orgasme gebracht. Zijn droom was het omgekeerde

– hij wilde die Slechte Vrouw tegenkomen die hem verder zou brengen. 'Meer!' was hetgeen hij wilde en de vrouw die zijn bed deelde op het moment dat wij elkaar ontmoetten, zei dan ook nooit nee. Hoe zou hij hebben kunnen weten dat niet zij, maar een Net Meisje de deur voor hem zou openen? Dat het ja van een vrouw met keurige witte handschoenen en een parelketting het Sesam Open U zou zijn tot de volledige overgave die hij zocht?

In die periode van ons leven waren Jack en ik voor elkaar geschapen. Maar wie deelt zijn leven in periodes in als hij verliefd wordt? Als zijn leerling de lessen ter harte neemt en hem op seksueel gebied alles geeft wat een vrouw kan geven en zij zichzelf op die manier onmisbaar maakt en hij jaloers wordt?

Ik had in die tijd een keurige baan als onderzoeker voor een public relations-firma in het oostelijk deel van de stad. De firma had Jack een opdracht voor een film gegeven, een project dat werd gesteund door de Federale Vliegersbond. Om het werk te bespoedigen werden mijn diensten aan Jack uitgeleend. Ik had zijn adres gekregen en werd per taxi van het ene naar het andere deel van de stad gestuurd – een scheidslijn niet alleen bepalend voor de stad New York, maar ook in mijn persoonlijke leven, zoals ik spoedig zou leren.

In een later stadium zou de krakende goederenlift naar het kantoor van Jack op de vierde verdieping dezelfde betekenis krijgen als de langzame start in de achtbaan van mijn kinderjaren. Mijn angst verdween bij de gedachte aan de verlokkenende gevaren die Jack weldra te bieden had. Geen van de meisjes met wie ik was opgegroeid in Charleston deelde indertijd mijn zucht naar spanning en avontuur. Zouden alle kleine meisjes zich 'anders' voelen tot op het moment dat zij hun slechte 'ik' vaarwel zeggen en zich conformeren? In die tijd dacht ik dat ik de enige was. Ik was dol op gevaar, liep over hoge muren, terwijl de stenen onder mijn voeten afbrokkelden. Leegstaande huizen met bordjes 'verboden toegang' hadden een onweerstaanbare aantrekkingskracht op me. Het was wel eng, maar tegelijkertijd heel spannend. Ik zou er beter uit komen, sterker en anders dan de verlegen, zorgelijke vrouwen met wie ik in één huis leefde. Ik probeerde stoer te zijn, even stoer als een man.

In de periode waarin ik opgroeide van meisje tot jonge vrouw, een periode die me overviel, was er geen plaats voor stoer gedrag bij meisjes. Ik zou een race hebben gewonnen, een sonnet hebben geschreven, in de hoogste boom zijn geklommen – hebben uitgeblonken in een van mijn talloze 'mannelijke' vaardigheden – om toch maar de liefde te winnen van de jongen waarop ik zo vurig hoopte. Jammer genoeg was afwachten de enig toegestane actie. Ik richtte me naar het voorbeeld van de andere meisjes van wie ik eens de leidster was geweest. Niemand hield zich zorgvuldiger aan de regels geldend voor opgroeiende jongedames dan ik. Uit angst dat mijn slechte verlangen naar die mysterieuze schepsels, genaamd jongens, dieper ging dan bij mijn vriendinnen, trachtte ik ze te overtroeven in Netheid en Aardigheid zoals ik

ze vroeger had overtroefd in stoerheid en moed. Mijn erotische ik werd verdrongen. Tot op het moment dat ik Jack ontmoette, was ik me niet bewust van de volle omvang van mijn fantasieën. Mijn favoriete, oude vertrouwde fantasieën die me altijd over de drempel en tot een orgasme hadden gebracht, waren beladen met het verbodene. Tot op het moment dat Jack in mijn leven kwam, was ik evenzeer vervreemd van mijn eigen seksualiteit als alle andere vrouwen die ik kende, vrouwen, die naar buiten toe hetzelfde voorzichtige, gehoorzame plaatje toonden als ik zelf.

Jack wond er geen doekjes om. Hij was het verbodene.

En inderdaad, toen ik hem meenam naar Fanny, mijn beste vriendin, herkende zij onmiddellijk de vijand in hem. Hij zat daar in haar volledig in wit ingerichte appartement met zijn lange benen dwars door de kamer en terwijl zij zich in haar grootmoeders armstoel nestelde met haar dwergpoedel op schoot zag ik aan haar dat ze hem niet mocht. Haar afkeuring gold de invloed die hij op mij had. Jack verstoorde de status quo tussen haar en mij.

Fanny en ik vonden elkaar avontuurlijk; onze contacten met mannen konden niet gek genoeg zijn om geen wederzijdse bewondering te oogsten. Zo werd zij eens door een man tot drie uur in de ochtend vastgehouden in een telefooncel en met de dood bedreigd als ze hem niet zou gerieven. De week daarop werd mijn deur ingetrapt door een dronken dichter nadat ik hem de bons had gegeven. Het competitie-element inspireerde onze vriendschap. Mannen waren nooit een bedreiging, niet voor ons persoonlijk, noch voor onze vriendschap. Ze pasten gewoon in het schema: wij hadden de touwtjes in handen.

Jack was anders dan de mannen met wie we dansten in 'Le Club'; hij was niet op zoek naar vrouwen zoals wij. Hij zocht een vrouw die bereid was De Regels te doorbreken en toen Fanny in de gaten kreeg dat haar fraaie uiterlijk hem volledig onberoerd liet, wist ze dat ik die trip wel met hem wilde maken. Fanny had mijn enthousiasme voor de achtbaan nooit gedeeld, maar deze trip vond ze ook niet goed voor me. De Regels zijn draaglijk zolang iedere vrouw zich eraan houdt.

Het is moeilijk te zeggen wat me zo boeide in Jack. Hij was gevaarlijk. Maar wat me evenzeer aantrok was het zichtbare veiligheidsnet in zijn leven: zijn intellect, het beschaafde ritme van zijn stem, zijn lichamelijke gratie, zijn vakbekwaamheid, de orde en discipline in zijn leven. In feite, zijn verleden. Dit alles zag ik in hem op de dag dat hij voor het eerst die knalgele deur van zijn kantoor voor me openhield en me een cola aanbood: aan de ene kant van het hoge vertrek waarin hij woonde en werkte bevond zich een smaakvolle inrichting met kantoormachines en benodigdheden keurig gerangschikt, aan de andere kant van het vertrek stond een king-size bed. Op het bed lagen twee mannen het tijdschrift *Nude Living* te lezen.

'Harry zegt dat jij de beste onderzoeker bent met wie hij ooit heeft ge-

werkt,' zei Jack, terwijl hij zijn bureaustoel ronddraaide en de koelkast opende waarin zich mineraalwater, vruchtensap en bier bevonden. Sterke drank dronk hij nooit.

'We gaan voor de Amerikaanse regering een film over de burgerluchtvaart maken om verdomd trots op te zijn,' zei hij vriendelijk, met een glimlach opziend van zijn werktafel. Hij was bezig op een briefweger een tabaksmengsel af te wegen waarna het keurig in drie plastic zakjes werd gedeponeerd. Zelfs ik wist dat het marihuana was. Het was 1963, even voor de Beatles en Lee Oswald de wereld zouden veranderen. Ik schudde mijn hoofd toen mij een stickie werd aangeboden en glimlachte beleefd ter verontschuldiging. Waarom of waarvoor ik me verontschuldigde, wist ik niet zeker.

Ik ging aan het werk. Ik draaide het nummer van U.S. Steel en stelde mezelf keurig aan een vice-president-directeur voor als de spreekbuis voor de Vliegersbond. Ik vertelde hem dat zijn land hem nodig had. De vaderlijke stem antwoordde dat het hun een voorrecht zou zijn de gewenste meters film over de geschiedenis van het gebruik van staal in de luchtvaart ter beschikking te stellen. Waar moest het materiaal naar toe worden gestuurd? Ik gaf hem het adres van het pand waar drie mannen de verboden rook inhaleerden en die tot onder in hun longen hielden, terwijl ze hun gesprek voortzetten. Ik keek naar mijn trainingsfilm.

Als ik gelukkig was geweest op de dag dat ik Jack ontmoette, zou ik dan ook vlam hebben gevat? Als er een man was geweest die van me hield, als mijn identiteit intact was geweest, zou ik dan ook direct hebben gereageerd op een man die zo anders was dan ik gewend was? Doet het er iets toe? Ik zat al maandenlang in de neergaande spiraal van een depressief makende jaloezie. Er bleven steeds minder kanten van mezelf over die ik bewonderde, terwijl ik de slaap niet kon vatten naast een man die op me uitgekeken was.

Ik had bij hem weg moeten gaan. Ik wist dat hij mij spoedig zou verlaten, maar afwijzing was nieuw voor de vrouw die ik was geworden. Als kind had ik het gevoel heel goed gekend. De herleving van dit gevoel volgde noodlottig snel. In het begin was deze man veel happiger geweest dan ik. Tegenwoordig nam hij niet eens meer de moeite om peuken met lippenstift uit de asbak te verwijderen. We sliepen in een bed waar de sporen van zijn vrijages met andere vrouwen duidelijk te zien waren. Vlak voordat wij elkaar ontmoetten, had zijn vrouw hem in de steek gelaten. Hij was kwaad. Zijn wraak was nog niet volledig. Ik was het eerste doelwit dat zijn pad kruiste.

Ik probeerde het vege lijf te redden. Als ik door andere mannen mee uit werd gevraagd, zei mijn nuchtere ik ja, maar naarmate de dag vorderde werd ik zwakker. Dan belde ik af met een smoesje en bleef wachten op die man voor het geval hij mocht komen opdagen. Het was simpeler om op zijn telefoontje te blijven wachten dan hem te bedriegen, ofschoon hij allang geen prijs meer stelde op trouw en die belofte zelf al talloze malen had geschonden. Zijn belangstelling groeide als ik net deed of ik geen tijd voor hem had, maar

ik had geen zin meer in spelletjes. Mijn trouw gold een of andere primitieve behoefte in mezelf die eiste dat ik eindeloos op hem bleef wachten.

Als hij dan kwam, dan lag ik na het liefdesspel naast hem, hopend en biddend dat de lelijke kikker weer zou veranderen in de prins die het eens over trouwen had gehad. Helaas gebeurde er niets van dat alles en ik werd degene die zich misdroeg en terwijl hij dachtte zijn agenda doorsnuffelde op zoek naar namen en adressen van die andere vrouwen, die hem in het begin volkomen koud lieten maar nu ware godinnen van schoonheid voor hem waren; machtige schepsels met de glamour die ik eens voor hem had gehad.

Die eerste avond dat we elkaar zagen, kwam ik het vertrek binnen en voelde me ijzersterk. Ik kende niemand behalve de gastvrouw, maar ik vond het prima om alleen binnen te komen en te zien hoe er op mijn verschijning werd gereageerd; ik was pas laat van lelijk eendje tot gracieuze zwaan uitgegroeid. Hij wilde toen aan mij worden voorgesteld. Ik voelde dat hij graag in de smaak wilde vallen, dat hij mij voor zich wilde winnen en niet afgewezen wilde worden. Ik voelde me machtig, maar dat gevoel ging snel over.

De eerste keer dat we met elkaar naar bed gingen – die eerste avond dat we elkaar ontmoet hadden – voelde ik de verandering. Ik vind het nu een goede reden om seks uit te stellen. Als ik hem eerst beter had leren kennen, was ik er wel achter gekomen dat hij weinig inhoud had. Hij was absoluut mijn type niet. Een teruggrijper op de prachtige helden uit mijn jeugd, die voetbalsterren die mij voor mooiere, kleinere meisjes in de steek lieten. Op die manier ontwikkelde ik mijn intelligentie en gevoel voor humor en leerde het meest op dat gebied van mannen die ik had liefgehad. Het is altijd vernederend om afgewezen te worden. Te meer als je weet dat je trouweloze geliefde een dwaas is. Komen we ooit los van het verleden? Verdoemd zij die almacht uit de kinderjaren.

Ik was gewend mijn weerspiegeling, mijn waarde in mannen te zoeken. Maandenlang hadden de ogen van mijn minnaar me het gezicht laten zien van een treurige vrouw met samengeknepen lippen – mijn eigen voorstelling van hetgeen zorgen aanrichten in het gezicht van vrouwen. Als ik mezelf zag in een winkelruit, draaide ik angstig m'n hoofd af. Waar had ik dat gezicht eerder gezien? Het was dat deel van mijn moeder dat ik mezelf had beloofd nooit te zullen worden.

Jack gaf me mijn gevoel van eigenwaarde terug. Dat kwam door de manier waarop hij me zag.

'Nee, jij ziet dat wat je wilt zien,' zei hij toen ik hem dit later vertelde. Hij wenste geen verantwoordelijkheid, zelfs niet voor het geluk van een vrouw. Hij wenste ook geen afhankelijkheid. Gelijkheid betekende alles.

Jack zocht in de ogen van vrouwen dat wat hij nodig had. Als Narcissus stelde hij een gezicht samen dat een reflectie van het zijne was: opwindend, erotisch en met volle lippen. Een vrouw die net zo sensueel was als hij. Een masker dat niet veel vrouwen wensten te dragen. De meeste vrouwen keken

de andere kant op. Ik zette het op en kwam tot de ontdekking dat ik het ook was.

Er was geen haast, er volgden geen afspraken voor etentjes of diepzinnige telefoontjes. Een officiële zakelijke overeenkomst, door anderen gesloten, had bepaald dat we elkaar iedere middag zagen. Er moest een film worden gemaakt. De tijd werkte in ons voordeel. De lange uren die we samen doorbrachten bevatten geen persoonlijke eisen, geen verwachtingen en derhalve ook geen recriminaties. Hij vroeg niet naar hem en ik vroeg niet naar haar. We leerden elkaar kennen met de hongerige doch geduldige nieuwsgierigheid die kenmerkend is voor een vriendschap die nog niet door de liefdesdaad is bezegeld.

De ochtenden in mijn eigen kantoor in het oostelijk deel van de stad waren gericht op de dagelijkse rit naar de andere kant van de stad. Met elke kilometer woog de afwijzing van de kikkerprins wat minder zwaar. Iets nieuws, iets gezonds kwam tot leven, een emotie die door mijn afhankelijkheid was verdrongen: boosheid. Mijn God, wat een heerlijk gevoel om die prachtige, stomme zak te kunnen haten!

Jack vertelde me over zijn nieuwe leven, over het geld dat hij bijeen trachtte te krijgen om een film te maken naar een boek geschreven door een man die hij enorm bewonderde. Hij en de schrijver hadden zojuist het voorlopige scenario voltooid. De documentaire voor de Vliegersbond waar wij aan werkten moest voor een deel het geld fourneren voor de 'echte' film. Ik las het boek. Ik wilde een deel zijn van het verhaal, de film, Jacks leven, al die energie. Ik wilde mijn ijzeren zelfbeheersing verliezen, de rem die me altijd in bedwang had gehouden. Ik stond er niet bij stil dat ik nergens op terug kon grijpen, dat ik geen ervaring had met vrijheid of ongedwongenheid. Liefde zonder jaloezie had ik nooit gekend.

Elke middag werd hij gebeld door een vrouw. Hij vertelde me over haar en over hun weekenden op Fire Island, waar ze mescaline gebruikten. Met afgunst luisterde ik naar de verhalen over een volledig losraken, het verliezen van alle begrip voor tijd en plaats. Kort daarvoor had een vriend me verteld over zijn eerste roes na het roken van marihuana. Ik had nogal hooghartig en minachtend gereageerd. Door Jack leken hallucinatie en het volledig loslaten van de grenzen van het eigen ik plotseling een belangrijke ervaring. Hij had bovendien alles gelezen wat er te lezen viel over dit verdovende middel. Ze gebruikten de mescaline in een huis dat hij eigenhandig had gebouwd; ook deze kennis had hij opgedaan uit boeken uit de openbare bibliotheek. 'Als er stond dat er twee spijkers nodig waren, gebruikte ik er drie,' vertelde hij. Dat was de reden waarom ik met hem wilde vliegen. Neerstorten kon gewoon niet.

Hij leerde me hoe ik films moest redigeren en plakken en 'huevos rancheros' eten. Hij was de eerste man die verwachtte dat ik voor mezelf afrekende. Het stoorde me en wond me tegelijkertijd op. Ik begon te begrijpen waarom

de vrouw die elke middag opbelde souvenirs in zijn kantoor achterliet. Soms kwam er plotseling een slipje onder een stoel vandaan; zonder commentaar stopte Jack dat dan in een la. Had zij het laten liggen – of hij – om mij, voordat we verder gingen, te laten weten dat de regels luidden: Er bestaan geen regels?

De eigenares van het rode ondergoed bestond echt, maar ik was niet jaloers op haar. De bedpartners van mijn trouweloze minnaar leefden veel sterker in mijn achterdochtige geest dan die vrouw. Jack had zijn bewondering voor haar niet onder stoelen of banken gestoken. Ik zag er echter geen enkele waarschuwing in. Deze vrouw was geen rivale. Zij was een uitdaging. Ik wedijverde met haar, weliswaar op rationeel gebied wat Jack betrof. We waren nog niet met elkaar naar bed geweest. Hij wond me enorm op, maar dit werd niet uitgesproken. De beslissing om me al dan niet te geven was nog steeds in mijn handen. Ik had de macht.

Ik kende Jack twee weken voordat we met elkaar naar bed gingen. Hij zou hebben gezegd 'voordat we neukten' om zichzelf en met name mij het verschil te laten beseffen. Die dag zat hij te praten met een bevriende musicus toen ik arriveerde. De man bekeek mijn stevig omgorde achterste, mijn bijpassende Gucci-accessoires en parelketting alsof ik van een andere planeet kwam. Ze rookten samen een stickie. Meestal rookte Jack niet als hij moest werken.

'Dit is heel bijzonder spul, Nancy,' zei hij. 'Vandaag is de grote dag.'

Hij had nooit geprobeerd me te bekeren sinds ik bij die eerste ontmoeting had geweigerd. Ik had dus volledig vertrouwen in zijn oordeel. Ik belde mijn afspraak met de huidarts af en in plaats van een wrat van mijn wijsvinger te laten verwijderen rookte ik die middag mijn eerste stickie.

Sommige mensen ervaren helemaal niets. Voor diegenen onder ons die dicht bij hun fantasiewereld staan, kan het een reis naar het onderbewuste zijn. Ik heb nooit, als ik rookte, iets tegen mijn wil gedaan. Ik kan jaren zonder. Ik heb echter wel geleerd en begrepen dat het een snellere weg is naar de plaats waar ik heen wil: de ruimte achter de beleefde glimlach en de parelketting. Sinds die eerste dag, of misschien wel vanwege die eerste dag, is marihuana een geslachtsdriftprikkelend middel voor me gebleven.

De musicus, Jack en ik waren op weg naar een Japans restaurant. Het was drie uur in de middag en er was geen mens te bekennen. Zo was het in werkelijkheid. In mijn fantasie was het afgeladen vol, met tafeltjes op verhogingen, zodat iedereen de floorshow kon zien, zoals in een nachtclub uit de jaren '30. Niemand keek echter naar de show of bepaalden wij de voorstelling? Iedereen staarde in onze richting, naar de exhibitionistische wellust die ik had voor de man naast mij. In werkelijkheid raakte ik Jack ook aan, zoals ik al wekenlang had willen doen. Ik begroef mijn neus achter zijn oor en ademde zijn zoete geur in. Ik streek zijn broekspijp glad. Vervolgens werd ik mij plotseling bewust van datgene wat ik aan het doen was en richtte de

aandacht weer op de beschaamde, afkeurende menigte uit mijn fantasie. Het ging op en neer, het ene moment streelde ik zijn behaarde arm, het volgende hield ik mijn handen keurig gevouwen in mijn schoot. Ik zat daar lachend, blozend, intens gelukkig en ik voelde me veilig, ondanks het feit dat ik mezelf niet onder controle had. Af en toe gaf Jack me een kneepje in mijn hand of een vaderlijke aai over mijn bol. Haal ik vergelijkingen door elkaar? Ik geloof het niet. Elke goede leermeester heeft iets vaderlijks. Voor degenen onder ons die geen vader hebben gehad zijn leiders onweerstaanbaar.

Mijn ongecoördineerde gedrag kwam geen ogenblik ter sprake. De twee mannen onderbraken hun gesprek alleen om mij een geruststellend lachje toe te werpen als ik iets vroeg over de aanwezigen. Ik speelde het spelletje van touwtrekken in m'n eentje, soms geremd door paranoïde fantasieën, maar uiteindelijk slechts vervuld van verlangen.

De musicus bekeek het tafereel met afgunst en bezorgdheid. Ik hoorde niet thuis in het wereldje van Jack. Ik was een buitenstaander, maar de warmte die ik uitstraalde was echt. Goede seks kent geen grenzen. Dat moet de reden geweest zijn waarom hij mee terugging naar het kantoor van Jack. Hij ging onmiddellijk weg toen ik Jack in mijn armen nam. De man was terecht enigszins van zijn stuk. Je ziet tenslotte niet iedere dag een Keurig Meisje met een schone lei beginnen: die middag pakte die andere Nancy, degene die in de hoogste boom zou klimmen en iedere uitdaging zou aannemen, de draad op waar zij destijds zo ruw was onderbroken door De Regels.

We vrijden, we neukten op het grote bed.

Ik sloeg mijn arm om hem heen.

'Niet doen,' zei hij.

Die woorden zouden mij hebben moeten doen beseffen dat hij wegliep van iets waaraan ik intens behoefte had: saamhorigheid.

Er werden geen beloftes gebroken. Over liefde was niet gesproken. Dat had ik enige uren daarvoor ook niet van hem verwacht. Tot dusver waren we volkomen eerlijk tegenover elkaar geweest; ik kende zijn voorwaarden en ik had het initiatief genomen. Maar de warmte die hij in mij opwekte, betekende een levensvervulling. Nu hij mij mezelf had teruggegeven, werd hij het leven zelf. Omhelzen en omhelsd worden gaven mij de verzekering dat de angst om in de steek te worden gelaten niet zou terugkomen. Seks was altijd de brug tot liefde geweest. En dat was precies wat hij niet wilde.

In die veilige saamhorigheid, waarvan ik altijd had gedroomd, dooft het vuur uiteindelijk. Hij wist dat dit zijn huwelijk had stukgemaakt. In zo'n verstikkend samenzijn ontbreekt de afstand die nodig is om de vonk te doen overspringen tussen twee mensen. Er is geen lucht.

Ik luisterde naar zijn woorden. Ik wilde liefde, hij niet. Seks wilde ik ook, om de volledige expressie van mijn eigen seksualiteit te kunnen doorgronden. En waarom zou ik met deze man niet allebei kunnen hebben?! Maakt een man zich pijsnel uit de voeten bij dreigende verstikking als hij niet eerst de

oneindige zoetheid van intimiteit heeft gekend? Ik trok m'n arm weg en ging slapen; deze situatie kon ik wel aan.

Later bracht hij me naar huis op zijn Lambretta. Daarvoor hadden we nog nooit samen zijn kantoor verlaten. Ik zat achterop en hield hem stevig vast terwijl hij het voertuig behendig tussen het verkeer door loodste.

'Doe de volgende keer maar een wijdere rok aan,' schreeuwde hij boven de wind uit. 'Het is veiliger als je schrijlings zit.'

Ik kreeg een warm gevoel bij het vooruitzicht van een toekomst voor ons samen. Toen we bij mijn gebouw waren aangekomen, lachte hij en schudde z'n hoofd.

'Ik ga bij mijn kinderen kijken en even douchen,' zei hij. 'Twee privileges die mijn vrouw me toestaat.' Hij sprak zonder wrok over haar. Ik vond het fijn dat hij zijn kinderen miste en dat hij het spijtig vond dat zijn huwelijk was misgelopen.

'Om acht uur heb ik een afspraak in de stad,' zei hij alsof hij mijn gedachten kon raden. Ik was haar even vergeten. 'Ik heb ook niet gezegd dat ik tijd had voor een borrel.' Hij lachte en keek me recht in de ogen. Er mochten geen misverstanden over bestaan.

'Tot morgen,' lachte ik terug. En weg was hij.

Daarna ging het beter met die andere man. Tussen ons was er niets veranderd. Ik was veranderd. Die daaropvolgende zaterdag lag ik naast hem terwijl hij telefonisch meeleefde met zijn ex-vrouw en haar menstruatiepijnen. Ik zat niet te wachten op het voortdurende contact tussen hem en die vrouw, maar het was niet langer een aanval op mij. Zijn vrouw ging hertrouwen. Toen ik erachter kwam dat zij ging trouwen met een man wiens invitaties voor een etentje ik herhaaldelijk had afgeslagen, vroeg ik me nogmaals af wat ik deed met een zot die de deur was uitgezet door een vrouw die met een nog grotere zot ging trouwen.

Ik had nu een deel van mijn leven terug, een ruimte waarin ik los was van hem. Dat mijn herwonnen gevoel van eigenwaarde niet van binnenuit kwam maar het gevolg was van een band met weer een andere man, alarmeerde me allerm minst. Ik was altijd verliefd geweest; er was altijd wel een man geweest die de macht had om mijn geluk of mijn ongeluk te bepalen.

Natuurlijk was er niet altijd een man geweest. Maar als iemand me zou hebben verteld dat mijn steeds terugkerende jaloezie-patroon enig verband hield met kinderkamers, moeders en de tranen uit mijn kinderjaren, zou ik het als onzin hebben weggewuifd. Evenals ik Freud als onzinnig had afgedaan. Ik keek neer op mensen die in therapie waren. Zij waren 'zwak'. Ik was 'sterk'. Ik hield me met de werkelijkheid van het heden bezig en vormde die naar eigen goeddunken. Ik verdiepte me niet in de kracht van het onderbewustzijn. Mijn leven zag er stralend en veelbelovend uit en dientengevolge mijn persoontje ook.

De hoeveelheid energie en zelfbeheersing die nodig was om dat leven be-

wonderenswaardig te doen lijken, was gelijk aan de moeite die het had gekost om pijnlijke herinneringen van mijn kinderjaren uit te wissen, een competitie met mijn zusje die ik alleen voerde. Een wedstrijd die zij al had gewonnen lang voordat ik was geboren. 'Om Nancy hoef je je geen zorgen te maken, die kan wel voor zichzelf zorgen,' waren de eerste woorden die mijn moeder me toezong. Omdat ik elk woord van haar in letterlijke zin opnam – zoals de meeste kinderen – dacht ik dat zij wilde dat ik zelfstandig zou zijn. Dat ik met prijzen op school haar aandacht zou weten te krijgen. Ik won alle prijzen die er te winnen waren, maar zij was met anderen of met iets anders bezig. Het gevoel dat ik erbuiten stond, is nooit verdwenen.

Als kind zou ik jaloezie hebben omschreven als: je buitengesloten voelen, achtergesteld, boos, in de steek gelaten, machteloos en vernederd. (Ik zou deze gevoelens nooit hebben uitgesproken. Het openlijk erkennen van een nederlaag zou mijn vernedering nog groter hebben gemaakt.) Mijn opvattingen over jaloezie waren weinig veranderd tegen de tijd dat ik Jack ontmoette – zelfs toen ik aan dit boek begon, waren ze nog vrijwel hetzelfde. Ik had nog steeds niet door wat *afgunst* betekende. Hoe kon ik weten dat zo'n ogenschijnlijk kleinzielige emotie een van de meest destructieve componenten van jaloezie zou blijken te zijn?

Als kind zocht ik een voorbeeld, iemand om mee te wedijveren; iemand die mijn nare jaloerse gevoelens in toom zou houden. Ik vond een onverzettelijke Ierse kinderjuffrouw, een enige tante en niet in de laatste plaats mijn grootvader. Dat hij één van mijn voorbeelden was heb ik eerst kort geleden geaccepteerd.

Als kind zocht ik mijn identiteit in mannen en spiegelde mezelf aan andere vrouwen, mijn tegenstanders in de strijd om geborgenheid en zelfverzekerdheid. Erkenning van het feit dat ik een man als voorbeeld had, zou mijn vrouwelijkheid – mijn kans op geluk – zeer ernstig bedreigen. Toch was ik op en top het kind van mijn grootvader. Hij had alle macht in onze familie. Hij genoot met volle teugen van het leven. Van één ding was ik zeker: hij was nooit jaloers.

Mijn grootvader werd mijn held en mijn voorbeeld. Op zomeravonden pakte hij zijn grote wandelstok, floot naar mij en zijn twee lievelingshonden en dan gingen we samen op pad, terwijl het vrouwvolk achterbleef. 'En, Nancy, wat heb je vandaag gepresteerd?' vroeg hij dan.

Mijn grootvaders achting voor prestatie en mijn moeders bewering dat ik wel voor mezelf kon zorgen, bepaalden mijn gedrag. Kleine Nancy, klasvoorzitter, werd Grote Nancy die zichzelf uitstekend redde. Ik droeg mijn glamourbaantjes en mijn onthullende kleding zoals andere vrouwen parfum droegen. Het applaus had even goed voor iemand achter mij kunnen zijn. Ik voelde de armen van mannen om me heen, maar zelfs toen er uiteindelijk een aangenaam evenwicht in mijn leven kwam, stak die oude angst om te verliezen weer de kop op. Jaloezie. Ik zat beklemd tussen – werd gedreven door –

twee tegenovergestelde behoeften: ik wilde volkomen verstrikt raken in de netten van een man en tegelijkertijd onafhankelijk zijn.

Vandaag zeg ik: 'Ik *ben* mijn grootvader.' Zo zeker ben ik van het feit dat hij mijn leven heeft gemaakt en mijn leven heeft gered. Zonder hem zou ik – gezien mijn intense behoefte aan mannen – waarschijnlijk zijn getrouwd op de dag dat ik mijn einddiploma behaalde, zoals zoveel meisjes met wie ik opgroeide in het Zuiden. In plaats daarvan probeerde ik een formule te vinden om zowel liefde als werk te krijgen. Ik kleepte het zo in dat er altijd plaats was voor mijn dagelijks brood: intimiteit. Ik nam alleen maar tijdelijke baantjes, flitsende baantjes, alleen al vanwege de korte duur. Als er een carrière op lange termijn met meer salaris en echte macht werd geboden, weigerde ik. Stralend verklaarde ik dan dat ik mijn vrijheid wenste te behouden. Wat ik wilde stond er lijnrecht tegenover: de vrijheid om mannen te achtervolgen als me dat uitkwam, om mezelf te geven aan een man op een manier die me in staat stelde alle verplichtingen onmiddellijk te laten vallen. Als het al vrijheid was, dan alleen om me afhankelijk te maken van mannen. Ik was afhankelijk van hen en moest hen daarom bezitten.

Waar heb ik voor het eerst gelezen dat jaloeerse mensen meestal een gering gevoel van eigenwaarde hebben? Ergens in een tijdschrift in een of andere wachtkamer? Ik herinner me nog heel goed dat ik het een bespottelijke bewering vond. Ik was weliswaar jaloers, maar eigendunk had ik voldoende, misschien wel te veel. Als ik ergens bang voor moest zijn, dan was het voor mijn eigen arrogantie. Hoe kwam het dan dat ik op tweeëntwintigjarige leeftijd me nog even snel buitengesloten voelde en overal onverslaanbare rivalen zag als toen ik twaalf was of toen ik twee was?

Ik had de zaken omgedraaid. Ik had nog niet geleerd dat serieus werk, werk waarin ik geloofde, me de zekerheid zou geven die ik tevergeefs bij mannen had gezocht en me in staat zou stellen mannen lief te hebben in plaats van alleen maar afhankelijk van hen te zijn.

Na het lezen van het verhaal van Jack en mij, zegt men wellicht dat ik een emotioneel gehandicapte was. Zo zag de rest van de wereld mij echter niet en ik mezelf ook niet. Ik had alles zo perfect in de hand dat ik iedereen, inclusief mezelf, zolang ik me kan herinneren voor het lapje had gehouden. Veel mensen overleven op die manier, denk ik.

Wij bouwen een heel leven op het vermijden van pijnlijke emoties uit onze jeugd en jaloezie is daarvan een van de ergste. We beginnen daar al zo vroeg mee dat zelfs onze ouders niet doorhebben dat we de wereld een masker laten zien. Het leven zelf wordt zo, dat alles op alles wordt gezet om die oude pijn nooit weer te hoeven ondergaan. Deze vlucht werkt, tot het moment dat de hartstocht om de hoek komt. Intimiteit ontmaskert ons.

'Ben jij jaloers?' vraag ik aan Tennessee Williams. We bevinden ons in zijn achtertuin in Key West. Het is twee uur in de ochtend, het feest is bijna afgelopen.

Hij glimlacht. Op dat ogenblik weten wij geen van beiden dat het in zijn leven ook twee uur in de ochtend is.

‘Nee, lieverd,’ zegt hij. ‘Dat heb ik opgegeven.’

Jaloezie geef je niet op. Hartstocht geef je op. Het stoort ons bij ons werk. We zijn al te vaak gekwetst. We zijn te oud om onszelf nog bloot te stellen aan innerlijke verscheurdheid.

We zijn echter begonnen met intimiteit en dat is de reden waarom de meesten van ons niet opgeven. Intimiteit is datgene wat we trachten te herwinnen of ten slotte te vinden als we het nooit hebben gekend. Toen ik trouwde geloofde ik voor het eerst in liefde en had ik voldoende vertrouwen in de intimiteit om de echtheid van de persoon die ik had gefabriceerd te onderzoeken. Ik trouwde met Bill om meer dan één reden; een heel belangrijke reden was de wetenschap dat hij er de man niet naar was om jaloezie te manipuleren.

Het raadsel van liefde en werk veranderde toen ik vaste grond onder de voeten had bij het verrichten van een eerste serieuze baan. Omdat ik vrij van jaloezie was, kreeg ik emotioneel de ruimte om me op intellectueel gebied te bewegen, om te veranderen. De liefde van mijn man vond ik belangrijker dan mijzelf. Om de waarheid te zeggen, ik had het gevoel dat ik hem had gestrikt: de persoon op wie hij verliefd was geworden, vond ik belangrijk, maar in feite was ik die persoon niet. Ik wilde die zelfstandige, fantastisch onafhankelijke vrouw zijn die hij als zijn echtgenote beschreef. Omdat ik zeker was van zijn liefde en me veilig verankerd voelde, nam ik het risico om de valse Nancy onder de loop te nemen.

Voor mij waren liefde, seks en afhankelijkheid altijd één geheel geweest. Nu viel het me plotseling op dat elk woord een verschillende betekenis had. Deze overpeinzingen leidden tot het onderzoek voor mijn eerste boek over de seksuele fantasieën van vrouwen. Het is niet begonnen als een zelfonderzoek, maar tijdens het schrijven stuitte ik op mijn eigen schuldgevoelens en angsten. Ik stuitte toen ook op mijn moeder. Op de dag dat ik *Verboden vruchten* voltooide, maakte ik het werkplan voor *Mijn moeder en ik*. Pas een jaar later werd ik me er voor het eerst van bewust dat ik kwaad was op mijn moeder. In hoeverre was mijn leven gevormd door het verdringen van die wetenschap? Meer dan ik wilde toegeven.

‘Schat, je bent anders,’ zei mijn man. *Mijn moeder en ik* stond op het punt te verschijnen. We zaten aan de thee. Ik stond vanuit ons appartement over Central Park uit te staren. Hij zat achter me in een stoel en hoewel die woorden klonken als zomaar een gedachte die in hem opkwam, zei hij in feite iets heel belangrijks. Het was opmerkelijk. Hij had mijn gedachten gelezen. Ik was me er in die dagen sterk van bewust dat iets nooit meer hetzelfde zou zijn. Ik was veranderd.

‘Wat bedoel je daarmee?’ vroeg ik, omdat ik er zelf niet zeker van was in hoeverre ik was veranderd.

‘Toen we elkaar leerden kennen,’ begon hij, ‘presenteerde je jezelf als het zelfstandige type. Ik wist dat je van binnen nog lang niet met jezelf klaar was.’ Hij pauzeerde even om de juiste woorden te vinden. ‘Nu is het net alsof je uiterlijke “jij” en je innerlijke “jij” elkaar hebben ingehaald. Je bent meer geïntegreerd.’

Hij had me beter aangevoeld dan ik mezelf. Er was nieuwe ruimte in mijn wereld gekomen, heel veel ruimte die vroeger door angst werd bewoond. Het schrijven had me geleerd de censurerende kracht in mijn hoofd te negeren en het verbodene aan het papier toe te vertrouwen voordat mijn strenge geweten het had verdrongen of verdraaid.

Het ‘onuitsprekbare’ verloor zijn ijzeren greep op mij nu het eenmaal hardop was gezegd. Welk een ironie. Omdat ik me bij het schrijven zo kon laten gaan, kwam ik de gevreesde Freud tegen.

Alles wat ik heb geschreven was een poging de ongerijmdheden in mijn leven te ontrafelen. Toen het contract voor dit boek was getekend, wat mij een zekere mate van economische onafhankelijkheid verschafte, ging ik bij Bill op schoot zitten.

‘Dit wil niet zeggen dat ik jou niet meer nodig heb,’ zei ik. We moesten allebei lachen. Een voor ons bekend grapje. Een oude schreeuw om hulp. Het succes dreigde me te ontnemen wat ik nog steeds het hardst nodig had: afhankelijkheid.

Zoveel woede en toch zo afhankelijk. Al die mannen uit het verleden, al die banen, die moesten wedijveren met elkaar alsof ik niet gewoon allebei had kunnen hebben. Door het schrijven ben ik gegroeid. Het werken heeft me geleerd wie ik ben. Zal het schrijven over jaloezie mij in staat stellen te leven zoals ik verkies en niet langer als een kind?

Het onderzoek dat ik heb verricht heeft me al duidelijk gemaakt dat een sterk gevoel van eigenwaarde de basis is voor de afwezigheid van jaloezie en voor de angst om te verliezen. Stel dat Bill gelijk heeft en dat ik meer geïntegreerd ben, waarom droom ik dan nog steeds dat ik in de steek word gelaten? Waarom lopen de mannen in mijn dromen nog steeds weg met andere vrouwen? Ik sta in m’n eentje in de deuropening en zie paren met de armen om elkaar heen. Vroeger dacht ik dat, als ik maar in mezelf geloofde, ik in staat zou zijn de liefde van een man binnen in me mee te dragen. Zou mijn onderbewustzijn achterlopen?

Ik heb mijn eigen vraag beantwoord: ik probeer een gevoel van waarde dat ik als volwassene heb verkregen op te hangen aan het geraamte van een kind. Er ontbreekt iets, iets dat eerder aanwezig is dan het gevoel van waarde en macht van dit moment. Hoort er niet eerst een *zelf* te zijn voordat er sprake kan zijn van eigenwaarde?

Ik begon dit onderzoek terwijl ik er intuïtief van overtuigd was dat jaloezie voortkwam uit onvolledige *separatie*, één van die ongelukkige woorden uit het psychologische jargon. In het dagelijks taalgebruik heeft het woord separatie

de nare bijsmaak van eenzaamheid en verlating. Voor de psychiater – en voor mij in de zin zoals ik het gebruik – heeft separatie weinig te maken met een financiële of geografische positie. Het komt heel dicht in de buurt van emotionele onafhankelijkheid. Het kind of de volwassene bij wie de separatie niet heeft plaatsgevonden, is psychologisch nog gehecht en heeft zijn ware identiteit nog niet bereikt.

Mijn onderzoek is er lange tijd op gericht geweest te ontdekken hoe een mens tot een autonome persoonlijkheid uitgroeit. Die kennis werd door denken en voelen vergaard. Mensen die onthecht en als individu autonoom waren, zo dacht ik aanvankelijk, hadden niet de krampachtige behoefte tot bewaken en bezitten. Toen ik aan dit boek begon, dacht ik: 'Ja, voor mijn gevoel klopt dit.' Mensen met separatieproblemen hebben dat slopende, vernietigende gevoel van geïsoleerdheid, vernedering en verslagenheid. Wij zijn degenen die ons verraden voelen zonder reden. Wij zijn jaloeers.

In zijn publikatie uit 1922 *Neurotische mechanismen in jaloezie, paranoia en homoseksualiteit*, zegt Freud:

Jaloezie is net als verdriet één van die affectieve gemoedstoestanden die als normaal kunnen worden gezien. Van iemand die schijnbaar zonder jaloezie is, mag men gevoeglijk aannemen dat het gevoel ernstig is verdrongen en in het onderbewustzijn een des te grotere rol speelt. Voorbeelden van abnormaal heftige vormen van jaloezie tijdens analyses bleken te zijn opgebouwd uit drie lagen, die men als volgt zou kunnen beschrijven: 1. competitieve of normale, 2. geprojecteerde en 3. pathologische jaloezie.

Wat me intrigeerde was waar Freud de lijn trok tussen 'normale' en pathologische jaloezie. Bij bijna iedereen die tijdens vraaggesprekken toegaf jaloeziegevoelens te hebben – de 'ernstige verdrongen vorm' waarover Freud spreekt – leken die gevoelens de grens van het normale te overschrijden. Deze personen spraken uit eigen ervaring over gevoelens, opvattingen en symptomen die Freud 'pathologisch' noemt. Deze mensen kenden de kwalijke invloed van jaloezie in hun leven en in de overtuiging dat jaloezie altijd slecht was en geen enkele positieve waarde had, vroegen ze me dan of ik er een 'middeltje' tegen kende.

Het raadsel werd groter naarmate ik gesprekken voerde met een reeks zeer briljante geesten uit de wereld van de gedragspsychologie. Keer op keer kreeg ik te horen van mensen die erop bogen dat geen enkele menselijke emotie hun vreemd is, dat zij over jaloezie eigenlijk nooit veel hadden nagedacht. 'Dat onderwerp wordt door patiënten zelden naar voren gebracht.' Als ik dan een recent vraaggesprek op tafel bracht, was het gebruikelijke antwoord: 'O, maar dat is pathologische jaloezie en dat kom ik vrijwel nooit tegen.'

Ik blijf dus zitten met de vraag: Waarom hoor ik op straat meer over jaloezie dan de therapeut in zijn spreekkamer? Het kan best waar zijn dat patiënten niet zeggen dat zij last hebben van jaloezie, maar één van de groot-

ste gemeenplaatsen van de psychoanalyse is dat de patiënt niet weet wat hem ongelukkig maakt. Het naar boven halen en benoemen van de onderbewuste afweer van de patiënt is nu precies wat de therapeut hoort te doen.

Jaloezie drijft mensen tot moord. Enkele van de beroemdste toneelstukken, romans en opera's zijn hierdoor geïnspireerd. Het leven van iedereen wordt er bewust of onbewust door besmet. En toch is over dit onderwerp zo bitter weinig gepubliceerd. In artikelen in psychologische tijdschriften komt het woord jaloezie nauwelijks voor. Wordt het onderwerp gemeden? En door wie dan wel? Door patiënten? Door therapeuten?

Mijn aanvankelijke verwachting dat jaloezie kon worden verklaard door middel van onvolledige separatie duurde slechts even. Dat idee was al spoedig gestrand op een vraag die zich in een vroeg stadium bij me opdrong: Tegen wie is de agressie gericht in een geval van jaloezie – tegen de indringer, de geliefde of tegen de eigen persoon? Als we iemand nodig hebben, als we de geliefde zien als levensbron, dan willen we de rivaal misschien neerschieten. Nooit onze partner. Uit politiedossiers blijkt echter dat het veelvuldig voorkomt dat de geliefde het slachtoffer wordt in een 'crime passionnel.' Dat de emotioneel afhankelijke partij zijn levensbron zou willen vernietigen, was een notie die door geen enkele separatietheorie, hoe radicaal ook, kon worden verklaard.

Een andere overhaaste conclusie was dat mannen minder jaloers waren dan vrouwen. Die conclusie was een automatisch gevolg van de opvatting dat jaloezie voortspoot uit een gebrek aan persoonlijkheid. Vrouwen waren toch zo opgevoed dat zij hun identiteit aan mannen ontleenden? Hoewel ik later las dat Freud en Aristoteles hetzelfde vooroordeel hadden – dat vrouwen jaloersser waren – waren er voor mijn misleidende intuïtie twee redenen. Een: observatie leerde mij dat mannen meer onthecht waren, derhalve onafhankelijker en dientengevolge minder jaloers. Twee: mijn eigen ervaring was dat mannen mij altijd jaloers hadden gemaakt en daarom zelf minder jaloers zouden zijn. Zouden de aardige mannen die ik heb liefgehad mij door zo'n hel hebben laten gaan als ze wisten hoe dat was? Deed ik niet mijn best om mijn geliefden te beschermen tegen jaloezie, juist omdat ik die hel kende? Ik weet dat mannen net zo hartstochtelijk kunnen liefhebben als vrouwen en even diep gekwetst kunnen worden. Maar een man die verliefd wordt, verliest zijn hart, niet zijn identiteit. Als hij jaloers is, doet hij er iets aan. Hij handelt. Hij geeft zijn rivaal een dreun en verdwijnt en al snel, beslist veel sneller dan ik, ligt hij in de armen van een ander. Zelfs als hij niets doet, dan heeft hij toch de mogelijkheid.

In de ogen van vrouwen zijn het de mannen die de alternatieven, de mogelijkheden en de vrijheid van handelen hebben. Het vrouwelijk geslacht wacht af. Mannen zijn de benen van vrouwen. Zonder een man is een vrouw passief en verlamd. In mijn veronderstelling dat mannen minder jaloers waren, zag ik de alternatieven van mannen, hun vermogen om te vertrekken zonder veilige

bestemming als de voornaamste helende factor.

Omdat mannen minder snel wanhopig zijn en gemakkelijk een ander vinden, waren zij waarschijnlijk minder op hun hoede voor eventuele rivalen.

O?

‘Bent u jaloers?’

Zo begint mijn eerste vraaggesprek met een vierendertigjarige natuurkundige.

‘Ja,’ zegt hij meteen. ‘Ik was veertien en zat op een jongensschool. Op een gegeven moment had mijn beste vriend een homoseksuele verhouding met een andere jongen. De pijn die ik voelde was zo hevig dat ik op dat ogenblik besloot dat ik me nooit meer zo diep zou laten kwetsen en dat is ook nooit meer gebeurd. Nadien heb ik me nooit overgegeven aan een verliefdheid voordat ik er zeker van was dat zij mij meer nodig had dan ik haar; dat zij mij nooit in de steek zou laten.’

Eén vraaggesprek bewijst natuurlijk niets. Maar als mijn eerste stukje onderzoek aantoonde dat mannen even jaloers zijn als vrouwen, moest ik me toch afvragen wat mijn motieven waren om de psychologie van mannen en vrouwen zo verschillend te benaderen.

Een bevriende therapeute verwoordde het als volgt: ‘Vrouwen lijken misschien jaloerser omdat vrouwen van oudsher hun identiteit ontleenden aan hun relaties met mannen; mannen hebben zich altijd gericht op hun baan, bezit en onpersoonlijke zaken. Daarom wordt er over de schijnbare bedreiging van een liefdesrelatie – jaloezie – door vrouwen veel meer gepraat. De kern van hun identiteit wordt bedreigd. Een man kan net zo jaloers zijn maar het is niet mannelijk om daarover te praten. Hij houdt zijn mond dicht en terwijl men denkt dat hij wat somber is over het verlies van zijn geliefde, komt bij geen mens de gedachte op dat hij sterft van jaloezie.’

Ik had voor mezelf gemakshalve aangenomen dat mannen ‘boven’ jaloezie stonden. Mijn vriendin vertelde me eigenlijk niets nieuws; ik wilde het niet aannemen. Iedere vrouw weet toch dat mannen hun diepste gevoelens vaak verbergen?! Bewust besluiten wat je voelt en wat je niet voelt, is een vorm van afkeer en geen bewijs dat de beangstigende emotie niet aanwezig is. Die afstandelijkheid van mannen had ik opgevat als bewijs voor hun onkwetsbaarheid. Net zoals mannen vrouwen op een voetstuk zetten of de goot intrappen om zo hun macht te verkleinen, moesten mannen voor mij onkwetsbaar en overheersend zijn. Want als mannen zich lieten meeslepen door een niet te stuiten stroom van emoties, wie moest er dan voor mij zorgen?

Pas toen ik het werk van Melanie Klein onder ogen kreeg, begon ik te begrijpen waarom ik mezelf opzettelijk onwetend en naïef opstelde. Klein gaf een verklaring voor het persoonlijk voordeel dat ik had door mezelf te beschouwen als een lappenpop, heen en weer geslingerd door jaloezie en mannen te zien als toonbeelden van koele beheersing. In haar boek *Envy and Gratitude* onderzoekt zij de centrale rol die afgunst in jaloezie speelt.

Ik was *afgunstig* op de onafhankelijkheid van mannen, op hun vrijheid van handelen, op hun macht over mij; ik wilde dat ikzelf in een dergelijke positie zou zijn. Omdat ik mannen nodig had – meer dan dat ik ze liefhad – kon ik geen uiting geven aan mijn gevoelens van afgunst. Het onderbewustzijn is een spiegelzaal waarin de geest het spel der tegenstellingen speelt. Ik verschool mijn wrok achter het schitterende afweermiddel dat Klein *idealisering* noemt. Om mezelf te redden moest ik mannen idealiseren, hen zien als sterkere personen dan mezelf.

Ik zal de denkwijze van Klein stukje bij beetje ontrafelen naarmate we verder komen. Een belangrijk punt is dat ik volgens Klein niet jaloers was op de positie van mannen. *Afgunst* is het juiste woord.

Het verhaal van de natuurkundige uit het eerste vraaggesprek was nog niet volledig. Op het moment dat wij met elkaar spraken was hij net terug bij zijn vrouw. Ze waren twaalf jaar getrouwd. Een jaar daarvoor had hij haar verlaten voor een ander.

‘De avond dat ik terugkwam’, vertelde hij, ‘ging ik naar de badkamer en op de rand van het bad heb ik uren onbedaarlijk zitten huilen over wat ik haar had aangedaan. Ik hilde omdat ik niet kon geloven dat ze me nog terug wilde.’

Hij had haar verlaten. Zij had hem teruggenomen. Wie heeft er in dit geval de macht? Wiens gevoel van eigenwaarde werd hier versterkt?

Tien jaar geleden zou een dergelijk emotioneel vraaggesprek waarschijnlijk niet hebben plaatsgevonden. Mannen zijn introspectiever geworden. De afweermiddelen van mannen werken niet meer zo goed als vroeger. De vrouwen zijn veranderd, dus moeten de mannen meeveranderen. De hinderpalen voor die verandering worden uitstekend beschreven door psychiater Leslie Farber. Farber is van mening dat mannen en vrouwen in het algemeen gesproken dezelfde gevoelens van jaloezie ervaren, maar in de traditionele maatschappij is de man een benijdenswaardiger positie gegund.

‘Door de eeuwen heen’, schrijft hij, ‘is overspel van vrouwen altijd veel strenger bestraft dan van mannen; de vrouw werd uit de gemeenschap gestoten, verbannen of gedood en bij bepaalde Indianenstammen in Amerika werd de neus van de overspelige geamputeerd.’

‘De traditionele opvattingen over jaloezie zijn eveneens interessant,’ zo vervolgt hij. ‘Een man gaat af als zijn vrouw hem ontrouw is; een vrouw is (alleen maar) zielig. Een overspelige vrouw krenkt de eer en de trots van haar man, het vernedert hem. Ontrouw van de man, hoe kwetsend ook voor zijn vrouw, hoeft niet per definitie vernederend of beschamend voor haar te zijn; hij wordt erop aangekeken, terwijl ontrouw van de vrouw altijd zijn weerslag heeft op de man.’

Waar het in het kort op neerkomt is dat de geschiedenis ons lijkt te vertellen dat een man meer te verliezen heeft door de ontrouw van zijn partner dan

omgekeerd en dat zijn kwetsbaarheid door de wet en de norm goed moet worden beschermd.'

Het leven van vrouwen is drastisch veranderd. Hun massale entree in de arbeidswereld van de man zal in de geschiedenis worden geregistreerd als een van de belangrijkste gebeurtenissen van de eeuw. Veel van wat mannen vandaag de dag wordt gevraagd lijkt, klinkt en voelt als een abdicatie. Van mannen wordt gevraagd afstand te doen van hun superieure en tegelijkertijd beschermde positie; om de definities van mannelijkheid en de sociale gebruiken volgens welke hun vaders en grootvaders leefden, op te geven. Daarvoor in de plaats wordt hun het twijfelachtige genoeg geboden om huishoudelijk werk te doen en het recht om in het openbaar te huilen.

Mannen hebben zichzelf op seksueel gebied altijd de ruimte gegund, terwijl zij van vrouwen absolute trouw verwachtten. De beroemde dubbele moraal. Jaloezie bij een man was een teken dat hij zijn vrouw niet in bedwang had. Een 'echte man' hoefde zich nooit zorgen te maken over rivalen. Door de ontkenning dat vrouwen ook gewoon mensen zijn, werden mannen gedwongen te leven met de illusie van onkwetsbaarheid. Voor beide partijen was de prijs hoog.

Tijdens een gesprek met een psycholoog vertelde ik over mijn oude vriendje Jack, die jaloezie uit zijn leven wilde bannen. 'Als er iemand te dicht bij mij kwam staan, dan beende Jack met een brede lach op zijn gezicht op me af, sloeg een arm om me heen en zei dan: "Is ze niet geweldig?" Op die manier bakende hij zijn terrein af en zijn publiekelijke adoratie maakte hem voor mij nog dierbaarder. Die ander werd onmiddellijk de pas afgesneden.'

'En volgens jou was deze man niet jaloers?'

'Wat ik wist, was dat jaloezie mij volledig verlamde. Als hij met een ander flirtte, zou ik nooit naar hem toe zijn gelopen en een arm om hem heen hebben geslagen. Die tegenstelling tussen ons was voor mij het bewijs dat hij niet jaloers was.'

'Als hij niet een beetje jaloers was geweest, zou hij waarschijnlijk nooit naar je toe zijn gekomen om dat gebaar te maken,' zei de psycholoog. 'Misschien negeerde hij het gevoel op het moment dat het bovenkwam, maar dit wil niet zeggen dat hij "vrij van jaloezie" was.'

Genegeerde, verdrongen emotie verdwijnt niet als bij toverslag. Vaak wordt het de verborgen kracht van geest tegen lichaam; maagzweren, astma, hoge bloeddruk – kanker volgens sommigen – kunnen allemaal manifestaties zijn van ongewenste en onbewuste gevoelens, die een mens uithollen.

Soms wordt de angst te veel voor de geest. Er wordt elders een uitlaatklep gevonden, de verdrongen emotie wordt 'weggeduwd'. Wat was de kuisheidsgordel uit de middeleeuwen anders dan een tastbaar afweermiddel tegen datgene wat men 'de knagende worm wantrouwen' noemde? De man kon jarenlang op kruistocht gaan in de wetenschap dat zijn vrouw was opgesloten.

'Jaloers?' kon hij dan zeggen. 'Het komt niet in m'n hersens op.'

Hij loog niet eens. De ijzeren val die zijn vrouw vergrendelde, vergrendelde ook zijn jaloezie. In vroege beschrijvingen van Freud kwamen verborgen gedachten vaak terug in de vorm van 'hysterie' of 'naar binnen gerichte hysterische symptomen'. De vrouw die doodsbang was voor de haatgevoelens die zij ten opzichte van haar moeder voelde, kreeg plotseling een verlamde knie. Er was geen enkele organische, mechanische of medische oorzaak te vinden. De voet die de moeder wilde schoppen, verstijfde door het conflict in de geest en kon niet meer worden bewogen.

Verborgene wensen of gedachten waarvoor wij bang zijn of ons schamen komen ook in verwrongen sociale vorm tot uitdrukking. Voordat de vrouwenbeweging vrouwen een zekere mate van seksuele vrijheid had verschaft, te vergelijken met die van mannen, was het woord 'macho' nauwelijks bekend. Dat beide begrippen vrijwel tegelijkertijd doordrongen, is volgens mij geen toeval; actie en reactie. De overdreven, stripfiguurachtige houding van de macho wil onder meer zeggen dat hij 'zo sterk' is, dat geen vrouw – geëmancipeerd of niet – hem jaloers kan maken. Als wij – om de woorden van Shakespeare te gebruiken – 'te hard protesteren' proberen we onze angst te overstemmen. Als we te hard tegen onszelf protesteren, zijn we bezig te vechten tegen het erkennen van verdrongen emoties in onszelf.

In de dagen dat vader de enige kostwinner was, was al het overige ondergeschikt aan het behoud van zijn werk. Er was in zijn leven weinig plaats voor jaloezie. Het zou zijn efficiëntie in de 'echte wereld' – op kantoor, op het land, in de fabriek – verminderen. Van vrouwen werd kuisheid verwacht. De man moest er zeker van kunnen zijn dat de kinderen ook echt zijn kinderen waren. 'De plaats van de vrouw is in-huis' was het rotsvast principe van zowel mannen als vrouwen; op die manier kon de vrouw noch achter de rug van haar man noch achter de rug van andere vrouwen iets uithalen. Maagdelijkheid en monogamie namen de bezorgdheid weg over mogelijke vergelijkingen met een wellustiger, onbekende rivaal. Zou er desalniettemin gedacht zijn dat achter de gedwongen seksuele passiviteit van de vrouw een onbevredigde seksuele honger schuilging? Zelfs tot de eeuwwisseling werden in een land als de Verenigde Staten vrouwen besneden door beroemde chirurgen.

Emoties als jaloezie waren onbetaalde arbeid, vijanden van de produktie. Daarom mochten vrouwen ze hebben. De dubbele moraal werd versterkt en levend gehouden door vrouwen. Mannen werd een enkele misstap vergeven (je vraagt niet naar de moraal van iemand die je in leven houdt) maar in het oordeel over zichzelf en andere vrouwen waren vrouwen keihard. Mannen moesten de vrijheid hebben – emotioneel en in de praktijk – om het land op te bouwen. Een man ontleende zijn mannelijkheid in de eerste plaats aan zijn werk.

De vrouwen kochten het gouden kooitje. Zij waren het toonbeeld van onwankelbare trouw en leerden hun dochters dat dit de grootste deugd van een vrouw was. Als er al de neiging tot een escapade zou zijn geweest, dan

werd die snel de kop ingedrukt. Zolang de man de financiële macht had, was zijn vrouw van hem afhankelijk. Een ander aspect, als een soort magische chantage, kan zijn geweest: 'Als ik trouw ben, dan blijft hij het ook. Als ik de avances van andere aantrekkelijke mannen afwijs, dan moeten mijn opofferingen hem toch wel aan mij binden?' De onnozele denkwijze van een symbiotische geest.

Wat kunnen wij onszelf toch voor de gek houden; hoe vaak zien we een dergelijk verhaal niet jammerlijk eindigen. Terwijl de man de deur uitloopt, hoort men de woede van de vrouw nagalmen. 'Hoe kun je me dit aandoen?' ('Na alles wat ik voor jou heb opgegeven!') is de andere onuitgesproken helft van de zin.)

'Ik heb er niet om gevraagd!' is zijn antwoord misschien wel.

Zij weet dat hij er wel om heeft gevraagd. Voor de meeste mannen is het een ongeschreven wet dat hun vrouw trouw is. Hieraan is te zien hoezeer mannen nog in het verleden leven. Vandaag de dag is het voor vrouwen net zo eenvoudig om de benen te nemen. De man verschijnt stomgeslagen in de spreekkamer van de therapeut. Op iedere vraag die hem wordt gesteld, luidt het doffe antwoord: 'En ik bracht elke vrijdag mijn loonzakje thuis!'

Door voorbehoedmiddelen en financiële onafhankelijkheid kunnen vrouwen thans, net als mannen, overspelig of ontrouw zijn. Onderzoekscijfers over de verhoogde seksuele activiteit van vrouwen zijn verbijsterend. Vierenvijftig procent van de gehuwde vrouwen heeft overspel gepleegd, zegt een recent onderzoek. Volgens een ander onderzoek is de stijging in overspel onder jonge mensen bij vrouwen hoger dan bij mannen. Dit zijn misschien geen exacte cijfers, maar de trend is duidelijk. Een conflict in de ingewortelde opvattingen over de trouw van vrouwen zal in de jaren '80 en daarna aanleiding geven tot meer jaloezie dan ooit tevoren. Uit mijn eigen onderzoek blijkt dat overspel bij vrouwen in de meeste gevallen leidt tot verwarring en schuldgevoelens. Hun houding en gedrag mogen dan wel zeer vooruitstrevend zijn, maar hun diepste gevoelens over wat goed en wat slecht is lopen nog achter. Wat onderzoek niet uitwijst en niet kan uitwijzen is het effect van verhoogde seksualiteit/overspel/ontrouw van vrouwen op mannen.

Als er over jaloezie wordt gesproken moeten we onmiddellijk denken aan twee gevallen van een 'crime passionnel' die in alle kranten hebben gestaan. Het eerste geval was de moord op een twintigjarig meisje uit een welgestelde familie. Zij werd gedood door haar ex-geliefde, een arme student van Mexicaans-Amerikaanse afkomst. Bonnie Garland stierf nadat zij Richard Herrin had meegedeeld dat zij gebruik ging maken van een voor vrouwen nieuwe verworvenheid. Ze wilde de monogamiteit van hun relatie doorbreken. Hij sloeg haar met een hamer de schedel in. Richard Herrin werd niet schuldig bevonden aan moord.

De tweede misdaad vond vreemd genoeg plaats in dezelfde stad - Scarsdale, in de staat New York. De moord werd begaan door Jean Harris, de

zesenvijftigjarige directrice van een deftige meisjesschool. Toen Herman Tarnower, de beroemde arts die het bekende Scarsdale-dieet samenstelde, haar vertelde dat hij niet met haar zou trouwen, ging Jean Harris tegen haar principes in door met de verhouding. Toen duidelijk werd dat hij haar voor een ander in de steek ging laten, nam ook zij haar toevlucht tot een nieuwe mogelijkheid. Afgewezen vrouwen richten hun woede meestal tegen zichzelf. Jean Harris greep een pistool en Tarnower stierf. Jean Harris werd schuldig bevonden.

In beide gevallen was jaloezie het motief. Richard Herrin en Jean Harris komen later nog nader aan de orde. Ik vermeld deze gevallen omdat de vonnissen aantonen dat het niet mogelijk is jaloezie te definiëren, laat staan te begrijpen.

De bijbel heeft in diverse versies en vertalingen een vormende rol gespeeld in de geschiedenis van de taal en derhalve in de geschiedenis van onze denkwijze. 'Gij zult geen andere goden aanbidden, want de Here, Uw God, is een naijverige God.' Aldus luidt een bijbelvers dat talloze generaties joden en christenen uit het hoofd kennen; eeuw in eeuw uit gebruikt in de wet, de eredienst, catechismus en op scholen; een van de belangrijke 'gegevens' die ergens in de geest blijven hangen (ook in de mijne) lang nadat de juiste tekst is vergeten.

Dit vers zegt ons dat de emoties in kwestie teruggaan naar het begin van het monotheïsme. God vindt het nog steeds nodig om de joden te waarschuwen tegen het aanbidden van andere goden. Nog relevanter voor dit onderzoek is misschien wel het feit dat vanaf de jongste geschiedenis werd erkend dat ontrouw zo ondraaglijk was dat God zelf er boos om werd. Hij verbood het joodse volk hem jaloers te maken. Als je gelooft dat de Heilige Schrift letterlijk het woord van God is, dan is 'Naijverig' een van de namen die God zichzelf geeft.

'Als ik me in een machtspositie bevind,' zo luiden de woorden van een jurist, 'dan denk ik eerder in termen van wraak dan van verlossing en genade. Ik heb altijd geweten dat ik dat ontleen aan de naijverige God uit het Oude Testament.'

Er is geen vrouw die zich identificeert met een wrekende God; ook ik niet. Ik ben misschien wel wraakzuchtig, maar het zou niet in me opkomen om God als rechtvaardiging te citeren.

Staat Hij model voor mannen?

Naar mijn mening zijn de tolerantie en vergevingsgezindheid waarmee een 'crime passionnel' wordt tegemoetgetreden wellicht geworteld in de Heilige Schrift. 'Gij zult niet doodslaan' mag dan wel een van de Tien Geboden zijn, maar als God zichzelf 'naijverig' noemt, dan zouden wij toch moeten begrijpen dat die emotie zo pijnlijk is dat een normale sterveling erdoor tot moord

kan worden gedreven? Bijbelonderzoekers zijn het misschien niet eens met deze verklaring. Zij zouden kunnen stellen dat het woord jaloezie of naijver zoals het in de bijbel wordt gebruikt een speciale betekenis heeft; dat het louter en alleen betrekking heeft op het gebod 'Gij zult geen andere goden voor uw aangezicht hebben.'

Alle goede woordenboeken maken speciaal melding van wat 'goddelijke jaloezie' zou kunnen worden genoemd: 'een liefde die geen ontrouw of onvolkomenheid tolereert...' is een verklaring, en: 'exclusieve aanbidding en liefde eisend', luidt een andere verklaring. Eén woordenboek gaat zo ver dat de enigszins oneerbiedige beschrijving van de 'naijverige God' uit het Oude Testament luidt: 'absolute loyaliteit en trouw eisend; autocratisch...'

Er is iets te zeggen voor de stelling van bijbelonderzoekers dat het woord *jaloers* een speciale betekenis zou hebben. Alles in het universum evolueert, zo ook de taal. Is het moeilijk te begrijpen dat een vrijwel gelijke emotie, duizenden jaren geleden geëist door een naijverige God, thans kan worden verlangd door een gepijnigde geliefde?

Hieronder volgen twee verklaringen van de woorden *jaloers* en *jaloezie*:

jaloers... afgunstig ten opzichte van de bliken van genegenheid of liefde, de gunsten van een bepaald persoon (nl. beminde of echtgenoot) voor een derde, de trouw van die persoon verdenkend...

jaloezie... de gemoedstoestand die ontstaat op grond van verdenking, vermoeden of wetenschap van rivaliteit;

in de liefde: de angst om uit de genegenheid van iemand te worden verdrongen, verdenking van ontrouw van een geliefd persoon; minnenijd.

'Bent u *jaloers*?' vraag ik aan een achtentwintigjarige man.

'Nee,' antwoordt hij. 'Ik heb niet zoveel verlangens, slechts simpele behoeften.'

'Ik denk dat u het over afgunst hebt,' zeg ik. 'Het soort wrevel over materiële zaken die een ander wel bezit. Wat ik bedoel is *jaloers* in de zin dat u bang bent dat iemand anders uw vriendin afpikt.'

'Dat gevoel ken ik niet.'

'Ooit verliefd geweest?'

'Nee.'

Als ik denk dat jij mijn man verleidelijke blikken toewerpt, dan maak je mij *jaloers*. Maar ben jij niet *jaloers* op mij? Intussen houd ik mijn man angstvallig in de gaten als jij in de buurt bent. Wat voor merkwaardig gespleten gemoedstoestand is dat? Opmerkelijk is dat de jongeman van zojuist afgunst en jaloezie door elkaar haalde. Dat kom ik overal tegen.

'Ik benijd jouw leven,' zegt de één. 'Als schrijfster kun je zelf bepalen wanneer je werkt.' 'Ik ben *jaloers* op jou. Als wij vanavond laat naar bed gaan, moeten we weer vroeg op. Schrijvers kunnen de volgende dag uit-

slapen,' zegt een ander.

Ik zal niet uitweiden over deze romantische opvattingen van het schrijversbestaan. Het belangrijke is dat dit weer zo'n demonstratie is van de manier waarop jaloezie en afgunst voortdurend door elkaar worden gehaald.

Volgens mij hebben we hier te maken met een 'psychosemantisch' signaal. Een eerste verklaring is misschien: Jaloezie wordt veel vaker gebruikt dan afgunst.

'O, jaloezie is echt moordend!' roepen mensen meestal. 'Met afgunst heb ik geen moeite. Van jaloezie word ik stapelgek.' Een feit is dat iedereen *jaloers* gebruikt in plaats van *afgunstig*, maar vrijwel niemand *afgunstig* verwisselt voor *jaloers*. Waarom proberen wij het gebruik van een doodgewoon woord als *afgunst* te vermijden? *Psychosemantisch* is een woordgrapje op de *Psychopathologie van het dagelijks leven*, waarin Freud stelde dat vergissingen en woordgrapjes niet alleen maar semantisch zijn. Het is de weg die het onderbewustzijn kiest in een poging ons iets duidelijk te maken.

Spreekt de bijbel niet minstens even krachtig over en tot het onderbewustzijn? Het is derhalve nauwelijks verwonderlijk dat een ambivalente relatie als *afgunst en jaloezie*, die zo centraal staat in de beleavingswereld van de mens, in de Heilige Schrift wordt weerspiegeld.

'Je zult in de bijbel geen exacte omschrijving van afgunst en jaloezie met passende bijbelverhalen ter illustratie vinden,' waarschuwt kerkhistoricus Mary Frances Albert. 'Jozef droomde dat hij op een dag zou heersen over zijn broers. In de ene vertaling wordt het woord *afgunst* gebruikt als omschrijving voor datgene wat de broers voelden, in diverse andere vertalingen wordt het woord *jaloerie* gebruikt.

'En Kaïn en Abel?' luidt mijn vraag.

'De bijbel spreekt over Kaïn en Abel, Ezau en Jacob en de oudere broer van de verloren zoon niet in termen van jaloezie of afgunst. Om de bijbel te gebruiken ter illustratie van deze woorden, dient men eerst te bepalen wat het woord betekent en vervolgens aan de hand van de verhalen uit de bijbel aan te geven wat – subjectief gezien – de juiste betekenis zou zijn.'

'En de preken en vermaningen waarmee wij zijn grootgebracht, waren die bedoeld als waarschuwing tegen afgunst en jaloezie...?'

'Ik zeg niet dat de bijbelverhalen in deze preken niet kloppen. In de bijbel komen veel goede menselijke karakteriseringën voor. Maar het is geen op zichzelf staande les in zuiver woordgebruik. De verwarring tussen *afgunst* en *jaloerie* in het taalgebruik zou best ontstaan kunnen zijn vanuit het Hebreeuws uit de bijbel. De woordspeling Bijbel, Babel, Gebabbel is hier zeer toepasselijk.'

In het originele Hebreeuws van het Oude Testament kunnen de woorden Qana en Qinah, afhankelijk van de context, zowel jaloezie, afgunst of vuur betekenen. Hetzelfde geldt voor de woorden *zelos* en *zeloo* die werden gebruikt voor de vertaling van het Hebreeuws naar het Grieks. Ons woord

jaloerie stamt af van het Griekse woord *zelos*, hoewel er een duidelijk verschil in betekenis van de twee woorden bestond.

Dr. Marion Severynse, etymologisch redactrice van *The American Heritage Dictionary*, zegt ter verklaring: 'Veel woorden in het Engels en in andere talen kregen hun betekenis omdat zij specifiek werden gebruikt om een bepaald woord in de bijbel te vertalen en de vertalers begrepen de betekenis van het woord dat ze trachtten te vertalen vaak niet goed. In sommige gevallen heeft dat tot definities geleid die voor meer dan één uitleg vatbaar waren. Misschien raakten de mensen gewend aan hét horen van het woord *jaloerie* in een bepaalde bijbelse passage of in verband met een bepaalde bijbelse gebeurtenis en kreeg het in hun gevoel een negatieve betekenis. Het is moeilijk te voorspellen wat er met een woord zal gebeuren.

Jaloerie heeft een schaakbordgeschiedenis. In het Grieks betekende *zelos* "wedijver" en "rivaliteit". Het woord had echter een positieve of een negatieve betekenis. In feite was de positieve betekenis sterker dan de negatieve, volgens het woordenboek. Met het woord werd een vriendschappelijke rivaliteit uitgedrukt. Wedijveren met iemand duidde op grote ambitie en een verlangen tot prestatie. In christelijke kringen werd later *jaloerie* als technische term gebruikt en kreeg waarschijnlijk meer dan één betekenis vanwege de woorden die ermee werden vertaald. In het Engels en in andere talen werd het aanvankelijk in negatief verband gebruikt en op die manier werd het een negatief woord.'

Afgunst – in het Engels *envy* – komt van het Latijnse woord *invidia*, verwant aan het werkwoord *invidere* (van *in*, 'op' en *videre*, 'zien') hetgeen betekent 'met kwaadaardigheid bezien' of 'benijden' of 'met scheve ogen bezien'. *Invidia* is een van de zeven hoofdzonden, zoals ook gierigheid en hebzucht.

Naarmate de taal evolueerde werd het oorspronkelijk nauwe verband tussen afgunst en woorden als wrok, kwaadaardigheid, wrevel en misgunnen steeds zwakker. De volgorde van de begrippen in het synoniemenwoordenboek van Webster wijst op de overgang: 'Afgunstig kan inhouden een knagend, dikwijls kwaadaardig, verlangen om iemand te ontnemen wat hem genoeg schenkt of op boosaardige wijze vreugde scheppen in het verlies van een ander. De nadruk ligt echter vaak op het begeren.'

In ons huidig taalgebruik heeft afgunst meestal die laatste betekenis – het heeft niet zozeer de betekenis van het verlangen iemands bezit te schaden als wel het verlangen (al dan niet stiekem) om dat bezit voor zichzelf te verkrijgen. Afgunst kan ons tot hard werken aanzetten en doen wedijveren om hetzelfde te bereiken als de ander.

Naast de bijbel heeft Shakespeare de grootste invloed gehad op de Engelse taal. *Othello* wordt veelal gezien als een toneelstuk dat handelt over jaloerie. Over de details is men het echter niet eens: Wie is er jaloers op wie of op wat? Wiens jaloerie is het sterkst?

Afhankelijk van de criticus kan Jago worden geïnterpreteerd als een latente

homoseksueel die genegenheid koestert voor Othello en jaloers is op Desdemona. Hij kan een mensenhater, een vrouwenhater of een masochist zijn. De problemen van Othello zelf kunnen worden herleid tot een diepgeworteld Oedipuscomplex. Wat maar zelden wordt begrepen door het grote publiek is dat *Othello* een klassiek voorbeeld van de kracht van afgunst is.

Opnieuw dienen wij ons af te vragen wat jaloezie en afgunst in die tijd betekenden.

In *Shakespeare's Tragic Heroes: Slaves of Passion* geeft Lily Campbell een overzicht van boeken over moraalfilosofie van vóór 1605 en onderzoekt welke begrippen Shakespeare indertijd ten dienste stonden:

Jaloezie was in het denken van de renaissance niet een van de simpele of primitieve hartstochten, maar een afgeleide of meervoudige hartstocht. Het is een vorm van afgunst, die op zijn beurt weer een vorm van haat is. Haat vindt zijn tegenstelling in liefde en ontstaat vaak uit liefde. Evenals afgunst bevat haat een element van verdriet of angst voortspuitend uit de wetenschap dat een ander iets bezit wat we voor onszelf willen houden of uit angst dat de ander het zal gaan bezitten. Het is deze merkwaardige mengeling van liefde en haat met verdriet of angst die we in jaloezie terugvinden.

In het volgende citaat gaat Campbell naar mijn mening voorbij aan het kwaadaardige, het gemene en het vernietigende van afgunst:

Er bestaan vier soorten van afgunst, volgens de Académie Française (editie van 1594)¹⁾ de afgunst die we voelen omdat het gewin van anderen zo groot is dat het ons schaadt; 2) de afgunst die we voelen omdat het welzijn of het gewin van een ander ons niet is overkomen (in feite een vorm van begeren); 3) de afgunst die ons verhindert een ander te gunnen wat we voor ons zelf begeerden en niet konden krijgen; 4) de afgunst die ons een gekwetst gevoel geeft als anderen iets goeds ten deel valt.

De verwarring tussen jaloezie en afgunst is bij Shakespeare net zo evident als in de bijbelse tijd en bestaat in onze tijd nog steeds. Het is belangrijk om het basisprincipe van de moderne etymologie te begrijpen. Woorden hebben geen vaste, absolute of eeuwige betekenis. Dit druist tegen ons natuurlijk verlangen naar zekerheid in. Wij willen graag geloven dat er woordgebruik bestaat dat 'goed' of 'fout' is en dat alle experts het daarover eens zijn. Taalwetenschappers echter verklaren met nadruk dat woorden hun betekenis slechts ontlene aan de wijze waarop ze worden gebruikt in een bepaalde tijd op een bepaalde plaats. 'De spraak en de taal zijn afhankelijk van de klasse en de maatschappelijke structuur. Ze worden beïnvloed door degenen die de taal vormen.'

Woordenboeken definiëren of bedenken geen woorden. In woordenboeken wordt slechts het gebruik van een woord weergegeven. Als Swann en

Odette afspreken de naam van een orchidee te gebruiken als hun privé-synoniem voor het bedrijven van de liefde, dan hebben zij daar het recht toe. De communicatie tussen hen tweeën is uitstekend. Als Proust, schrijvend over Swann en Odette, hetzelfde woord als *zijn* synoniem voor het bedrijven van de liefde was blijven gebruiken, dan was het woord misschien opgenomen in het taalgebruik van iedereen en op die manier in het woordenboek beland. Proust deed dit niet, dus het woord verscheen ook niet in de woordenboeken.

Terwijl de betekenis van *afgunst* minder hard wordt, krijgt *jaloerie* steeds meer de eigenschappen van *afgunst*. *Jaloerie* zal weldra de betekenis van *afgunst* krijgen en *afgunst* zal dan de betekenis krijgen van wat vroeger *begeerte* werd genoemd.

Aan een taalkundige vroeg ik wat deze verschuiving betekent.

‘Betekent?’

‘Wat is het voordeel voor mensen te zeggen dat ze jaloers zijn in plaats van afgunstig?’

‘Psychologie is mijn terrein niet.’

Hij vond mijn vraag wel interessant. ‘Als je erachter bent wat die verschuiving betekent, zou ik graag je mening willen horen.’

Hij had gelijk. Op dit moment zou het moeilijk zijn mij ervan te overtuigen dat die woordenbrij voor de mens niet een duivels afweermiddel was om niet te weten wat hij eenvoudig niet wil weten.

Omdat het semantische probleem geen oplossing biedt, wend ik me tot de gedragswereld met de vraag het *gevoel* van afgunst en jaloerie te beschrijven. ‘Wat zeggen de anderen?’ vraagt de ene therapeut na de andere.

In deze wereld is het uiterst ongebruikelijk dat men naar de opinie van anderen informeert. Meestal is men onderling zo afgunstig dat een collega zelden wordt geciteerd of hij moet overleden zijn.

Als je met een origineel stukje onderzoek begint, kun je er zeker van zijn dat er een half dozijn anderen koortsachtig bezig is met hetzelfde onderwerp. Een paar weken geleden maakte de krant melding van een onderzoek naar jaloerie door dr. Gregory White. Als een soort antwoord op de talloze vragen die mij door het hoofd spookten, vermeldde dit artikel dat dr. White sociaal-psycholoog was. Dit betekende dat hij tot de problematiek van jaloerie kwam vanuit een empirische richting.

In tegenstelling tot de psychotherapeut is de drijfveer voor de sociaal-psycholoog niet in de eerste plaats de individuele therapie. Zijn doel is het de psychologie een even stevige kwantitatieve basis te geven als bijvoorbeeld fysica of chemie. Vaagheden en hypothesen worden geschuwd; alleen wat mensen openlijk horen, zeggen, zien en doen wordt opgetekend. De methodologie van de sociale psychologie omvat vragenformulieren, statistieken, biofeedback, persoonlijke verslagen. Het belangrijkste is dat de resultaten moeten worden kunnen gerepliceerd:

Op de vraag of men jaloers was, was het antwoord van x procent van de ondervraagden dit en y procent dat...

De antwoorden konden worden gesplitst naar leeftijd, geslacht, gehuwd, gescheiden – elke denkbare categorie. *Feiten* – geen anekdotes of ziektegeschiedenissen. Ik bel dr. White op en vraag hem wie hij jaloerser vindt, mannen of vrouwen.

‘Geen van beiden,’ zegt hij meteen. ‘Uit mijn onderzoek blijkt dat als je maar eenmaal hebt verklaard wie binnen een relatie de macht heeft, verschillen tussen de geslachten vrijwel volledig verdwijnen.’

Waren er persoonlijke redenen voor de belangstelling in het onderwerp? vraag ik.

‘Ik begon over jaloezie na te denken toen ik bijna was afgestudeerd.’

‘Was het gevoel u vreemd voor uw twintigste?’

‘In mijn relaties ben ik normaal gesproken niet jaloers. Het kwam zo als een verrassing dat ik ten slotte besloot er een studie van te maken.’

‘Wat was er dan ditmaal voor verschil?’

‘Ik had een jaar lang omgang met een vrouw die research-assistente was. Daarna werd de relatie beëindigd. Vier maanden later raakte zij bevriend met één van de professoren. De ironie wil dat er een tijd was geweest dat hij jaloers was op mij omdat ik met zijn vriendin op vriendschappelijke voet stond. Plotseling was ik degene die jaloers was.’

‘Was dat territoriaal? Had u het gevoel dat hij uw bezit had afgenomen?’

‘Nee,’ corrigeerde hij onmiddellijk. ‘Het had te maken met het feit dat ik me in een minder machtige positie voelde. In een relatie is de minder machtige persoon meestal de jaloeerse partij. De man met wie zij nu omging was een persoon met macht, met wie ik me identificeerde. Zij had hem boven mij verkozen. Mijn identiteit als sociaal-psycholoog werd in een tijd waarin die zeer belangrijk was aangetast.’

‘U was niet jaloers omdat u nog steeds gek op haar was, maar omdat die man meer voorstelde en haar had ingepikt?’

‘Ik voelde me machteloos, omdat ik geen invloed op mijn voormalige vriendin kon uitoefenen.’

‘Waarom zou u ook? De relatie was al verbroken voordat de professor op het toneel verscheen.’

‘Maar ik had een relatie met hem! Hij was machtiger dan ik.’

‘Wat waren uw gevoelens in relatie tot hem? Gevoelens van rivaliteit?’

‘Ik voelde me gedeprimeerd. Dat verschafte me inzicht in één van de geslachtsverschillen waar mensen bij jaloezie melding van maken. De persoon in de lagere positie die geen vat heeft op de ander, richt zich tegen zichzelf. Dat verklaart waarom vrouwen die jaloers zijn de neiging hebben zich gedeprimeerd en schuldig te voelen, terwijl mannen eerder kwaad worden.’

‘U stelt toch niet dat vrouwen biologisch gezien tot depressiviteit neigen als zij jaloers zijn?’

'Nee. In onze maatschappij zijn de vrouwen opgevoed met het idee dat zij in een relatie in de lagere machtspositie zitten. Economisch gezien is dit inderdaad meestal het geval.'

'Had u er last van, u in die ondergeschikte positie – een staat van depressie – te bevinden, die zoals uit uw onderzoek blijkt meestal aan vrouwen is voorbehouden?'

'Een accuratere wijze om mijn depressie te beschrijven was niet dat ik me tegenover die professor in de vrouwelijke positie bevond. Ik was in een minder machtige positie.'

Ik vind het leuk dat White niet bang is voor vragen over het geslacht: 'Alle mannen doen dit, alle vrouwen doen dat...' Hij is tweeëndertig, iemand van de generatie die de taak kreeg de seksuele rollen opnieuw te bepalen en daar in hun eigen leven inhoud aan te geven. Zijn flexibiliteit stemt mij hoopvol.

We hebben het over de poging van de hippies om jaloezie te overwinnen. 'Met kreten redeneer je jaloezie niet weg,' zegt White. 'Ik heb zelf een tijd in een commune geleefd. De deun luidde: "Wij worden niet jaloers..." Iedereen had het zeer ideologisch over vrijheid, de afwezigheid van persoonlijk bezit enzovoorts, maar als er werkelijk aantrekkingskracht was, dan was er toch die verschuiving naar paarvorming en het uitsluiten van anderen. O, er werd dan ook nog een speciale revolutionaire taal gebezigd om uit te leggen waarom dit of dat stel een uitzondering vormde. "Wij hebben toevallig een zelfde kosmisch bewustzijn gemeen..." Etcetera. In feite deden ze precies hetgeen hun ouders hadden gedaan.'

'Om terug te komen op uw onderzoek over machtsposities en jaloezie: als u het hebt over de machtspositie binnen een relatie ligt dat naar mijn idee dicht bij wat anderen een gevoel van eigenwaarde noemen. Hoe groter de macht, hoe sterker het gevoel van eigenwaarde, des te geringer de kans om jaloers te worden; is dat juist?'

'Voor mij', zegt hij, 'vloeit jaloezie voort uit een bedreiging van mijn gevoel voor eigenwaarde of een bedreiging van de gelijkwaardigheid in mijn relatie. In een lagere positie loopt men het risico dat ofwel die ene of beide bedreigingen groter worden. In een ondergeschikte positie staat men bloot aan het gevoel te worden bedreigd door een echte of denkbeeldige rivaal, om het zo maar te stellen.'

'Volgens de norm die u aanlegt,' zeg ik, 'zou ik ten opzichte van mijn echtgenoot niet ondergeschikt behoren te zijn. Mijn jaloezie heeft niets te maken met financiële onafhankelijkheid, intellect, aanzien onder vrienden of succes in het leven. Wij zijn in elk opzicht elkaars gelijke.'

'Hoe uit zich dat gevoel in een ondergeschikte positie te zijn?' vraagt White.

'Ik was eens een keer woest op Bill. Ik had plotseling het gevoel dat ik de man die ik even daarvoor nog zo lief vond wel kon vermoorden. Een therapeut legde uit dat mijn woede in geen verhouding stond tot datgene wat er

was voorgevallen. De wortels van al die woede lagen niet in mijn relatie tot Bill. Die woede stamde uit een tijd waarin ik hem nog niet eens kende, de tijd dat ik klein was, een baby misschien wel. Deze wetenschap kalmeerde me en herstelde onze band. Ik voelde me sterker en weer in staat te functioneren.'

'En als er nu eens geen psychotherapeuten waren?' vraagt White. 'Als een sociaal-psycholoog u nu eens uitlegde dat iedere relatie dit soort momenten kent waarop mensen elkaar wel kunnen vermoorden. Dan zou u het vanuit een ander standpunt bezien kunnen begrijpen. Zou dat helpen?'

Ik ken het gevoel van opluchting als je merkt dat wat jij voelt niet uniek en monsterlijk is; dat je niet alleen staat met je schuldgevoelens en afkeer van jezelf. 'Het is zeker een geruststelling om te weten dat je niet de enige bent, maar uiteindelijk wil ik toch ook het *waarom* van mijn gevoelens weten.

'Als sociaal-psycholoog kijk ik naar de interacties tussen mensen, naar de onuitgesproken regels en codes die onze gevoelens en handelingen bepalen. Volgens mij wilt u het onderbewustzijn de schuld geven van jaloezie. Maar als sociaal wetenschapsman ben ik van mening dat het probleem jaloezie veel meer omvat dan de werking van een moeilijk-te-definiëren onderbewustzijn.'

Een beleefd afscheid, een vriendelijke manier om te zeggen dat wij het niet met elkaar eens zijn.

Niet dat ik de ideeën van White inzake macht van de hand wijs. Zodra hij het woord gebruikte in connectie met jaloezie, wist ik dat hij het over de kern van het probleem had. Waar ik niet uit kom is de emotionele betekenis van het woord macht op zich.

Waaruit is macht binnen een menselijke relatie samengesteld? Hoe verkrijgen we die, hoe verliezen we die? Neem de vrachtwagenchauffeur van tweehonderd pond die met zijn grote mond in het wegrestaurant over iedereen heen loopt en die thuis bij een vrouwtje van honderd pond onder de plak zit. Dit soort grapjes zien we in televisiekluchten. Zulke mannen bestaan in werkelijkheid wel degelijk, want anders zouden we niet in herkenning lachen om die grappen.

Mijn overtuiging is dat interpretatie, intuïtie, ontkenning, empathie, projectie – en in de eerste plaats de ambivalentie tussen wat de hersenen denken, de mond zegt en het lichaam doet – niet buiten beschouwing kunnen worden gelaten als we de machtsrelaties van mensen willen begrijpen. Het is verbijsterend om met het onderbewuste bezig te zijn. De psychoanalytische kijk op het leven staat misschien dichterbij de kunst dan bij de wetenschap, maar ik geloof dat sociaal-psychologen hun rigoureuze zekerheden te duur betalen.

Ik ben bevooroordeeld. Daarom citeer ik dr. Gordon Clanton, ook een socioloog en collega van Gregory White. Hij legt uit waarom het persoonlijk verslag-systeem misschien niet betrouwbaar is. Als voorbeeld geeft hij het verhaal van Glenn:

'Toen de vriendin van Glenn door een ander ten dans werd gevraagd, gaf

Glenn die man een klap. Toen een toeschouwer suggereerde dat Glenn stinkend jaloers was, gromde Glenn: "Ik was niet jaloers, ik was pisnijdig!" Door zijn jaloezie een andere naam te geven, was Glenn in staat het gevoel te ontkennen. In het systeem van White zou hij op het punt jaloezie zeer laag scoren. Semantische moeilijkheden en de duidelijke gecompliceerdheid van jaloezie maken het noodzakelijk dat we een verfijndere en subtielere wijze van meten bedenken.'

Mijn bezwaar is fundamenteeler. De gecompliceerdheid van emotie, het irrationele van ons gedrag – kortom, het onderbewuste – maken een volledige verklaring voor menselijk gedrag door middel van metingen misschien wel voorgoed onmogelijk.

Op dit punt gaan de sociaal-psychologen en ik ieder een eigen weg. De gedragswetenschappers trachten steeds betere methoden te bedenken om bewuste jaloezie-uitingen te verklaren en ik trek me terug in het wereldje van het grafschrift dat Bill eens op mijn grafsteen zal laten zetten: 'Wat betekent dit alles?' Gregory White beweert dat hij voor het eerst jaloers was toen hij bijna was afgestudeerd. Een 'nieuwe' ervaring. Hoe kan een gevoelsmens als White twintig jaar lang geen jaloezie hebben gekend, terwijl ik me de tijd niet kan heugen dat ik zonder heb geleefd?

Omdat vrouwen van oudsher het jaloerse geslacht waren; jaloezie was het gevolg van onvolledige separatie, dus infantiel en nutteloos. Op dit moment luister ik onbevangen naar de antropoloog Lionel Tiger die stelt dat mannen minstens zo jaloers zijn als vrouwen. Juist omdat vrouwen het explosieve van deze situatie niet onderkennen, zegt hij, zal de toekomst van de beide geslachten 'moeizaam' blijven.

'Een van de belangrijkste factoren in de evolutie en de natuurlijke selectie is het veroveren van de vrouw door de man. Omdat vrouwen thans hun zwangerschappen kunnen regelen, zijn de spelregels volkomen veranderd, is er een volledig nieuw biologisch plan ontstaan. Mensen weigeren te onderkennen dat wij spelen met machtige, vitale en uiterst belangrijke existentiële krachten die miljoenen jaren lang ingebakken zijn geweest. Ik zie jaloezie als een positieve kracht. Als een relatie goed is, is het de moeite waard om ervoor te vechten. Om het heel simpel te stellen: genen voor seksuele generositeit zal de mens nooit krijgen.

Als jaloezie onbelangrijk zou zijn geweest, zou het tijdens de evolutie allang zijn verdwenen. Ik ben van mening dat mannen absoluut jaloerser zijn dan vrouwen. Mannen moeten zeker kunnen weten dat zij de vader van hun kinderen zijn – een feit, niet altijd met zekerheid vast te stellen.'

Lijnrecht tegenover de mening van dr. Tiger staat de overtuiging van Robert Gould. 'Jaloezie is geworteld in een gestoorde ontwikkeling. Het is zeer nauw verbonden met bezitterigheid en eigendom. In die hoedanigheid is het altijd pathologisch.'

Gould heeft zich als arts lange tijd verdiept in de problemen van jongeren

en belangrijk werk verricht op het gebied van de hippiebeweging in de jaren '60. De rol van jaloezie onder de hippies heeft me altijd geïntrigeerd.

'Een van de belangrijkste principes', zeg ik tegen dr. Gould, 'was dat "vrijheid" betekende dat seksuele uitsluiting moest verdwijnen. Hoe kwam men tot de intuïtie dat jaloezie een van de hoekstenen van het leven van hun ouders was en dat er daarom tegen moest worden gerebelleerd?'

'De welvaart van de jaren '60 was ongekend,' reageert Gould. 'De economische strijd om het bestaan was niet langer het punt waar alles om draaide. Jonge mensen begonnen te beseffen dat er thuis iets ontbrak, zelfs nadat een tweede of derde auto was aangeschaft. Weinig liefde tussen de ouders, weinig genegenheid naar het kind toe. De ouders hadden alles, maar hun kinderen voelden zich verarmd. Vanaf het begin waren die kinderen geprogrammeerd om bezittingen te willen vergaren. Tegen de "Amerikaanse droom" konden ze niet op. Wat ze wel zagen was dat dit soort bezit hun ouders niet gelukkiger maakte. Wat ze ook zagen was dat de illusie van materieel bezit al te gemakkelijk leidde tot het idee dat men ook mensen kon bezitten. "Mijn" vrouw. "Mijn" man. Blijf uit de buurt.'

Uit liefde en voor de gemeenschap banden de hippies particulier bezit uit. Naar mijn mening vielen de communes niet uiteen omdat jaloezie een "gegeven" is in de menselijke natuur, maar omdat de hippies kinderen van onze cultuur waren. Tegen de tijd dat ze oud genoeg waren om het ouderlijk huis te verlaten, hadden zij de waarden van hun ouders al overgenomen. Op weg naar San Francisco namen ze de jaloezie met zich mee.'

Is jaloezie pathologisch, zoals Robert Gould gelooft? Is het een ingebakken positieve kracht, zoals Lionel Tiger zegt? De twee begrippen staan lijnrecht tegenover elkaar, maar ik heb bewondering voor beide mannen.

Er komen nu twee dingen bij me op: of ik ben me zolang ik werk al aan het voorbereiden geweest op dit onderwerp en het onderzoek zal later het zinnigste blijken te zijn dat ik ooit heb gedaan, of het is een uitputtende poging die zal bevestigen dat ik me heb geworpen op een onderwerp dat mijn competentie te boven gaat.

Wat ik op dit moment weet is dat ik zo weinig weet; dat er in zo'n emotioneel beladen gebied, waarin zo weinig onderzoek is verricht en waarover zo weinig is geschreven, vooroordelen van anderen even weelderig zullen tieren als de mijne. Ik moet bereid zijn al mijn meningen te herzien voordat dit boek gereed is.

Zou mijn oude vriend Robertiello daartoe ook bereid zijn?

Hij beweert al jaren dat hij nooit jaloers is. Toen ik hem echter vertelde waar dit boek over handelde, reageerde hij zeer gretig. 'Wanneer kunnen we erover praten?' was zijn vraag. Zijn gretigheid was volledig in tegenspraak met zijn zogenaamde desinteresse voor het onderwerp. Zou hij zo anders zijn dan de rest van de mensheid. Meer specifiek, zo anders dan ik?

Richard Robertiello is arts en psychotherapeut en al dertig jaar werkzaam in een particuliere praktijk. Hij is hoofd van de psychiatrische afdeling van diverse ziekenhuizen geweest en heeft negen boeken over psychologie op zijn naam staan. Al acht jaar lang is hij mijn mentor en mijn vriend.

Wij hebben een merkwaardige verhouding. Wij praten met elkaar. Niet als patiënt tegenover therapeut – maar als uitdagers, tegenstanders die elkaars afweermiddelen bestrijden. Tijdens de talloze schermutselingen die we door de jaren heen hebben gehad, hebben wij ons tegenover elkaar volledig blootgegeven. Er is in zijn leven nimmer een periode geweest waarin hij niet verliefd en/of wanhopig was. Zijn laatste huwelijk eindigde een jaar geleden. Op dit moment is hij weer hevig verliefd.

Het ontkennen van een emotie als jaloezie door een man die zo open en emotioneel is, iemand die zijn hele leven en carrière heeft gebouwd op meedogenloos zelfonderzoek, is ontmoedigend. Ik weet dat hij niet zou liegen of zou buigen voor zelfmisleiding. Ik zie zijn ontkenning als een rode vlag. Hij daagt mij uit, hij *wil* dat ik aanval.

Robertiello heeft me geleerd dat 'Ken Uzelf!' niet zomaar een vrome uitspraak is, zelfs niet het begin van wijsheid. Voor mensen als Robertiello en mijzelf is het een noodzakelijk voorspel naar een bestaan zonder pijn.

Hij is begonnen als de meest orthodoxe Freudiaan, die geleidelijk aan zijn eigen eclectische weg heeft gebaand gedurende de jaren waarin hij als docent optrad voor andere therapeuten, maar ook door eigen praktijkervaring. In tegenstelling tot de meer conventionele therapeuten neemt hij zijn eigen leven als voorbeeld om helderheid te verkrijgen over de netelige haken en ogen van ontkenning. Ik neem aan dat zijn enthousiasme om te discussiëren over jaloezie niet alleen betekent dat hij iets wil toevoegen aan de schaarse informatie die over dit onderwerp beschikbaar is, maar dat hij uiteindelijk bereid is zijn bewering dat hij vrij is van jaloezie aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Onze eerste ontmoeting vond plaats toen ik hem kwam interviewen over het onderwerp moeder/dochter-relatie. Ik ben uren gebleven. Ik was al bijna een jaar met onderzoek bezig en had nog geen stuk papier in de typemachine gestopt. Heel toevallig had Robertiello zojuist de laatste hand gelegd aan een boek over het onderwerp separatie en individuatie. Hij was degene die me aanmoedigde om mijn boek over dit thema te doen. Ik ben achter de schrijftafel gaan zitten in de wetenschap dat hij slechts een straat verderop woonde.

In de drie jaar dat ik werkte aan *Mijn moeder en ik* hielp hij mij over mijn blokkades heen. Lerend, ontkenkend, vechtend, accepteerde ik ten slotte de waarheid over de hechte banden van vrouwen met hun moeder en hun woede ten opzichte van die moeder. Uiteraard leerde ik ook van anderen, maar het meeste heb ik geleerd tijdens de discussies met hem.

Het fijnste van onze gesprekken vond hij, vreemd genoeg, mijn voortdurende gehamer op meer duidelijkheid. 'Jij brengt mij aan het twijfelen,' zei

hij dan. Hij plaatste zijn leven naast het mijne; het vreselijke besef dat mijn intieme relaties waren gebaseerd op de relatie die ik met mijn moeder had gehad, werd acceptabel toen hij verklaarde dat dat bij hem ook het geval was. Op een dag zei hij tegen mij: 'Nancy, separatie is een ideaal. Niemand bereikt die toestand ooit volledig.'

Ik zie mezelf nog zitten in zijn spreekkamer terwijl hij de laatste bladzijden van het manuscript van *Mijn moeder en ik* zat te lezen. Hij zat te huilen.

Hij leerde mij op zijn beurt de positie van de man in juiste proporties te zien; hij leerde mij dat mijn boosheid en teleurstelling niet werden veroorzaakt door de kwaadaardigheid en verdorvenheid van mannen, doch voort sproten uit dezelfde culturele stereotiepen die mannen boos en teleurgesteld doen zijn over wat zij zien als de kwaadaardigheid en trouweloosheid van vrouwen. Door hem zag ik de overeenkomsten tussen mannen en vrouwen, begon ik te onderkennen dat wij in feite zoveel op elkaar lijken en geen tegenstanders zijn.

Ik heb altijd gedacht dat mensen die beweerden niet jaloers te zijn, logen of emotioneel ondoorzichtig waren. Voor Robertiello geldt geen van beide.

Na het lezen van zijn laatste, sterk autobiografische werk over de relatie vader/zoon merkte ik op dat hij wellicht te veel intieme details had onthuld.

'In jouw positie als psychotherapeut laat je misschien te veel zien dat ook jij onderhevig bent aan vernederende zwakheden,' opperde ik.

'Nancy, de hoofdregel van de psychoanalyse is... vrijelijk te associëren met zo weinig mogelijk zelfbescherming. Dat vraag ik van al mijn patiënten.'

Van zichzelf eiste hij hetzelfde.

Op dit punt dacht ik hem te kunnen inhalen. Hij lijkt te veel op mij om niet jaloers te zijn. Wij kennen elkaar door en door. Wij hebben elkaar uitgeschoolden, ruzie gemaakt als kleine kinderen en in de teruggang naar een vroeger stadium oude wonden laten openrijten, omdat we allebei wisten dat dit een ingang zou geven. Er bestond één regel: we zouden elkaars gevoelens niet sparen. Alles wat er werd gezegd in het belang van de waarheid was van nut. In dit unieke onderlinge touwtrekken zullen wij uiteindelijk beter begrijpen waarom ik geneigd ben tot jaloezie en waarom hij ontkent en zich afzet.

'Denk maar niet dat je in één of ander superieur Freudiaans stilzwijgen kunt hullen en je op je divan kunt terugtrekken!' schreeuwde ik eens tegen hem na een heel lelijke beschuldiging. 'Ik ben niet één van je patiënten! Zeg iets!'

Stilte.

Mijn hart klopte in mijn keel. Was ik te ver gegaan?

'Nancy, ik weet niet waarom ik zo snel mogelijk over je woorden wil heen praten zonder ze tot me te laten doordringen...'

Later bood ik mijn verontschuldiging aan, maar die wees hij van de hand.

'De beste gesprekken heb ik met jou,' zei hij.

Robertiello had een even matige start gehad als ikzelf. Hij groeide op in een omgeving met een 'streberige' vader – een liefdeloze man die Robertiello's moeder volledig overheerste en haar verbod aandacht aan de jongen te schenken. De vrouw bezat al weinig moederlijke gevoelens en gehoorzaamde haar man. Richard Robertiello voelde zich net zo buitengesloten als ik. Zijn separatie-angst gaat zelfs nog dieper.

Een jaar geleden zei hij vlak voor de zomervakantie zoiets gemeens tegen mij dat ik de hele tijd dat hij afwezig was gedeprimeerd en gekwetst was.

'Waarom zo somber?' vroeg hij opgewekt na zijn terugkeer.

Ik herhaalde de letterlijke tekst van zijn harde afscheid.

'Maar ik ging weg,' zei hij.

'Jij was degene die naar een zonniger oord vertrok, Richard, niet ik!'

'Nancy,' zei hij, 'als je zo bang bent om in de steek gelaten te worden als ik, doet het er niet toe wie de vertrekkende partij is. Er hangt separatie in de lucht.'

Robertiello zal op geen enkele manier om zijn jaloezie heen kunnen.

Ik begon *Envy and Gratitude* van Melanie Klein te herlezen. Ik vond haar imposant en fascinerend, maar ook afstotelijk. Ik moest met Robertiello over Klein praten. Ik begrijp de belangrijke plaats die zij afgunst in verband met jaloezie geeft.

Ik zie Robertiello en mezelf als de ontdekkingsreizigers op het gebied van de jaloezie. Wij reizen samen naar een plaats waar geen mens ooit is geweest, naar de bron van een emotie die zoveel in het leven heeft vergiftigd. Als ik jaloers ben, moet hij het ook zijn. Als hij die waarheid heeft geaccepteerd, zal hij mijn jaloezie kunnen verklaren.

Onze eerste discussie is een ramp; niets ontdekkingsreis!

Ik open de discussie met een voorlopige schets voor dit boek. Ik leg uit dat ik een ontwikkeling wil laten zien. Te beginnen met jaloezie als gevolg van onvolledige separatie en een gebrek aan de vorming van een sterke identiteit...

'Laat je niet in de war brengen,' onderbreekt hij. 'Jaloezie is niet alleen een kwestie van separatie. Het wordt inderdaad erger als er geen separatie heeft plaatsgevonden, maar... Om je een voorbeeld te geven: met al je succes ben jij nog steeds zeer symbiotisch...'

'Om gek van te worden,' geef ik toe. 'In mijn werk ben ik heel zelfstandig, maar als het over liefde gaat, dan heb ik nog steeds een hevige separatie-angst.'

'Dat is Nummer Eén in de verwarring,' zegt hij. 'Als jaloezie haar intrede doet, gaat het niet alleen om separatieangst, maar ook om afgunst. Daar wil jij niet aan. Heb je Klein gelezen?'

'Ik ben ermee bezig, maar meer dan een bladzij per keer kan ik niet in me opnemen. Haar taalgebruik is zo ingewikkeld...'

'En soms beangstigend?' onderbreekt hij.

‘Ja.’

‘Het beangstigende is de gewaarwording dat afgunst het symbiotische liefdes-object kan verdrijven. Klein legt uit waarom jij afgunstig bent op de macht van Bill. En dat voedt je jaloezie.’

‘De macht van Bill? Dat is nu de reden waarom ik stapeldol word van Klein. Bill en ik zijn in ieder opzicht elkaars gelijke!’

‘Nee,’ zegt hij. ‘Wat Klein zo’n oorspronkelijke denker maakt, is het feit dat zij macht niet op de conventionele manier ziet. Het heeft niets met geld of succes te maken. Bill heeft de macht om jou gelukkig te maken of je dat geluk te ontnemen. Jij denkt dat het omgekeerd niet zo is.’

‘Jij, Richard, bent in je bindingen met vrouwen symbiotischer dan wie ook,’ antwoord ik boos en me niet geheel bewust van de reden waarom ik zo geagiteerd ben. ‘Je moeder liet je links liggen. Je vader had een hekel aan je. Op dit moment ben je qua psychische voeding die je als kind niet hebt gekregen volledig afhankelijk van vrouwen. Jij bent niets minder jaloers dan ik.’

Hij kijkt me strak aan: ‘Onjuist.’

Het woord shockeert me.

Robertiello handelt in nuance, de ononderbroken samenhang van het emotionele spectrum. Is hij niet altijd bezig me te waarschuwen voor te sterke generalisaties? ‘Richard, misschien ben jij wel die zeldzame uitzondering, maar wou je beweren dat alle mannen zijn zoals jij? Dat mannen minder jaloers zijn dan vrouwen?’

‘Absoluut.’

Weer zo’n antwoord, een losse opmerking die mij met stomheid slaat.

‘In de dertig jaar dat ik praktiseer,’ gaat hij autoritair verder, ‘heb ik misschien drie mannen meegemaakt die pathologisch jaloers waren, voor wie het een obsessie was. Ik weet niet hoeveel vrouwen ik wel niet heb meegemaakt. Er is absoluut geen vergelijk mogelijk.’

‘Richard,’ pleit ik, ‘is het misschien de overweging waard dat jaloezie zo pijnlijk is dat je het je leven lang hebt ontweken, dat jaloezie die ene emotie is waartegen je jezelf volledig hebt beschermd?’

‘Als jij stelt dat mannen hun jaloezie uiten door middel van afweer...’

‘Ik zeg niet dat “mannen” dat doen. Ik zeg dat jij dat doet!’

Hij gaat door alsof hij mij niet heeft gehoord. ‘Als jij zegt dat mannen hun jaloezie uiten door middel van afweer, dan uiten ze dat gevoel dus niet. Jaloezie is gebaseerd op de angst in de kou te zullen komen te staan. Hoe sterker je het gevoel hebt je tegenstander te kunnen verslaan of het liefdes-object te kunnen vervangen, hoe minder jaloers je bent. Daarom herhaal ik dat vrouwen oneindig veel jaloerser zijn – bewuster, meer openlijk en ook fenomenologisch – dan mannen. Het zou bespottelijk zijn om het niet te zeggen.’

‘Jij hebt mooi praten!’ schreeuw ik. ‘Je komt je spreekkamer nooit uit. Jij hebt je leven zo ingericht dat je nooit in aanraking komt met mensen of een

wereld die gevoelens van jaloezie bij je zouden kunnen opwekken...'

'Afgunst, bedoel je,' zegt hij onverstoorde. 'Dat is mogelijk. Maar ik ben niet jaloers. Jij hebt het over afweer tegen iets. Dat kun je niet gelijkstellen met het gevoel op zich. Vrouwen zijn zonder twijfel het jaloerse geslacht.'

'Je lijkt wel een grammofoonplaat waarop de naald blijft hangen. Iedere therapeut, elke psycholoog, iedereen die over het onderwerp heeft nagedacht zegt dat er absoluut geen bewijsmateriaal is voor de stelling dat vrouwen jaloers zijn. Geen mens is het met je eens.'

'Dan vergissen zij zich.'

Het blijft enige ogenblikken stil. Ik hoop dat hij op zijn gebruikelijke geduldige manier weer zal uitleggen dat ik hem niet goed heb begrepen en mij over mijn eigen koppige manier van afzetten zal heen helpen.

Niets.

Hij zit daar zwijgend. Ik zou zweren dat hij verongelijkt is. 'Zou het misschien zo kunnen zijn dat mannen niet minder jaloers zijn, maar dat ze een betere manier hebben gevonden om zich te beschermen? Is het niet zo dat ze hun vrouwen letterlijk "jaloers bezitten" en haar ver van de verleidingen wegstoppen in een buitenwijk, waar de ene vrouw op de andere let...'

'Dat is iets anders. Dat is een echte semantische vergissing. Als het afweermiddel werkt, dan ervaart men de emotie niet. Je kunt ook stellen dat "elk mens in zijn hart een moordenaar is". Er zijn mensen die mensen vermoorden en er zijn mensen... nou ja, die lezen detectives. Het zijn twee verschillende principes. Mensen hebben hun eigen unieke afweer tegen onderbewuste impulsen en daaruit voortvloeiend gedrag. Als die mensen met wie jij hebt gesproken denken dat er evenveel jaloerse mannen als vrouwen zijn, dan vergissen ze zich. Mannen zijn erin geslaagd om zich in te dekken tegen jaloezie, een maagd trouwen bijvoorbeeld...'

'Acht jaar geleden zou ik je misschien hebben verteld dat ik niet kwaad was op mijn moeder, maar dat was ik wel!'

'Dat was je niet,' corrigeert hij. 'Nu misschien wel, maar toen niet en daar gaat het om.'

'Ik hield van haar maar ik was ook kwaad op haar. Ik was mijn hele leven bezig om afweermiddelen op te bouwen opdat ik het maar nooit zou voelen of uiten. Die afweer tegen dat gevoel van kwaadheid heeft m'n leven verwrongen.'

'Ik begrijp wel wat je wilt zeggen en het is ook een belangrijke semantische kwestie. Maar laat je niet om de tuin leiden. Een feit is dat je je moeder op dat moment niet haatte. Niet bewust. Onderbewust haat iedereen zijn/haar moeder. Het verschil is dat er mensen zijn die weten dat zij hun moeder haten en mensen die het niet weten. Je kunt niet stellen dat dat hetzelfde is.'

'Het semantische probleem is belangrijk. Wat mij bezighoudt is hoe jaloezie, bewust of onbewust, ons levenspatroon kan bepalen. Er was bijvoorbeeld een man die ik heb geïnterviewd, die zich zo sterk bewust is van het feit

dat iedere relatie in zijn leven door jaloezie werd vernietigd, dat hij kon aantonen dat hij het al was op zijn tweede toen zijn zusje werd geboren. Hij werd toen op de slaapverdieping gesnapt met een mes. Weer een andere man vertelde me dat hij vroeger waanzinnig jaloers was, maar nu niet meer. Toen ik hem vroeg wat hij er dan tegen deed, zei hij: "Ik ga alleen nog met hoeren om."

'Zie je, hij is dus *niet* jaloers,' zegt Robertiello. 'Zijn afweer werkt uitstekend.'

Zijn stem mist medeleven, empathie en resonantie. Waarom klinkt hij zo ongeïnteresseerd? Zijn antwoorden zijn vlak, aanmatigend en nodigen geen wederwoord of aarzelende vraag uit, terwijl dat de wijze van discussiëren is die hij altijd zo waardeert. Dan niet.

Is al dit technische gediscussieer over afweermiddelen van mannen een vorm van obstructie om mij op een afstand te houden? Waarom begrijpt hij niet dat hij zichzelf beschermt tegen erkenning van zijn eigen jaloezie? Ik heb het gevoel alsof ik hem zojuist het concept van een boek heb laten zien, terwijl hij alleen maar wil praten over de kwaliteit van het papier waarop het is getypt.

Ik maak me nu echt heel erg ongerust. Ik heb op hem gerekend. Hij is echt mijn mentor en als hij me niet begeleidt in deze doolhof van tegenstrijdigheden, dan ben ik verloren.

'Misschien hoor je je mannelijke patiënten wel niet praten over jaloezie omdat je "selectief onoplettend" bent.' Als een patiënt vertelt dat hij over zijn vader en moeder heeft gedroomd en de therapeut legt een fraai verband tussen de moeder uit de droom en een probleem dat de patiënt met zijn vrouw heeft, dan wordt het gesprek op effectieve wijze in een andere richting gestuurd, weg van de connectie en het conflict dat de patiënt met de vader heeft.

'Nancy,' zegt hij, 'als een patiënt door iets werd geobsedeerd, met name door zoiets als jaloezie, dan zou ik hem nooit van het onderwerp kunnen afbrengen. Ik zou het ook niet willen. Een feit is gewoon dat mijn mannelijke patiënten zich niet bewust zijn van jaloezie. Ze hebben er geen last van, dus ze spreken er ook niet over.'

Iemand die hem niet zo goed kent, zou zijn botte ontkenning misschien chauvinistisch hebben genoemd. Juist door een van zijn vrouwelijke patiënten werd hij zo geprezen om het gemak waarmee hij zijn zogenaamd zwakke, vrouwelijke emoties kon uiten en hij vond dit een compliment. Deze strenge scheiding van de geslachten heeft slechts betrekking op één notie: jaloezie.

Kleineer ik hem door hem van selectief luisteren te betichten? Ik denk het niet. Ik doe het zelf ook. Daarom gebruik ik bij interviews altijd een tape-recorder. De praktijk heeft me geleerd dat ik onzorgvuldig ben in het weergeven van gespreken die emotioneel gezien pijnlijk zijn. Hoe vaak is het niet gebeurd dat ik iemand een saaie Piet vond tot ik thuis het bandje afdraaide. Ik luister zelf zo selectief dat ik soms de ware betekenis van zo'n interview pas

begrijp als het eenmaal is uitgetypt.

Om weer op vertrouwd terrein te belanden vertel ik Robertiello over mijn gesprekken met etymologen en daarna discussiëren we over de noodzaak om onderscheid te maken tussen afgunst en jaloezie. Wij zijn het volledig eens. (We zitten gelukkig weer op een lijn, in ieder geval wat dit onderwerp betreft.) Beide woorden zijn een soort paraplu waaronder tal van andere betekenissen schuilgaan. Zelfs autoriteiten in de wereld van de gedragswetenschap halen die twee begrippen door elkaar.

Robertiello en ik zijn het erover eens dat afgunst tussen twee partijen gaat en dat er bij jaloezie drie partijen zijn betrokken. We zijn afgunstig op het bezit van een ander. We zijn jaloers op een rivaal die onze geliefde dreigt af te pakken. Nauwkeuriger definities zullen ongetwijfeld nog volgen. Op dit moment is deze formulering zeer bevredigend. Ik was haar voor het eerst tegengekomen bij Melanie Klein. Interessant was dat ook Gregory White het schema had gebruikt: afgunst is twee en jaloezie is drie.

Toen ik hem vroeg of hij het eens was met de stelling van Klein dat afgunstige mensen een aangeboren neiging tot jaloezie hebben, zei hij dat hij haar opvattingen niet vond bijdragen tot een begrijpen van 'het normale verloop van jaloezie'.

Als ik dit herhaal tegenover Robertiello, wordt hij ontstellend boos.

'Wat zijn dat voor malloten die jij interviewt?' gromt hij. 'Afgunst voert regelrecht naar rivaliteit tussen broers of zusters onderling – jij wilt hebben wat je broer of je zuster heeft. Afgunst speelt ook een rol bij het versterken van het oedipale conflict – jij wilt hebben wat je moeder of vader heeft met de ouder die van hetzelfde geslacht is als jij. Hoe zou dit niet leiden tot jaloezie of dit gevoel niet versterken als je al jaloers van aard bent?'

'Ik vind het moeilijk om afgunst als een factor te zien in jaloezie...'

'Het zijn twee verschillende begrippen,' zegt Robertiello, 'maar met elkaar verbonden. Jij hebt moeite met afgunst omdat het een stuitender emotie is.'

'Ik ontken niet dat ik afgunstig ben!' roep ik boos en bijna in tranen. 'Ik ontken niet dat ik de hele scala van misselijke emoties ook voel. Maar jij, jij bent afgunstig op ieder ander die ik interview. Malloten noem jij ze. Jij hebt de pest aan ieder woord dat ik herhaal dat niet uit je eigen mond komt.'

Hij wacht even en is zijn eigen uitbarsting alweer vergeten. Mijn ontredde- ring heeft geen uitwerking op hem. Hij is gewend aan tranen. Een bank, twee stoelen en een doos tissues is alles wat een therapeut nodig heeft. Mijn beschuldiging stelt hem voor een beroepsprobleem. Hij brengt al zijn introspectieve kracht in het geweer.

'Nee,' zegt hij bedachtzaam. 'Ik heb altijd een sterk gevoel van eigen- waarde gehad. Daarom ben ik niet jaloers.'

'Dat is een kreet die ik in tijdschriften weleens tegenkom,' zeg ik boos. 'Weet je niets beters te bedenken?'

'Het kan me niet schelen waar jij het hebt gelezen. Het is een klassieke

formulering. Als jij het gevoel hebt dat je alles voor iemand betekent, dan ben je niet bang dat je plaats door een ander zal worden ingenomen. Als jij denkt dat je onvervangbaar bent, dan is de gedachte dat je geliefde weleens een slippertje zou kunnen maken minder bedreigend. Je zou Klein eigenlijk nog eens moeten lezen. Je zult je eigen jaloezie nooit begrijpen tot je het begrip afgunst leert begrijpen. Jij bent veel meer afgunstig dan jaloers, Nancy.'

De kamer ademt plotseling niet meer de bekende vriendschappelijke sfeer. Waarom creëert hij steeds een afstand tussen ons? Hij is de Oprechtheid zelf en ik ben... wat ben ik? Ik heb helemaal niet ontkend dat ik afgunstig of jaloers ben. Hij kent me goed, weet dat ik zijn steun nodig heb. Het feit dat hij zo terughoudend is en mij buiten spel plaatst, werkt verlamdend.

'Heb je er weleens bij stilgestaan dat jij afgunstig bent omdat mijn boeken meer succes hebben dan de jouwe?' zeg ik effen.

Hoe open we ook altijd tegenover elkaar zijn geweest, iets dergelijks heb ik nog nooit gezegd.

'Nee,' herhaalt hij met onverstoorbare eerlijkheid. 'Ik geloof niet dat ik je benijd om je succes. Ik ben ook nog nooit jaloers geweest op een van mijn echtgenotes of vriendinnen.'

'Omdat jij vrouwen uitzoekt die je niet jaloers maken! Ze zijn te afhankelijk!'

'Een van mijn echtgenotes was een waanzinnige flirt,' zegt hij nuchter, 'en ik voelde nooit een spoor van jaloezie. Zelfs als het om een knappere man ging, een man met meer uitstraling dan ik. En dat was in de tijd dat ik onzeker was. Ze naaide mannen bijna op de dansvloer vlak onder mijn neus en de volgende dag vertelde ze me dat mijn vrienden hadden gebeld en haar hadden geprobeerd te versieren. Ik kon me er niet druk over maken. Jij zou door het dolle heen zijn geraakt in een dergelijke situatie, Nancy. Dat is het duidelijke verschil tussen jou en mij.'

Wat voert hij in zijn schild? Er hangt nog iets anders in deze kamer dan mijn eigen emoties. Er blijkt geen spoor van warmte of vriendschap uit zijn blik. Ik zit daar zichtbaar verslagen. Ik wil geen ontdekkingsreis meer. Ik wil worden geleid. Ik wil mijn oude leermeester. En die ben ik nu kwijt. Ik voel intuïtief dat ik nooit meer hoeft te bellen wat hem betreft. Ik kan hem wel vermoorden.

Hij zet de tape-recorder af en we lopen naar de deur. Het is tijd voor zijn volgende patiënt en hij is altijd stipt in zijn afspraken, wat er ook gebeuren mag.

Ik weiger op een dergelijke manier te vertrekken. In het begin was hij zo enthousiast en kon bijna niet wachten op het eerste gesprek. Nu gedraagt hij zich als een vreemde. Als ik de therapeut was en hij de patiënt, zou ik zeggen dat hij zich verzet. Als dat zo is, dan is het niet bewust. Dat is ondenkbaar, hij zou nooit liegen of zijn briljante geest gebruiken om het intellectueel van mij

te winnen. Voordat hij de deur kan sluiten, doe ik nog een laatste poging om de verbinding te herstellen.

'En die keer dat je vriendin vijf minuten te laat was met bellen? Toen je in je eigen woorden zo suïcidaal was, dat je al "bijna buiten in het raamkozijn stond"?'

'Dat was angst om in de steek te worden gelaten,' zegt hij met hetzelfde stalen gezicht. 'Angst om in de steek te worden gelaten en jaloezie staan heel dicht bij elkaar, maar het is niet hetzelfde. Ik ben enorm bang om in de steek te worden gelaten, maar ik ben niet jaloers. Ik ben doodsbang om in de steek te worden gelaten, maar ik ben nooit bang om te worden verlaten voor een ander.'

'Dag,' zeg ik.

Ik sta al op straat als ik me realiseer dat we geen andere afspraak hebben gemaakt. Hij vroeg er ook niet naar. Ik voel me plotseling duizelig, los van de wereld om me heen. In de steek gelaten.

In mijn portefeuille zit een versleten servetje uit een bar in Rome waar Bill en ik altijd een drankje gingen halen rond de tijd dat we trouwden. Er staat een Italiaanse vlag op met daaromheen in het handschrift van Bill: HET ITALIAANSE ZEGEL. Daarboven heeft hij in grote letters geschreven: IO TE ABANDONARE MAI. Vrij vertaald, betekent dit: 'Ik zal je nooit in de steek laten.'

Mijn huwelijk heeft me misschien losgemaakt van de angst voor verlies. Maar die kracht ligt aan Bill, aan zijn stabiliteit; aan zijn karakter, niet aan het mijne.

Robertiello heeft gelijk wat betreft het verschil tussen hem en mij: in tegenstelling tot hem zou ik waanzinnig jaloers zijn als Bill mij voor een ander in de steek zou laten.

Ik zou me vernederd en verraden voelen, woedend zijn en door tal van andere emoties overspoeld worden. Maar in de eerste plaats zou ik me, denk ik, in de steek gelaten voelen. De angst om in de steek gelaten te worden zou – zoals Robertiello beweert – kunnen verschillen van de angst om je geliefde te verliezen aan een rivaal; maar bestaat er geen verband tussen die twee aan het begin van de ingewikkelde emotionele groei die tot jaloezie leidt?

'Vertel me eens over in de steek gelaten worden,' zeg ik tegen Dan Stern. 'Hoor ik u zuchten, dokter?'

We moeten allebei lachen. Hij moest inderdaad zuchten na mijn verzoek. Niemand vind het één prettig onderwerp.

Dan Stern kent het begin. Hij is arts, psychotherapeut in de particuliere sector, maar wat voor mij persoonlijk belangrijker is op dit moment, hij is tevens hoofd van de afdeling research en ontwikkelingsprocessen van de psychiatrische afdeling van New York Hospital. Het is de afdeling voor baby's/zuigelingen.

Ik ben bij hem terechtgekomen omdat ik genoeg heb van de gepolijste

psychotherapeuten die leven in de defensieve wereld van de volwassenen – ik behoef geen namen te noemen. Stern behandelt volwassenen maar hij bestudeert en observeert tevens het gedrag van zuigelingen. Als ik tot de wortels van mijn jaloezie wil geraken, moet ik meer te weten komen over de eerste jaren, de eerste maanden van mijn leven – de eerste dagen volgens Klein.

‘Volgens mij’, zegt Stern, ‘is het zo dat het gevoel – de angst om in de steek te worden gelaten – en de biologische reactie daarop weinig veranderen van de leeftijd van negen maanden tot op het moment waarop iemand sterft.’

2. Herinnering aan een vergane tijd

Als de zuster van zijn moeder de foto niet had genomen, zou hij zich het voorval waarschijnlijk niet hebben herinnerd.

Hij is twee en zijn grote bruine kijkers staren niet-begrijpend en verschrikt in de lens en in het gezicht van de vrouw: 'Rennen Tommie! Papa is bij de voordeur! Nee, hij is bij de achterdeur!' Niet wetend in welke richting hij moet gaan, met een voetje in zijn luier, blijft hij aarzelend staan, bijna in tranen bij de gedachte dat hij papa net zal missen. 'Opschieten, opschieten! Papa gaat weg...' Hij grijpt met een handje zijn luier vast, maar te laat. Hij struikelt. Zijn tante en zijn nichtje barsten in lachen uit. De tranen lopen hem over de wangen. 'Klik,' zegt de camera.

Nu hij mij dit verhaal vertelt, moet hij ook lachen. Hij is zevenentwintig en hij bekleedt een vooraanstaande positie bij een groot reclamebureau. Hij is dol op zijn tante. Zij zou geen vlieg kwaad doen. Die foto is gewoon een kinderachtig voorval dat toevallig in hem opkwam tijdens ons vraaggesprek, zoiets als die keer dat zijn nichtjes zijn luier niet wilden verschonen.

'Ik had een hekel aan vieze luiers. Desnoods probeerde ik zelf die veiligheidsspelden vast te maken. Ik was razend, maar zij moesten alleen maar lachen.'

'Wat gemeen,' zucht ik.

'Ach, gewoon een grapje,' zegt hij en ter verontschuldiging van zijn nichtjes, legt hij uit: 'Ik was het eerste jongetje in de familie. Ik werd opgevoed door vrouwen. Mijn tante had alleen maar dochters, die niet veel jonger waren dan mijn moeder. Mijn moeder was het kleine meisje en de schoonheid van de familie.'

Hij lijkt op zijn moeder en hij is heel charmant en zeer zelfverzekerd. Waarschijnlijk neemt hij vrouwen heel gemakkelijk voor zich in; zoveel macht als destijds zullen vrouwen waarschijnlijk nooit meer over hem uitoefenen.

'Toen ik klein was, zag ik mijn ouders niet vaak. Ze werkten in nachtclubs en waren veel op reis. Ik werd door de oudste zuster van mijn moeder grootgebracht. Ik noem haar nog steeds Mama Lynn. We hebben een grote hechte familie. Op een keer kwamen mijn ouders me ophalen. "Ga maar naar papa," zei mijn tante. Ik liep naar mijn oom toe.'

Mijn ouders hebben me toen meegenomen. We waren altijd bij elkaar. Ik sliep in de kledkamer en als er na de voorstelling nog wat werd gedronken, legde mijn moeder een deken op de tafel, waarin ik me oprolde en in slaap viel. Heerlijk! Mijn vader verzoon voor mij ook een rolletje. Aan het eind van de voorstelling kwam ik op met hoge hoed en wandelstok en maakte samen met hen een buiging voor het publiek.

Mijn moeder was zangeres en echt een schoonheid. Ze had altijd mannen achter zich aan en daar deed ze niet geheimzinnig over. Mijn vader had eveneens veel oog voor vrouwelijk schoon. Die twee vochten wat af! Ze waren allebei stinkend jaloers. Ik was klein, dus ze dachten dat ik niet begreep wat er gaande was, maar daarin vergisten ze zich. Ze deden vreselijke dingen tegenover elkaar... beschuldigden elkaar over en weer, altijd ruzie... maar toch hielden ze echt van elkaar. Het was een soort ziekte bij hen.'

'Was jij jaloers toen je zusje werd geboren?' vraag ik. 'Tot op dat moment had je je ouders altijd voor jou alleen gehad...'

'O nee, nooit. Weet je wat ik deed als mijn vader haar op de arm nam? Dan ging ik snel mijn hoge hoed en mijn wandelstok halen en imiteerde zijn nummer en dan zette hij mijn zusje onmiddellijk weer neer of hij gaf haar over aan iemand anders. Hij kwam dan naar mij toe "Nee jongen, ik zal je laten zien hoe je dat doen moet." Nee, ik was nooit jaloers.'

'Wanneer zijn je ouders gescheiden?' vraag ik.

'Toen ik zes was. Mijn moeder kon er niet langer meer tegen. Hij had echt iets met een ander. Zij voelde zich vernederd. Nadien voelde ik me heel erg verantwoordelijk voor mijn moeder. Tegen de tijd dat ik veertien was, had ik een baantje als assistent-bedrijfsleider in een herenmodezaak. Ik zag er ouder uit dan ik was. En ik had mijn eigen bandje. We speelden op schoolfeestjes in dorpen in de omgeving.'

'En meisjes?'

'Ik was al vroeg met seks bezig. Vrouwen zijn altijd belangrijk voor me geweest. Zelfs als kind moest ik altijd het populairste meisje veroveren. Ik was wel een beetje gestoord in die tijd, drugs, auto's, het soort dingen dat op die leeftijd status betekent. Ik was eigenlijk heel onvolwassen. Als ik geen beurs had gekregen en naar het oosten van het land was gekomen...'

De vrouw met wie hij samenwoont is net binnengekomen. Ze heet Mary. Ze ziet er leuk uit en ze is een rustig type. Als ze hoort dat we het over jaloezie hebben, zegt ze: 'Heb je verteld over Alice?' Ze haalt wat te drinken voor ons en trekt zich vervolgens discreet terug.

Ik ken het verhaal over Alice. Hij heeft me het litteken op zijn kin laten zien, op de plaats waar zij hem met een fles heeft geslagen omdat hij op een feestje tegen een ander praatte. Ze zaten op dezelfde universiteit. Zij was het mooiste meisje van de hele campus, een voor de hand liggende keuze voor iemand die gewend was alleen met 'de populairste meisjes' om te gaan. Het maakt echter wel enig verschil of je de grote jongen bent in een afgelegen

dorp of op de campus van een grote universiteit. De overgang had Tommie op pijnlijke wijze herinnerd aan andere eenzame momenten, momenten waarop hij zich buitengesloten voelde. Zijn kleding deugde niet, zijn familie deugde niet, alles aan hem was verkeerd behalve zijn intelligentie en zijn charme die hem als kind al zoveel diensten hadden bewezen. Met de goede dingen die op den duur kwamen, kwam ook Alice. Maar Alice was een nieuw soort vrouw. Haar fraaie uiterlijk had zij bij de geboorte meegekregen, evenals de rijkdom en het aanzien van haar familie. Ze had nooit ergens voor hoeven vechten. Macht was voor Alice een gegeven. Zij was de hoofdprijs die men nooit zeker was te zullen winnen.

'Ik moest me rot werken,' vertelt Tommie. 'Ik moest die beurs zien te behouden. Alice had geen zin in studeren. Ze leende mijn auto om naar bars te gaan. Dan werd ze dronken en legde het aan met mijn vrienden. Maar als ik maar naar een andere vrouw durfde te kijken...' Hij wijst naar zijn kin.

'Wat is er met je vader gebeurd?' vraagt ik.

'Hij kwam ons wel opzoeken. Maar mijn moeder deed heel vijandig tegen hem. Ik moest naar buiten naar de auto en hem schuldgevoelens bezorgen: "Hoe kun je meer van die andere vrouw houden dan van mama?" En ik mocht niet aardig tegen hem doen tot hij geld had gegeven.'

'Dat moet heel erg voor je zijn geweest,' zeg ik.

'Ik miste mijn vader wel, maar ik was loyaal ten opzichte van mijn moeder.'

'Zie je hem nog wel eens?'

'We spreken elkaar per telefoon nog wel. De laatste keer dat ik hem heb gezien, twee jaar geleden, was heel ironisch. Ik had een beeldschone actrice ontmoet. Ouder dan ik, maar ik houd van oudere vrouwen. Mijn vader was toevallig in de stad en toen gingen we met z'n drieën uit eten. Ik voelde me heel trots om met zo'n stuk binnen te komen. En wat denk je? Zij kende hem, ze hadden een verhouding gehad. Het was heel duidelijk dat ze hem nog steeds aantrekkelijk vond. Mijn God, wat een afschuwelijke avond.'

Wij staren wat droefgeestig voor ons uit. Plotseling staat hij op en zegt, het verleden van zich afschuddend: 'Die tijd is voorbij, ik heb nu alles onder controle.'

Het machtsevenwicht is veranderd. Hij is zelfstandig en wat status betreft niet langer afhankelijk van ouders, een beurs of een mooie vrouw aan zijn arm. Zijn baan is zijn kracht, het respect in de ogen van anderen: hoe meer hij verdient, des te groter wordt zijn gevoel van eigenwaarde. Hij beweegt zich zelfverzekerd; hij maakt carrière en weet zich gekoesterd door een vrouw die van hem houdt, zonder energievretende jaloezie. De vrouw die thans zijn leven deelt is geen Alice.

Als Mary een bar zou binnengaan, zou haar verschijning niet onmiddellijk opzien baren. Ze zou bovendien nooit zonder hem een bar binnengaan. Zij zit voor haar doctoraal en hij betaalt haar collegegeld. Vroeger liep ze altijd in spijkerbroeken, maar hij heeft haar meegenomen naar dure boetieks en een

nieuwe garderobe voor haar aangeschaft. Zij is afhankelijk van hem en bovendien adoreert ze hem. Hij kan zich concentreren op zijn carrière zonder zich over haar zorgen te moeten maken. Hij kan nu de zekerheden najagen die hij zijn leven lang heeft gemist.

Mary loopt met mij mee om boodschappen te gaan doen. Ze vraagt hoe ik ertoe ben gekomen om over jaloezie te schrijven.

‘Door de angst om in de steek te worden gelaten,’ zeg ik glimlachend.

‘Net als Tommie,’ zegt zij. ‘Hij lijkt wel zo sterk en zelfverzekerd, maar als hij opgekruld in bed ligt en ik hem in zijn slaap een kus geef, dan maakt hij babygeluidjes. Ik geloof dat ik hem zo het liefst vind. Hij is zo kwetsbaar en hij is zijn hele leven al bezig dat te veranderen. Ik geef hem geen enkele reden om jaloers te zijn, maar ik zie dat hij er voortdurend mee bezig is. Ik bewonder hem als hij bewust zijn mond houdt als ik met een andere man sta te praten. Ik zou hem nooit in de steek laten. Ik weet dat hij degene is die ervandoor zou gaan.’

In een standaardvragenformulier over jaloezie zou Tommie eruit komen als de minst jaloerse partij. En toch heeft jaloezie – de beslissing om die emotie nooit meer te voelen – zijn leven gestructureerd. Evenals ambitie. De weegschaal van verlies tegenover macht moet altijd in zijn voordeel uitslaan. Nooit meer eenzaamheid, armoede of angst om in de steek te worden gelaten voelen; nooit meer klein en onbeduidend zijn in een wereld vol reuzen. Zou Robertiello ontkennen dat hij jaloers is, omdat zijn afweer goed werkt?

Het is waar dat hij het niet meer voelt. Hij heeft alles nu ‘onder controle’. Maar ten koste van wat? De vrouw die van hem houdt, ziet hoeveel energie het hem kost om zijn gevoel van eigenwaarde te behouden. Zij houdt van hem om die kwetsbaarheid, die hij zelf zwakheid zou noemen. Mensen als Mary benijd ik om hun vermogen tot liefhebben zonder te hoeven bezitten. Ze weet dat Tommie haar op een dag zal verlaten, maar ze voelt daarover geen woede. Verdriet, ja, maar niet de ondraaglijke angst en boosheid die Tommie in haar plaats zou voelen. Waarom zijn sommigen van ons in staat op die manier lief te hebben, dankbaar voor het geluk van dit moment, zelfs in staat te accepteren dat de wereld van onze ontrouwe geliefde steeds groter wordt – een wereld die ons ten slotte buitensluit? Mary leeft met de dag en laat haar geluk niet verstoren door zorgen om de toekomst. Tommie, Robertiello en ik en mensen zoals wij reageren op eventueel verlies als een wond die opnieuw openbarst; een wond die niet alleen niet is geheeld maar ettert als nooit tevoren. De liefde die er op het moment is, wordt onmiddellijk vergeten. Die wond is alles.

Dan Stern zei een keer tegen mij: ‘Ik zie het in de steek gelaten worden als een broertje van depressie.’ Williard Gayin, ook psychiater, zei: ‘Ik vind dat het woord wanhoop iets te maken heeft met verlies van het liefdesobject. Wanhoop is een vorm van hulpeloosheid, een verminderd gevoel van eigen-

waarde. Als je iemand verliest en depressief wordt, wil dat zeggen dat je met het verlies ook het respect voor jezelf hebt verloren en de situatie niet aankunt, ofwel door iemands liefde te winnen ofwel door te overleven. Depressie is een faillissement van het ik.

Het verlies van een vader of moeder, de dood van een broer of zuster, het zijn verliezen die de grond onder onze voeten doen wegzakken. Als we klein zijn, is zo'n verlies bijna catastrofaal. We bouwen afweer op om onszelf te beschermen tegen zoveel pijn. Wij proberen onszelf in de hand te houden. Maar verlies kan niet worden vermeden. Angst en wantrouwen hebben we niet in de hand. Een nieuw verlies – in werkelijkheid of in onze verbeelding – zal altijd herinneren aan die eerste verpletterende ervaring.

'Welke mensen weten het best hoe ze met verlies moeten omgaan?' vraagt ik Stern.

'Ik denk mensen die het nog nooit ervaren hebben.'

Een onderzoek naar jaloezie zou moeten beginnen met de gevoeligheid voor verlies, de ontvankelijkheid voor verlies. Het woord *verlies* heeft een speciale betekenis voor mij: verlies, waarbij jaloezie een rol speelt, is geen verlies van bezit. Niet datgene wat we bezitten, wordt afgenomen, maar datgene wat we zijn. Als we jaloers zijn, dan voelen we ons als persoon minderwaardig, gekleineerd. Als het verlies openbaar is, is de jaloezie des te heviger. Vernedering.

Het gevoel dat er iets te verliezen is begint in een ontwikkelingsfase die zo ver weg ligt dat zelfs Robertiello's therapeutische tovenarij er niet bij kan komen. De psychoanalyse laat de jaren voor we kunnen spreken buiten beschouwing. Freud volgde de verbale route. De enige toegang was wat de patiënt zei, was zijn ervaring. De techniek werd bijna een synoniem voor spraak, met beelden en symbolisering. De psychoanalyse is wel 'de sprekende geneeswijze' genoemd. Het woord zuigeling komt in het Engels (infant) van het Latijnse woord *infans* (in het Nederlands terug te vinden in het woord *infantiel*), hetgeen betekent 'niet in staat te spreken'.

Er wordt gesuggereerd dat Freud weinig aandacht schonk aan de preverbale jaren omdat zijn broertje werd geboren toen hij tien maanden oud was. Een rivaal die zijn speciale plekje innam en over wiens vroegtijdige dood hij zich zijn leven lang schuldig heeft gevoeld. Zou Freud zijn onderzoek naar de ziel begonnen zijn met de oedipale periode – de leeftijd van drie of vier – omdat hij graven in zijn eigen eerste levensjaren niet kon verdragen?

Robertiello was twee toen zijn zusje werd geboren. Niemand vertelde hem waar zijn moeder naar toe ging, toen ze naar het ziekenhuis ging, of waarom hij uit logeren moest bij familieleden die hij niet kende. Toen hij terugkwam lag er iemand anders in zijn bedje in de slaapkamer van zijn ouders. De ervaring werd nog versterkt door de associatie die dit opriep: het gevoel in de steek te zijn gelaten toen hij zes maanden oud was en zijn moeder voor een kleine operatie naar het ziekenhuis moest. Hij moest toen van de ene op de

andere dag van de borst af.

Tommie was nog geen jaar oud toen zijn moeder hem achterliet bij haar zuster. Toen zijn ouders hem voorgoed meenamen, was dat het opperste geluk, maar dat werd abrupt verstoord door de komst van zijn zusje. Maakte hem dat jaloers? Absoluut niet! beweert hij met grote stelligheid. Hij is dan pas vier maar heeft al een strategie ontwikkeld om zichzelf te beschermen. Hij voelde zich buitengesloten, in de steek gelaten en bedreigd omdat papa de baby op de arm had, maar hij wist precies hoe hij aandacht kon trekken. Hij was een slim manneke in die wereld waarin hem iets dreigde ontnomen te worden. In welk stadium had hij dit soort afweer geleerd? Hoeveel van zijn huidige keuzes in zijn werk en in de liefde zijn een reactie op die kwetsbaarheid van toen, van de herinnering aan verlies, die ik aarzelend onderbewust noem? Laten we aannemen dat hij zich de helft herinnert.

Naarmate hij meer macht krijgt, meer succes, zal zijn controle over pijnlijke emoties uit zijn kinderjaren wellicht worden weerspiegeld in zijn keuze voor steeds mooiere vrouwen. Mary is zich hier beter van bewust dan hij. Zal die opwindende nieuwe vrouw hem trouw blijven vanwege zijn machtspositie? En als ze trouw is, zal hij haar dan vanwege zijn jeugdervaringen met jaloerse blikken blijven volgen op ieder moment dat zij met een andere man praat? De afgeronde formulering dat degene in de ondergeschikte positie jaloers is lijkt waar, maar klinkt toch onvolledig. De buitenwereld ziet ons als rijk, succesvol, machtig. Misschien zien we onszelf ook wel zo. Maar hoe voelen we ons?

Ik verlaat het huis van Tommie met een bepaald plaatje in mijn hoofd: een baby die zijn luier vastgrijpt terwijl hij door vrouwen van hot naar her wordt gestuurd, de wanhoop nabij omdat hij papa niet wil missen. Pas twee en al bang om in de steek te worden gelaten. In die paar jaar is de macht die vrouwen over hem hebben volkomen. Ze houden van hem, zeker, maar ze plagen hem omdat ze hem in zijn ontredde soep zo vertederend vinden. 'Klik,' zegt de camera. En dan het jochie, slechts een paar jaar ouder – dat nog veel meer behoefte heeft aan zijn vader die op bezoek kwam – dat naar buiten wordt gestuurd, niet voor een omhelzing of een knuffel van de man van wie het houdt, maar als bode van de wraakzucht van een vrouw: 'Je doet niet aardig totdat hij je moeder wat geld heeft gegeven.'

Hoeveel vaders worden ons op die manier ontnomen? Soms al zo snel. Hoe moet je met zo'n verlies leven? Hoe moet je leven met de angst dat ze je in de steek zullen laten? Hoe kun je zorgen dat je er niet mee hoeft te leven?

Vanaf het moment dat we worden geboren, staan we bloot aan verlies tot we uiteindelijk het leven zelf verliezen en sterven. Bepaald verlies is onvermijdelijk, maakt deel uit van het groeiproces, van verandering, ouder worden. Verlies zou ondraaglijk zijn als er geen liefde tegenover stond. De zuigeling is afhankelijk van anderen wat betreft de handhaving van het evenwicht. Ons vermogen om het verlies te compenseren als we ouder zijn, om niet

eeuwig wantrouwend te blijven, wordt door onze vroegste levenservaringen bepaald.

Robertiello zegt dat hij niet jaloers is. De rivalen die hij vreest zijn even ongrijpbaar en abstract als De Dood, die zijn zusje wegnam. Daarom is hij bang om in de steek te worden gelaten. Hij zegt dat dit anders dan jaloezie is. Semantisch gezien heeft hij gelijk. Emotioneel gezien hoort het thuis in het netwerk van de jaloezie.

Door angst voor verlating als iets anders dan jaloezie te schetsen, versterkt Robertiello volgens mij zijn afweer. In de steek gelaten worden is niet hetzelfde als iemand verliezen aan een rivaal. Het zijn de wortels van jaloezie die mij interesseren, het verschillende begin en al die verschillende emoties die onder dat ene misbruikte en onbegrepen woord zijn samen te brengen. Volgens Freud kunnen ervaringen op een later tijdstip helend voor de psyche zijn. Die ervaringen zullen echter nooit het rotsvaste vertrouwen en gevoel van veiligheid bewerkstelligen dat mensen kennen die vanaf hun geboorte gekoesterd zijn. Robertiello ervoer als zuigeling al wat het was om te verliezen. Hij verdient een schouderklopje voor de manier waarop hij tracht te overleven en de zaak in de hand te houden. Maar juist omdat zijn afweer zo uitstekend werkt, is hij voor mij bij dit onderzoek niet betrouwbaar.

Hij heeft me geleerd dat afweermechanisme geen façade is, maar wel degelijk een vesting waarop eventuele aanvallers stuklopen. In de psychoanalytische oorlogen verschijnen deze misleidende verdedigingswerken in diverse gedaanten. Selectieve herinnering. Simpelweg ontkennen of zelfs 'vergeten'. Afweermechanismen kunnen zo listig worden ingebouwd in de karaktervorming dat ze bij de structuur lijken te behoren.

'Wij willen niet toegeven dat wij in de grond oneerlijk zijn over de realiteit,' zei Ernest Becker, 'dat we in feite geen controle hebben over ons eigen leven... Wij allen hebben de neiging ons onbewust te laten leiden, we zijn ons niet bewust van de energiebronnen waaruit we putten, noch van de leugen die we hebben gefabriceerd om maar veilig en rustig te kunnen bestaan.' Becker lijkt te zeggen dat wij krankzinnig zouden worden als we ons van onze werkelijke staat bewust waren. Omgekeerd, kan opzettelijke onwetendheid eveneens tot krankzinnigheid leiden.

Misschien is het mijn sterke mystieke geloof in de eindeloze mogelijkheden van het leven dat me doet afkeren van de orthodoxe psychoanalytische rationaliseringen en me duwt in de richting van het werk van mensen als Dan Stern, de 'Baby Watchers'. Stern heeft vijftien jaar lang zuigelingen geobserveerd en over hun gedrag geschreven.

De studie van zuigelingen in het preverbale stadium vind ik een van de boeiendste onderzoeken van deze tijd. Die eerste maanden zijn niet leeg. Op een niveau dat te primitief is voor de spraak, *voelen wij* en wel zéér intens. Als je de Baby Watchers serieus neemt – en dat doe ik – dan is ook het vermogen

tot herinnering aanwezig.

Jaloezie is een driehoek waarin het gevoel iets te verliezen aan een ander een rol speelt. Gebeurt dat in de ontwikkeling pas na die eerste maanden die de Baby Watchers zo boeiend vinden? Tegen de tijd dat we oud genoeg zijn om verder te kijken dan de tweeëenheid moeder/kind, hebben we dan niet al een emotionele herinnering door verlies, afhankelijk van de ervaringen die we met moeder hebben? Jaloezie op een later tijdstip – verlies door de komst van een broertje of zusje, oedipaal verlies – wordt gevoeld vanuit de tijd dat we nog die tweeëenheid waren. Toen liefde alles was en de afwezigheid van moeder dodelijk.

Stern en ik bekijken samen het Baby-theater in actie. Een tv-camera wordt op het 'toneel' gericht, een tafelblad waarop een moeder haar acht maanden oude baby vasthoudt. De baby-acteur is vrolijk bezig een speelgoedkikker uit elkaar te trekken.

'Waar komt het besef dat je in de steek kunt worden gelaten vandaan?' vraagt ik Stern.

'Ik denk dat het iets heel fundamenteels is,' zegt hij. Het heeft een universeler, meer psychobiologische kern dan zoiets als afgunst of jaloezie. De laatste twee zijn gecompliceerder. De basisreactie op verlating is bijna automatisch, zo diep in dat biologisch ingeworteld.'

'Bedoel je dat het constitutioneel is? Dat de ene mens beter reageert op verlating dan de ander?'

'Dat weet ik niet. Hoe het lichaam reageert en hoe het voelt, is waarschijnlijk gelijk voor elk individu. Dat is aangeboren. Dat is de constitutionele kant. Hoe hoog of hoe laag de drempel bij die reactie is, of welke situatie zo'n reactie ontlokt, is afhankelijk van je levensgeschiedenis. Naarmate we ouder worden, reageren we sterker. Wat de hoogte van de drempel ook moge zijn, de basisreactie is tamelijk algemeen – en in die zin doorgegeven door de natuur en de evolutie.'

Ik kijk naar de liefdevolle actie en reactie tussen moeder en kind en vraag me hardop af: 'Moeten we eerst liefde hebben gekend en daarna worden verlaten om dat gevoel te kennen? Als we nu geen liefde hebben gehad, geen liefdevolle ouders hadden gehad, zouden we dan toch bang kunnen zijn om in de steek te worden gelaten?'

'Om je psychisch in de steek gelaten te voelen moet je je eerst hebben gehecht, een speciale relatie hebben gevormd, daar is men het vrij unaniem over eens. Op het moment dat je in staat bent te beseffen dat iemand er niet is, dan verschillen de psychologische en fysiologische reacties niet veel, ongeacht je leeftijd.'

'Je zei onlangs dat het gevoel hetzelfde is of je met negen maanden of op je negentigste in de steek wordt gelaten. Wat is er zo belangrijk aan negen maanden?'

'De meeste theorieën zeggen dat de baby de eerste negen maanden bezig is

zich te hechten. Pas op die leeftijd wordt het kind gewaar dat er een speciaal wezen is buiten zichzelf, waarvan er slechts één op de wereld is, van wie hij het verlies zou kunnen ervaren. Men neemt aan dat de hersenen van de baby voor die leeftijd nog niet voldoende geordend zijn om tot een dergelijke gecompliceerde conclusie te komen. Ik ben het hier ten dele mee oneens. Ik ga ervan uit, evenals mijn medestanders, dat de baby voldoende gehecht is om sommige vormen van verlies in een veel vroeger stadium te kunnen ervaren.'

'Vroeger dan negen maanden?' vraag ik opgewonden.

Waarom word ik aangemoedigd door de mening dat de herinnering aan pijn in een vroeger stadium begint dan de meeste mensen geloven? Omdat niemand die ik tot dusver heb bestudeerd – Freud niet, Margareth Mahler met haar schitterende separatietheorie niet – zelfs maar een poging heeft gedaan om te verklaren waar de razende jaloezie vandaan komt bij – voor het overige – weldenkende volwassenen.

Voor een baby zijn emoties zaken van leven en dood. Daarom zijn ze zo titanisch. Als moeder – voeding, warmte, leven – te lang afwezig is, neemt de woede van de zuigeling moorddadige proporties aan. Op den duur wordt die moordlustige kant door de liefdevolle verzorging – de socialiserende, beschavende kracht – verzacht. Het kind leert dat er alternatieven bestaan. Maar als wij de frustraties van de realiteit accepteren omdat we daartoe worden gedwongen in plaats van op eigen kracht te leren ermee om te gaan, dan wordt de moordlustige component van woede slechts gemaskeerd. Dan is er het afweermechanisme en dat werkt. Tot het moment dat iemand ons laat wachten of te lang met een onbekende staat te praten. Als de woede bovenkomt, zijn we geheel verbijsterd. Het staat in geen verhouding tot het gebeurde. We voelen ons vernederd.

Onze reactie op jaloezie staat in directe verbinding met gevoelens die daarbij worden opgeroepen – onze voorgeschiedenis. Neem het voorbeeld van een groep kinderen die plotseling ziek werden. Tijdens een afscheidsfeest voor de laatste klas van de lagere school werd het ene na het andere kind misselijk, duizelig en rillerig. Een vorm van massahysterie die medisch niet te verklaren viel. Twee psychiaters meenden dat de voornaamste oorzaak moest worden gezocht in verlies dat de kinderen in een vroeger stadium hadden ervaren.

Het afscheidsfeest bevatte verscheidene van dergelijke elementen: het hoofd van de school was overgeplaatst, de zesde klas ging de school verlaten en er was een kampeerreis georganiseerd, hetgeen voor veel kinderen betekende dat zij voor het eerst ver van huis zouden zijn. 'Uit het onderzoek van de psychiaters bleek dat het merendeel van de kinderen dat in het ziekenhuis was opgenomen uit gebroken gezinnen kwam... een belangrijk percentage had een sterfgeval in de nabije omgeving meegemaakt... Deze bevindingen lijken erop te wijzen dat met name kinderen die al vroeg met verlies in aanraking zijn gekomen heviger reageren en kwetsbaarder zijn voor nieuw verlies

(nadruk van de schrijfster).'

Hoe kom je klaar met verlies in een wereld waarin, zoals de filosoof Heraclitus zegt 'alles in onophoudelijke beweging en verandering is'?

Dan Stern vertelt over onderzoek dat aantoonde dat het vermogen tot herinnering vroeger begint dan wij ooit hebben gedacht en uit zijn werk blijkt dat een zuigeling al heel vroeg herinneringen heeft aan emotionele gebeurtenissen. 'Een baby van negen maanden is in staat iets te *doen* als moeder de kamer uitloopt. Hij kan de afwezigheid van moeder voorvoelen. De herinnering is er altijd al geweest, maar nu kan hij haar volgen, hij kan schreeuwen, huilen. Hij is goed in aanvallen van razernij. Hij heeft effectieve maatregelen tegen het ervaren van verlies. Wat er in eerste instantie gebeurt bij een kind van negen maanden is dat het nijdig wordt als het de moeder niet in de hand heeft en evenmin de directe toekomst kan bepalen... Angst en droefheid volgen dikwijls onmiddellijk.'

'Het is niet alleen moeder die hij heeft verloren...'

'Precies. Hij heeft zijn almacht verloren. Het werkt niet. Hij reageert zowel op het feit dat hij de situatie niet meester is als op het verlies.'

Stern en zijn collega's kiezen niet voor een psychoanalytisch of een psychodynamisch perspectief. Zij observeren. In de eerste levensmaanden van een baby wordt het basispatroon voor intimiteit of wantrouwen voor altijd in zijn ziel gegrift. Toen we volkomen afhankelijk waren, toen de wereld klein was – net als wijzelf – veranderden de mensen die leven of dood voor ons betekenden nauwelijks. Logisch dat dit patroon van afhankelijkheid en intimiteit sporen nalaat en in ons latere leven het baken is waarop we koersen. Wij halen fascinerend gecompliceerde toeren uit met deze herinnering, wij trachten het gevoel opnieuw te beleven, wij proberen het te veranderen, te ontkennen, te 'vergeten', maar we kunnen niet zeggen dat de emotionele band met de persoon die in onze eerste behoeften voorzag – of niet voorzag – op dit moment niet meer belangrijk is.

Bewust of onbewust is ons verwachtingspatroon van de liefde, van verlies, onze behoefte onszelf te verliezen/vinden – koste wat het kost – een reactie op een tijd die we ons niet kunnen herinneren. Het is frustrerend, vernederend, om te moeten accepteren dat ons volwassen intieme leven wordt bepaald door baby-gedoe. Maar we kunnen er niet omheen.

Het stoïcisme ging ervan uit dat pijn inherent is aan het leven en dat begeerte de voornaamste oorzaak van pijn was. Een verstandig mens verlangde zo min mogelijk, zodat hij niets zou missen als hij niets kreeg. Een bestaan waarin de afwezigheid van pijn wordt gezien als het hoogste goed zou men wellicht een formule voor een leven met weinig afgunst en jaloezie kunnen noemen. Als je er nader bij stilstaat, is dit de formule die een groot aantal mensen zich eigen heeft gemaakt zonder ooit een letter Griekse filosofie te hebben gelezen. Ik vind een dergelijke instelling kiezen voor een beperkt leven. Je bedriegt je eigen ik om zodoende een ander voor te zijn.

Als jaloezie voor een deel verlies, verminderd gevoel van het ik en een vergeefse poging tot almacht is, dan is Dag Eén het juiste beginpunt voor onderzoek.

Of nog vroeger?

De foetus leeft in volkomen evenwicht; het voortdurende bonzen van het hart van de moeder, de constante temperatuur, het voedsel dat via de bloedbaan binnenkomt. Honger, koude, eenzaamheid zijn allemaal onbekend. De eerste verandering die een levend wezen leert kennen is het bewustzijn zelf. Er is een psychologische richting die alle neurosen probeert terug te voeren op het 'geboortetrauma': de schok van het ter wereld komen. Dat is de fundamentele ziekte die we nooit te boven komen. Een klap op de billen. Leven betekent veranderingen en pijn.

Het zal wel zo zijn, maar als we eenmaal geboren zijn, blijft er dat verlangen naar dat onveranderende ritme. Het is in onze structuur ingebakken, misschien wel in ons biologisch voorbewustzijn.

Het Baby-theater: Het Dr. Seuss Experiment

Aan zwangere vrouwen werd een verhaaltje van dr. Seuss gegeven dat zij vijf maal per dag tegen hun buik moesten vertellen. Kort nadat de baby's waren geboren, werden op een taperecorder geluiden afgedraaid uit het verhaaltje dat de moeder hardop had verteld en geluiden uit een verhaaltje dat de moeder nog nooit had gelezen. De baby kreeg een speen in de mond die was verbonden met een meetapparaat.

Door het opnemen van het zuigpatroon van de baby kan de Baby Watcher zien wanneer de baby de geluiden uit het voorgelezen verhaal hoort. De reactie is sterker dan wanneer het onbekende verhaal wordt gedraaid.

De herinnering van de baby heeft de geboortekloof overbrugd.

Experiment uitgevoerd door dr. Anthony J. DeCasper, Universiteit van North Carolina te Greensboro.

De almacht van de zuigeling, het idee dat wij de wereld regeren, dat wij de wereld *zijn*, alsook het universum, begint bij de geboorte. Die notie wordt op magische wijze in stand gehouden. Als zuigelingen honger hebben, het koud hebben, is de moeder er. In de symbiotische eenheid met haar kind kent zij de behoeften van haar kind: de borst is er al voordat het kind honger heeft en de deken wordt reeds aangedragen voordat het kind het koud krijgt. De gedachten die in de baby opkomen worden al beantwoord voordat hij zich ervan bewust is. Welk een macht!

Frustratie kan echter niet worden uitgesteld. Hoe lang het duurt voordat de realiteit zich aandient, is niet precies vast te stellen. Erg lang kan het niet duren. Er is geen moeder die haar boreling in zijn hemelse almacht kan houden, hoe goed en liefdevol zij als moeder ook moge zijn. En dat mag ook niet.

Wat zij wel kan doen, is het leed verzachten en trachten de woede van het kind te sussen als het beseft dat zijn eisen en behoeften niet onmiddellijk worden ingewilligd en bevredigd. Een goede moeder kust zijn tranen weg en schenkt het kind haar liefde als vervangingsmiddel. Geleidelijk aan komt het kind tot het droevige, razend makende besef dat niet iedere wens onmiddellijk wordt ingewilligd.

Het afstand doen van die almachtige positie wordt draaglijk door de liefdevolle verzorging van de moeder. Het vermindert de pijn van het leren begrijpen waar de grenzen liggen: waar hij eindigt en waar zij begint. De beloning is het volgende: als moeder *niet* hij is, maar iemand anders, dan heeft zij een mening over hem. Haar stralende ogen, haar voortdurende loftuitingen en liefde zijn de beloning voor de afstand die het kind doet van zijn magische kracht. 'Goed gedaan,' zegt zij als hij niet meteen begint te krijsen, als hij merkt dat hij nat wordt als hij een glas water omverstoot. 'Flinke jongen!' Zij beloont hem terwijl hij leert omgaan met frustratie/realiteit. Op den duur berust het kind erin dat het zijn plaats als wereldheerser verliest. De admiratie van de moeder voor deze troonsafstand is een compensatie, maar de overgave vindt nimmer zonder spijt plaats.

Kijk maar eens naar mensen die grote macht verwerven. Hoe vaak gebeurt het niet dat zij vervallen tot die staat van almacht zoals die van de zuigeling. Op het moment dat zij hun eigen leven en dat van anderen volledig kunnen besturen, gaan ze absurde eisen stellen. Het geluk en het succes die eens aan het onbereikbare eind van de regenboog leken te liggen, zijn niet langer voldoende. Alexander hilde omdat er geen werelddelen meer te veroveren vielen.

Onze cultuur leert ons dat we succes moeten najagen, maar leert ons niet hoe we ermee moeten leven. De almacht van de zuigeling hoort bij het zuigelingenstadium, zoals de naam al suggereert en dient dan te eindigen. In een volwassene is dit een regressieve stap in de richting van krankzinnigheid. Zelfverheerlijking die leidt tot zelfdestructie.

Het zijn vrijwel uitsluitend vrouwen die het kind wennen aan het idee dat het niet almachtig is en het leren dat liefde volgt op het verlies. Niemand heeft meer macht over een ander dan een moeder over haar kind. Zelfs de meest liefdevolle moeder wordt onvermijdelijk op een gegeven moment door het kind als een remmende kracht gezien. Een kind dat de weg op rent en juist op tijd door moeder voor een auto wordt weggerukt, zal haar niet per se dankbaar zijn. Wat het wel weet, is dat zij iedere keer zijn pret bederft.

Het feit dat de noodzakelijke, moeilijke en vaak ondankbare taak van het opvoeden aan vrouwen wordt overgelaten, is spijtig voor ons allen. Ik ben ervan overtuigd dat kinderen zouden opgroeien tot gelukkiger mensen als er vanaf de geboorte twee mensen liefde, zorg, aandacht gaven, als het kind zich zou kunnen spiegelen aan twee voorbeelden en zijn onvermijdelijke woede op twee mensen zou kunnen afreageren.

Desalniettemin wordt in onze maatschappij de opvoeding aan vrouwen overgelaten. Als ik het in verband met opvoeding over 'zij' heb, is dat niet meer dan een vaststelling van de realiteit.

Niets blijft ons zo bij als de warmte en liefde van de moeder in onze eerste levensjaren. Een staat van opperste zaligheid in ons leven, die ons als het ware in het bloed blijft zitten. Dit komt tot uitdrukking in een gevoel van vertrouwen in anderen en in onszelf. In die vroege symbiose ligt onze kracht om ons te onthechten en onze eigen identiteit te vinden, zegt Mahler. Volgens de psychotherapeut Heinz Kohut ligt hierin de basis voor een gezond gevoel van eigenwaarde. Zelfs constitutionele afgunst, die we volgens Melanie Klein in onze genen meebrengen, wordt door de liefdevolle verzorging van de moeder zwakker.

Later kan er van alles misgaan. Maar wij voorvoelen geen verlies. Wij bereiden ons niet voor op verdediging. Als iemand ons dan verlaat, dan doet dat pijn, dan hebben we het gevoel alsof ons hart zal breken, maar als liefde in onze vroegste ervaring een gegeven was, dan is de reactie niet 'Zo is het leven' – nee, we trachten de liefde opnieuw te vinden.

Om te geloven dat er opnieuw liefde zal zijn, is die vroegere staat van opperste zaligheid niet voldoende. Daar moet een eind aan komen en het eind moet even liefdevol zijn als het begin. De vroege koestering is bedoeld als voedingsbron voor het verdere levenspad. Hoe warmer de koestering, des te sterker het verlangen van het kind om op eigen benen te staan.

Sommige moeders zijn niet tot liefde in staat. Andere moeders zijn niet in staat tot loslaten. In beide gevallen verliest het kind. In de symbiose met haar kind vindt een moeder dikwijls de liefde die ze altijd heeft gezocht. Een wezen dat haar niet kan verlaten, dat haar nodig heeft. 'In de zevende hemel', zo beschrijft een moeder de eerste maanden met haar baby. Zij vindt niets te veel als het om haar kind gaat. Het vervullen van de behoeften van het kind, schenkt haar de opperste bevrediging. In de eerste maanden koesteren moeder en kind zich in de warmte van elkaar en varen er beiden wel bij.

Toch komt er een dag dat de baby genoeg warmte en koestering heeft gehad. Misschien heeft niemand de moeder ooit verteld dat ze weldra moet leren loslaten. In onze maatschappij wordt een moeder die alles opgeeft voor haar kind nog steeds hogelijk geprezen, ofschoon het een geschenk is dat het kind haar misschien nooit zal kunnen terugbetalen. Misschien heeft ze zelf een moeder gehad die moeite had haar kind los te laten. Van moeders armen ging ze naar de armen van haar echtgenoot. Nu heeft zij een baby. Hij is van haar, het enige wezen dat haar toebehoort, aan wie zij toebehoort.

'Maar het is mijn beste maatje!' roept een twintigjarige moeder uit het publiek tijdens een lezing die ik geef. Ik tracht te benadrukken hoe belangrijk het is dat moeders hun kinderen aanmoedigen liefde te vinden buiten het kleine kringetje van het gezin. 'Haar beste maatje' is achttien maanden oud.

Als het kind klaar is om op eigen benen te staan, ziet een moeder als deze

vrouw de separatie als een bedreiging van haar geluk. Een te beschermende moeder remt de ontwikkeling van haar kind.

‘Een goede moeder begint met het vervullen van alle behoeften van haar kind en naarmate het kind ouder wordt, bouwt zij dit af,’ zegt een kinderpsycholoog. Een kind leert op die manier dat moeder niet alle behoeften op ieder gewenst moment kan vervullen en de moeder zal zich tijd gunnen voor zichzelf en voor haar eigen genoegens. Zij leert het kind op die manier wat de realiteit is en hoe het op eigen benen moet staan. Het kind beseft dat het op zichzelf moet leren vertrouwen.

Als zij een goede moeder is, zal het kind dit uit zichzelf doen, soms zelfs uit verveling. Zijn wereldje is veilig en gelukkig, maar zo klein! Als zijn behoefte tot symbiose niet is bevredigd, zal het zich verzetten tegen separatie. Het zal zich te kort gedaan voelen en op zoek gaan naar een ander die de plaats van moeder kan innemen, iemand die de afhankelijkheidsbehoefte kan bevredigen, de behoefte die normaal is voor een kind van een of twee, maar uitermate belemmerend voor een volwassen man of vrouw.

De levenskracht die ons zover brengt in het leven, zelfs als we niet die warme koestering hebben gekend, is ontzagwekkend. Nog ontzagwekkender is de motivatie die maakt dat een kind, dat alle liefde van de wereld heeft gehad, weg wil. Een kind doet dat ook als het hem is toegestaan. Het eerste levensjaar is nog niet ten einde, het kind bevindt zich in het paradijs, maar het kruipt weg. Wij worden naar het leven toe getrokken, om onszelf te vinden, los van ieder ander, als een uniek wezen. Waarom zou een kind anders het paradijs verlaten? Werkelijke veiligheid is niet te vinden in de armen van een ander, maar in het ontdekte eigen ik.

Mensen zeggen dikwijls: ‘O, op mijn achttiende ben ik het huis uit gegaan. Ik sta al twintig jaar op eigen benen.’ Separatie heeft niets met de geografische situatie te maken. We beginnen ons lichamelijk los te maken door de kamer uit te kruipen; of we ons werkelijk losmaken hangt af van een *emotioneel* proces. De persoon die we aan de buitenwereld tonen kan een zelfgeconstrueerde persoon zijn, een vermomming die we aantrekken ter bescherming of om indruk te maken. Intimiteit kan onthullen of we werkelijk onthecht zijn en in staat liefde te geven of laten zien dat we behoeftig zijn en nooit in de liefde hebben leren geloven en daarom bezitterig zijn en bang om te verliezen. Het geloof in de liefde van de zuigeling geeft een inzicht in latere tekortkomingen.

Separatie. Het begin van een eigen leven. Het is de geestkracht van de moeder die ons helpt bij dit proces, die bepalend is voor de weg die wij inslaan. De stuwende kracht is haar vertrouwen in ons, wij weten ons verzekerd van haar liefde – die we met ons meedragen en niet minder wordt door de afstand die we gaan. Ons bereik en onze moed, onze intellectuele en emotionele nieuwsgierigheid, zijn geworteld in haar edelmoedigheid. Bezorgde ze ons een schuldgevoel omdat we onze eigen weg wilden gaan? Projecteerde ze haar

eigen angst op ons, zodat we ons onzeker gingen voelen?

De behoeften van een baby zijn tweezijdig op zichzelf gericht; hij wil zijn eigen leven, maar ook het hare. En wel tegelijkertijd. Het is te vergelijken met de puberteit, waarin kinderen dat patroon van 'houd-me-vast-laat-me-alleen' in een volgend separatieproces herhalen. Een baby die voor het eerst de kamer uitkruipt, voelt opwinding, een plekje, een moment dat alleen van hem is. Zelfontdekking. Een nieuwe, grotere wereld.

Onmiddellijk daarop volgt het besef dat hij alleen is. Angstig haast hij zich terug naar de plaats waar moeder zich bevindt. Als moeder hem oppakt, hem troost en hem geruststelt, herstelt hij zich. 'Opladen', noemt Mahler dit. Het kind weet nu dat het én de opwinding van een nieuwe ruimte én de liefde van zijn moeder kan hebben.

De volgende keer probeert het nog verder te gaan. Opnieuw wordt de spanning gevolgd door de paniek dat moeder er niet meer zal zijn en opnieuw haast het kind zich terug naar moeder. Zij is er nog. Ze houdt van hem. 'Alles is in orde.'

Na diverse uitstapjes en voldoende opladen – genoeg *oefening*, zoals Mahler het noemt – leert hij dat de nieuwe dingen die hij wil ondernemen hem de liefde van moeder niet ontnemen. Het wordt een gegeven; hij weet dat zij er altijd voor hem zal zijn. Als hij nu naar moeder snelt, komt dat niet omdat hij bang is dat zij hem in de steek heeft gelaten of dat ze minder van hem houdt als hij niet in haar directe omgeving is. Als hij nu terugkomt – tijdens het *verzoeningsstadium* van de separatie, zoals Mahler het noemt – is het om zijn nieuwe ervaringen met haar te delen.

Het oefenen van zijn separatie tegenover haar liefde heeft hem geleerd dat hij niets hoeft te verliezen. Het leven gaat over groeien, veranderen en het verbreden van leefruimte. Later zullen wij een partner kiezen niet uit een behoefte aan veiligheid maar uit een verlangen naar een rijker leven, zoals moeder ons heeft geleerd. De laatste fase in de separatietheorie van Mahler heet *objectconstantie*. Dit wil zeggen dat de koesterende moeder zich in ons innerlijk bevindt. Wij dragen haar liefde van binnen met ons mee als de herinnering aan thuis op een koude winterdag.

Als de moeder daarentegen op de paniek van het kind reageert met ongerustheid en reprimandes, zal het kind niet opladen. 'Zie je wel, heeft mamma het niet gezegd? Blijf maar hier. Zoet zijn.' De volgende keer waagt het kind zich niet zover. Zijn ontdekkingstocht heeft haar boosheid opgewekt. Weggaan is gevaarlijk, een bedreiging van de liefde. Verlating. Hij voelt zich schuldig, timide, emotioneel belast. Groeien, ontdekken, lokt represailles uit. De liefde voelt het meest constant en het minst ambivalent als zij de situatie beheerst. Dat wordt zijn voorbeeld: hij kan alleen dan op liefde rekenen wanneer hij de regels bepaalt voor zichzelf en voor de geliefde. Van hieruit is het maar een kleine stap naar bezitterigheid. Jij bent van mij; zelfs de glimlach die je een ander schenkt, is van mij gestolen.

'Bent u jaloers?'

'Helemaal niet,' zegt hij, een gepensioneerd bankemployé. 'Er lopen talloze mooie vrouwen rond, maar je hoeft er niet per se een te bezitten.'

'Wat betekent dat werkwoord "bezitten"?'

'Ik ben vier maal getrouwd geweest.'

'Bedoelt u dat u genoeg hebt van vrouwen?'

'Genoeg? Dat niet, maar als je intiem met een vrouw omgaat, dan bezit jij haar of zij bezit jou. Je bent jaloers. Dat gaat altijd samen.'

Volgens Mahler begint het separatie- en individuatieproces in de tweede helft van het eerste levensjaar en het zou afgerond behoren te zijn op de leeftijd van drie jaar. In feite is het zo dat we het grootste deel van ons leven bezig zijn met separatie, onder het mom van angst om alleen te zijn, angst om in de steek te worden gelaten, angst om niet te krijgen wat ons toekomt.

Het Baby-theater: Het Afgrondexperiment

Een baby van een jaar zit op een glazen tafel. Zijn moeder staat aan de andere kant van de tafel, op een paar meter afstand. Naast haar staat een prachtig speelgoedrad met stoeltjes eraan. Direct onder het glas ligt een rood-witgeruit tafelkleed. Door de lichtval is het glas onzichtbaar, zodat de baby het gevoel heeft dat het kleed de grond is. Halverwege de afstand tussen moeder en kind hangt het kleed naar beneden, zodat het lijkt alsof er een afgrond bestaat. (Het glazen oppervlak waarop het kind zit, blijft onveranderd.)

Tijdens het kruipen in de richting van de moeder en het speelgoed komt het kind bij de rand van de afgrond. Het kijkt naar beneden. Het voelt zich onzeker. Aan de ene kant is het bang, een natuurlijke angst voor hoogte. Aan de andere kant wil het graag naar zijn moeder en het mooie speelgoed. Het kind weet niet meer wat het moet doen en kijkt naar het gezicht van zijn moeder om te zien hoe zij reageert. De Baby Watchers die dit experiment uitvoerden, noemen dit 'sociale referentie': als het kind niet weet wat het moet doen, wendt het zich tot zijn moeder en neemt haar houding over. Als de moeder de instructie heeft gekregen haar angst te laten blijken, dan stopt de baby voor de afgrond en kruipt in veel gevallen zelfs terug en raakt overstuurd. Als de moeder daarentegen lief naar hem lacht en als het ware de boodschap 'Goed zo, lieverd' doorgeeft, dan kruipt het kind over de afgrond heen naar haar toe.

Experiment uitgevoerd door dr. Mary Klinnert, dr. Joseph Campos en dr. Robert Emde

Universiteit van Colorado te Denver

Stern vertelt me dat dit experiment niet in de eerste plaats was bedoeld om separatie te onderzoeken. Toch blijkt hier volgens mij uit dat moeders separa-

tie kunnen aanmoedigen.

'Zeer stellig,' zegt Stern. 'Als een moeder haar kind leert dat de wereld gevaarlijk is, dan blijft het kind dicht bij huis.'

'Is het aan de andere kant niet zo dat zij hem met haar glimlach kan laten blijken dat het gevaar slechts in zijn verbeelding bestaat?'

'Zij is degene die hem kan leren oefenen om moedig en nieuwsgierig te zijn.'

Oefening. Zo'n simpel woord. Eén van Mahlers fasen van separatie voor een tweejarige en iets waar we ons hele leven mee bezig blijven als we met het nieuwe worden geconfronteerd. Zonder oefening, steeds weer, blijft het onbeproeft voor altijd angstaanjagend. Theorieën en verklaringen zijn niet de beste manier om angst voor het onbekende te overwinnen. Wij moeten het aan den lijve ondervinden. Wij moeten erin geoefend raken.

Als we jaloers zijn, waar zijn we dan bang voor? Als we leven met angst, als we de duistere hoekjes niet hebben betreden om het gevecht met de slangen aan te gaan, zullen we nooit leren dat we de kracht hebben om de goede strijd te strijden als er werkelijk een tegenstander is; of nog erger, hoe we de persoon die ons heeft verlaten moeten vervangen als we de strijd hebben verloren.

Zonder te oefenen in onthechting functioneren we voor de buitenwereld misschien uitstekend, maar het ik is niet geworteld in ons binnenste. Het gevoel van veiligheid is dan niet gebaseerd op wie we zijn maar op de binding die we hebben met een ander. Een echtpaar keert terug naar huis van een feestje. Ze zijn boos op elkaar. Zij is boos omdat hij te vaak gedanst heeft met een mooie vrouw. Hij voelt zich opgesloten en gecontroleerd. Er komen op dat moment zoveel emoties los: angst voor verlating, voor verraad, angst om in de kou te komen te staan, irritatie over een mogelijke nederlaag tegenover een rivale. Wrevel over bezitterigheid, het gevoel te zullen stikken. Verlies van warmte, vertrouwen, macht, eigenwaarde, seks. De variaties en combinaties zijn eindeloos. Als deze twee mensen hun gevoelens precies onder woorden konden brengen, zouden ze misschien een oplossing kunnen vinden. In plaats daarvan scharen ze alles onder de noemer *jaloerie*. Het is daarom geen wonder dat ze er steeds weer over kibbelen.

Sommige van de charmantste en succesvolste mensen die ik ken hebben een slechte start gehad. Soms denk ik weleens dat het een vuistregel is dat mensen met een slechte start het in hun latere leven zo goed doen (hoewel ik uiteraard niemand een slechte jeugd wil toewensen). Het is een kansspel dat niet altijd werkt: sommige mensen sterven als ze geen liefde ontvangen en geen warme verzorging krijgen. Of zij leggen zich erbij neer en gaan de strijd nooit aan. Dit zijn de mensen die de genen missen om te vechten of het geluk niet hebben alternatieven te vinden. Mensen die nooit volledig leren leven.

Als het wel werkt, als er gewoon geen warmte en moederliefde zijn en een kind is toch in staat om liefde te vinden, dan is dit een huldebetoon aan de

menselijke natuur. Een voorbeeld van overleving op z'n creatiefst. Voor mij is het herstelproces *de* grote levenskracht. Moederliefde is niet te overschatten. Nog wonderlijker echter is het dat een klein kind in staat is om de liefde te zoeken die het nodig heeft.

Als motor Nummer Eén niet werkt, dan proberen we de hulpmotor. Als er een emotioneel ontvankelijke vader in de buurt is of een tante, een grootmoeder, iemand die oog heeft voor onze behoefte, iemand die wij vertrouwen en wiens liefde zinvol voor ons is, dan begint het wonder van het herstelproces zich te voltrekken. Het kan ons leven redden. Daar komt nog bij dat je al heel klein hebt geleerd hoe je aandacht kunt trekken of ervoor zorgen dat iemand je oppakt en omhelst.

En toch – hoe goed we ook mogen zijn in het opzoeken van warmte en liefde – als we ons best ervoor moeten doen – als het niet overvloedig en uit vrije wil en zonder voorbehoud wordt gegeven – dan zullen we er nooit helemaal in geloven. Niet zo van ganser harte als de gelukkigen onder ons die liefde als een vanzelfsprekendheid vanaf de eerste seconde hebben ontvangen.

Er zijn weinig mensen die zich hun eerste levensjaar kunnen herinneren, maar ik geloof dat we in ons binnenste weten of we een 'overvloedig' begin hebben gehad. We weten het, al zou het slechts zijn door de vergelijking met anderen die zo gemakkelijk met liefde omspringen, die zo gemakkelijk liefde geven, ontvangen, erin geloven en nooit bang zijn dat er ooit een einde aan zal komen. Als we het pas later krijgen van een zuster, van iemand die de plaats van de moeder inneemt, dan zullen we er nooit zo rotsvast in geloven als degenen die het op het juiste tijdstip hebben gekregen.

Verhalen over mensen die geen warm nest hebben gekend en het desondanks hebben gemaakt in het leven, zijn inspirerend. Maar als dat warme nest er ook was geweest? Zou Proust met zijn talent hebben gestreden als zijn speurtocht naar een verloren tijd een vrolijke wandeling door het land van zijn herinnering was geweest, in plaats van de bittere ervaring iedere keer dat zijn moeder hem niet kuste voor het slapen gaan? Zou ik dit boek schrijven als ik niet van kindsbeen af bang was geweest te verliezen?

Wij allen zouden graag ontspannen met de liefde willen omgaan, maar we weten niet hoe we dat moeten doen. We geven onszelf en onze partner te weinig ruimte en dan klagen we over verveling. De partner klaagt omdat hij dreigt te stikken. Een van de twee vertrekt. Jaloezie steekt de kop op. De relatie wordt verbroken. Zo gebeurt precies datgene waarvoor we zo bang waren: we zijn alleen. Als er opnieuw liefde in ons leven komt, is er opnieuw het gevoel dat die liefde ons kan worden ontnomen, als we er niet voor zorgen dat men van ons blijft houden. Het wordt een truc, een behendigheid, een uithoudingsvermogen-test, omdat we ons in wezen de liefde onwaardig voelen. Mislukking doemt op. Dit zijn de mensen die olijk roepen: 'Ik ga bij jou weg voordat jij bij mij weggaat.'

We hebben de touwtjes nog steeds in handen, al was het maar ons eigen verlies.

Het minst jaloers zijn waarschijnlijk de mensen die er geen behoefte aan hebben om de touwtjes in handen te hebben. Waar halen ze die moed vandaan? Het gemak waarmee ze met de liefde omgaan (wat benijd ik hen!). Deze mensen voelen zich niet beklemd, evenmin zien ze de onafhankelijkheid van hun geliefde als een voorspel op bedrog. Zij bieden hun partner ruimte en gunnen hun geliefde een vol leven; ze zijn nooit bang dat een gelukkig moment elders wil zeggen dat de geliefde nooit meer terug zal komen. Maar wie zou zulke mensen ook verlaten?

Dit zijn de mensen die weten wat liefde is, omdat ze dat aan den lijve hebben ondervonden. Dit zijn de mensen die als ze volwassen zijn terugkomen bij hun moeder, niet uit schuldgevoel of afhankelijkheid maar uit dankbaarheid.

Een punt van discussie met Robertiello luidt als volgt: Wat zou je liever zijn: iemand die voortdurend werd bemind en nooit losgelaten – of iemand die emotioneel aan zichzelf werd overgelaten en zijn best moest doen om liefde te winnen, waarin hij vervolgens nooit helemaal zou geloven?

Het antwoord is natuurlijk dat je niet voor die keuze geplaatst wenst te worden; je wilt tegelijkertijd liefde én ruimte op het juiste moment.

Proust was waanzinnig jaloers. Mijn lieve vriend ook. Ikzelf ook. Iedereen die overvloedige nestwarmte en de oefening tot separatie heeft moeten ontberen, is jaloers, zo begin ik te geloven. Er is een ontwikkelingschronologie voor het leven, er bestaan optimale periodes waarin wij moeten ontvangen wat we nodig hebben om sterke gezonde persoonlijkheden te worden. Door liefde later in het leven wordt ons leven misschien gered. We dorsten ernaar, drinken het gulzig op, omdat we uitgedroogd zijn. We voelen ons misschien wel echt bemind. Tot er iets gebeurt, dan volgt het wantrouwen.

‘Ik dacht dat ik niet jaloers was,’ zegt een achtentwintigjarige vrouw. ‘Maar een paar dagen geleden ging de telefoon. Een vrouwenstem vroeg: “Is Jimmy thuis?” Het was de warmte in haar stem. Ik voelde het bloed uit mijn gezicht wegtrekken. Ik voelde een heel scherpe pijn in de maagstreek. Ik ben naar buiten naar het park gegaan. Ik ben rustig gaan zitten en heb diep ademgehaald en geprobeerd dat gevoel te laten wegebben. Ik weet dat die vrouw niets voor Jimmy betekent. Maar de manier waarop ze naar Jimmy vroeg... Terwijl ik in het park zat, voelde ik een geweldige energie bovenkomen. Door heel rustig te blijven zitten veranderde er iets, ging het een andere richting uit. Die ongelooflijke energie van dat jaloerse gevoel werd van mij. Toen kon ik weer redelijk denken.’

De man van wie zij houdt is zachtaardig, minder dynamisch dan zij. Het feit dat ze zo overstuur raakte door de toon van de stem van die andere vrouw is vanuit haar huidige situatie niet te verklaren. Er werd een kwetsbaar plekje geraakt, dat er moet hebben gezeten lang voordat ze Jim kende.

‘Verteerd door jaloezie’ zeggen we omdat jaloezie een kracht is die bezit van ons neemt. Een tornado jaagt alle gevoelens door het lichaam heen, waarvan de druk wordt gevoeld in de hersenen, de maagstreek en het centrale zenuwstelsel. Jaloerse argwaan bederft alles. Voordat het gevoel er was, waren we liefdevol en mooi en voelden we de kracht die uit beiden voortkomt. Hoe kan het geloof in de liefde worden ondermijnd door een stem aan de telefoon? Hoe is het mogelijk dat die stem sterker zou zijn dan de gevoelens voor de man met wie ze gaat trouwen?

Zelfs de beslissing om te trouwen met een man die ons niet zal bedriegen, biedt geen bescherming. Het zaad van de argwaan zit van binnen. Jim hoeft niet eens iets te doen. Hij wordt zonder een woord beschuldigd en veroordeeld. Ofschoon er voor jaloezie drie mensen nodig zijn, kan de derde persoon ook alleen in onze verbeelding bestaan. Misschien hoort het bovenstaande verhaal wel onder Freuds pathologische jaloezie thuis. Mensen die ik interview, zeggen het gevoel te kennen. Ook zij hebben weleens iets dergelijks meegemaakt. Het is normaal.

‘Bent u jaloers?’

‘Geen geintjes meer,’ zegt hij. De man is acteur en verdient als taxichauffeur wat geld bij.

‘Wat bedoelt u daarmee?’

‘Ik heb net weer een vrouw ontmoet. Deze vrouw wordt niet op een voetstuk gezet, zoals ik met alle anderen heb gedaan. Het is een schat van een vrouw en dat is voldoende.’

‘Geen geintjes meer?’

‘Geen jaloezie meer.’

Ik heb zo mijn eigen mening over de kwestie of het de voorkeur verdient om emotioneel afgesneden te zijn om zodoende een rustig bestaan te kunnen leiden of om heen en weer geslingerd te worden op de golven van hartstocht en jaloezie. Ik kies voor de pieken en de dieptepunten, omdat de pieken de beste ervaringen van mijn leven zijn. Het vooruitzicht aan die momenten helpt mij door de dieptepunten heen. Zo ben ik, het is een besluit dat ik heb genomen. Voor anderen met een eigen levensverhaal is er wellicht een andere oplossing.

Ik vind het voorbeeld van het kleine kind zo dapper. Volledig afhankelijk zoekt het kind naar kruimeltjes liefde waarop het zijn leven kan bouwen. Vijfentwintig jaar later, ouder en sterker, in staat voor onszelf te zorgen, geven we het op als de liefde wordt bedreigd. Waarom wordt iemand verlamd door jaloezie? Waarom gebeurt het niet bij een ander die een zelfde emotionele start heeft gehad? Jaloezie doet een gebrek aan moed ontstaan dat, ironisch genoeg, dikwijls wordt geboren uit angst voor onze eigen moordlustige gevoelens. Als we niet vechten voor iemand van wie we houden, als we ons vernederen voor een rivaal, dan wil dit zeggen dat wij het leven niet zien als een feest maar als een cake die uit zoveel plakjes bestaat – en ons plakje is

door een ander weggenomen.

Als een niet-onthecht persoon volwassen liefde krijgt aangeboden, volgt als reactie regressie, een teruggang in de tijd om als het ware datgene te vinden wat we nooit hebben ontvangen of nooit hebben opgegeven.

Voor een afhankelijk, niet-onthecht persoon is dreigend verlies iets ondraaglijks. De verdwijnende geliefde berooft ons niet alleen van hemzelf maar ook van de identiteit en de zekerheid die we aan hem ontleenden. Dit wil niet zeggen dat een gezond, onthecht mens ongevoelig zou zijn als hij een geliefd persoon zou verliezen. De denkrichting die erop vertrouwt dat er eens een dag zonder jaloezie zal komen, gaat voorbij aan een feit waar men niet omheen kan, namelijk dat het ervaren van verlies niet zwak of sterk is, noch goed of slecht, maar menselijk.

Elke liefdesrelatie kent bepaalde afhankelijkheden. Het tegemoetkomen aan elkaars behoeften is een onderdeel van de magische wisselwerking. Liefde die daarentegen is gebaseerd op de behoefte tot overleven dient zodanig te worden gestructureerd dat de partner nooit zal kunnen vertrekken. De logica van een dergelijke machtspositie is Proustiaans: je maakt de anderen tot je gevangene; je bepaalt, stuurt en overheerst hun leven omdat je bang bent dat zij sterker zijn dan jij en ook zonder jou kunnen leven.

Wie is er zwak? Wie is er sterk? Absurde woorden.

Zelfs al belooft de geliefde eeuwige trouw, zolang er geen duidelijk 'ik' buiten en los van het vertrouwde 'wij' bestaat, kunnen we elkaar niet streng genoeg in de gaten houden. Alle opoffering en trouw van onze kant kunnen niet garanderen dat een ander onze geliefde niet van ons afneemt, zodat er een einde komt aan het 'wij' en het leven zelf.

Toen ik aan dit boek begon ging ik ervan uit dat vrouwen het jaloerse geslacht waren. Mannen krijgen betere oefening in separatie dan hun zusters. Moeders zijn harder voor hun zoons. Zelfs als ze hem dicht bij zich zou willen houden, staat de maatschappij dat niet toe. Een moeder die haar zoon niet kan loslaten is een 'slechte moeder'. Als haar zoontje probeert de trap op te klimmen en valt, is haar eerste reactie het kereltje oppakken en in haar armen nemen. Zij heeft echter geleerd hem niet te bemoederen.

Op die manier leert het jongetje. Eerst gaat hij naar een ander vertrek, vervolgens naar de tuin van de burens, een straat verder, naar een andere stad. De eerste vliegreis, een nieuwe baan, alleen zijn – dit alles boezemt geen angst in, maar geeft een groeiend gevoel van zelfvertrouwen.

De eerste keer dat hij het initiatief neemt en een meisje opbelt, is hij bloednerveus, maar hij heeft al ervaring in vallen en opstaan, tot hij succes heeft. De eerste keer dat hij een meisje aanraakt, haar kust, mee naar bed neemt, voelt hij zich onzeker. Hij voelt zich echter gesterkt door de wetenschap dat hij in het verleden meestal over die onzekerheid heen kwam.

De jongen ontwikkelt een sterk gevoel van zelfvertrouwen. Hij weet waar hij begint en waar anderen ophouden, een emotionele differentiatie die is

begonnen met moeder en nu doorgaat met anderen. 'Ik houd van je,' zegt een vrouw tegen hem. Hij zal niet met een kinderachtig stemmetje vragen: 'Echt waar?' en meer willen weten. Hij gelooft haar. Niet omdat hij vindt dat hij de meest fantastische man ter wereld is, maar omdat hij weet over wie zij het heeft: over hem. Hij heeft een 'ik' waarin zij haar liefde kan investeren. Dat 'ik' groeit terwijl zij praat. Liefde maakt een man sterker. Het is een additief. Voor vrouwen is liefde vaak subtractief. Zelfs als een man slechts de deur uitgaat om naar zijn werk te gaan, voelt zij zich kleiner, onbelangrijker. Het verliezen van de vrouw van wie hij houdt, kan voor een man het ergste zijn dat hem in zijn leven kan overkomen, maar zelfs als hij lijdt, weet een man wie hij is.

'Ik heb altijd een soort regel voor mezelf gehad,' vertelt een veertigjarige man. 'Als kind had ik die al. Ik zei altijd tegen mezelf: "Alles waarvoor ik bang ben, moet ik doen." Ik weet niet waar ik dat vandaan heb gehaald, maar het is mijn code: als ik ergens bang voor ben, dan moet ik het doen. Het maakte alles veel simpeler. Ik mocht van mezelf nooit iets vermijden of ontwijken omdat ik er bang voor was.'

Deze man is geen schreeuwlelijk. Hij is eerder enigszins verlegen. Hij is kwetsbaar, maar hij neemt risico's. De ervaring dat hij zijn angst kan overwinnen en de situatie meester kan worden, heeft hem iets geleerd: als een vrouw vertrekt, als er verlies in de lucht hangt en je hebt het gevoel dat je hart zal breken, dan wil dit nog niet zeggen dat de wereld vergaat.

Mijn uitgever waarschuwt me op dit moment tegen te veel generaliseren. 'De enige persoon die ik ken die volledig beantwoordt aan jouw beschrijving van de afhankelijke vrouw is een man.' Er zit wat in. Vrouwen zijn bezig te veranderen. Ze proberen in hun privéleven even moedig te zijn als in hun baan. Echter tot op het moment dat vrouwen worden grootgebracht met het idee dat autonomie voor henzelf belangrijk is, dat ze moeten vallen en opstaan zoals jongens dat leren, zullen ze in een emotionele crisissituatie terugvallen op datgene wat hun moeders hun hebben geleerd.

'In zaken krijg ik regelmatig de kous op de kop,' vertelt een zevenentwintigjarige vrouwelijke makelaar. 'Dan pak ik de telefoon en ga verder met een andere zaak. Maar om een afspraak met een vent te maken, moet ik al mijn moed verzamelen. Als hij nee zegt, sterf ik bijna. Als we in bed belanden en hij laat daarna niets meer van zich horen, dan ga ik echt dood. Niet het zakelijke contract, maar ik word afgewezen.'

Sociale of seksuele afwijzing is pijnlijk op het persoonlijke vlak. Het is veel pijnlijker dan een afwijzing op zakelijk gebied. Mannen ervaren afwijzing misschien wel op dezelfde manier, maar zij hebben geleerd om het steeds opnieuw te proberen. Een man pakt de telefoon en probeert een andere vrouw, of nog een... Vroeg of laat heeft hij geluk, zo heeft het leven hem geleerd. Een vrouw die door een man wordt afgewezen herinnert zich des te sterker de door moeder ingeprinte boodschap: 'Het is veel vrouwelijker om

de man de eerste stap te laten doen.'

Desalniettemin zijn er steeds meer vrouwen die het beu zijn om altijd de afwachterde partij te moeten zijn. Zij zijn bezig te leren wat mannen altijd al hebben geweten. Het voorrecht om initiatief te nemen heeft een prijs. Uit mijn eigen onderzoek blijkt dat die prijs voor veel vrouwen te hoog is. De vrouwelijke makelaar zei het als volgt: 'Ik ben dol op mijn baan. Met mannen doe ik het voorlopig maar even rustig aan.'

Als initiatiefnemer geniet je een psychisch voordeel, of je nu wordt afge-
wezen of geaccepteerd. Met iedere poging raak je meer gewend aan het idee
dat je een risico neemt. Een oefening in separatie. Geen wonder dat een
vrouw die het nemen van risico's heeft uitgesteld tot haar vijftiengste of
dertigste zich uiterst kwetsbaar voelt.

Door afwijzing voelt zij zich niet alleen onbemind, ongewenst; het onder-
mijnt bovendien de eventuele positieve gevoelens van zelfvertrouwen die ze
via haar werk heeft opgebouwd.

Als autonomie niet op het juiste tijdstip in de jeugd is aangeleerd, moeten
de afhankelijkheidsreacties van jaren eerst worden afgeleerd. Het is droevig
maar waar dat het voor een vrouw gemakkelijker is zichzelf een identiteit aan
te meten passend bij de 'mannenwereld' van het zakenleven; de emotionele
temperatuur ligt veel lager dan wanneer zij op het persoonlijke vlak met een
man bezig is. Op het persoonlijke vlak wekt de man opnieuw haar oude
symbiotische verlangens op tot het vinden van iemand om tegenaan te leunen.
Juist tegen dat verlangen heeft ze zo hard gevochten. Daarom hebben vrou-
wen het gevoel te moeten kiezen tussen mannen en zelfstandigheid.

Op een avond zit ik tijdens een borrel te praten met een vrouw die door een
vriend van ons is meegebracht. We zitten vlak bij mijn werkkamer buiten op
het terras.

'Is dat het manuscript van uw boek?' vraagt ze.

'Weet u,' vertrouwt ze me toe, 'mijn man maakte me altijd zo jaloers, dat ik
na mijn echtscheiding bij het geringste spoor van dat gevoel onmiddellijk
afstand neem van de man.'

Betekent dat, dat ze ingrijpende gevoelens uit de weg gaat?

Ze glimlacht droevig en nadenkend. 'Ik wil gewoon niet zoveel meer voe-
len.'

Deze vrouw leidt een eigen bedrijf in Washington. In de tijd dat haar
moeder zo oud was als zij, gingen mensen niet scheiden vanwege jaloezie. Zij
had de moed om een flirter, wiens rijkdom haar beschermde, te verlaten. In
zaken bruist zij van ondernemingslust, maar emotionele risico's kan ze zich
niet permitteren. Zodra ze in de buurt komt van jaloezie kan ze, volgens
eigen zeggen, niet meer functioneren. Ze zoekt uitsluitend het gezelschap van
mannen die haar de gang van zaken laten bepalen. Deze reis is ze in gezelschap
van een man, een vriend, die homofiel is, dus veilig. Hoe kan een

vrouw zo moedig zijn op alle gebied behalve in de liefde?

Het leven van vrouwen is vandaag de dag anders dan vroeger en tegelijkertijd hetzelfde. De economische verplichting alsook de wens om te werken leert vrouwen de praktische en onvermijdelijke waarheid: ze zijn in staat om voor zichzelf te zorgen. Met de ontdekking dat men door middel van een inkomen in staat is in eigen levensonderhoud te voorzien en het eigen leven te bepalen, weerklinkt de echo van de opwindende ervaring die de zuigeling ervaart als hij voor het eerst de kamer uitkruipt.

Als mannen immer-bemoedigend, alles-accepterend, volledig liefhebbend en alom aanwezig zouden zijn, zouden vrouwen met hun hulp separatie kunnen oefenen. *Bovenstaande beschrijving echter past bij een moeder.* Het is niet de rol van een man, noch datgene wat vrouwen van mannen verwachten.

Veel moeders van vandaag proberen hun dochters de moed bij te brengen die zij indertijd zelf hebben opgebracht. Verstandelijk gezien weet zij dat zij haar dochter moet voorbereiden op de wereld van gelijkheid waarvoor zijzelf heeft gestreden. Het moederschap doet een vrouw terugvallen. Zij ziet zichzelf in haar dochter. Hoe vaak heeft ze het maar ternauwernood gered in haar pogingen anders te zijn dan haar eigen moeder? Ze is bang dat haar dochter niet sterk genoeg zal zijn en minder goed zal slagen dan zij indertijd.

Het idealisme, de hoge beroepsverwachtingen van de huidige studerende vrouwen is verbazend. Uit onderzoek blijkt dat zij verwachten direct door te stoten naar de top in het door hun gekozen beroep; in hun huwelijk verwachten zij totale gelijkheid. Tegelijkertijd komt uit hun houding ten opzichte van moeders en mannen naar voren dat het diepe conflict – de behoefte aan symbiose versus de behoefte aan separatie – nog immer niet is opgelost.

Onlangs werd aan vrouwelijke studenten de volgende vraag voorgelegd: Welke boodschap denk je aan mannen door te geven? Drie keuzemogelijkheden: 1) Als gelijke worden behandeld. 2) Verzorgd worden. 3) Beide. Negenenzestig procent van de studenten kruiste 'Beide' aan. (In de kantlijn gaven verschillende vrouwen aan dat zij zich bewust waren van het feit dat zij het onmogelijke vroegen. 'Sorry' schreven sommigen erbij.)

Geen wonder dat mannen in de war raken. Geen wonder dat vrouwen in de war raken.

Jonge vrouwen van deze tijd hebben het over hun moeders als een extra last die zij naast hun hoge verwachtingen ook nog moeten torsen. 'Als mijn moeder maar niet zo'n opofferend type was; als ze maar meer voor zichzelf zou opkomen,' zeggen ze. Veel jonge vrouwen schijnen zich meer zorgen te maken over hun moeder dan over zichzelf: ze zien zichzelf al in de voetsporen van hun eigen moeder treden en dan niet in positieve maar in negatieve zin. Ze hopen wanhopig dat ze hun moeder zullen zien veranderen, willen ervoor zorgen desnoods dat moeder verandert, nu, op dit moment, nu ze allebei in leven zijn, omdat de nalatenschap dan misschien wordt doorbroken. 'Als moeder nu eindelijk eens zichzelf was', betekent eigenlijk: 'Ik ben mezelf

niet, omdat ik ben zoals zij en zij is zoals ik ben. Als zij voorgaat, kan ik het ook.'

Hier is zelfstandigheid niet aan het woord, maar symbiose.

De samenleving verandert. Vrouwen veranderen. Sommige vrouwen verkiezen alleen te leven.

Wij leven in een onstabiele wereld. De helft van de huwelijken eindigt in scheiding. Vroeger waren kinderen bang voor de boeman; dat waren symbolische angsten. Tegenwoordig zijn de symbolen werkelijkheid geworden. Uit onderzoek blijkt dat wat kinderen het ergst vrezen, wat hun nachtmerries zijn, de reële angst is om een ouder te verliezen – aan verslaving, aan kanker, door echtscheiding. Het enige gegeven is onzekerheid.

'Bent u jaloers?'

'Alleen als ik de touwtjes niet in handen heb,' zegt hij. De man is tweëndertig. Hij zegt het zo botweg zonder enige verontschuldiging dat ik een glimlach niet kan onderdrukken. De meeste mensen verbergen dit soort gevoelens achter verbale acrobatiek. Het is stellig mogelijk om een harmonieuze relatie te hebben zonder jaloezie, maar om een huwelijk of een verhouding in te richten, een partner te kiezen om op die manier jaloezie te vermijden, lijkt emotioneel beperkend te zijn. Misschien ook niet. Wie zegt dat wij alles uit het leven moeten halen?

'Wil dat zeggen dat u van passieve vrouwen houdt?' vraag ik.

'Absoluut niet. Ik houd van onafhankelijke, sterke vrouwen. Maar als ik het gevoel heb dat ik de zaken niet onder controle heb, dan word ik jaloers.'

'Wanneer begint dat, die poging het leven te besturen?' vraag ik Dan Stern.

'Met drie maanden,' zegt hij prompt.

Het is duidelijk dat een baby van drie maanden niet echt zijn eigen wereld regeert. Wat Stern bedoelt is het manipuleren van een drie maanden oud kind, dat via anderen probeert zijn zin te krijgen. Dit gedrag verschilt niet zo veel van de manier waarop de niet-onthechte volwassene de dingen tracht te sturen. Met name in de liefde. Hij wil zich verliezen in de geliefde en tegelijkertijd de touwtjes in handen houden.

Macht. Manipulatie. Geen aangename manier om de liefde te bezien.

Toen ik trouwde kreeg ik voor het eerst last van slapeloosheid. Van de ene op de andere dag was ik zo versmolten met mijn man dat ik bang was mezelf te zullen verliezen. Als ik mezelf zou laten gaan en laten wegzakken in dromenland, kwam ik misschien nooit meer terug. Zoals ik als kind weigerde mijn haar te leren vlechten – om mijn geliefde kinderjuffrouw maar bij me te houden – zo weiger ik nu te leren hoe het telefonisch antwoordapparaat werkt. Mijn man doet het. Als ik een bandje veranderd wil hebben en hij zit een boek te lezen, dan moet ik proberen het hem te laten doen zonder dat het hem irriteert. Je zou kunnen zeggen dat ik macht uitoefen. Ik krijg mijn zin. Dat is manipulatie. Manipulatie geeft toch een nare nasmaak, ook al heeft het

succes. Je wordt bepaald bij het feit dat je geen werkelijke macht hebt. De gemanipuleerde persoon is ook boos. Hij voelt zich gepakt, alsof hij ergens in getrapt is.

Afhankelijkheid is een onderdeel van de liefde, geen doel. Afhankelijkheid als een manier van liefhebben is dodelijk. Eén persoon heeft de macht, de macht van leven en dood. Het gevoel dat je zonder de ander niet kunt leven, is de essentie van romantische liefde. Zo voelt een zuigeling zich ten opzichte van de moeder. Misschien zouden we ons moeten afvragen of de leven-en-doodrelatie van moeder en kind het juiste niveau is waarop we ons volwassen leven moeten afstemmen.

Hoeveel van mijn boosheid, mijn plotselinge, onterechte driftaanvallen, mijn jaloezie, komt voort uit een door mijzelf opgelegde afhankelijkheid, die ik tot op heden altijd – ten onrechte – ‘liefde’ heb genoemd?

‘Vraag jij je ooit af of je tot ware liefde in staat bent?’

‘Hebben we het over mij of over jou?’

Ik moet lachen. Hij kent me zo goed. ‘Nou ja – over mij natuurlijk.’

Ik praat met Robertiello. Hij belde me over een artikel geschreven door Bruno Bettelheim, waarin deze de Engelse vertaling van Freud de grond inboort. De vertaling was zo gekunsteld dat de ziel van Freud er niet meer in terug te vinden was.

Ik beloofde het artikel te zullen lezen en hing op. Het is lang geleden dat zijn stem zo enthousiast klonk. Zat er meer achter dan het artikel van Bettelheim?

‘Misschien waren die vertalers van Freud wel bang voor “de duistere zijde van hun ziel” zoals Bettelheim het noemt. Misschien lieten ze daarom het primitieve en mystieke wel weg. Voor Freud waren *ziel* en *psyche* praktisch synoniem aan elkaar. Door het gebruik van afstandelijke, technische termen lijkt het alsof Freud het over anderen, over “zieke” mensen had. Freud had het, verdorie, over ons allemaal!’

Ik begrijp de opwindings van Robertiello. Ook ik ben een bewonderaarster van Bettelheim sinds ik zijn boek *The Uses of Enchantment* over de betekenis van symboliek en taal in sprookjes heb gelezen. Begripen die zo belangrijk zijn, dat ze via mondelinge overlevering eeuwenlang bewaard bleven tot mensen als de gebroeders Grimm ze uiteindelijk optekenden.

Terecht stelt Bettelheim dat het simpele woordje *ik* veel effectiever is dan het formele *ego*. En wat moet *id* in vredesnaam voorstellen? *Het* is veel herkenbaarder. Als een kind midden in een nachtmerrie wakker wordt, schreeuwt het: ‘Mama, mama, het wou me pakken. Ik ben bang.’

Het kind kan niet beschrijven wat ‘het’ is. Dat hoeft ook niet. Moeder weet dat er geen monsters zijn. De angst zit in het kind. ‘Stil maar, liefje,’ zegt ze en het kind valt weer in slaap. Meer heeft het kind niet nodig.

Algemene, niet nader gedefinieerde geruststelling is in de psychotherapie

niet voldoende, waar het gaat om afschuwelijke angsten begrijpelijk te maken door ze een naam te geven. Maar wat zegt de dokter tegen de patiënt? 'Het ego heeft geleden onder narcistische verwonding.' Dat gekunstelde, derde-persoon-taalgebruik dat door de vertalers van Freud werd gebezigd en thans door therapeuten wordt gebruikt, heeft de patiënt van zijn eigen emotie vervreemd.

Het ■ nooit de bedoeling van Freud geweest dat de psychoanalyse in de handen van artsen zou vallen. 'Welke eisen denk je dat er worden gesteld aan iemand die medicijnen studeert?' heeft Robertiello weleens gezegd. 'Het zijn over het algemeen rigide, obsessieve, ambitieuze persoonlijkheden die de eindstreep halen. Daarom vond Freud de kwestie van leken-analyse zo belangrijk. In een brief aan Jung heeft hij eens geschreven dat de psychoanalyse in wezen een "geneeswijze door middel van liefde" was. Vertel dat maar eens aan een afstuderende arts. Die zal waarschijnlijk glimlachen om zoveel onwetenschappelijke onzin. Het streven van de geneeskunde – inclusief psychotherapie – is er vandaag de dag op gericht dat de arts zich zo weinig mogelijk met de patiënt bezighoudt, om zoveel mogelijk patiënten per spreekuur af te werken. Liefde tussen arts en patiënt? De meeste artsen, inclusief therapeuten, krijgen het al benauwd bij de gedachte.'

'Het doel van de levenslange strijd van Freud', schrijft Bettelheim, 'was mensen te helpen zichzelf beter te begrijpen, zodat we niet langer zouden worden gedreven, door ons onbekende krachten, om een leven vol ontevredenheid of pure ellende te leven en anderen daardoor ongelukkig te maken – in ons eigen nadeel. Bij het onderzoek naar de inhoud van het onderbewuste zette Freud vraagtekens bij ingeworteld geloof als de ongelimiteerde vervolmaking van de mens en zijn inherente goedheid; hij maakte ons bewust van onze ambivalenties en van ons ingebakken narcisme dat zijn oorsprong heeft in het egoïsme van de zuigeling en hij toonde ons het destructieve karakter hiervan. Freud sloeg in zijn leven en werk waarlijk acht op de vermanende inscriptie op de tempel van Apollo in Delphi – "Ken Uzelve" – en hij wilde dat wij hetzelfde deden. Het kan zeer verontrustend zijn om jezelf te kennen. Het houdt de verplichting in dat je moet veranderen – een zware, pijnlijke taak. Vele van de bestaande misvattingen over Freud en de psychoanalyse zijn voortgekomen uit de angst voor zelfkennis – uit de troostende gedachte – die nog eens wordt versterkt door het emotioneel afstand scheppende taalgebruik van de vertalingen – dat de psychoanalyse een methode ■ om geselecteerde aspecten van het gedrag van *andere* mensen te analyseren. De inzichten van Freud vormen een bedreiging voor ons narcistische zelfbeeld... Door een selectieve acceptatie van slechts enkele van Freuds ideeën over de rol van de geslachtsdrift in de structuur van de mens en door een foutieve interpretatie van de overtuiging van Freud dat de destructieve neigingen van de mens voortspruiten uit een duistere zijde van de ziel en door deze overtuiging te verdraaien en te vertalen in de simpele theorie dat de negatieve aspecten in

het menselijk gedrag slechts het gevolg zijn van het leven in een verdorven samenleving, hebben veel volgelingen van Freud de psychoanalyse teruggebracht van een diepgaand doorschouwen van de menselijke staat tot een oppervlakkig iets.'

Halverwege het artikel van Bettelheim bedacht ik me opeens dat als de droomuitlegging van Freud en de interpretatie van sprookjes van Bettelheim beide handelen over angsten binnen onszelf – en niet buiten ons – was dat dan niet hetzelfde wat Melanie Klein tracht te doen?

Zij stelt dat de zuigeling in zijn woede de moeder wil verslinden, haar borsten met uitwerpselen wil besmeuren en haar in stukken wil scheuren. Toen ik voor het eerst iets van haar las, dacht ik dat ik een slechte vertaling voor me had. Nu weet ik dat haar werk geen vertaling was, want ze schreef in het Engels. Zij meent wat ze zegt; zij probeert ons de verschrikking van onze destructieve kant te laten zien. Zij gebruikte geen verschrikkelijke woorden *in plaats van* andere woorden. Ik was degene die een interpretatie zocht en wilde dat iemand (Robertiello) de scherpe kantjes eraf haalde. Ik wilde afstand scheppen tussen haar en mijzelf. Ik kan haar afschrikwekkende taalgebruik niet verdragen omdat haar woorden mijn eigen impulsen weerspiegelen.

Dat inzicht gaf me de moed haar boek weer te voorschijn te halen en het opnieuw te proberen: 'Een van de consequenties van excessieve afgunst is een vroeg begin van schuldgevoelens...' Daarna volgt er een nare passage waarvan ik heel verdrietig werd. Jaloezie, zegt Klein, mijn soort jaloezie, die voortvloeit uit de symbiotische behoefte om me aan iemand te hechten, komt dikwijls tot uitdrukking in een hebbertig verlangen om de mensen die ik liefheb volledig te bezitten.

Wat zij zegt is, dat mijn liefde eigenlijk helemaal geen liefde is. Ze kondigt dat aan met een woord dat een groot deel van mijn leven beschrijft: schuldgevoel. Mijn geheime naam. Is het telefoontje van Robertiello ook een sein? Zou hij net als ik verder willen dan de technische semantische discussies die ons steeds verder van elkaar verwijderden? Zou hij op emotioneel onderzoek uit zijn naar wat Klein over hem en over mij te zeggen heeft? Ik hoop van wel. Ik bel hem op voor een afspraak.

'Mijn leven lang moest ik, als ik verliefd was, de touwtjes in handen hebben. Ik moest hem bij wijze van spreken bijna opsluiten om zeker van hem te zijn. Hoe kan dat nu liefde zijn?'

Het is de dag na ons telefoongesprek; we zitten in de spreekkamer van Robertiello.

'Is dat wat Klein bedoelt met de gulzigheid van de zuigeling?' ga ik voort. 'Die drift om alle sappen en goedheid uit de moeder te zuigen, om de geliefde te verslinden?'

De kracht van die beelden beangstigt me. Ik tracht de connectie met Klein

van de vorige dag vast te houden. Dat lukt me alleen als ik ook haar woorden gebruik.

'Lieve hemel, Richard, dat een afhankelijk, angstig klein kind dit soort gevoelens heeft, kan ik accepteren, maar als ik, een volwassen mens, als ik zo egoïstisch en hebberig ben...'

'Je begint Klein te begrijpen. Wat jij voelt is geen jaloezie. Jij bent afgunstig op de macht die de ander over jou heeft – de macht om je liefde te geven of te onthouden. Bij afgunst is de persoon die je liefhebt ook de persoon die je wilt afmaken. Daarom voel je je zo schuldig.'

Het gesuis in mijn hoofd begint weer. Het is alsof ik te veel gedachten wil vasthouden, met te veel ideeën zit te goochelen.

'Wacht even, dit houd ik niet bij. Misschien komt het omdat jij een man bent. Vrouwen voelen zich zo schuldig. Waarom voelen wij ons vaker schuldig dan mannen?'

'Omdat je kwaad bent en dat hoort niet. In onze samenleving krijgen mannen een pluim voor boosheid. Boosheid geeft mannen een lekker gevoel; ze kunnen er zelfs lichamelijk opgewonden van raken. Vrouwen die boosheid tonen, worden negatief beoordeeld. Vrouwen worden verondersteld de relatie bijeen te houden. Biologisch gezien nodigen zij de man binnen.'

'Dus als wij boosheid voelen, dan begraven we die emotie en krijgen daar schuldgevoelens voor in de plaats?'

'Precies.'

Als Robertiello zo open is en de positie van zowel de man als de vrouw even duidelijk ziet, gaat voor mij de zon schijnen. Ik vertel hem over de kapster die gisteren mijn haar waste. 'Ik voel me zo schuldig over mijn jaloezie,' zei ze. 'Met mijn bezitterigheid heb ik elke relatie kapotgemaakt. Misschien moet ik de liefde maar opgeven en het bij vriendschap houden. Daar ben ik goed in.'

'Als een man zich dreigt terug te trekken,' zegt Robertiello, 'berg je dan maar, want er is geen grotere furie dan een afhankelijke vrouw die wordt versmaad. Ze kan de rotzak wel vermoorden.'

'*Mannen* maken wapens, *mannen* voeren oorlog, *mannen* worden kwaad en vernietigen... maar aardige meisjes worden grootgebracht om lief te zijn.'

Ik herinner me nog hoe ik voor het eerst besepte wat de omvang van de schuldgevoelens van vrouwen was. Ik was bezig de seksuele fantasieën van vrouwen bijeen te brengen voor *My secret Garden*.^{*} In de ene na de andere fantasie was dé grote barrière voor seksualiteit schuldgevoel. De emotie die het scenario bepaalde, was schaamtegevoel over het feit alleen al dat men seksuele gevoelens wenste. In 1970 kenden nette meisjes geen lustgevoelens, zelfs niet in de veilige beslotenheid van hun eigen hersenen. De fantasieën gingen meestal over anonieme bruten die vrouwen tot wilde seksuele scènes 'dwongen' waarvoor zij niet verantwoordelijk waren... 'Ik moest van hem,

* 'Verboden vruchten'

mammie!' Het orgasme was opwindend. De status van het Nette Meisje bleef gehandhaafd. Zo goed gehandhaafd dat de fantasie zelf werd 'vergeten', onderdrukt.

De fantasieën van vrouwen veranderen. Terwijl de schuldfactor de voor-naamste barrière blijft waar men overheen moet, worden de scenario's thans door meer eigentijdse emoties bepaald. Trio's, het delen van de man met een andere vrouw. Tien jaar geleden waren het deze ideeën waarmee vrouwen niet durfden spelen. Ze waren vervuld van jaloers gif.

Het zijn vrijwel uitsluitend jonge vrouwen die zich met dit soort fantasieën bezighouden. De nieuwe generatie voelt zich meer de gelijke van de man. Zij zijn zich meer bewust van hun seksualiteit dan hun moeders indertijd. De scherpe scheiding tussen mannelijke kracht en vrouwelijke behoefte is minder geworden. Omdat deze jonge vrouwen meer onthecht zijn, meer hun eigen leven bepalen, verhindert het schrikbeeld van het verlies van de man hen niet met andere mannen te spelen – althans in de veilige beslotenheid van hun hersenen.

Ik realiseer me nu dat ik deze nieuwe fantasieën nooit met Robertiello heb besproken. Wij hebben jarenlang met elkaar gepraat over de fantasieën van mannen en vrouwen. Meer dan ieder ander heeft hij me geleerd hoe ik met dit verboden materiaal moest omgaan. Ik vertel hem over een fantasie die dit nieuwe uitgangspunt vertegenwoordigt en ons wellicht iets kan leren over een verandering in de traditionele vorm zoals de vrouwelijke jaloezie *in werkelijkheid* is.

In deze fantasie stelt een tweeëntwintigjarige zich haar huwelijksnacht voor. Ze gaat naar de slaapkamer. Haar man is daar, plus zijn getuige en nog twee mannen die bij het huwelijk aanwezig waren. Zij bedrijft de liefde met de anderen, terwijl haar man goedkeurend toekijkt. Daarna bedrijven haar man en een van de anderen de liefde.

'Tien jaar geleden werd er zelfs niet gefluisterd over een fantasie waarin een vrouw opgewonden raakte bij de gedachte aan haar man die stond te kijken naar haar liefdesspel met andere mannen. Laat staan dat zij zou toekijken bij haar man met een andere man. Elke situatie die jaloezie zou kunnen opwekken, wordt uitgespeeld in deze fantasie, maar dat maakt haar niet boos of bang; het windt haar op.'

Hij frons het voorhoofd. 'Mijn emotionele en verstandelijke reactie is dat het triest klinkt. De vrouw zit nu op de plaats waar de mannen plachten te zitten: circus en acrobatische toeren in plaats van een intieme, liefdevolle relatie.'

'Maar het is een fantasie! Vind je het niet interessant dat vrouwen dit soort fantasieën durven hebben? Wil dat niet zeggen dat ze zich in werkelijkheid minder schuldig voelen over seks, dat ze misschien minder afhankelijk en jaloers zullen zijn?'

'Ik hoor boosheid. Het verlangen om datgene te doen wat mannen plachten

te doen. De macht willen hebben en mannen als lustobject willen gebruiken. Het lijkt wel op wraak...

'Er is geen spoor van wraaklust....'

'Dat soort vrouwen is uiterst beperkt – een beperktheid, waarvan zij mannen beschuldigen.'

'En jij zei altijd dat mannen die een dergelijke fantasie hadden – over hun vrouw met een andere man – dat ze hun vrouw opgewonden wilden zien, dat ze haar toestemming wilden hebben. Je zei dat ze van elkaar hielden...'

'Sommigen.'

'De meesten!'

'Soms.'

'Meestal!'

Zijn stem klinkt boos.

Toen we elkaar pas hadden ontmoet heeft Robertiello me herhaaldelijk verteld dat mannen dolgraag seksueel agressieve vrouwen wilden tegenkomen. Hijzelf voorop. In de fantasieën van mannen spelen vaak seksueel explosieve vrouwen de hoofdrol. Mijn eigen ervaring en die van andere vrouwen is dat mannen er in werkelijkheid op afknappen. Zou Robertiello bang zijn voor de nieuwe seksuele assertiviteit van vrouwen? Afgunstig?

Hij houdt zich in. Ik probeer een neutraler terrein. 'Als er jaloezie in het spel is, is het dan volgens jou belangrijk wie je naar de strot vliegt – de rivaal of de geliefde?'

'Dat is nu interessant!' roept hij enthousiast. Hij weet precies wat ik bedoel. Van hem heb ik geleerd dat wij onze grootste woede reserveren voor de mensen van wie we het meest houden. 'Als je je geliefde wilt "kelen", dan riekt dat meer naar afgunst dan naar jaloezie,' zegt hij. 'Volgens Klein wil je, als je jaloers bent, de indringer vermoorden.'

'Wie zou jij aanvliegen?'

'Toen een van mijn ex-echtgenotes mij eens op heterdaad betrapte op de bank in de wachtkamer, vloog ze die vrouw naar de strot. Zij probeerde die vrouw te vermoorden.'

Waarom laat hij zichzelf buiten beschouwing? Ik stel hem een vraag en hij komt met een verhaal over zijn ex-vrouw. Ik probeer erdoorheen te breken met een verhaal over mezelf. Ik was vijftien, en verliefd op een jongen die mij op het kerstbal liet staan voor een ander. 'Het meisje in kwestie logeerde nota bene bij ons thuis, maar zij interesseerde me geen lor. Ik was kwaad op hem.'

'Natuurlijk interesseerde zij je geen lor. Je was niet zozeer jaloers, maar afgunstig om zijn macht. Hij kon je liefde krijgen en hij verkoos geen gebruik te maken van het gebodene. Je kon hem wel verscheuren, nietwaar?'

Ben ik de enige vreselijke persoon in dit vertrek?

'Ik zal het je voorlezen,' zegt hij terwijl hij het boek van Klein pakt. Ik wil niet voorgelezen worden. Ik wil dat hij zich vereenzelvigt met het probleem, met mij. Ik wil het hebben over *ik* en *jij*, *ons*!

“Tijdens het ervaren van jaloezie worden vijandige gevoelens niet zozeer gericht tegen het voornaamste object als wel tegen de rivalen.” Dat moet jij leren inzien, Nancy. Jouw woede ten opzichte van mannen bij dreigend verlies is geen jaloezie maar Kleiniaanse afgunst, waarover je niet wilt praten of horen.’

‘Ik wil er best over praten, maar ik wil dat informatie wordt omgezet in inzicht, zodat ik weet dat het bij jou van binnenuit komt.’

‘Afgunst is voor mij niet zo belangrijk. Voor jou wel. Afgunst jaloezie noemen is jouw manier om iets voor jezelf te verbergen. Je verbergt dat je mannen kwalijk neemt dat ze je leven bepalen.’

‘Hoe zat dat met je zusje?’ zeg ik. ‘Degene die gestorven is. Je haatte haar. Hoe kun je dan zeggen dat je nooit een rivaal hebt gehaat?’

Een wrede opmerking, maar niets in dit vertrek is vriendelijk of wreed. Hij wordt plotseling geanimeerd.

‘Ik haatte haar als de pest,’ zegt hij effen. ‘Ze was vijf toen ze stierf. In mijn fantasie was er een man haar kamer binnengekomen en had haar vermoord. Ik was zeven. Die man was ikzelf natuurlijk. Dus je hebt gelijk. Ik wilde haar ook dood hebben. Een deel van mij wilde dat.’

‘Je hebt me nooit van die fantasie verteld.’

‘Heb ik je dat nooit verteld? Dat was dan niet met opzet. De gevoelens ten opzichte van mijn zusje heb ik pas boven laten komen tegen het einde van mijn analyse. Niemand bracht het onderwerp ooit ter sprake tot mijn laatste therapeut erover begon. Heb ik je niet verteld dat hij met me meegegaan is naar haar graf en dat alle haatgevoelens toen bij mij losbarstten?’

Hij had het me vijf of zes jaar geleden inderdaad verteld. Ik wist toen te weinig van psychoanalyse om in te zien hoe betekenisvol die omissie was. Twintig jaar in analyse bij zes verschillende therapeuten. Hoe is het mogelijk dat zijn zusje nooit ter sprake is gekomen? Geen wonder dat hij van de ene therapeut naar de andere ging als de mensen die belangrijk in zijn leven waren nooit ter sprake kwamen.

Toch is het niet zo verwonderlijk dat het onderwerp niet werd aangeroerd, omdat de relatie tussen broers en zusjes – de relatie tussen kinderen uit één gezin – nu pas als belangrijk wordt gezien in de psychoanalytische theorie. Uit recente publikaties blijkt trouwens dat mannen meer moeite hebben dan vrouwen om zich onderlinge relaties van heel vroeger te herinneren en erover te praten.

‘Kun je je herinneren wat er bij het graf van je zusje gebeurde?’ vraag ik.

‘Ik had verwacht dat ik een geweldig gemis zou voelen. In plaats daarvan kwam er spontaan een hevige woede boven over het feit dat zij mijn plaatsje had ingenomen. Er kwamen totaal geen gevoelens van liefde boven, alleen maar haatgevoelens. Ik was blij dat ze dood was...’

‘Omdat zij alle aandacht van je ouders kreeg?’

‘Na haar dood hielden ze nog meer van haar dan toen ze nog in leven was.

Ze werd hun engeltje. Altijd hadden ze het over haar.'

'Richard – jij was jaloers op je zusje!'

'Maar ik hield ook van haar. Om wie ze was en om de band tussen ons. Wij vormden een eenheid tegen de rest in huis. We speelden veel samen; we fantaseerden over dezelfde dingen. Zij idealiseerde mij; ze was dol op me. Zij was de enige die me aan het lachen kon krijgen.'

'Dus het was het bekende verhaal van de liefde/haatverhouding.'

'Ja, die onderlinge rivaliteit is bij mij heel sterk. Tot op de dag van vandaag kan ik het nog niet uitstaan als Susan met haar zuster aan de telefoon zit. Ik wil dat ze ophangt en aandacht voor mij heeft. Mijn vader was net zo. Als hij beneden kwam en mijn moeder zat met haar zus aan de telefoon, begon hij te schreeuwen. Het interesseert me geen lor of Susan de hele avond met een ex-vriendje aan de telefoon zit. Ik heb het niet over seksuele jaloezie. Het gaat om die onderlinge rivaliteit – een herhaling van wat er met mijn zusje gebeurde.'

'Rivaliteit tussen broer en zuster?'

Hij kijkt me aan. 'Ja.'

'Geen jaloezie?'

'Geen seksuele jaloezie.'

Weer die koppigheid. Hij leunt tevreden achterover in zijn stoel, terwijl ik zoek naar een neutrale vraag. Ik weet dat hij toegeeft schuldig te zijn aan minder ernstige misdaden – eerst de angst om in de steek te worden gelaten; nu onderlinge rivaliteit binnen het gezin. Wat tracht hij te omzeilen?

'Als iemand jaloers is,' begin ik opnieuw, *'waar komt dan die zin tot doden vandaan? De ene mens loopt weg, de ander grijpt een mes.'*

'Dat vertel ik je steeds en jij weigert te luisteren: mensen die in zo'n situatie de geliefde willen vermoorden, worden gedreven door afgunst. Afgunst is een paar treden hoger op de ladder gekomen en versterkt de jaloezie tot het punt van moord.'

'En jij kent dat gevoel niet?'

'Je moet niet proberen een magische symbiose tussen ons te creëren. Als jij iets voelt, dan wil dat nog niet zeggen dat ik het ook voel. De enige manier om hieruit te komen is je persoonlijke ervaring nagaan. Dat ik me er niet dag en nacht zorgen over maak, wil niet zeggen dat het me nooit is overkomen. Ik ben vrouwen kwijtgeraakt aan andere mannen. Maar ik heb geen van beiden ooit willen vermoorden. Jij wel.'

'Probeer dit dan eens uit te leggen. Er is eens een man geweest op wie ik verliefd was, die met een ander naar bed ging, met twee mensen, terwijl ik in de kamer ernaast zat. Ja, ik had ze allemaal kunnen vermoorden. De persoon van wie ik hield, raakte ik kwijt; daarom was ik jaloers. Dat is toch geen afgunst?'

'Ik denk dat jij meer afgunst in je genen hebt dan de meeste mensen. Jij bent zowel afgunstig als jaloers.'

Dat zegt hij zo even terloops.

'Wil jij beweren dat een man die een vrouw vermoordt in een vlaag van hartstocht dat doet uit afgunst? Niet vanwege een of andere oedipale jaloezie?'

'Categorisch correct,' zegt Robertiello. 'Oedipale jaloezie komt in een later stadium in het leven, op het moment dat het superego al bijna is ontwikkeld. Jakkes, ik praat als de vertalers van Freud. Moord hoort bij het zuigelingenstadium. Het bewustzijn is nog niet volledig ontwikkeld.'

Hij ziet dat ik er niets van begrijp. Hij probeert het via een andere weg.

'Herinner je je die keer dat jij en Bill je plaats in de bioscoop moesten afstaan aan een beroemde filmrecensent? Voor Bill maakte het niets uit. Maar jij reageerde heel specifiek. Vier dagen later wond je je er nog over op en ik geloof niet dat de vernedering die je voelde iets te maken had met separatie of met het feit dat je vader er niet was toen je klein was, enzovoorts. Dat verongelijkte gevoel werd veroorzaakt door afgunst. Het gevoel dat jouw bevoorrechte positie – je goede plaats in de bioscoop – de goede Kleiniaanse borst – zomaar door een ander kon worden afgenomen. Afgunstige mensen hebben vreselijke problemen met vernedering.'

Hij heeft mij een naam gegeven.

'Dat verschilt dus van wat jij voelde toen je zusje jouw plaats innam?'

'Rivaliteit onder broers en zusters, oedipale rivaliteit... naarmate je ouder wordt, komen er andere zaken bij die de oorspronkelijk aanwezige afgunst versterken. Waar in de grond van de zaak het venijn vandaan komt, want daar hebben we het over, is toch afgunst. In jouw geval, constitutionele afgunst.'

'Ben ik zo geboren?' De taperecorder registreert de afschuw in mijn stem. 'Het slechte zaad? O, nee...'

'Ja,' zegt Robertiello. 'Zo is het. Beslist.'

Ik voel me afgesneden. Alleen. Hij was er altijd gek op als ik weigerde zijn verstandelijke beredeneringen te accepteren, als ik erop bleef hameren dat hij een emotionele taal moest gebruiken om mij te laten voelen wat hij wist. Van wat ik leerde, leerde hijzelf ook. Het was alsof we samen een berg beklommen. Pas als hij me naar de top van het inzicht had geholpen en het onbewuste duidelijk voor me open lag, kon hij er zelf ook komen. Met afgunst en jaloezie ligt het anders. Hij is niet van binnenuit zeker van Klein. De emotie afgunst zit niet 'in zijn genen'.

De beeldspraak van de bergbeklimmers verraadt me. Bergbeklimmers zitten aan elkaar vast met een reddingslijn. De separatie waarop ik zo prat ga, is nog niet volledig bereikt. Die van hem wel? Ik denk dat ik ons in dit werk altijd als symbiotisch verbonden heb gezien; ik had gehoopt dat we elkaar zouden voeden. In plaats daarvan snijdt hij me af, hij zet me buitenspel.

Hij ziet mij als iemand tegen wie hij zichzelf moet beschermen.

Er is juist meer verloren gegaan dan een vraaggesprek.

3. Afgunst: het slechte zaad

'Mijn moeder zei altijd: "Kijk uit als je iets goeds overkomt, want de volgende keer overkomt je iets naars."'

Aan het woord is een eenenvijftigjarige historicus. Zijn uitgever belde die ochtend met de mededeling dat zijn laatste werk was uitverkoren door een grote boekenclub. Daarvoor schreef hij vier wetenschappelijke boeken over de Amerikaanse revolutie. Dit is zijn eerste populaire werk.

'Hoe voelde u zich bij het vernemen van dit nieuws?' vraag ik.

'Misselijk,' zegt hij. 'Meteen.'

'Omschrijf dat eens.'

'Mijn maag draaide zich om en ik kon niet meer denken. Er waren vier redacteurs aanwezig, dus ik wist dat het goed nieuws moest zijn. Ze verwachtten dat ik zou gaan juichen, maar dat is mijn stijl niet. Ik kon geen woord uitbrengen. Het enige dat ik zei, was: "O, dat is fantastisch." Ik ben een echt kind van mijn moeder.'

'In welk opzicht?'

'Er gaat iets vreselijks gebeuren nadat je iets goeds is overkomen. Mijn moeder is een jaloers type. Ze heeft een hekel aan mannen. Vooral aan mij. Ik was haar prins, maar tegelijkertijd trachtte ze mij te ondermijnen. Als ik bijvoorbeeld naar de bioscoop ging of een huis wilde kopen, dan zei zij: "Waarom zou je je in de nesten steken. Niet doen.'"

'Waarom heeft ze een hekel aan mannen?'

'Mijn moeder wilde buitenshuis werken. Voordat ze trouwde was ze boekhoudster bij een grote verzekeringsfirma. Mijn vader vond het niet goed dat ze een baan had. Toen wij groter werden, gaf ze zich op voor huis-aan-huis verkoop van een bepaald cosmeticamerk. Toen ze thuiskwam, zei mijn vader: "Waar was je?" waarop zij zei: "Ik ga cosmetica verkopen." "Geen sprake van," zei mijn vader. "Alleen hier in de buurt," wierp zij tegen. "Nee, ik wil niet dat je dat doet," zei hij. Hij hield voet bij stuk. Mijn moeder had dat baantje echt graag willen hebben. Ze wilde eigenlijk geen huisvrouw zijn.'

'Heeft zij je grootgebracht? Was zij degene die je verzorgde, te eten gaf en in bad deed?'

'Ik geloof van wel. Maar er was ook vaak een oppas.'

'Heb je borstvoeding gehad?'

'Ik dacht altijd van wel, maar toen ik haar twee jaar geleden, nadat onze zoon was geboren, vroeg of dat zo was, zei ze: "Nee." Ik werd daar erg kwaad om.' Hij lacht.

'Waarom was er zo vaak een oppas als je moeder van je vader niet mocht werken?'

'Ze mocht wel voor hem werken, op kantoor. Ze mocht zijn boekhouding bijhouden, maar geen baan buitenshuis hebben.'

'Bent u enig kind?'

'Zo zou je het kunnen noemen. Mijn zuster is zes jaar ouder.'

'Hoe is de verhouding tussen jullie?'

'Vreselijk. Mijn zuster is verschrikkelijk jaloers op mij. En met reden. Ze heeft een slechte verstandhouding met mijn moeder. Ze zijn bang van elkaar. Ik heb weleens geprobeerd mijn moeder uit te leggen waarom zij en mijn zuster zo'n slechte verstandhouding hebben. Ik zei: "Mam, toen ik arriveerde, was ik je prins. Je hebt Jocelyn, mijn zuster, laten vallen als een hete aardappel." Haar reactie was: "Nicholas, jij was geen prins, jij was de koning."'

'Begrijpt je moeder nog steeds niet hoe je zuster zich daaronder voelde?'

'Mijn moeder heeft het nooit goed begrepen. Ze deden alles voor mij. Zelfs mijn vlees werd in stukjes gesneden. Geen wonder dat mijn zusje een hekel aan mij had. Ze is getrouwd op haar zeventiende.'

'Waarschijnlijk wilde ze alleen maar het huis uit?'

'Mijn ouders wakkerden jaloezie aan tussen ons tweeën. Toen ik uit dienst kwam kocht mijn vader een Cadillac met open dak voor me. "Kijk eens wat ik voor Nick heb gekocht," zei hij, waarop mijn zusje zei: "En wat krijg ik dan?" "Wat ben je toch een jaloers kreng," zei mijn vader toen.'

'En nu? Bent u jaloers?'

'Voordat ik getrouwd was, was ik uitermate jaloers. Ik moest precies weten wat mijn vriendin deed, waar en met wie. Dat soort jaloezie.'

'Hoe ging u daarmee om?'

'Ik maakte altijd een eind aan de verhouding. Ik was de slechterik die opstapte.'

'U hebt een zeer charmante vrouw,' zeg ik.

'Zij speelt niet met gevoelens, dat is haar stijl niet. Tweemaal heeft ze me jaloers gemaakt. Beide keren verkeerde zij in een zeer onzekere situatie. Ze had het gevoel dat ze niet meetelde. Dat was voordat ze een fantastische nieuwe baan kreeg. Daarvoor had ze het gevoel dat ze een aanhangsel van mij was. Twee keer kwam ze op de proppen met een andere man, alsof ze wilde zeggen: "Kijk eens, ik ben ook iets waard." Dat was voordat we trouwden. Maar ze is niet het flirterige type.'

'Als u ooit een van uw vroegere vriendinnen had betrapt met een ander, wie zou u dan hebben aangevlogen?'

'Ik zou kwaad zijn op haar. Woedend. In de Freudiaanse zin, alsof ik

opnieuw door mijn moeder werd verraden.'

'Opnieuw?'

'Mijn hele jeugd heb ik me altijd verraden gevoeld. Als iemand bijvoorbeeld zei: "Wat ziet uw zoon er aantrekkelijk uit. Zo schrander," dan zei zij: "Zo slim is hij nu ook weer niet. Dat valt best tegen." Ze voelde zich niet goed in haar eigen vel, dus kon ze op mij ook niet trots zijn. Zij identificeerde zich met mij. Ze dacht dat ik net zo was als zij.'

'Aan de ene kant was u de prins. Aan de andere kant...'

'Aan de andere kant was ze kwaad op mij. Op alle mannen. Mijn moeder had nooit een goed woord over voor wat ik deed. Ze zei altijd: "Zo goed is het niet. We zullen wel zien wat er gebeurt. Ik wil dat je gelukkig wordt. Reken er niet te veel op."

'Hoe zou u met een groot succes omgaan? De kans zit erin dat uw laatste boek een groot succes wordt.'

'Dat zou een probleem voor me zijn. Ik zou nooit het gevoel hebben dat ik het heb verdiend. Dat knagende gevoel zou blijven, de angst dat het me morgen weer wordt afgepakt.'

Zes maanden later hebben Nick en ik weer een gesprek. Zijn boek is uitgekomen en vrijwel geruisloos weer verdwenen. Hij is teleurgesteld over zijn uitgever en inmiddels van uitgever veranderd en bezig aan een volgend boek. Toch is hij meer ontspannen en optimistisch over de toekomst.

'Gelukkig heb ik ook iets van mijn vader,' zegt hij. 'Mijn vader nam altijd risico's. Ik ook.'

'Ondanks de waarschuwingen van je moeder?'

'Mijn vader was anders. Mijn moeder zag me als een kind van mijn vader. "Je lijkt precies op je vader," zei ze altijd. Dat betekende dat ik egoïstisch was en geen rekening hield met haar. Eigenlijk wilde ze dat ik een mislukking zou zijn, omdat ze zichzelf zo zag. Mijn vader had dat ook wel enigszins. Hij had liever gezien dat ik in het onderwijs was gegaan.'

'Gunde hij je geen succes als schrijver?'

'Aan de ene kant wel, aan de andere kant niet. Toch heb ik mijn ambitie van mijn vader.'

'Werd je door je vader aangehaald?'

'Dat was moeilijk voor hem. Hij wist niet goed hoe hij dat moest doen. Hij is twee jaar ziek geweest voordat hij stierf. Na een hersenbloeding moest hij worden verzorgd als een kind. Als ik zijn kamer binnenkwam zei hij: "Nick, geef me eens een kus." Toen ik klein was, kuste hij me nooit. Toen ik dertien was, stak hij zijn hand uit en zei: "Geef me een hand. Van nu af aan wordt er niet meer gekust." Waarop ik zei: "Waar heb je het over? Je kust me nooit."

'Hoe voel je je over het feit dat je boek niet het verwachte succes heeft gebracht? Heb je het gevoel dat de waarschuwing van je moeder terecht was?'

'Nee,' zegt hij bedachtzaam, 'of misschien toch wel. "Niet te vroeg zingen's ochtends, want dan moet je's avonds huilen." Dat zei ze altijd. Ik heb nooit

helemaal in het succes geloofd. Dat zit ingebakken. Later roep ik dan: "Moeder had gelijk" en ik pak de draad weer op.'

'Is de verstandhouding tegenwoordig goed?'

'O, zeker. In de ogen van mijn moeder kan ik geen kwaad doen. Ze heeft onze trouwfoto op de koelkast geplakt. Binnenkort komt ze een maand logeren.'

'Geen gemengde gevoelens over zo'n lange logeerpartij?'

'O, nee, dat wordt fantastisch. Ze is dol op de baby en ze kan het uitstekend vinden met mijn vrouw. Moeder doet tegenwoordig niets zonder ons te raadplegen. Mijn moeder was er ook altijd als ik haar nodig had.'

Zou er iets bedreigends uitgaan van roem, rijkdom, macht? Tijdens ons eerste vraaggesprek voelde Nick zich bedreigd door het ophanden zijnde succes. Hij voelde zich misselijk toen hij het nieuws van zijn uitgever te horen kreeg. Wat voor vreemd soort troost put hij uit de lijfspreuk van zijn moeder 'Niet te vroeg zingen 's ochtends, want dan moet je 's avonds huilen.'? Waarom heeft hij dit als *leitmotiv* voor zijn leven gekozen?

Als ik de twee bandjes nog eens afluister, kan ik de verandering in de stem van Nick horen. Het idee dat zijn boek een succes zou worden, maakte hem onrustig. Toen het niet gebeurde, was hij duidelijk opgelucht. Zijn houding ten opzichte van zijn moeder is veranderd; zij is niet langer de jaloeerse persoon die de poten onder zijn stoel wegzaagt, maar de liefhebbende moeder die zijn bescherming nodig heeft. Het is alsof hij uit twee personen bestaat: hardwerkend, ambitieus en iemand die de gok waagt, net als zijn vader, als hij probeert te bereiken wat anderen hebben bereikt. Als de buit bijna binnen is, wordt hij het kind van zijn moeder, wachtend op de klap die gaat vallen.

Waarom zijn sommige mensen zo bang om bemind te worden? Melanie Klein zegt dat onze angst voor eigen overwicht direct in verband staat met een periode in ons leven waarin een ander de macht over ons had. Hoeveel we ook van moeder hielden en haar nodig hadden, toch namen we haar kwalijk dat zij de sterkere was... degene die in al onze behoeften voorzag. Om de woorden van Klein te gebruiken, we waren afgunstig.

Hoe komt het dat een boek over de angst om liefde te verliezen aan een rivaal leidt tot een discussie over afgunst en macht? Omdat Klein me ervan heeft overtuigd dat de driehoek jaloezie niet kan worden ontrafeld zonder de emotie die eraan ten grondslag ligt te onderzoeken.

'Afgunst is het boze gevoel dat een ander iets bezit en zich verheugt over iets dat je voor jezelf begeert – de impuls om het af te nemen of te bederven. Bovendien impliceert afgunst de relatie van de persoon in kwestie tot één andere persoon en dit gaat terug tot de vroege relatie met de moeder. *Jaloezie is gebaseerd op afgunst*, maar daar zijn ten minste twee (andere) mensen voor nodig; dit heeft voornamelijk te maken met liefde waarop de persoon in kwestie denkt recht te hebben, liefde die wordt onthouden of dreigt te worden onthouden, omdat er een derde persoon in het spel komt. In de huidige

opvatting van jaloezie voelt een man of een vrouw zich beroofd van de geliefde door een ander.'

Afgunst gaat in de ontwikkeling vooraf aan jaloezie, zegt Klein.

Er zijn in de geschiedenis drie grote geesten die als grondleggers van de psychoanalyse aan te merken zijn. Freud bereidde de weg voor en was de eerste die het onbewuste systematisch onderzocht. De bijdrage van Jung was het 'collectief onbewuste', een semi-religieuze denkwijze die Freud uiteindelijk onverenigbaar met de zijne achtte. Adler completeerde het driemanschap. Van hem is de term 'minderwaardigheidscomplex' afkomstig. Hij was het met Freud oneens over het volgende: volgens Adler was niet de libido doch het machtsstreven de dominante factor in de karakterontwikkeling van de mens.

'Iedere neurose', zei Adler, 'kan worden beschouwd als een poging om zich te bevrijden van een gevoel van minderwaardigheid met als doel het verkrijgen van een gevoel van meerderwaardigheid.' (Is dit geen passende beschrijving van het ontwijkende gedrag van de jaloerse minnaar? Talloze malen heb ik mensen geïnterviewd die hun schouders ophaalden en zeiden: 'Ik zal wel jaloers zijn omdat ik een minderwaardigheidscomplex heb.')

Na verloop van tijd brak Freud met Adler en Jung. Naar mijn mening is met name het verlies van Adler onfortuinlijk. Erkenning van de rol die macht in menselijke relaties speelt, werd vrijwel genegeerd tot Melanie Klein op het toneel verscheen. Zij is eveneens begonnen als fervent aanhangster van Freud. Later veranderden ook haar denkbeelden, hoewel ze volgens sommigen haar best deed om haar theorieën binnen het Freudiaanse raamwerk te houden. Haar denkwijze was echter te creatief om als voetnoot van het werk van een ander te kunnen dienen. Er zijn Freudianen en er zijn Kleinianen.

Melanie Klein, geboren in 1882, was 'frêle, mooi, vrouwelijk, trots – ijdel zelfs, goudeerlijk, intuïtief en een toegewijd produkt van het *fin-de-siècle* Wenen,' schrijft James S. Grotstein in de *Psychoanalytic Quarterly*. Zij was de jongste uit een gezin van vier kinderen. Tot op het moment dat ze het beroemde boek *Die Traumdeutung* van Freud las, had ze nooit van hem gehoord. Zij werd geanalyseerd door Karl Abraham en Sandor Ferenczi, twee van de belangrijkste aanhangers van Freud. Abraham was geïmponeerd door haar werk op het gebied van kindervanalyse en in 1921 verhuisde zij naar Berlijn waar ze een psychoanalytische praktijk vestigde voor volwassenen alsook voor kinderen. In dat zelfde jaar verschenen haar eerste publikaties.

Het idee om spelletjes en speelgoed te gebruiken om toegang te krijgen tot het onbewuste van het kind is tegenwoordig vrijwel overal bekend. Toen Klein in 1927 in Londen arriveerde met haar techniek om kinderen te analyseren – een techniek die zij spel-analyse noemde – was dit volkomen nieuw.

'Het geniale van Klein was dat zij opmerkte dat het kind zich in zijn spel op natuurlijke wijze uitdrukt en dat het spel derhalve een uitstekend middel was

om met het kind te communiceren,' schrijft Hanna Segal. 'Een spel is voor een kind niet "zomaar een spel", het is tegelijkertijd serieus werk. Het is niet alleen een manier om de buitenwereld te onderzoeken en leren kennen, maar ook, via het uitdrukken en verwerken van fantasieën, een manier om angsten te onderzoeken en de baas te worden. In het spel verwoordt en verbeeldt het kind zijn fantasieën en verwerkt die op deze manier.'

Tijdens het observeren van kinderen met poppen die ze moeder, vader, zusje, broer noemden, kon Klein heel duidelijk zien dat de denkbeelden die ons als volwassenen ontzetten en angst aanjagen (het met uitwerpselen besmeren van de moeder, moord op een broer of zuster) een normaal verschijnsel waren in de fantasiewereld van kinderen. Het gebruik van heel kleine poppetjes 'leende zich in het bijzonder voor spel-analyse,' schrijft Segal, 'mogelijkerwijs omdat de geringe afmeting ze bij uitstek geschikt maakt om het innerlijke wereldje voor te stellen. Donald Winnicott (de beroemde Britse kinderpsycholoog) zei dat hij de introductie van die kleine speelgoedfiguurtjes een vooruitgang van de grootste betekenis vond in de analyse van het kind.'

In Engeland werd Klein een van de belangrijkste en later veelomstreden leden van de Engelse kring van psychoanalytici. 'Tot op haar sterfdag was Klein verbaasd over het feit dat haar collegae haar werk verwierpen en teleurgesteld over het feit dat Freud haar standpunten, die zij beschouwde als op één lijn en als uitvloeisel van de zijne, niet op een positievere wijze steunde.' Tot het eind toe bleef zij haar geestelijke vader trouw en vond het niet prettig als haar theorieën Kleiniaans werden genoemd. Dat scheidde haar van Freud. 'Zij hielp mee om de importantie van de lijn der ontwikkeling van de penis naar de borst (dat wil zeggen, van de vader naar de moeder) te versterken, schrijft Grotstein.

Geen wonder dat de paternalistische Freudianen het oneens waren met Klein en haar onorthodox noemden en haar werk als afwijkend van dat van Freud bestempelden. Alsof dat op zichzelf – Quod erat demonstrandum – betekende dat het niet goed was. Eén van de basisuitgangspunten van de psychoanalyse is dat hoe eerder het ontstaan van de stoornis, des te fundamenteeler is deze voor alle verdere organisatie van de psychologische constitutie. Het feit dat Klein het brandpunt van het conflict naar een vroeger stadium verlegde dan Freud zelf was haar grootste prestatie.

Het belangrijkste werk van Klein is getiteld *Envy and Gratitude* (Afgunst en dankbaarheid). In een kort, zeer gedetailleerd essay bouwt zij een uitermate krachtige theorie over de menselijke ontwikkeling op. Freud richtte zich op instinctbevrediging en de oedipale jaren, ruwweg de leeftijd tussen drie en zeven jaar. Klein hechtte meer belang aan de strijd tussen ouder en kind in de eerste levensmaanden, de eerste levensdagen. Veel Amerikaanse analytici zijn van mening dat haar tijdschema verkeerd is, dat zij de pasgeboren zuigeling veel meer gecompliceerde emoties toedenkt dan men met bewijzen kan staven. Tot op de dag van vandaag heb ik echter nog geen analyticus ontmoet die geen

bewondering heeft voor haar genialiteit. Het werk van de Baby Watchers heeft al bewezen dat het gecompliceerde geestesleven veel eerder begint dan men veronderstelde. De tijd zal leren of het tijdschema van Klein inderdaad verkeerd was. Hoe dan ook, ik ben ervan overtuigd dat haar basistheorie juist is.

Geen wezen is afhankelijker dan de zuigeling. Het leven leert hem onmiddellijk dat er buiten hemzelf iets/iemand is die zijn bestemming bepaalt en hem kan verwaarlozen of pijn doen. Voor zijn nog niet volledig georganiseerde centrale zenuwstelsel is moeder een te weids begrip om te bevatten. Het eerste waarmee hij bekend is, is de moederborst; dit heerlijke, warme mysterie dat hem voedt als hij honger heeft en zich soms kwaadaardig en zelfzuchtig terugtrekt. Het verdwijnt en laat hem koud, eenzaam en bang achter; gillend van honger en kwaadheid. *Iemand anders heeft alle macht*. Dat is de kwaadaardige slang van Klein in het paradijs van de afhankelijke zuigeling.

'Want de behoefte, zelfs in de prille beginfase, aan het voortdurend bewijs van de liefde van de moeder is fundamenteel geworteld in angst,' zegt Klein. 'De strijd tussen levensdrift en doodsdrift en de daaropvolgende dreiging tot vernietiging van het zelf en het object (borst/moeder) door destructieve impulsen zijn fundamentele factoren in de allereerste relatie van de zuigeling tot de moeder. Want zijn verlangens impliceren dat de borst, en weldra de moeder, een eind zouden moeten maken aan deze destructieve impulsen en de pijn van de knagende angst.' Deze laatste zin van Klein is uitermate belangrijk maar ook bijzonder ondoorzichtig. Het kind voelt zowel haat als liefde voor de moeder en neemt aan dat zij de macht heeft om de pijn en de angst die hij voelt bij deze tegenstrijdige gevoelens weg te nemen. Zij is in staat om zijn woede en boosheid al dan niet weg te nemen. Is zij dus niet degene die alle macht in handen heeft?

De bovenstaande alinea zou men in het kort kunnen samenvatten: Klein stelt dat het kind de moeder *benijdt*, dat het haar macht *benijdt*. Dat is een van de redenen waarom Klein zo moeilijk te begrijpen is. Het is belangrijk dat men zich realiseert welke betekenis zij aan dit begrip toekent. De meesten van ons gebruiken het woord afgunst op een andere manier. Toch verschilt het gebruik van Klein niet zoveel van wat het woordenboek onder het begrip verstaat.

Benijden: ontstemdheid voelen over de superioriteit van (een ander) geluk, succes, reputatie of het bezit van iets begerenswaardigs.

Iemand iets benijden: het hem niet gunnen, omdat men het zelf wil bezitten.

Iemand om iets benijden: wel wensen dat men het zelf had of genoot (zonder gedachte aan afgunst).

Afgunst: het gevoel van vernedering en de boosaardigheid, teweeggebracht door het goede dat een ander te beurt valt; leedgevoelens over het geluk van een ander.

Afgunstig: boos of ontevreden over het geluk of de goede kwaliteiten van een ander.

Klein zegt dat de zuigeling de borst haar macht misgunt en die macht voor zichzelf begeert.

De filosoof Max Scheler gaat hier dieper op in op een manier die de visie van Klein benadert: "Afgunst" in de dagelijkse betekenis komt voort uit een gevoel van onmacht dat wij ervaren als een ander iets bezit dat wij voor onszelf begeren. Maar deze spanning tussen verlangen en ontbering leidt niet tot afgunst tot op het moment dat het oplaait in haatgevoelens tegenover de bezitter, tot op het moment dat de laatste abusievelijk wordt gezien als de oorzaak van de ontbering. Het feitelijk onvermogen tot het verkrijgen van een goed wordt ten onrechte geïnterpreteerd als een positieve actie tegen het verlangen – een waandenkbeeld dat de oorspronkelijke spanning vermindert. Zowel het ervaren van onmacht als de oorzakelijke zelfmisleiding zijn essentiële precondities voor werkelijke afgunst.'

Hoe noodlottig eenvoudig is het niet voor een pasgeboren baby om in het gat van de 'zelfmisleiding' waarover Scheler spreekt te vallen. Omdat de borst niet altijd verschijnt op het gewenste moment, wordt deze gezien als de 'positieve actie tegen het verlangen'. De borst is geen passief iets. Soms heeft het kind het gevoel dat de borst hem actief en kwaadwillig tegenwerkt. De theorieën van Klein beginnen met de relatie van de baby met de borst-gezien-als-de-moeder en niet met de moeder-als-geheel. De borst is de belichaming van de macht zelf.

In een intuïtieve woede, te primitief voor woorden, meent het kind dat de almachtige borst al zijn angsten en ongemakken zou kunnen wegnemen als zij dat wilde en hem zo zou bevrijden van zijn onlustgevoelens en doodsangst. De zelfzuchtige borst houdt alle goede dingen, alle melk en warmte en troost voor zichzelf. Het kind houdt van de borst en koestert wrok tegen de borst. Om het in Kleiniaanse termen te stellen, het kind is afgunstig op de borst. Hij benijdt de borst haar macht... hij is zelfs afgunstig op het moment dat diezelfde macht wordt aangewend om zijn behoeften te bevredigen!

Moeder is fantastisch en zij is mijn leven, maar alleen als zij geeft. Ik ben boos omdat ik van haar afhankelijk ben en omdat ik me onmachtig en hulpeloos voel zonder haar. Ik houd van haar borst, maar ik haat haar ook. Het feit dat zij van me houdt en alles doet voor mijn welzijn, doet niet ter zake. Dat is haar beslissing, niet de mijne. Het doet er niet toe of ze me gelukkig maakt. Ik heb een hekel aan haar. Ik ontken haar macht. Ik zal haar leren:

Het kind bijt in de borst!

Hier is Klein aan het woord over de manier waarop het kind zijn wrok uit:

'Afgunst is erop gericht om slechte dingen, in beginsel slechte uitwerpselen en slechte kanten van het zelf, op de moeder over te brengen, in de eerste plaats op haar borst, met het doel haar te bederven en vernietigen.'

De baby heeft geen woorden tot zijn beschikking om zijn woede te uiten over het feit dat de moeder de borst kan geven en weer wegnemen. Hij weet niets over geweren of messen. Als hij boos is op zijn moeder heeft hij preverbele fantasieën waarin hij haar verslindt en aan stukken scheurt, met uitwerpselen besmeurt – beelden die worden ontleend aan de enige ervaring die hij heeft: aan zijn eigen lichaam, pijn en functies.

De eerste keer dat ik Melanie Klein las, deed ik niet slechts het boek dicht; ik stopte het ver weg in een kast. Naarmate ik bij haar terugkom, begin ik te zien waarom wij zoveel bederven in de liefde die we zoeken. Intuïtieve acceptatie van een theorie is weliswaar niet de beste start, maar bij het lezen van Klein maakt zich een soort instinctief geloof van je meester.

De meeste mensen zullen waarschijnlijk net als ik, enige moeite hebben met het werk van Klein. Ik heb dikwijls gewenst dat zij een ander woord dan *afgunst* had gekozen om uit te drukken wat ze bedoelt, een minder beladen woord. Als zij het woord afgunst gebruikt, lees ik het als zijnde de woede en de wrok die de afhankelijke persoon voelt tegenover de macht van een ander om hem gelukkig of verdrietig te maken, om leven te geven en te ontnemen. 'Wij bijten in de hand die ons voedt,' zegt Klein.

Ter illustratie volgt het verhaal van een dertigjarige bankemployé. Hieruit blijkt de destructie die wordt veroorzaakt door afgunst uit het zuigelingenstadium doorgevoerd in het leven van de volwassene:

'De hele vrijdag op kantoor had ik uitgekeken naar het weekend met mijn vrouw. Toen ik 's avonds thuiskwam, wist ik dat het een fantastisch weekend zou worden als ik mijn armen om haar heen zou slaan. Een akelig stemmetje binnen in mij zei: "Nee, die voldoening gun ik haar niet." Ik sloeg mijn armen niet om haar heen en het werd een rotweekend.'

Net als een baby benijdt deze man zijn vrouw om het vermogen hem gelukkig te maken. Ook al had hij zelf ook een fantastisch weekend gehad als hij haar had omhelsd, dan zou het slechts des te duidelijker zijn geweest dat zijn emotionele welbevinden in haar handen lag. Zijn tevredenheid zou het bewijs van haar macht zijn geweest. Die macht wilde hij haar niet geven. *Hij benijdde haar.*

Hij voelde zich liever ongelukkig, gaf er de voorkeur aan het weekend te verpesten – de relatie te verstoren desnoods – dan dat hij erkende dat zijn vrouw hem liefde kon geven of ontnemen. Hoe kunnen we tot overeenstemming komen met het beeld van Klein van het kind dat de liefdevolle borst met uitwerpselen wil besmeuren? Deze man zegt in zijn eigen woorden dat het een rotweekend werd. Hij maakte er zelf een rotzooi van. De parallel met Klein is duidelijk.

De kinderen die zij behandelde waren zo jong, stonden nog zo dicht bij hun eerste, primitiefste ambivalenties ten opzichte van de borst/moeder, dat zij aan de hand van hun dromen, spelletjes en lukrake bewoordingen kon reconstrueren wat zich in hun eerste levensjaar had afgespeeld.

Het groteske taalgebruik, de wrede en vaak weerzinwekkende beelden die zij ons presenteert zijn geen bedenksels van *haar*. Die beelden zijn afkomstig van de constatering dat kleine kinderen herhaaldelijk hun meest violente, meest verborgen gevoelens vertolken in het spel met de kleine speelgoedfiguurtjes die die mensen voorstellen die in het werkelijke leven de meeste macht over hen hebben.

Klein schreef niet over afgunst in politieke of sociologische zin. Ik vind haar afschuwwekkende beschrijving van de afgunstige razernij van de baby die de geboden borst bijt evenwel parallel aan veel van hetgeen we heden ten dage om ons heen zien. De leeggeplunderde meren die ons van voedsel plachten te voorzien, de vervuilde rivieren en zeeën overal ter wereld, zijn voorbeelden die je onmiddellijk te binnen schieten. Beter dan een econoom verklaart Klein het destructieve van hebzucht.

'Praktisch een derde van de psychoanalytische wereld van vandaag is Kleiniaans of is ten eerste beïnvloed door haar werk,' schrijft Grotstein. 'De rest schuwt haar en haar werk, soms met een absolutisme dat onbegrijpelijk is.'

Het feit dat Klein in de Verenigde Staten relatief weinig bekendheid geniet is op zich voer voor psychologen. Naar mijn mening komt de weerstand voort uit het feit dat zij ons confronteert met emoties gericht tegen de moeder, die zeer primitief, bijna kannibalistisch zijn. De meeste mensen, inclusief psychoanalytici, vinden het niet prettig om dergelijke trekken ook in zichzelf te herkennen.

Judith Rossner laat in haar laatste best-seller *August* de heldin van het boek, een psychoanalytica, besluiten om tegen de geaccepteerde Freudiaanse theorie in het preverbale stadium van haar patiënten te onderzoeken – de periode die Klein zo uitgebreid bestudeerde. 'Dat was de moeilijkste en de meest angstwekkende periode van het leven,' schrijft Rossner, 'omdat er uiteraard geen woorden bestonden die de overweldigende gevoelens die in een zuigeling worden opgewekt konden beschrijven om de eenvoudige reden dat de zuigeling nog geen woorden ter beschikking had.'

Ik heb al eerder opgemerkt dat er verwarring bestaat rond de woorden jaloers en afgunstig en dat de meeste mensen de begrippen door elkaar gebruiken. De meeste mensen geven er de voorkeur aan zichzelf jaloers te noemen. Jaloezie heeft iets groots en suggereert een seksuele implicatie plus hartstocht. Let maar eens op hoe gemakkelijk mensen toegeven dat zij lijden aan een Oedipuscomplex. Dat is toch eigenlijk niets minder dan toegeven dat je incestueuze verlangens koestert? Waarom is het dan zoveel pijnlijker om toe te geven dat je afgunstig bent?

'Het is opmerkelijk', zegt George Foster, 'dat men toegeeft schuldgevoelens, schaamtegevoelens, trots, hebzucht en zelfs woede te koesteren zonder verlies van eigenwaarde, maar met geen mogelijkheid zou willen toegeven dat men afgunstig is. Volgens mij is dit verschil voor een deel te verklaren door het feit dat iemand met schuldgevoelens (enz.) zich niet per definitie verge-

lijkt met een ander... ten aanzien van een bepaalde eigenschap of karaktertrek. Iemand die erkent dat hij afgunstig is, geeft toe dat hij minderwaardig is ten opzichte van een ander; hij meet zich met een ander en merkt dat hij een tekortkoming heeft. Het is volgens mij in de eerste plaats het erkennen van minderwaardigheid dat wij zo moeilijk kunnen accepteren.'

De toneelversie van *Amadeus* loopt op Broadway al vijf jaar. Aan afgunst wordt in dit stuk zo doordringend gestalte gegeven dat ik gedurende de gehele voorstelling mijn nekharen recht overeind voelde staan. Om mij heen werd er gelachen, geknikt en geapplaudisseerd alsof we niet met z'n allen getuige waren van de meest verwoestende emotie die er bestaat. Ik bedacht zelf dat ik een paar jaar geleden, voordat ik Klein had gelezen, net zo koel zou hebben gereageerd.

In het stuk vat Salieri, de officiële hofcomponist, een geweldige haat op tegen de jonge Mozart. 'Deze jongen', kreunt hij furieus, 'kan complete symfonieën in zijn hoofd componeren en op muziek zetten!' Met de machts-honger, kenmerkend voor de echte afgunstige, treedt de componist in het strijdperk – niet met Mozart, maar met God. (*Amadeus* betekent 'de God minnende'.)

'Welk nut dient de mens als hij God geen lesje leert?' roept de componist. Hij verzint de meest fantastische manipulaties om Mozart arm en onerkend te houden en zijn korte leven te vergallen. Salieri is zelf dol op de muziek van Mozart. Afgunst op het talent van Mozart – de 'goede borst' die een almachtige doch grillige God verkoos te geven aan de dartele dwaas Mozart in plaats van aan hem, die zo zwoegde – drijft hem ertoe deze gunsteling van God te willen vernietigen.

Toen ik samen met een vriend het theater verliet, zei hij: 'Ik kon wel met die Salieri meevoelen.' Ik staarde hem met open mond aan. Waren we niet zojuist getuige geweest van pure moord? 'Bij mij op school zat er een vent die nooit werkte en altijd de hoogste cijfers haalde. Ik werkte als een paard. God, wat haatte ik die knul! Ik wist van mezelf allang dat ik geen genie was. Alles wat ik heb bereikt, heb ik bereikt met hard werken. Ik weet maar al te goed hoe jaloers Salieri was! Of bedoel ik afgunst?'

'Afgunst.'

Wie van ons heeft niet zo'n genie gekend die op z'n sloffen het eindexamen haalde, terwijl wij ons afbeulden? Wie voelde geen afgunst? Wat Salieri zo boeiend maakt, is dat hij tot ieder van ons spreekt en op zo schaamteloze en onbevangen wijze gestalte geeft aan onze eigen stiekeme afgunst, dat wij gelouterd het theater verlaten en in staat zijn het onuitsprekbare te verwoorden.

De gangbare betekenis van afgunst is dat het een wrokgevoel is van iemand die opziet tegen iemand of iets. Ik ben afgunstig op datgene wat jij bezit... je goede karakter, je mooie auto, je prachtige tennisspel. Omdat het jouwe beter is dan het mijne hoop ik stiekem dat je goede karakter maar schijn is,

dat je een deuk in je auto rijdt en dat je op de tennisbaan je been breekt. Ik wil jouw fijne dingen graag bedorven zien, omdat ze jou plezier schenken en mij pijn doen.

Klein schrijft: 'Jaloezie vreest te verliezen wat het bezit; afgunst lijdt bij het zien dat een ander bezit wat het zelf verlangt... De afgunstige voelt zich ellendig als een ander geniet. De afgunstige voelt zich pas op z'n gemak als een ander zich ellendig voelt. Alle pogingen om een afgunstig mens tevreden te stellen zijn derhalve vergeefs.'

Afgunst is als een ziekte. Het neemt de vreugde uit het leven weg. Als ik afgunstig genoeg ben, dan elimineer ik jou; dat wil zeggen, als jij hier komt, ga ik ergens anders heen. Ik gun je geen blik en ik luister niet naar je. Voor mij besta je niet. Is dit geen psychologische moord? Afgunst doodt datgene wat zij het meest bewondert en zelf niet kan krijgen.

Het verhaal van Nick aan het begin van dit hoofdstuk laat duidelijk zien hoe moeilijk het is afgunst te herkennen. Met zijn literaire succes, zijn inkomen en zijn gelukkige gezinnetje zou men verwachten dat hij het slachtoffer van afgunst zou zijn en niet degene die het zelf voelt. En toch heeft hij zichzelf afgunstig genoemd. Het gehele interview staat onder de druk van het gevoel van de wrekende gerechtigheid: 'Hij zal ten val worden gebracht.'

Zoals leugenaars denken dat alle andere mensen ook leugenaars zijn, zo vreest de afgunstige dat je hem zijn succes misgunt, zoals hij zou doen in het omgekeerde geval. Dit kenmerkende van het kleineren van succes, dat zo duidelijk blijkt uit het verhaal van Nick, het angstig of gedeprimeerd worden, de goede dingen die je overkomen bederven, dat alles staat centraal in Kleins bredere omschrijving van afgunst. De afgunstige misgunt jou wat je bereikt hebt, maar hij geniet ook niet van zijn eigen succes.

De betekenis van afgunst kan niet worden verstaan, zegt Klein, tot op het moment dat we inzien dat het mes van twee kanten snijdt. Iemand die afgunstig is, vreest tegelijkertijd dat hij door anderen wordt benijd. In dit opzicht verschilt Klein van de sociaal-psycholoog Gregory White.

Uit het onderzoek van dr. White bleek de persoon met de minste macht in een driehoeksverhouding zijn woede op zichzelf te richten, omdat hij beseft geen vat te hebben op de ander. Hij wordt gedeprimeerd. Om het nauwkeuriger te stellen, hij deprimeert zichzelf. 'Het verbaast me niets dat zij hem boven mij verkiest. Hij is beter, slimmer, rijker. Ik stel niet veel voor. Welke vrouw zou mij nu willen hebben.' Het proces is duidelijk, daar is geen psychologische theorie voor nodig. Begrip van het onbewuste is in dit geval niet nodig omdat het gevoel van eigenwaarde op een alledaags niveau wordt aangetroffen.

In onze concurrentiemaatschappij is het begrip eigenwaarde relatief. 'Het doet er niet toe of de prestatie van een ander niet ten koste van jou gaat,' schrijft de filosoof Jerome Neu over het werk van collega filosoof Robert

Nozick. 'Zelfs als je absolute positie in een schaal onveranderd is, dan wordt de schaal door de prestatie van een ander toch uitgebreider, waardoor jouw relatieve positie in die schaal er minder goed uitziet, en dus vind je jezelf minder goed.' Neu citeert Nozick: 'Eigenwaarde is gebaseerd op *differentiërende kenmerken*; daarom is het *eigen-waarde*.'

De machtsvorm waarover Klein spreekt ligt in het onbewuste. Het is de macht van de haat, de kwaadaardige wens van de 'underdog' om zijn meerdere ten val te brengen, zelfs als hij daarmee zichzelf vernietigt. In volledige tegenstelling tot White zegt Klein dat het juist dikwijls de persoon in de machtspositie is die zichzelf deprimeert.

'Je hebt geen idee van de belasting, de overheidsbepalingen, alimentatie-verplichtingen, advocaten en wat dies meer zij, waar ik elke dag mee word geplaagd,' roept de miljonair. 'Mij hoeft je niet te benijden. Ik heb geen tijd om ervan te genieten.' Meestal worden de klaagzangen van de zeer rijken lachend als hypocrisie weggewuifd. Misschien zouden we wat beter moeten luisteren naar de vreemde ondertoon van hun woorden.

Hoe hoger we stijgen, des te zekerder zijn velen van ons dat ieder ander eropuit is ons ten val te brengen. Het is veel veiliger om onszelf aan te vallen dan haatgevoelens te wekken. De prijs die we met hard werken hebben verdiend, is niet zo bevredigend als we hadden gedacht. De lof die ons wordt toegezwaaid, is verontrustend, want als die mensen zouden weten dat we hun lof eigenlijk niet verdienen, zouden ze ons verachten. Alles is ijdelheid. Het leven is ledigheid. 'Mij hoeft je niet te benijden,' lijkt Woody Allen te zeggen als hij zijn bewonderaars probeert te ontlopen en opnieuw met een film op de proppen komt die zegt dat ook hij bang is voor onmacht: 'Ik ben de enige man die ik ken die aan penisnijd lijdt.'

Wie zou zo'n nebbis nu kunnen haten – ook al is hij beroemd en miljonair?

'Afgunst die neigt zich te spreiden, zich achter alle dingen te verbergen, ontsnapt aan identificatie en verijdt de beleving. Ik vermoed dat afgunst, doordat die verschillende gedaanten kan aannemen, meer onheil kan veroorzaken (dan jaloezie) en ik ben ervan overtuigd dat de afgunstige zich ellendig voelt, zelfs als dat wat hij bewust voelt geen afgunst maar een verwarrende pijn is,' zegt psychoanalyticus Leslie Farber.

Zowel in mijn leven als in mijn werk heb ik geleerd dat Farber gelijk heeft. Slechts weinigen zien afgunst ooit in de ware gedaante. Wat je veel vaker tegenkomt, zijn drie afweerreacties, die Klein *ontkenning*, *ontwaarding* en *idealiseren* noemt.

Ik zal die drie afweerreacties illustreren aan de hand van een verhaaltje. Er is een jonge vrouw die tot laat in de avond heeft zitten naaien aan een jurk voor een feest. In haar verbeelding ziet ze zichzelf stralend binnenkomen met een jurk die iedere andere uit de lokale winkels in de schaduw stelt. Als ze op het feest arriveert, ziet ze haar vrienden iemand in een creatie van Yves St. Laurent bewonderen. *Ontkenning* is bijna stevast de eerste afweerreactie.

Is ze afgunstig? Absoluut niet. 'Ik? Afgunst? Doe niet zo mal!' Vierkante en onmiddellijke ontkenning; een welhaast kinderlijke weigering om de realiteit onder ogen te zien. Soms is ontkenning alleen niet voldoende. Er kan nog een andere emotie bij komen: *ontwaarding* van de ander.

'Een creatie van Yves St. Laurent in dit dorp? Wat een pretenties! Van haar salaris kan ze zich dat zeker niet permitteren. Die zal wel door één of andere man zijn betaald.'

Afgunst heeft het feest voor haar bedorven. Ze kan geen lachje meer over haar gezicht krijgen, doet alsof ze zich verveelt en gaat naar huis. Later vindt haar moeder haar huilend in de slaapkamer; de jurk ligt in een frommel in de hoek. Ze heeft thans haar afweerreacties verwisseld. *Ze devalueert zichzelf.*

'Wat een idioot was ik om die jurk te maken,' zegt de dochter. 'Ik kan helemaal niet naaien of iets ontwerpen. Ik haat die jurk. Het was de lelijkste van het hele feest.'

De jurk waarin ze zich eerst de Koningin-van-de-Avond had gewaand werd ook gedevalueerd.

'Het is dan wel geen St. Laurent,' zegt haar moeder, 'maar zij is toch mooi.'

'Het is een waardeloze jurk!'

Voelt u het kleine beetje victorie dat devaluatie biedt? Vernedering wordt zo vermeden, al is het dan achteraf. Ze had om te beginnen al geen hoge verwachtingen van de jurk. Er zit ook nog iets van misplaatste hooghartigheid in: die jurk mag goed genoeg voor jou zijn, maar voor mij bij lange na niet.

Om de Kleiniaanse parallel duidelijk te maken, zouden we kunnen stellen dat de jonge vrouw aan het begin van de avond het gevoel had dat de jurk de macht had van de borst/moeder: de macht om haar gelukkig te maken. In plaats daarvan heeft de borst/jurk haar ellendig gemaakt. De hele avond was een ramp, maar de uiteindelijke vernietiging werd tenminste eigenhandig bewerkstelligd: ze smet de jurk op de grond. De zuigeling is bovengekomen en heeft de wereld geregeerd door deze te vernietigen.

Afgunst volgt twee richtingen, van onder naar boven en van boven naar beneden. Hoe verging het de jonge vrouw in de creatie van St. Laurent die haar het middelpunt van de belangstelling maakte?

'Vind je haar echt mooi? Kijk, er zit een vlek in. Daarom was zij afgeprijsd.' Opnieuw *devaluatie*, maar dan in een andere vorm. Het is geen nieuwe jurk; er zit een foutje in. Ik voel me er niet mooi in – en derhalve ook niet benijdenswaardig. Ik word voortdurend herinnerd aan dat vlekje. Als je blijft, benijd me niet, haat me niet omdat ik je overtroefd heb.

Ook in dit geval werd het object dat afgunst zou kunnen wekken vernietigd, zij het dan alleen met woorden.

Ter illustratie van de derde afweerreactie nemen we een derde vrouw als voorbeeld. De vrouw is zojuist op het feest gearriveerd; ze ziet er geweldig uit en voelt zich ook zo. Haar man is in de beste stemming omdat zij er zo stralend uitziet. Plotseling ontwaart zij de vrouw in de creatie van St. Laurent.

Haar man maakt in zijn argeloosheid een opmerking over die fraaie verschijning.

'Ze ziet er inderdaad beeldschoon uit,' zegt zijn vrouw. 'Mooier dan een filmster.'

In feite ziet die andere vrouw er gewoon aantrekkelijk uit, meer niet. Om echter snel afstand te nemen van haar ware gevoelens – ze zou die ander de ogen wel willen uitkrabben – *idealiseert* de vrouw de rivaal. Ze besluit voor zichzelf dat die andere vrouw het mooiste schepsel is dat ze ooit heeft gezien, zo ongelofelijk mooi dat zij daarmee niet hoeft te wedijveren. Door de rivaal op een dergelijk voetstuk te plaatsen beschermt ze zichzelf tegen afgunst. Als ze die andere vrouw werkelijk had *bewonderd*, dan zou ze realistisch commentaar hebben gegeven: een aantrekkelijke vrouw in een mooie jurk. De overdreven idealisering verradt afgunst.

Voor alle zekerheid zou de vrouw ook nog haar toevlucht kunnen nemen tot devaluatie en haar eigen verschijning kunnen afkraken. Ze telt helemaal niet mee. Plotseling voelt ze zich kleurloos en onaantrekkelijk. Als ze zich naar de W.C. haast om een blik in de spiegel te werpen *is haar gezicht veranderd*. Het is net alsof iemand een fel, niet flatterend licht heeft aangedaan. Haar vuur is gedoofd. Ze ziet er inderdaad minder aantrekkelijk uit.

Haar man is verbijsterd. Hij kwam binnen met een vrouw die straalde van levenslust. Voor hem is het feest ook bedorven. Zijn vrouw heeft 'de goede borst besmeurd', zou Klein zeggen; met andere woorden, zij heeft de leuke avond, de mooie jurk, de opgeruimde echtgenoot – alles – bedorven. Maar ze heeft zichzelf behoed voor iets belangrijkers: de afschuwelijke knaagtand van haar eigen afgunst.

De vrouw in de St. Laurent-creatie wordt verheven tot een niveau waar de normale sterveling niet bij kan. Daar komt dan bij dat zijzelf is bedekt met uitwerpselen. Hoe zou er sprake kunnen zijn van competitie tussen twee zo verschillende wezens? Het zelf wordt beschermd tegen de bewuste beschuldiging dat zij de andere vrouw wil vernietigen. 'Haar vernietigen? Waanzin. Ik vond haar de mooiste vrouw die ik ooit heb gezien. Ik ga morgen met haar lunchen.'

Tegenover een goede vriendin zal ze misschien de volgende dag toegeven dat ze 'een tikkeltje jaloers' was. Tenzij die andere vrouw (of de echtgenoot) een driehoekssituatie had geschapen waardoor de vrouw het gevoel zou hebben gekregen dat haar relatie in gevaar kwam – is duidelijk dat wat er op dat feest gebeurde een geval van pure afgunst was en geen jaloezie.

Wij gebruiken dat woord echter niet graag.

Om terug te komen bij Nick: de voornaamste afweerreacties die hij te baat neemt zijn variaties van devaluatie. Hij staat niet te juichen bij een kans op succes. Hij kleineert het succes waarvoor hij jarenlang hard heeft gewerkt. Zijn reserve wordt door anderen wellicht meer gezien als bescheidenheid dan

als een kelig psychologisch proces als afgunst. Maar Nick weet wel beter.

Nick heeft Klein niet gelezen. Wat hij wel weet als hij in zo'n stemming is – bijna gelukkig maar niet in staat om ervan te genieten – is dat dit te maken heeft met wat hij noemt de jaloezie van zijn moeder ten opzichte van hemzelf en andere mannen. De moed tot het nemen van risico's, een karaktertrek die hij van zijn vader heeft en die pas zo laat in zijn leven bovenkwam, komt op de tweede plaats. Hij kan pas wedijveren met zijn vader als succes en macht buiten bereik lijken te liggen. Om Nick te begrijpen, moet men de moeder begrijpen.

Misschien is zijn moeder 'jaloers'. Wat Nick beschrijft is haar afgunst. Het soort afgunst dat stilletjes wordt gekoesterd door vrouwen van haar generatie. Zij is vierenzeventig. In haar tijd werd een vrouw met een veelbelovende, aardige echtgenoot die haar niet toestond buitenshuis te werken beschouwd als iemand die geluk had. Maar de moeder van Nick wilde werken, wilde een eigen carrière. Voor zo iemand – man of vrouw – is een dergelijke afhankelijke positie onverteerbaar.

Te veel hangt af van de ander. Hoe groter en machtiger de echtgenoot, des te breder is de kloof tussen de afhankelijke en de machthebber. Het is heerlijk om te worden verzorgd. Dat genot kennen we al in de eerste levensfase. Achter de afhankelijkheid, echter, ligt de angst op de loer; de angst dat de ander zich terugtrekt, de angst voor de macht van de ander om liefde te geven of te onthouden. Klein.

De machteloosheid van die afhankelijkheid is de oorzaak van de boosheid van de moeder van Nick. Geen logischer doelwit voor haar rancune dan degenen die de vrijheid en onafhankelijkheid bezaten die zij voor zichzelf had gewild: mannen. Het feit dat ze een mooi huis had, een auto, bontjassen maakte haar gelukkig, maar tegelijkertijd kwaad. Liefde houdt per definitie wederzijdse afhankelijkheid in, maar als de een veel meer afhankelijk is dan de ander en de meest afhankelijke partij zich machteloos voelt, dan is het een broeibed voor afgunst.

De oude afspraak was dat de man de kost verdiende en de vrouw zich wijdde aan het gezin en het huishouden; een traditioneel plaatje waar ik niet verder bij stil hoeft te staan. Achteraf gezien lijkt die oude afspraak te hebben gewerkt; de afweermechanismen werkten in ieder geval. Woede werd begraven en gezinnen bleven bij elkaar. Ik wil niet zeggen dat de situatie vroeger beter of gezonder was, maar de oorlogvoering tussen mannen en vrouwen was niet zo open als tegenwoordig.

De eenzame pogingen van de moeder van Nick om zich van het juk der afhankelijkheid te bevrijden vind ik zeer moedig. Zij deed dit in een tijd toen er nog geen feministische beweging bestond en geen mens haar steunde. Van haar man mocht ze niet werken, alleen voor hem, hetgeen iets geheel anders is dan een eigen werkkring en het gevoel dat je jezelf kunt bedruipen.

Een vrouw die afhankelijk is, kan haar echtgenoot niet regeren. Een klein

kind kan ze wel de baas en naar haar hand zetten. De moeder van Nick houdt van haar zoon en is tegelijkertijd boos op hem. Hij is haar prins. Tegelijkertijd benijdt ze hem om de mogelijkheden die hij heeft om groot en machtig te worden. Op een dag zal het kind dat zij liefheeft vertrekken en met hem de enige macht die zij ooit heeft bezeten. Tenzij ze hem kortwiekt. Denkt u dat het niet mogelijk is dat dergelijke paradoxale denkbeelden naast elkaar kunnen leven in een moeder die van haar kind houdt?

Nick weet wel beter. Hij is zich er zeer van bewust dat de ambivalentie van zijn moeder sterker wordt op het moment dat hij kans heeft op succes en macht. Ze schonk hem niet alleen het leven, ze prefereerde hem duidelijk boven zijn zusje – en schiep op die manier een nog vruchtbaarder bodem voor afgunst en jaloezie binnen het gezin. Ze noemde hem de koning. (De Heer mag weten hoe ze haar echtgenoot noemde.)

De kern van het probleem is dat we dienen te bedenken dat afgunst van vrouwen ten opzichte van de macht van mannen samengaat met liefde voor mannen. Onder goede omstandigheden, in een harmonieuze verbintenis, kan een vrouw haar eigen identiteit bewaren en zich veilig voelen als verlengstuk van een liefdevolle, machtige man. Toch is de keerzijde van een dergelijke afhankelijkheid meestal angst/afgunst. 'Wat gebeurt er als hij een andere vrouw ontmoet, als hij doodgaat, als hij vanavond niet thuiskomt?' Zelfs de zoetste vorm van afhankelijkheid heeft een bittere bijsmaak: de ander heeft alle macht, het leven en het geluk ligt in zijn handen. Ik ben alleen maar gelukkig zolang hij het toestaat.

Dit is dualiteit, een menselijke eigenschap om tegenstrijdige, gelijke en tegenovergestelde emoties tegelijkertijd en even sterk te voelen. Het is moeilijk te begrijpen. Toen ik aan het schrijven was over liefde en haat in de relatie moeder/dochter vond ik die harde werkelijkheid een van de moeilijkste feiten om onder ogen te zien: de meesten van ons denken dat onze woede de mensen van wie we houden zal vernietigen. Als we het gevoel erkennen, zal dat onze eigen destructie teweegbrengen. Dit is een primitieve manier van denken, de gedachtengang van een afhankelijk kind dat de moeder niet als een geheel, 'goed' en 'slecht', kan zien. Acceptatie van het feit dat er elementen van woede in onze liefde bestaan, geeft ons de vrijheid om dieper en op een eerlijker manier lief te hebben.

Afgunst is zo moeilijk grijpbaar omdat het uit dit conflict voortvloeit: afgunst is een nare, negatieve emotie. Hoe zouden we zulke misselijke gevoelens kunnen hebben voor iemand van wie we houden? We worden verteerd door schuldgevoelens.

Als ik Nick vraag naar zijn eerste levensjaren en de verzorging, herinnert hij zich een rij babysitters. Maar in zijn verbeelding had hij een perfecte moeder, een idealisering die abrupt in duigen valt als hij tijdens ons tweede interview zojuist heeft ontdekt dat hij geen borstvoeding heeft gehad. Hij was daar boos over geworden.

Waarom? Waarom zou een man van eenenvijftig, die net zelf vader is geworden, boos worden over het feit dat zijn moeder hem niet zelf heeft gevoed – na zoveel jaren? Nick schommelt tussen idealisering en devaluatie, in de relatie tót zijn moeder. De ene dag is zij perfect, de volgende is zij een type dat hem altijd moet hebben en hem probeerde te ondermijnen.

Wat Nick doet is technisch gesproken *splijten* – een van de kernbegrippen in het werk van Klein. Het is een afweermechanisme dat teruggrijpt naar de zuigelingenfase, de periode waarin het voor het kind een kwestie van leven of dood is om het beeld van de volmaakte borst/moeder te behouden. Hij is nog niet in staat te begrijpen dat dezelfde borst/moeder die hem voedt en troost, die hij liefheeft, tevens de bron van zijn ellende kan zijn als hij honger heeft en zij er niet is. Omdat hij niet in staat is zijn eigen destructieve gevoelens te bevatten, scheidt hij ze van zichzelf en plaatst ze in de 'slechte' moeder; wat hij overhoudt is de verbinding tussen het goede kind en de goede moeder. Deze scheiding van gevoelens eindigt, jammer genoeg, niet bij de jeugd.

Integratie is een ander woord voor volwassenheid. Naarmate wij ouder worden, zou het beeld van de goede en de slechte moeder in elkaar moeten overvloeien tot één persoon, iemand die we als een geheel zien. Iemand die we in goede en in kwade dagen, in lief en leed accepteren. Luisterend naar het verhaal van Nick bedenk ik me hoeveel jaren ik zelf eerst de relatie met mijn moeder en later mijn huwelijk heb geïdealiseerd.

Beide moesten voor het oog van de wereld perfect zijn. De dag dat ik uiteindelijk hoorde wat Robertiello zei, was een zwarte bladzijde in mijn leven: 'Nancy, jij voelt je schuldig omdat je niet van je moeder of je man houdt op de manier zoals jij denkt dat het moet. Ook omdat je een grote behoefte aan symbiose en een sterke bezitsdrang hebt. Wat jij doet is splijten; je idealiseert Bill en je moeder en zegt dat de relatie met beiden perfect is. Dat doe je niet alleen om de verbinding tot het liefdesobject in stand te houden, maar ook als een soort afgunstige competitie met het geïdealiseerde beeld dat je hebt van andermans huwelijk en andermans relatie met hun moeder. Afgunstige mensen willen de buitenwereld altijd een volmaakt plaatje presenteren. Je laat dit volmaakte plaatje zien omdat er een geweldige hoeveelheid vernedering gepaard gaat met afgunst.'

Nick kon onmogelijk heen om de afgunst van zijn moeder, noch om de afgunst/jaloezie die tussen hem en zijn zusje werd opgewekt. Zijn zusje was zes jaar lang enig kind geweest en de komst van een jongetje, de eerste mannelijke baby in de familie sinds vijftig jaar, deed geweldig afbreuk aan haar waarde in het gezin. Nick werd niet afgunstig omdat zij afgunstig was op hem, maar door haar werd hij wel bang voor afgunst. Zij was ouder en sterker. Voor een jongetje van twee is een zusje van acht een reuzin die je kwaad kan doen.

Tot voor kort kwam in therapieën de relatie broers/zusters nauwelijks ter sprake. We beginnen nu pas te begrijpen hoe belangrijk die relaties zijn.

Binnen het gezin is het juist dikwijls die relatie die een openlijk vijandig/jaloers/afgunstig karakter draagt. In het geval van Nick werden die verdorven naijverige gevoelens openlijk aangemoedigd door zijn vader. In dergelijke gezinnen leert de gunsteling zich dikwijls in te houden als hem iets goeds overkomt, omdat hij omringd wordt – en niet alleen in zijn verbeelding – door vijanden. Nick kreeg een Cadillac. Zijn zusje kreeg niets.

Toen zij haar beklag deed, noemde haar vader haar een jaloers kreng.

Nick was in ons tweede interview zeer open over zijn gevoelens van afgunst. Toen zijn boek geen succes werd, voelde hij zich bevrijd van de afgunst van anderen. Een simpel voorbeeld is het gemak waarmee hij toegeeft afgunstig te zijn op de positie van zijn vrouw tegenover hun zoon. Omdat hij als schrijver thuis werkt, bemoeit hij zich vanaf de geboorte ook regelmatig met de opvoeding. Als het kind de handjes uitstrekt naar zijn moeder terwijl het in zijn armen ligt, is hij daar stuk van. Hij geeft toe dat hij afgunst voelt als een vriend een goede recensie voor een boek krijgt. Hij heeft onlangs een huis gekocht. Toen zijn moeder het huis van zijn burens zag, riep ze: 'Dat is pas een huis!' Nick vertelt het verhaal lachend. Zijn afweermechanisme begint pas te werken als hij zelf in een benijdenswaardige positie belandt. Als hij succes dreigt te zullen hebben, heeft hij het gevoel dat hij het niet 'verdient'. 'Er zou dat knagende gevoel zijn dat het me het volgende moment weer zou kunnen worden afgepakt.'

De kern van mijn verbondenheid met Klein is deze: zij verklaart de paradoxale prijs die wij betalen om onszelf te beschermen tegen afgunst: zoveel van hetgeen we liefhebben en wensen, bederven we.

Neem die man en die vrouw die op zondag een ritje naar buiten gaan maken. Het is een prachtige dag; ze kennen een leuke eetgelegenheid aan het meer. Dat wordt een heerlijke dag. Op het moment dat ze in de auto stappen, begint de vrouw: 'Rijd nou niet zo hard. Blijf eens wat verder van de berm. Je remt te hard. Heb je de olie wel laten verversen?' Enz. enz. Tegen de tijd dat ze weer thuiskomen, hebben ze al ruzie gehad en in volledig stilzwijgen tegenover elkaar in het restaurant de maaltijd genoten. *De dag is bedorven.*

Wat is er zo vreselijk en zo herkenbaar aan het woord 'meerijder'? Waarom wordt die term meestal voor vrouwen gereserveerd?

Vroeger zat er zelden een vrouw achter het stuur. De man zat altijd op de 'bestuurdersplaats'. Hij bestuurt de auto, zoals hij ook haar leven bestuurt. En waar zit zij? Naast hem met haar voet op het onzichtbare rempedaal, volslagen hulpeloos en afhankelijk van hem. Het 'meerijden' van vrouwen is een perfect voorbeeld van de afgunst op de macht van de man zoals Klein bedoelt.

Het voorbeeld van de aan huis gebonden vrouw die haar man benijdt om wat zij ziet als de vrijheid om door zijn werk te gaan en staan waar hij wil, is bekend. Een deel van die gevoelens is gerechtvaardigd, een deel is pure afgunst. Zij uit haar onvrede door kritiek. Hij droogt de borden niet goed af,

hij komt met de verkeerde boodschappen thuis.

Als er iets is wat je je voorneemt nooit van je moeder te zullen overnemen, is het haar constante gevit. Vitten is een vorm van kleineren, ondermijnen. Waarom vertonen vrouwen later hetzelfde gedrag dat ze als kind zo verafschuwden? Een vrouw die afhankelijk is van haar man kan geen openlijke boosheid tonen. De afgunst die zij voelt komt naar buiten in de vorm van vitten. Zij wil zijn geluk verstoren en verstoort daarmee haar eigen geluk.

Het ergste verwijt voor een vrouw is dat zij castrereert. Vrouwen willen niet horen dat zij de broek aan hebben. Een vrouw vertelt haar psychotherapeut een droom waarin zij aan tafel zit en de penis van haar man in stukken snijdt en opeet. De therapeut haalt zijn schouders op. Die droom heeft hij eerder gehoord. Hele generaties vrouwen zijn woedend geweest over hun machteloosheid/afhankelijkheid. De Freudiaanse interpretatie is penisnijding; de vrouw wil zelf een penis hebben en is boos dat hij bezit wat zij zich wenst.

Klein ziet penisnijding anders. Vrouwen willen niet werkelijk een penis hebben. Ze zijn afgunstig op de macht die de penis heeft, niet alleen door het vermogen tot het schenken van seksueel genot, maar in een bredere, symbolische zin. De penis vertegenwoordigt de macht, eens in handen van de moeder, later in handen van de man. Wat vrouwen willen is niet de anatomie van de man, maar de macht die zij hebben.

Hoe vaak komt het niet voor dat volwassen kinderen zich zorgen maken over hun moeder als vader er niet meer zal zijn. Moeder is bij wijze van spreken nog nooit zonder vader het dorp uit geweest. Plotseling is ze weduwe. In plaats van in te storten, ondergaat moeder een metamorfose. Ze gaat op reis, haalt haar rijbewijs, ze gaat op dansles. Eigenlijk is ze altijd al in staat geweest voor zichzelf te zorgen. Omdat ze zich moest inhouden en de rol van de goede echtgenote wilde spelen, uitte zich haar onvrede in gevit en kritiek.

Minder bekend is de kant van de man. De man is wellicht niet tevreden in zijn werk; hij is op een punt in zijn leven gekomen waarop hij beseft dat zijn hooggestelde verwachtingen nooit zullen uitkomen. De hypotheek, de opleiding van de kinderen, de dagelijkse stapel rekeningen laten hem geen andere keus dan gewoon doorploeteren. Zijn vrouw verschuilt zich dan ook nog achter 'onwetendheid' op financieel gebied en laat de zitkamer opnieuw inrichten! Ze volgt bovendien een dure opleiding om makelaar te worden. Bij haar eerste verkoop kan hij geen compliment over zijn lippen krijgen. Hoe zou die man in een samenleving waarin mannen meer gewaardeerd worden dan vrouwen kunnen toegeven dat hij afgunstig is op een vrouw?

Mannen ontkennen dat zij de macht van vrouwen benijden. Robertiello niet. Na zijn laatste scheiding zei hij tegen mij: 'Ik ben altijd veel banger voor vrouwen dan voor mannen.' Merkwaardig genoeg, heb ik het gevoel dat ook vrouwen die angst hebben: wij zijn veel banger voor de represailles en de wraakzucht van vrouwen dan van mannen.

Eén van de oudste manieren van mannen om zichzelf te beschermen tegen

afgunst op de vrouw is een combinatie van twee afweerreacties, de idealisering en devaluatie waar Klein over spreekt. De beroemde splitsing madonna/hoer. Door vrouwen niet als een geheel te zien, halveren ze de macht van vrouwen. De vrouw wordt als de perfecte echtgenote en moeder op een voetstuk gezet en in bed als lustobject beschouwd. In geen van beide gevallen wordt de totale persoonlijkheid benaderd. Verdeeld gaat zij ten onder. Mannen houden van vrouwen. Vrouwen moeten echter wel 'hun plaats weten'. De man boven, de vrouw onder. Niet alleen als seksuele beeldspraak, ook als het over macht gaat.

Eén van de denkbeelden van Klein waarmee orthodoxe psychotherapeuten grote moeite hebben is ironisch genoeg een voortvloeijsel van een denkwijze die zij met Freud gemeen had. Freud introduceerde later een instinctmatige tegenstelling tussen Eros en Thanatos, liefde tegenover dood. Volgens hem woedt deze strijd in ons allen. Veel psychotherapeuten staan afwijzend tegenover deze denkwijze. 'Doodsdrift?' Dat was te literair, te abstract, te mystiek en te Jungiaans.

Ook Klein ziet dit tragische element, een ingeboren, constitutionele agressie en destructieve driftenergie. In sommigen van ons wordt die destructieve driftenergie verzacht door een liefdevolle moeder, maar wij allen hebben het in onze genen.

De meeste psychiaters zien in de tevreden kraaiende baby slechts levensdrift. Terwijl ieder menselijk wezen in staat is tot woede en boosheid, beweren zij dat dit een reactie is, geen ingeboren eigenschap. Een baby die liefdevol wordt verzorgd, kent geen haatgevoelens of destructieve neigingen. Vijandigheid van het kind is niet meer dan een reactie op vijandigheid van zijn omgeving (de ouders).

Deze denkwijze is zeer aantrekkelijk. Het is een hoopgevend, edel beeld van de menselijke natuur. Zelfs een autoriteit als dr. Heinz Kohut hangt deze denkwijze aan. 'Wij worden geboren als een assertief geheel, als een liefhebbend geheel, niet als een bundeling van geïsoleerde biologische driften – pure agressie of pure geslachtsdrift – die geleidelijk aan moeten worden getemd,' schrijft hij. Volgens deze denkrichting wordt een kind in het ergste geval geboren met een psychologisch schone lei, niet gelukkig en niet bedroefd; constitutioneel neigend noch naar liefde noch naar haat. De omgeving is alles.

Zijn er niet voldoende bewijzen die deze rooskleurige stelling weerleggen? Een ieder die ooit een geschiedenisboek heeft gelezen of de ochtendbladen inkijkt en nog steeds van mening is dat de menselijke natuur niet schommelt tussen oorlog en vrede, liefde en haat, leven en dood, sust zichzelf in slaap. Gegeven deze onheilspellende tegenpolen, stelde Klein zich de taak: hoe stellen we onszelf in dienst van het leven en de liefde? Welke psychologische weg moeten we volgen om Eros te laten winnen van Thanatos?

Klein weigert de zaken mooier voor te stellen dan ze zijn. Zonder omwegen concentreert zij zich op het verschrikkelijke beeld dat door talloze moeders,

kinderartsen en ontwikkelingspsychologen keer op keer is waargenomen: een volle, liefdevolle borst wordt geboden en de baby zuigt niet, maar bijt daarentegen!

Waarom negeert de baby het feit dat de borst die zijn honger moet stillen hierdoor van hem verwijderd zou kunnen worden? Klassieke Freudianen zouden dit 'orale woede' – de woede van de hongerige baby tegen de borst – noemen. Op het eerste gezicht lijkt dit een logische verklaring. Er ontbreekt echter iets aan: de oraal gefixeerde zuigeling zou moeten kalmeren als de borst uiteindelijk verschijnt. Hij zou moeten ophouden met huilen en zijn mond voor een bevredigender doel moeten gebruiken: zuigen.

Toch zijn er kinderen die de borst wegduwen en erin bijten. Waarom? Dit is de Thanatos, de destructieve driftenergie waar Klein zo op hamert. De aandrift tot rebellie, tot ontkenning van de macht van de ander, tot geldingsdrang, die in ons allen leeft. Wij moeten en zullen oppermachtig zijn, ook al gaan we eraan ten onder.

Is er voor een zuigeling een sterker gevoel dan honger denkbaar? Ja, *woede*, zegt Klein, de vreselijke woede van machteloosheid en afhankelijkheid die wordt ervaren op het moment dat de borst afwezig is terwijl het kind honger heeft. Omdat het kind de borst een wil toedenkt – tegenovergesteld aan zijn eigen wil – wordt het tot dodelijke woede gedreven. Hoe durft de borst er niet te zijn als hij haar wil hebben? De beet vertelt de moeder dat hij niet is gekalmeerd door het feit dat zij hem de borst geeft op een door haar gekozen tijdstip. Zijn tanden vertellen moeder dat hij afgunstig is op de macht die zij over hem heeft.

Tanden zijn een primair werktuig om agressie mee te uiten. Een beet is een eerste middel om iemand pijn te doen. Naarmate we ouder worden wordt agressie geremder; zelfs als we uithalen naar mensen van wie we tegen wil en dank afhankelijk zijn, slaan we niet zo hard als we zouden willen. We zijn bang hen te verliezen, hen te vernietigen of onszelf op die manier te vernietigen. Als we onze boosheid op onszelf richten, zetten we de tanden op elkaar. Zelfs in onze slaap knarsetanden we.

Volgens Klein heeft een kind dat bijt een groter constitutioneel vermogen tot boosheid en afgunst. Zo'n kind is geboren met meer duivelse aanleg in zijn genen.

Melanie Klein zegt: 'Ik ben van mening dat afgunst een oraal- en anaalsadistische expressie van destructieve impulsen is, werkzaam vanaf het begin van het leven en dat er een constitutionele basis aan ten grondslag ligt...'

Over de betekenis van het woord *constitutioneel* bestaat nogal wat meningsverschil. Mijn interpretatie van wat Klein bedoelt met constitutionele afgunst luidt als volgt: het is iets dat we meebrengen vanuit de baarmoeder. Het is niet iets dat we ontwikkelen in reactie op ervaringen. Twee pasgeboren baby's zoeken naar de borst – de borst is niet aanwezig. Het ene kind reageert met veel meer woede dan het andere kind. Die woede, die weigering om zich te

laten dwarsbomen door de machtiger partij, die afgunst, is aangeboren. Constitutioneel.

Freud geloofde aanvankelijk ook in het constitutionele. Hij was bijvoorbeeld van mening dat er een constitutioneel verschil in geslachtsdrift bestond. Langzamerhand werd er in de psychotherapie steeds minder nadruk gelegd op de genetische aanleg. Vandaag de dag richt de psychotherapeut zich waarschijnlijk op een straffend, puriteins superego als een man met een zwakke libido zich aandient. Volgens de therapeut zal hij dan tot een vrijere seksuele expressie komen. Misschien heeft hij gelijk. Maar zelfs na jarenlange psychotherapie zal iemand met een biologisch zwakke geslachtsdrift nooit tot de seksuele zelfontplooiing komen als iemand die een zelfde soort opvoeding heeft gehad maar van huis uit is uitgerust met een hoge dosis mannelijk geslachtshormoon, genaamd testosteron.

Ik geloof in de constitutionele theorie van Klein. Ik heb altijd het gevoel gehad dat anderen situaties van afgunst/jaloezie beter oplosten dan ikzelf. Mijn opvoeding heeft er wel mee te maken. In principe ben ik het wel eens met de theorie van Robertiello over het slechte zaad: ik ben zo geboren. Ik ben er ook niet verbaasd over. Mijn grootvader – het grote voorbeeld in mijn leven – was een afgunstig mens. (Ofschoon het verlangen naar nog mooier en beter in zijn tijd als iets positiefs werd beschouwd.) Daar komt bij dat het soort vrouwen in onze familie van het kaliber was dat zich niet op haar gemak voelde in de buurt van mannen die de touwtjes in handen hadden. Mijn grootmoeder weerstreefde haar autoritaire echtgenoot en verliet hem (tijdelijk) met de kinderen in haar kielzog. In haar tijd was dit ongehoord en ronduit schandalig. Nog niet zo lang geleden heb ik ontdekt dat de zuster van mijn grootmoeder ook een 'springer' was – een vrouw die altijd over het hek van de huiselijke kring sprong. Mijn moeder liep weg met mijn vader tegen de ijzeren wil van haar vader in.

Robertiello en ik zijn het er misschien over eens dat Klein gelijk heeft als zij de doodsdrijf en het constitutionele element in afgunst zoveel nadruk geeft. Een ander denkt daar misschien anders over. Jij kent je ouders het best. Zijn het afgunstige mensen? Werden jouw prestaties gekleineerd, werd je voortdurend met anderen vergeleken? Bestond er een verongelijkt gevoel over het feit dat een ander een mooiere auto, een beter huis, veel meer plezierjes had? Hing er een sfeer in huis dat het altijd wel beter kon?

Tijdens één van mijn vraaggesprekken ontmoette ik een aantrekkelijke man die zich de afgunst van zijn moeder op hem als baby op een bijna tastbare manier kan herinneren. Zijn vader was heel aantrekkelijk, zijn moeder nogal kleurloos. Hij had altijd het gevoel 'dat ze hem wel kon vermoorden als hij bewondering oogstte van anderen'. In zijn herinnering was zij ook het type dat nooit tevreden was met hetgeen ze bezat, hoewel de familie redelijk welgesteld was. Zij vergeleek zichzelf altijd met haar zuster, die een minder geslaagd leven had, maar een tevredenheid en gemak uitstraalde, die zijn

moeder razend maakten.

‘Waarom bent u met uw vrouw getrouwd?’ vraag ik.

‘Omdat ze me nooit jaloers maakt,’ antwoordt hij direct.

Is deze man met afgunst/jaloezie ‘besmet’ door het gedrag van zijn moeder of heeft zij het via de genen aan hem doorgegeven?

Klein legt de nadruk op de moeder/borst, maar de vader speelt ook een rol, zeker als men ervan uitgaat dat afgunst erfelijk is. Het beeld van de competitie tussen vader en zoon is bekend. Hoe zit het met emoties in een vroeger stadium? Vaders kennen vaak tegenstrijdige gevoelens ten opzichte van hun nakomelingen. De baby bedreigt de speciale relatie tussen man en vrouw. Mannen voelen zich vaak buitengesloten als hun vrouw zwanger wordt. ‘Ik wilde dolgraag een kind,’ vertelt een man, ‘maar mijn vrouw deelde haar ervaringen niet met mij. Of ik afgunstig was over het feit dat zij “onze” baby droeg? Ja, maar hoe zeg je dat als man? Ik hield mijn mond. Je zou kunnen zeggen dat ik me terugtrok.’

Als de vader al een afgunstig type was vóór de geboorte van zijn kind, dan zal dit nog eens extra door de omgeving gestimuleerd worden. Wij vragen ons weleens af waarom er mannen zijn die na een scheiding weigeren hun kinderen te onderhouden. Het is best mogelijk dat de woede/afgunst van de moeder/kind-relatie, die de man onderdrukte toen hij nog deel uitmaakte van het gezin, later naar buiten komt in het onthouden van financiële steun.

Dit is het verhaal van een vrouw van vijfendertig wiens ex-echtgenoot weigert bij te dragen in het onderhoud van hun kind van vier: ‘Voor de geboorte van onze zoon hadden we een idyllisch huwelijk. Het was de gelukkigste tijd van mijn leven. Na de geboorte van de baby, had mijn man het gevoel dat hij op de derde plaats kwam, denk ik. Ons kind kwam eerst, daarna mijn werk, daarna hij. Het feit dat ik het meeste geld verdiende was nooit een punt geweest tot de komst van de baby. Plotseling moesten energie en aandacht worden verdeeld en daar kwam bij dat we allebei gek waren op het kind. Een eerste vereiste voor het welslagen van je huwelijk als er ongelijkheid van inkomen bestaat, is dat je elkaar met veel dingen vertroetelt. Als er een baby is, is daar niet meer zoveel ruimte voor. Ons kind werd door drie mensen verzorgd, door mijn man, door een zuster en door mij. Mijn man deed veel aan de verzorging en hij deed het goed. Hij deed evenveel als ik, maar ik denk dat het hem een beetje boven het hoofd groeide. Misschien voelen mannen zich vernederd als ze zichzelf opofferen, zoveel tijd van hun werk opgeven, iets dat het grootbrengen van kinderen nu eenmaal met zich brengt. Ik kan heel zelfzuchtig zijn, maar ik heb me nooit vernederd gevoeld. Ik denk dat ik het uiteindelijk aanvaardde als zijnde mijn lot omdat ik de biologische moeder was. Ik werkte heel hard in mijn baan en ik voedde de baby. Mijn man deed het niet zo goed in zijn werk, het ging althans niet zoals hij zich had gewenst. Er kwamen allerlei soorten afgunst bij elkaar. Baarmoeder-afgunst. Financiële afgunst. Afgunst op het werk. En misschien ge-

brek aan aandacht... jaloezie. Wie zal het zeggen?’

Deze vrouw wil er een kind bij. Ze denkt over kunstmatige inseminatie. Ze laat de man gewoon buiten het proces.

Als ik lees over het groeiende aantal vrouwen dat zich tot zaadbanken wendt, dan stolt het bloed me in de aderen. Een vrouw die een kind wil zonder man, die zijn zaad verkrijgt alsof ze iets in een winkel koopt, ontnemt de man het recht op het vaderschap. Nog belangrijker is datgene wat zij het kind onthoudt. Als we mannen uitsluiten van de scheppingsdaad, de conceptie, wat voor afgunstige razernij mogen we dan wel niet verwachten? Als wij generaties kinderen zonder vader blijven grootbrengen, zal de afgunst op de macht van vrouwen, de wraakzucht tegenover vrouwen alleen maar groeien.

‘Tot op zekere hoogte bereidt afgunst in de ouders de weg voor voor afgunst in het kind,’ zegt Leslie Farber. ‘Als afgunst voor de ouders habitueel is, bestaat er een grote kans dat die vroeg of laat op het kind wordt gericht en merkwaardig genoeg, juist op die kwaliteiten en eigenschappen van het kind die de ouders het meest bewonderen. In eerste instantie zal het kind de hatelijke vergelijkingen waaraan hij wordt onderworpen door de afgunst van zijn ouders ervaren als verwarrend en arbitrair en schokkend voor zijn wankele zelfvertrouwen. In een gezin waar afgunst in de lucht zit, hoeft een kind alleen maar te kijken, te luisteren en te ademen om te leren waar het troost kan vinden en hoe het in de tegenaanval kan gaan... Als hij de voorwaarden accepteert en het voorbeeld van zijn ouders volgt, zal hun afgunst zaad dragen in het kind.’

Afgunst ten opzichte van broer of zuster leeft sterker in het constitutioneel afgunstige kind. Wedijver tussen kinderen onderling om de aandacht van de ouders is onvermijdelijk, maar het afgunstige kind zal zich extra verongelijkt voelen als de ander een gunst wordt betoond. ‘Ik heb altijd het gevoel gehad dat mijn broer haarscherp in de gaten hield wat ik kreeg,’ vertelt een vijftwintigjarige man. ‘Als ik een brandweerauto kreeg en hij een zeilboot, keek hij naar zijn boot niet om. Hij wilde mijn cadeau hebben. Hij is nog steeds zo. Ik was de lieveling van mijn moeder en dat gaf veel spanning. Maar ik zou zweren dat hij mij al haatte toen hij werd geboren.’

Volgens Klein voert afgunst direct omhoog op de ontwikkelingsladder: er bestaat een direct verband tussen de afgunst die wordt ervaren ten opzichte van de moederborst en de ontwikkeling van jaloezie. Jaloezie is gebaseerd op het vermoeden van en de rivaliteit met de vader, die ervan wordt beschuldigd de moederborst en de moeder te hebben afgenomen.

Zowel in de man als de vrouw speelt afgunst een rol in het verlangen de kenmerken van het andere geslacht af te nemen en bovendien die van de ouder van het eigen geslacht te bezitten of te bederven. Paranoïde jaloezie en rivaliteit komen derhalve bij beide geslachten voor, hoe verschillend de ontwikkeling ook moge zijn, en zijn gebaseerd op excessieve afgunst ten opzichte van het hoofdobject, de moeder, of beter, de borst.

Wat Klein zegt is dat jaloezie begint in de wieg, voordat de vader wordt beschouwd als een seksuele rivaal (door jongens) of als voorwerp van seksueel verlangen (door meisjes). *Het zaad van jaloezie gaat vooraf aan de oedipale fase*. Vader wordt zowel door het jongetje als het meisje gezien als een rivaal die bij machte is de geliefde borst weg te nemen en voor zichzelf te houden. Voordat seksualiteit bij jaloezie een rol speelt, koestert het kind negatieve gevoelens tegenover de vader omdat hij de aandacht opeist van degene die voor de zuigeling oppermachtig is.

De oedipale strijd van Freud om seksuele bevestiging – geluk, als men het zo wil noemen – kan worden gezien als zijnde geïnspireerd door de eerdere Kleiniaanse strijd om primitievere geneugten: macht. De onontwikkelde woede van het kind ontstaat doordat – hoeveel moeder ook van hem houdt – de keus aan haar is, niet aan hem. Ze kan altijd *nee* zeggen. Zij kan leven schenken en leven nemen. Voor het afhankelijke kind, dat in het onbewuste leeft, heeft de Kleiniaanse moeder twee gezichten. De ene betekent liefde en warmte. De ander betekent de dood. Zij alleen beslist welke van de twee zij laat zien. Wie zou zoveel macht niet benijden en zelf willen bezitten?

Bizar? Denk eens aan de volwassen, jaloerse minnaar. Toont zijn geliefde hem geen twee gezichten? Haar glimlach en haar aanraking voeren hem naar de zevende hemel. Als zij zich afwendt, wellicht om naar een ander te glimlachen, voelt hij zich ellendig.

‘In tegenstelling tot de klassieke analytici’, schrijft Grotstein, ‘spreken de Kleinianen vanuit het standpunt van zeer primitieve fenomenologie... Zij leggen verband met een stadium dat nog dieper begraven ligt dan de klassieke infantiele neurose. Als zij gelijk hebben, dan is dit een stadium waaraan wij op eigen risico voorbijgaan.’

De beelden en de beeldspraak van Klein over kannibalisme, over het bijten van de borst, het verscheuren en het besmeuren van de moeder, zijn moeilijk te verteren. Niet alleen voor mij – ook voor klinische waarnemers die beweren dat zij kleuters hebben geobserveerd, geen zuigelingen. Hoe weet Klein dat dergelijke surrealistische nachtmerries zich afspelen in de hoofdjes van zuigelingen, zeggen haar tegenstanders.

Ik herinner me dat ik met deze klacht naar Robertiello ben gegaan.

‘De vreselijke beelden waarover ze spreekt’, zei hij, ‘komen steeds terug; in de dromen die de psychiater dagelijks te horen krijgt, duiken die beelden steeds weer op. Tot welke andere levensfase zouden we deze anarchistische, moordzuchtige ideeën kunnen traceren dan tot in het zuigelingenstadium? Dat is de periode voordat het bewustzijn is geboren.’

Toen ik de film *Alien* zag, waarin de buik van een man explodeert en hij het leven schenkt aan een monster dat hem zal vernietigen, krompen de volwassenen in elkaar en deden hun ogen dicht. De kinderen onder het aanwezige publiek vonden het prachtig en moedigden het monster aan. Klein maakt mij en de artsen misschien bang, maar kinderen beslist niet.

Ik bevind mij in de spreekkamer van Dan Stern en vraag hem wat hij vindt van het ontwikkelingsschema van Klein.

'Volgens mij begint zij te vroeg, op zijn minst daar waar zij de zuigeling bepaalde registraties in de hersenen toedenkt. Ik denk dat agressie inderdaad een constitutioneel element bevat. Dat leidt dan tot afgunst. Maar ik geloof niet dat afgunst "primair" is en met primair bedoel ik aangeboren. Hiermee wil ik niet zeggen dat afgunst in ons leven onbelangrijk is,' zegt hij. 'Het is dynamiet.'

'Dan, als jij je in een jaloerse situatie bevond – stel dat iemand je vrouw had ingepikt – wat zou je dan voelen...?'

'In de steek gelaten. Boos, vernederd, gedevalueerd, mijn gevoel van eigenwaarde verpletterd. Furieus, moordlustig, een mengeling van al deze gevoelens, afhankelijk van de situatie.'

'Op welk punt ben je het dan oneens met Klein?'

'Ik denk dat een zuigeling gefrustreerd kan raken omdat hij niet krijgt wat hij wil hebben, maar frustratie is geen afgunst. Om afgunst te voelen en het soort razernij waar Klein het over heeft, zou een baby volgens mij een beter begrip moeten hebben van de intenties, motieven, noties over bezit en andere zaken buiten hemzelf dan hij op dat moment kan hebben. Afgunst komt cognitief veel later dan frustratie en een baby bezit het cognitieve vermogen tot afgunst nog niet.'

'Denk jij niet dat de zuigeling zich bewust is van zijn eigen afhankelijkheid?'

'Afgunst impliceert dat je zou kunnen krijgen wat je wilt hebben, maar je krijgt het niet. Tot op het moment dat je weet wat je zou moeten krijgen, wat je rechtens toekomt, wat je mag verwachten, denk ik niet dat je echt afgunstig kunt zijn.'

'Klein gebruikt afgunst niet op die manier...'

'Jawel, zij zegt dat de baby afgunstig is vanwege de machtsongelijkheid. Dat impliceert een alternatief, dat het ook anders zou kunnen.'

'Wanneer begint volgens jou het Kleiniaanse proces?'

'Zij zegt bij de geboorte. Ik denk bij achttien maanden misschien.'

'Je bent het ook al niet eens met Mahler. Je bent wel een eenling.'

'Mahler denkt dat de zuigeling geen onderscheid maakt tussen zichzelf en de moeder. Ik denk dat het kind vanaf het begin een concept van zichzelf en van de ander ontwikkelt. Ik heb niets tegen de opvattingen van Mahler, maar ook met haar tijdschema kan ik het niet eens zijn.'

'Voor mij sta je niet zover van Klein af – van haar concept dat een pasgeboren kind besef heeft van zijn onmacht tegenover de macht van de moeder...'

'Meningsverschillen over tijdschema's moeten je werk niet in de weg staan. Klein was een genie. Ik mag het dan niet eens zijn met haar stelling dat afgunst constitutioneel is, maar ik geloof wel dat de constitutionele woede en

agressiviteit bepalend zijn voor onze reactie op afgunst en jaloezie.'

Als Stern het eens is met de theorie van Klein maar denkt dat het hele proces pas achttien maanden later op gang komt, ga ik daar niet over redetwisten. Stern, die baby's observeert, weet beter dan wie ook dat de uiteindelijke resultaten nog niet bekend zijn. Ik houd het bij mijn gevoel dat zegt dat Klein gelijk heeft. Afgunst is onontkoombaar.

Als het echter op de juiste manier wordt begrepen, kan het tot liefde leiden.

Wij worden allemaal geboren met een zekere mate van afgunst, waarbij de een het sterker voelt en beter uit dan de ander. Volgens Klein wordt deze predispositie door een slechte verzorging versterkt en door een goede verzorging verbeterd. Als onze ouders uiting geven aan hun afgunst en jaloezie, wordt de genetische tendens bij de kinderen versterkt. Als de ouders liefdevol en grootmoedig zijn, vermindert de genoemde tendens.

Geen enkel menselijk wezen kan alle eisen en verlangens van het kind vervullen. Het is de moeizame plicht van de ouders om het kind te socialiseren, schrijft Freud in *Das Unbehagen in der Kultur*. Geen kind zal je dankbaar zijn voor het feit dat hij zelfs in zijn slaap zijn sluitspier beheerst, zoals jij hem hebt bijgebracht. Kinderen weten vaak niet precies wat ze willen. 'Wil je naar buiten?' vraagt moeder aan haar kind van twee. 'Nee.' 'Wil je binnen blijven?' 'Nee.' Moeder verliest bij voorbaat. Moeder is geen heilige en moet dat ook niet proberen te zijn. Al was ze volmaakt, al was ze dag en nacht beschikbaar, het kind blijft haar toch kwalijk nemen dat het haar nodig heeft.

Wij vinden het niet prettig om aan de moeder/kind-relatie te denken in termen van macht. Wij geven de voorkeur aan woorden als verantwoordelijkheid en opoffering, doch deze zijn maar op één persoon binnen de relatie van toepassing. Pas als we de gedachte 'het is de schuld van moeder' voorbij zijn, kunnen we het standpunt van het kind analyseren: de borst wordt of gegeven of onthouden. De baby wordt verwarmd of heeft het koud, hij wordt geknuffeld en gestreeld of alleengelaten. Moeder is te laat, overwerkt, ziek, vergeetachtig of vermoeid. Allemaal goede redenen. Waar we rekening mee hebben gehouden zijn de emoties van een persoon: die van de moeder. Het innerlijk leven van de baby wordt onbewust verondersteld even klein te zijn als het kind zelf.

Hoe zouden de emoties van een baby te vergelijken zijn met dat wat wij voelen als bijvoorbeeld iemand ons in de steek laat, en wij ons ellendig en verlaten voelen? Als wij groot en sterk zijn, richten we onze woede op anderen. Of we weten onze woede in bedwang te houden en richten deze op onszelf. Wat het kind voelt is een zuivere vorm van hulpeloosheid. Hij voelt woede/destructiviteit, punt uit.

Zijn wij dan allen gedoemd tot een leven vol afgunst en woede omdat die vernietigende en onverzadigbare afhankelijkheid van de zuigeling een gege-

ven is? Is dat wat Klein wil zeggen? Haar werk draagt de titel *Afgunst en dankbaarheid*. Afgunst is een stap in een ontwikkeling, de eerste stap die kan leiden tot dankbaarheid en liefde.

Het pasgeboren kind heeft de moeder meer nodig dan dat het haar liefheeft. Hij kan furieus zijn omdat hij niet onmiddellijk krijgt wat hij verlangt, maar een goede moeder weet hoe zij zijn afgunst kan verzachten. Uiteindelijk zal het kind merken dat moeder het zo goed mogelijk tracht te geven wat het verlangt. Het kind leert beetje bij beetje wat de realiteit is: de wereld draait niet alleen om hem, maar met een beetje geduld komt alles goed. Het verschijnen van de borst, ook al heeft hij soms moeten wachten, leert hem dat zijn heftige en angstwekkende wraakzucht ten opzichte van de moeder geen succes heeft gehad. Hij leert dat denken en handelen twee verschillende dingen zijn. Zijn haat is niet oppermachtig. Hij wilde haar doden omdat hij zich ongelukkig en hongerig voelde, maar kijk eens – daar is ze weer. Zij is niet dood. Zij is niet boos op hem omdat hij boos op haar is. In plaats daarvan lacht ze tegen hem en geeft hem de borst. Moeder is lief. Waarom heeft hij zulke lelijke gedachten over haar? Het kind begint zich schuldig te voelen.

Schuldgevoel, zegt Klein, is het paradoxale begin van het zich afwenden van afgunst/haat op weg naar dankbaarheid en liefde. Hoe zou hij de goede borst/moeder kunnen vernietigen?

Reparatie is de volgende stap. Boetedoening voor het kwaad dat hij voelde voor iemand die zoveel fijne dingen voor hem heeft gedaan. De baby 'maakt het weer goed' met zijn moeder. Hij lacht, aait en raakt haar aan omdat hij een teder gevoel met haar wil delen. Hij haat haar niet langer, maar begrijpt dat de moeder in feite een goed mens is.

Dankbaarheid heeft haar intrede gedaan in zijn leven. Hij is dankbaar voor de melk, het geknuffel en het gevoel van warmte en liefde.

Afgunst. Schuldgevoel. Reparatie. Dankbaarheid.

En dankbaarheid, zegt Klein, opent de deur tot liefde. Ik citeer:

'Een belangrijk voortvloeiende van het vermogen om lief te hebben is het gevoel van dankbaarheid. Dankbaarheid is van wezenlijk belang bij het opbouwen van de relatie met het goede object en ligt eveneens ten grondslag aan de waardering van de goedheid in anderen en in zichzelf. Dankbaarheid is geworteld in de emoties en attitudes die worden opgewekt in de allereerste levensfase, in de periode dat de moeder voor de baby het enige object is... Deze vroege band is de basis voor alle latere relaties met een geliefd persoon. De unieke relatie met de moeder varieert individueel qua duur en intensiteit maar ik geloof dat het tot op zekere hoogte in bijna ieder mens leeft. In hoeverre die toestand al dan niet wordt verstoord is deels afhankelijk van externe omstandigheden. De innerlijke factoren echter – het vermogen tot liefhebben in de eerste plaats – lijken aangeboren te zijn. Destructieve impulsen, met name hevige afgunst, kunnen in een vroeg

stadium de speciale band met de moeder verstoren. Als de afgunst ten opzichte van de voedende borst sterk is, dan wordt volledige bevrediging niet bereikt, omdat het kenmerkende van afgunst is dat het object wordt beroofd van datgene wat het bezit en wordt bedorven.

De zuigeling ervaart alleen dan volledig genot als het vermogen tot liefhebben voldoende is ontwikkeld en het is het genot dat de basis voor dankbaarheid vormt. Freud beschreef de staat van gelukzaligheid van de zuigeling die wordt gevoed als het prototype van seksuele bevrediging. Naar mijn mening vormen deze ervaringen niet alleen de basis voor seksuele bevrediging maar voor al het latere geluk en maken ze het gevoel van eenheid met een ander persoon mogelijk; zulk een eenheid betekent volledig begrepen te worden, hetgeen essentieel is voor elke gelukkige liefdesrelatie of vriendschap. In het ideale geval zijn er in zo'n relatie geen woorden nodig om te begrijpen, waarmee wordt aangetoond dat het een voortvloeisel is van die vroege band met de moeder in het preverbale stadium. Het vermogen om volledig te genieten van de eerste relatie met de borst vormt de fundering voor diverse andere genotservaringen.'

De opeenvolging van afgunst via dankbaarheid naar liefde is zeer overtuigend. Hoe komt het dan dat zo weinigen de mogelijkheid zien dit proces af te maken? Waarom bestaat er zoveel afgunst en hebzucht? Waarom zo weinig dankbaarheid en liefde?

Ik zou beginnen te zeggen dat het komt door de ontkenning van afgunst. Als we het gevoel voor onszelf verbergen, bestaat de noodzaak tot veranderen niet. We blijven met een enigszins vaag schuldgevoel zitten. Een veelgehoorde stelling is tegenwoordig dat schuldgevoel iets ouderwets is, een frustratie, verspilling van emotionele energie. Wat moet een mens ermee? Zou het niet prachtig zijn als er een pil tegen schuldgevoel bestond?

Nee.

'Schuldgevoel,' zegt psychoanalyticus Williard Gaylin, 'het gevoel dat we hebben gefaald volgens onze eigen normen, is de bewaker van onze goedheid. Het is nodig voor de ontwikkeling van een geweten in kinderen... Het onvermogen tot schuldgevoel is de fundamentele tekortkoming van de psychopaat, die in staat is tot de weerszinwekkendste misdaden zonder berouw of wroeging. Schuldgevoel komt boven als wij een innerlijk gedragsmodel verraden.

Bij jonge kinderen wordt goed gedrag voornamelijk afgedwongen door de vrees voor straf, maar naarmate het kind ouder wordt, wordt een "ego-ideaal" – een soort vaderfiguur – een innerlijk model voor correct gedrag. Volwassen mensen willen zichzelf straffen als zij verraad plegen aan dit model... De afwezigheid van passende identificatiemodellen of vaderfiguren is één oorzaak van de explosieve groei van asociaal gedrag onder jongeren in deze tijd.

Als wij Klein leren begrijpen, zien we in dat schuldgevoel geen zinloos "neurotisch" lijden is. Pijn in het lichaam duidt op lichamelijke ziekte.

Schuldgevoel is zielepijn. We doen iets dat we niet willen, iets dat we niet goedvinden in onszelf, maar toch genieten we ervan! Als we eenmaal erkennen dat het schuldgevoel niet iets vaags of onbenoembaars is, maar wrok ten opzichte van iemand die we liefhebben of bewonderen, dan kan schuldgevoel nut hebben. Het wil zeggen dat er sprake is van afgunst.

Als we kunnen toegeven dat er sprake is van afgunst, kunnen we ook spijt betuigen. Dan kunnen we de valse schaamte van "nooit verontschuldigen maken, nooit een uitleg geven" opzij zetten. We kunnen iets goedmaken; repareren, om met Klein te spreken. Iedere liefdesrelatie is een machtsevenwicht. In deze tijd is de verhouding onstabiel. Er is iets toegevoegd aan de traditionele afgunst die mannen en vrouwen ten opzichte van elkaars macht hebben, namelijk de intrede van vrouwen in de mannenwereld. Het afweermechanisme dat onze ouders tegen afgunst beschermde, werkt niet langer. In iedere relatie worden we bewust of onbewust door de geliefde gefrustreerd op een zeker moment. Als we niet inzien dat we om te beginnen afgunstig zijn over de macht die de ander over ons heeft, dan zal onze boosheid een destructief karakter krijgen.'

'Steve en ik werkten al een jaar op hetzelfde kantoor voordat we een verhouding begonnen,' vertelt een eenendertigjarige vrouw. 'Ik weet zeker dat mijn bewondering voor hem ermee te maken had dat ik verliefd op hem werd. Hij scheen voor alles een oplossing te weten. Nu we samenwonen, wil ik niets meer horen over zijn successen. Ik snap niet waar die boosheid van mij vandaan komt. Als hij salarisverhoging krijgt, is dat voor ons allebei prettig, maar ik ben constant boos op hem. Dat uit zich in kleine dingen, zoals zogenaamd vergeten zijn kleren van de stomerij op te halen. Hij heeft het er weleens over dat hij denkt te vertrekken. Ik kan het hem niet kwalijk nemen.'

Zij houdt van zijn macht en ze haat zijn macht. Ze is afgunstig op alles wat hem sterker maakt en derhalve in staat stelt zijn liefde te onthouden.

Als vrouwen een even stevige positie in de arbeidsmarkt innemen als hun partner, verzuurt de relatie dikwijls. De identiteit van de man wordt bedreigd. Bovendien zijn zijn afweerreacties tegen de afgunst op de macht van vrouwen vernietigd. Ze had al te veel macht en nu heeft ze de zijne ook nog:

'Huwelijken waarin de vrouw ambitieus is, zijn minder stabiel. Het is niet zo dat een ambitieuze vrouw per definitie ontevreden wordt of haar geluk elders gaat beproeven; veel eerder is het de man die niet wenst te leven met een ambitieuze of succesvolle vrouw. Hoe ambitieuzer de vrouw, des te groter de kans dat de man het huwelijk wil beëindigen.'

Steeds meer mensen die zich schuldig voelen na relaties die werden vergald door bezitterigheid, wrok, afgunst en jaloezie, lijken de liefde maar op te geven. 'Ik ga alleen nog maar met hoeren om,' zegt de man. 'Ik leef liever alleen,' zegt de vrouw. Bespeur ik een ondertoon van zelfmedelijden in de bekentenis dat men niet tot liefde in staat is? Er zit ook iets van woede,

wraakzucht in die kreet. Zoiets als boze kinderen die hun ouders dreigen van huis weg te zullen lopen – 'en dan heb je spijt' – zo koesteren en voeden wij onze boosheid tegenover het andere geslacht, dat de mogelijkheid heeft ons gelukkig te maken, maar het niet doet.

Waarom is er zo weinig dankbaarheid? Dankbaarheid omdat we leven, om wat we zijn, om wat we bezitten? Waarom willen we altijd meer? Wanneer is genoeg eindelijk genoeg? In de ogen van afgunst bestaat er geen genoeg. Iemand anders heeft altijd iets dat wij voor onszelf begeren.

Waarom willen multimiljonairs nog meer geld vergaren? Geld dat zelfs hun erfgenamen nooit op krijgen? Geld is macht en de afgunstige mens heeft nooit genoeg macht.

'Afgunst, jaloezie en hebzucht staan met elkaar in verband,' zegt Klein, 'maar er dient onderscheid te worden gemaakt.

Hebzucht is een hevige, onverzadigbare honger, die de behoefte van de gene die eraan lijdt verre te boven gaat en de bereidheid en het vermogen om te geven van het object te boven gaat. Op een onbewust niveau is hebzucht in de eerste plaats gericht op het uithollen, droogleggen en verslinden van de borst; het doel is destructieve introjectie...

Er zijn mensen die zichzelf niet kunnen herkennen in deze gemene woorden. Veel mensen zijn echt tevreden met hun lot en zijn blij met het succes dat hun vrienden ten deel valt. Waarschijnlijk hebben deze mensen goede ouders gehad; zij hebben een diepgeworteld vertrouwen ontwikkeld en gaan uit van de welwillendheid en grootmoedigheid van anderen. Deze mensen kennen geen onstilbare honger, geen neiging tot verslinden. Zij zijn in staat anderen te bewonderen en lief te hebben.

Afgunst begint met bewondering. We bewonderen iets dat de ander bezit. Waarom eindigt het gevoel niet op dat punt?

De vraag waarom zo'n belangrijk iets als bewondering zo weinig voorkomt in het dagelijks taalgebruik is de moeite waard om over na te denken. De meeste complimenten worden pro forma gemaakt zonder dat er werkelijk gevoel achter steekt. Waarom is het zo moeilijk om iemand te prijzen? Omdat we om een of andere zotte reden denken dat we met onze complimenten de macht van de ander vergroten. 'Achter mijn rug geeft mijn man altijd zeer hoog van mij op,' vertelt een vrouw, 'maar in mijn gezicht zal hij me nooit een compliment maken of een bemoedigend schouderklopje geven.'

Bewondering is de erkenning en de aanvaarding van de superioriteit van een ander. Voor de afgunstige mens is bewondering te bedreigend; het gevoel is al verdwenen voordat het aan de oppervlakte is gekomen.

Afgunst verhindert de mens in te zien dat de middelmatigen niet per definitie mislukkelingen zijn en dat degenen die uitblinken bewondering en respect toekomen zonder dat een ander wordt gekleineerd.

Waarom wordt afgunst dikwijls automatisch ontkend? Niet alleen omdat we onszelf daarmee als inferieur bestempelen, maar ook omdat het gevoel te

verward is om onmiddellijk te herkennen, aangezien het een mengeling is van boosheid, bewondering, vijandigheid, competitie en de drang om te wedijveren en/of vernietigen. Omdat de prijs van het ontkennen van onze gevoelens zo hoog is (al zou het alleen maar zijn vanwege het feit dat we nooit te weten komen wat onze gemoedsrust verstoort) zou het verstandig zijn om de inhoud van de afgunstige gevoelens onder de loep te nemen.

Wat mijzelf betreft, is het als volgt: hoe verder weg, hoe minder het persoonlijk contact is, des te afstandelijker zijn mijn gevoelens van afgunst; des te gemakkelijker ben ik in staat tot bewondering. De keerzijde is dat hoe intiemer ik met iemand ben en hoe meer ik liefheb, des te sterker mijn gevoelens van afgunst.

Om een voorbeeld te noemen; ik ben misschien afgunstig op een modeontwerpster die kleding ontwerpt die ik graag draag, te meer omdat ik ooit heb gedacht zelf talent in die richting te bezitten. Ik ken haar niet persoonlijk en bovendien hebben mijn ambities tot het ontwerpen van kleding meer te maken met een gril dan met mijn gevoel van eigenwaarde. Ik voel misschien wel iets van afgunst, maar het gevoel is zeer afstandelijk. Ik ben bovendien niet afhankelijk van haar qua liefde of vriendschap, dus ik heb ook niet de neiging haar te ondermijnen. Wat er overblijft is een gevoel van bewondering voor hetgeen zij presteert.

Bewondering is een positief gewin. De wereld ziet er vrolijker uit met talenten als die modeontwerpster. Als ik haar persoonlijk zou tegenkomen, zou ik haar oprecht mijn complimenten maken en me er beter door voelen.

Ik heb zojuist in het kort beschreven wat Klein ziet als oplossing voor het afgunstprobleem: ik heb een gevoel van dankbaarheid. In een jurk van die ontwerpster voel ik me lekker en dat maakt het leven aangener.

Iets anders wordt het als ik een gloedvolle recensie over een boek op mijn eigen terrein onder ogen krijg. Zelfs als ik de auteur niet zou kennen, dan nog zou mijn afgunst dieper gaan. Ik schrijf zelf en de lof die een ander wordt toegezwaaaid zou ik zelf graag krijgen. Aangezien de auteur geen bevriende relatie is, geen grote plaats in mijn leven inneemt, is het mogelijk dat mijn afgunst overgaat in gezonde competitie.

Ik zou misschien nog harder werken en mijn best doen om het succes van die ander te overtreffen. Welke mengeling van bewondering, afgunst of wedijver ik ook zou voelen, het zou toch een ander gevoel zijn dan wanneer de lovende kritiek had gegolden voor een boek dat door een goede vriend of vriendin was geschreven.

Ik wou dat ik kon zeggen dat ik alleen maar blij was voor mijn vriend of vriendin, maar dan zou ik liegen. Mijn bewondering voor de modeontwerpster werd geen afgunst omdat mijn relatie tot haar zo afstandelijk is. Bij een vriend of vriendin ligt dat anders. Dat komt voort uit structuren en onbewuste herinneringen aan vroege jeugdervaringen. Als dat niet het geval was, dan zouden we niet genoeg gezamenlijke emoties en weerklank in elkaar herken-

nen om zulke goede vrienden te zijn geworden. Nu hij/zij zoveel succes oogst, komen er Kleiniaanse emoties bij mij boven. Ik zou blijdschap, maar ook boosheid en angst voelen. Door het succes staat hij/zij me niet meer zo na. Hij/zij zal andere mensen ontmoeten die misschien aardiger zijn dan ik. Jaloezie speelt ook een rol, de angst om in de steek te worden gelaten, buitengesloten te worden. Mijn afgunst zou verterend zijn. Eén klein geluk is dat mijn werk non-fiction is en haar boek een roman.

Ik herinner me dat ik eens door een vriendin werd opgebeld die me vertelde dat een andere vriendin van ons zojuist een zeer goede recensie had gehad. 'Ik ben zo blij voor haar, mijn dag kan niet meer stuk,' zei ze zo oprecht, dat ik me zo nietig als een worm voelde.

'Ik ben afgunstig,' zei ik tegen mijn man, die niet op- of omkeek.

Ik belde de schrijfster van het boek op en vertelde haar dat ik afgunstig was. Ik feliciteerde haar met het succes. Na een paar uur was mijn 'koorts' aanzienlijk gedaald. Dat ze geen intieme vriendin was, droeg daartoe bij.

Als het wel een intieme vriendin had betroffen, had ik de agressie waarschijnlijk tegen mezelf gericht. Ik zou ontkennen dat er sprake was van afgunst en mezelf en mijn werk devalueren. Ik heb dat al eerder gedaan en gemerkt dat anderen dat tegenover mij ook deden.

'Wil jij zeggen dat je afgunstig zou kunnen zijn op een andere schrijver?' zegt een vriendin. Zij is een beroemd schrijfster die anderen op haar terrein zo ver achter zich heeft gelaten dat afgunst nooit bij haar opkomt. Omdat ze beschermd is door het ontkennen van afgunst, schijnt ze niet te horen wat ze eigenlijk zegt. Als er iemand is die wij zouden benijden dan is het wel een andere auteur.

Hoe meer macht iemand over ons heeft – hoe meer we van iemand houden – des te heviger de afgunst. Onbewuste draaikolken van moordlust beginnen in mijn achterhoofd rond te tollen. De onderdrukking van die gevoelens neemt een aanvang. De zuigeling van Klein weet het verschil niet tussen het uitschakelen of het vermoorden van iemand. Het is droevig, maar waar, het is gemakkelijker om bewondering te hebben voor een vreemde dan voor je beste vriend of vriendin.

Tot op het moment dat ik aan dit onderzoek begon, wist ik geen naam voor de emoties die mijn leven verzuurden. Nu wel. Een woord dat alles omvat, van het benijden van je mooie hoed tot de moordlustige gevoelens die ik voel omdat jij me hebt overtroefd. Ik had bedacht dat ik de gevoelens over de hoed 'bewonderende afgunst' en die andere 'wedijverige afgunst' zou noemen. Etymologen bevestigen dat er van een dergelijke ontwikkeling in de betekenis sprake is. Ik vind het verwarrend. Iedereen heeft uiteraard het recht woorden te gebruiken zoals hij/zij dat wenst. Maar is het niet zo dat het toekennen van positieve waarde aan afgunst een valkuil is? Kan een woord zo beladen met dodelijke inhoud als een compliment worden gebruikt?

Hoe weet ik bij het woord afgunst of men a) mij bewondert of b) hoopt dat ik faal? Zou een studie over de betekenis van woorden inzicht verschaffen in de afweerreacties van de samenleving? Verbergen wij ons achter woorden in de hoop dat de vriendelijke inhoud zal blijven hangen?

‘Sommige mensen zijn minder afgunstig dan anderen,’ zegt psychoanalyticus Louise Kaplan. ‘Deze mensen lopen niet voortdurend rond met het gevoel iets te ontberen. Zij hebben ook niet het gevoel dat anderen altijd meer hebben dan zichzelf. Hoe zwakker het zelf-bewustzijn van iemand, hoe meer zo iemand zich vernederd voelt, des te groter zal de rol zijn die afgunst inneemt in een jaloerse situatie.’

Oscar Wilde had nooit van Klein gehoord en had haar theorieën niet nodig om de razende afgunst die wij voelen over de macht van onze geliefde te kunnen verklaren. ‘Toch doodt ieder mens het object dat hij liefheeft,’ schreef hij, een zin die ik honderd keer had gelezen en als één cliché had beschouwd tot Klein mij de ogen opende.

Tijdens het schrijven van dit hoofdstuk kwam het boek *The Magus* van John Fowles in gedachte. Ik citeer:

‘Het werd december en we schreven elkaar nog steeds brieven. Ik wist dat ze dingen voor me verborgen hield. Haar leven, de manier waarop zij het beschreef, was te simpel en te “manloos” om waar te kunnen zijn. Wat ik niet had verwacht was dat ik me zo bitter en verraden zou voelen. Het was niet zozeer seksuele jaloezie ten opzichte van de man alswel afgunst ten opzichte van Alison; tedere momenten van samenzijn, momenten waarop wij in elkaar leken te zijn overgevloeid, kwamen mij voor de geest... Ik schreef haar als antwoord een brief waarin ik zei dat ik haar brief had verwacht, dat zij volkomen vrij was. Maar ik verscheurde de brief. Als er iets was dat haar pijn zou doen, was het stilzwijgen; en ik wilde haar pijn doen.’

‘Sommige mensen kunnen eenvoudig niet dankbaar zijn voor wat ze krijgen,’ zegt Louise Kaplan. ‘Ze merken niet eens dat ze iets krijgen, dus zijn ze altijd teleurgesteld. Zelfs als iemand hun liefde probeert te geven, begrijpen ze het niet. Dus als ze jaloers worden, is een van hun boosaardige gedachten: “Jij hebt *mij* nooit iets gegeven. Je geeft een *ander* dat wat je mij hebt onthouden.” Minder afgunstige mensen die jaloers worden, kunnen zich wel herinneren dat ze iets hebben gekregen. Zij herinneren zich de goede kanten van de geliefde en zijn daar dankbaar voor.’

Op een keer bracht ik voor Robertiello een cadeau mee, als blijk van mijn dankbaarheid. Het was een met de hand bewerkte, vroeg-Amerikaanse botervorm van hout. Ik vond dat hij goed paste bij zijn verzameling primitieve houtsnijwerken uit Afrika. Hij keek er nauwelijks naar in mijn aanwezigheid. Hij legde hem snel neer en mompelde een bedankje. Weken later bekende hij moeite te hebben dankbaarheid te tonen. ‘Ik weet niet hoe ik dat

moet laten blijken,' zei hij.

Ik had gehoopt dat Robertiello me zou helpen de afstand tussen afgunst en dankbaarheid te overbruggen; de taal te vinden die ik kon aanvaarden en met mijn eigen leven in verband kon brengen. Hij is er niet in geslaagd. Schoot ik te kort – of hij? Hij en ik maken een zeer ongebruikelijke periode door, een periode waarin hij kennelijk weigert mijn geduldige, wijze leermeester te zijn. Als hij het wel deed, zou hij moeten toegeven dat ook hij afgunstig is. Ik ben ervan overtuigd dat mijn briljante mentor problemen heeft op dit terrein. Die problemen zijn zijn afweermiddelen en deze houden hem overeind.

Toen Robertiello Klein twintig jaar geleden las, deed hij haar werk af met 'pompeus gesnater'. Zijn burcht was onneembaar. Hij had geen boodschap aan haar omdat het niets met hem te maken had. Nu wel.

Misschien heeft het iets te maken met de tijd waarin wij leven, een tijd vol destructie en hebzucht. Waarom dringt hij er zo op aan dat ik Klein lees en herlees? Hoopt hij dat zijn afweer afgebroken zal worden als we maar lang genoeg praten? Ik kan niet langer op hem wachten.

'Van één ding ben ik zeker: een kind wordt niet rein geboren. Als het kind rein werd geboren, waar komen dan al die nare volwassenen vandaan?'

Aan het woord is Hanna Segal, één van de eerste discipelen van Klein. Zij werd door Klein geanalyseerd en werkte later met haar samen. Ze waren goed bevriend. Ik ben naar Londen gevlogen om haar te ontmoeten.

'Iedereen die ik interview ontkent afgunst,' zeg ik. 'Jaloezie wordt wel erkend.'

'Bijna niemand is in staat toe te geven dat hij afgunst, haat en destructieve neigingen voelt ten opzichte van de persoon die hij liefheeft, bewondert, begeert.'

'Niemand wil bekennen dat zijn diepste haatgevoelens zijn bestemd voor de mensen van wie hij het meest houdt,' zeg ik.

'Haatgevoelens toegeven als iemand je frustreert, is geoorloofd. Je kunt iemand haten als hij ontrouw is. Dat is aannemelijk. Maar toegeven dat je iemand wilt vernietigen *omdat* die persoon goed voor je is, iemand die je liefhebt en bewondert – dat mag niet.'

In de boekenkast staat een foto van Melanie Klein. Zowel Melanie Klein als Hanna Segal is een vrolijke, warme, sprankelende vrouw. Waar halen ze de opgewektheid vandaan in die jungle vol semantische slangen? 'Melanie Klein heeft een fantastisch hoofd,' zeg ik.

'Ik heb foto's van haar uit de tijd dat ze nog jong was. Ze was echt een schoonheid. Een fantastisch gevoel voor humor en een enorm *joie de vivre*.'

'Hoe is ze verzeild geraakt in al deze afgrijselijke materie?'

'Genialiteit.' Ze begint te lachen.

Ik stel haar de vraag hoe het komt dat mensen afgunst en jaloezie door elkaar gebruiken.

'Semantische verwarring is dikwijls een dekmantel voor psychologische verwarring. Het is belangrijk dat het juiste woord voor het juiste onderwerp wordt gebruikt. Om een voorbeeld te noemen, een man kan jaloers zijn op het succes dat andere mannen bij vrouwen hebben, losstaand van de waarde die hij aan vrouwen hecht. Dat zou kunnen wijzen op oedipale jaloezie, waarbij elke vrouw de moeder vertegenwoordigt. Ik denk echter eerder dat er afgunst achter dit soort jaloezie steekt. Hij is niet echt jaloers omdat A, die hij liefheeft, van B houdt; hij is afgunstig op de kwaliteiten van B – potentie, charisma of wat dan ook.'

'Het zou ook zo kunnen zijn dat hij afgunstig is op A omdat zij het vermogen heeft hem de liefde te geven die ze hem nu onthoudt.'

'Wat je in een zuivere jaloezie-situatie ziet is: "Ik houd van haar en daarom ben ik jaloers op *hem* en haat *hem*." Als je jaloers bent wordt het liefdesobject meestal beschermd tegen je vijandige gevoelens. Als de vijandige gevoelens voornamelijk tegen de geliefde zijn gericht, dan is het afgunst, ook al noem je het jaloezie.'

'Wij vinden jaloezie nobeler klinken, afgunst is iets negatiefs...'

'En met recht. Jaloezie impliceert altijd nog liefde, het vermogen tot hartstochtelijke gevoelens. Echte jaloezie... voelt minder destructief dan afgunst.'

'Juist het tegenovergestelde van wat de meeste mensen denken,' zeg ik. 'Waarom zijn zoveel kinderpsychologen van mening dat afgunst een te gecompliceerd gevoel zou zijn voor een kind?'

'In feite is afgunst veel simpeler dan jaloezie: "Mooi – jij hebt het – ik *verbrijzel* het als ik het niet kan krijgen." Het is echt een ontzettend simpele emotie. Primitieve afgunst is een van de simpelste emoties. Ik zal je een verhaal vertellen. Henry Moore was bezig met een groot beeldhouwwerk waar hij grote gaten in maakte. Toen er iemand binnenkwam, zei hij: "Ik *ben* een moeder met een baby aan het maken. Dat is toch wat baby's doen, nietwaar? Grote gaten in de moeder maken.'" Ze laat een onderdrukt lachje horen.

'Klein.'

'Ja. En je herinnert je de cyclus van Klein: afgunst, schuldgevoel, reparatie en dankbaarheid. Welnu, jaren later las ik een interview met Moore. Toen hij jong was masseerde hij de rug van zijn moeder omdat ze aan artritis leed. Toen kwam dus de reparatie – alsof hij het kind was dat al die gaten in de moeder had gemaakt en nu zijn handen moest gebruiken om al die gaten weer te dichten.'

'Iemand zegt: "Ik benijd je om die hoed." Bedoelt Klein echt dat *alle* afgunst is terug te voeren op de drang van de zuigeling om te vernietigen wat hij liefheeft?'

'*Bewuste* afgunst is niet per definitie destructief. Als ik je benijd om je mooie hoed, ben ik me van dat gevoel bewust. Er kan een vleugje vijandigheid en competitie bij komen. Maar jouw hoed is geen kwestie van leven of

dood voor me, in de betekenis van de verhouding borst – kind of geliefde – geliefde. Waar het om gaat is of de ander iemand is van wie we afhankelijk zijn qua bestaan, glorie of gevoelens van veiligheid en waarde. Als een ander je zo na is, zo belangrijk voor je, dan komt er onvermijdelijk geweldige woede boven. Dat is wat Klein primitieve afgunst noemt.'

'Hoe werkt primitieve afgunst in een jaloeerse situatie?'

'Als de onbewuste, dieper liggende afgunst erg sterk is, dan zal de oorspronkelijke primitieve destructiviteit daardoor worden gemobiliseerd. Dan wil je de rivaal vernietigen, het liefdesobject vernietigen. Als je het gevoel hebt dat je zelf te kort schiet in de liefde, dan ben je afgunstig op hun relatie, op het vermogen een dergelijke relatie te kunnen hebben.'

'Als ik twijfel aan de kwaliteit van mijn liefde... twijfel aan mijn vermogen tot liefhebben...'

'Dan is het niet zozeer jaloezie ten opzichte van A of B maar afgunst ten aanzien van het vermogen van de ander een relatie te hebben waartoe jij niet in staat bent. De jaloeerse situatie is afhankelijk van de intensiteit van de achterliggende afgunst. Als er bijvoorbeeld sprake is van echte liefde en weinig afgunst, dan kan men zich voorstellen dat de gekwetste partij de ander vergeeft. Hij voelt zich wel in de steek gelaten, gekwetst en beroofd, maar hij kan zeggen: "De persoon van wie ik houd is gelukkiger met die ander." Als de liefde sterk genoeg is, vergeef je uiteindelijk; je rouwt en wilt niet langer bezitten. Op dat moment ben je zelf vrij om van een ander te gaan houden.'

'Als je van iemand houdt, probeer je die persoon dan niet terug te winnen?'

'Als dat kan. Je zou rekening moeten houden met mislukking. Je moet concurreren met een rivaal, beter zijn dan je was. Stel dat je zou verliezen. Voor zijn bestwil – omdat je van hem hield – zou je hem laten gaan. Je zou een rouwproces moeten doormaken. Dat is belangrijk. Het klinkt aardig om te zeggen "Met haar is hij gelukkiger, ik laat hem gaan." Maar het rouwproces moet je zelf doormaken.'

'In de situatie van daarnet was de liefde groter dan de afgunst. Hoe zit het dan met mensen die geobsedeerd zijn door haat en wraaklust?'

'Als de pijn voornamelijk bestaat uit gekwetste trots – trots is een uitvloeisel van afgunst – dan ben je meer bezig met haat en wraaklust.'

'Tegenover beiden?'

'Meer tegenover het liefdesobject.'

'Vanwege de afgunst...'

'Afgunst, geen jaloezie.'

'Ten opzichte van de geliefde...'

'...niet de rivaal.'

Ik slaak een zucht. Opluchting. Na maanden bezig te zijn geweest met mijn eigen angst over dit onderwerp – versterkt door de afweerreacties van Robertiello – heeft Segal de bevestiging gegeven van de manier waarop ik Klein heb geïnterpreteerd. Tegelijkertijd leert haar klare en complete wijze van denken

mij dat ik nog veel moet leren, om te beginnen de manier waarop Klein afgunst op zich gebruikt. Ik wou dat Klein een ander woord had bedacht.

'Kunnen we nog even recapituleren?' vraag ik. 'Is de afgunst die we voelen over de mooie hoed van een ander gerelateerd aan de destructieve, primitieve afgunst die de zuigeling voelt ten opzichte van de oppermachtige borst?'

'Dat zijn geen identieke gevoelens,' zegt zij, 'maar ze komen wel voort uit dezelfde bron.'

'En jaloezie...'

'Intens jaloerse mensen zijn in feite afgunstige mensen, als je iets verder graaft.'

En zo zal ik het woord *afgunst* voortaan gebruiken. De pot op met beleefdheidsfrasen. Als ik *afgunst* zeg, dan is dat in geen enkel opzicht een compliment. Het woord heeft dan de inhoud van de Heilige Schrift en van Klein: de kwade opzet tot bezitten, te kwetsen en zelfs te vernietigen en met name degenen die we liefhebben.

4. Zelfrespect, zelfzuchtigheid en zelfverheffing

'Jaloezie heeft zoveel gezichten. Gisteravond had mijn vriend het op een nogal bittere toon over zijn ex-vrouw. Even daarna klonk zijn stem veel milder. "Ach, misschien begrijp ik nu waarom ze zo deed." Dat maakte me onzeker. Ik voel me prettiger als hij boos op haar is. Er is geen sprake van een verzoening. Ik denk dat mijn jaloezie is gebaseerd op angst voor verlating.'

De vrouw tegenover me is eenendertig en ziet er aantrekkelijk uit. Haar, kleding, make-up, alles is op elkaar afgestemd en presenteert het beeld van een evenwichtige jonge vrouw, die spreekt met humor, inzicht en zelfverzekerdheid. Niet het type dat de indruk maakt dat ze bang is niet mee te tellen.

Ik moet lachen om het bekende 'schijn bedriegt'. 'Was je gisteravond boos op hem toen hij begrip toonde voor zijn ex-vrouw?'

'Dat was verkapte jaloezie. Gisteravond wilde ik daar niet aan, maar vandaag weet ik dat hij me enorm jaloers maakte. In plaats daarvan hield ik me groot. Ik zou me doodschamen als ik moest bekennen dat ik jaloers was. Je wordt niet verondersteld je onzeker te voelen. Dus ik zat daar gewoon en zei: "O, wat vervelend dat ze dat gedaan heeft. Vertel eens." Ik moest de rol spelen van de begrijpende kameraad. Maar ik voelde me helemaal niet zo aardig. Van binnen was ik bang. Stel dat hij weer verliefd op haar werd. Ik ben jaloers en bang dat ze zich zullen verzoenen, dat ik hem zal verliezen, dat ik alleen blijf. Ik ben jaloers over het feit dat ze kinderen hebben, dat zij zaken met elkaar delen waar ik niets mee te maken heb. Ik ben zelfs jaloers over het feit dat zijn kinderen meer van haar houden dan van mij. Dat bewijst nog eens hoe irrationeel jaloezie is.'

'Denk je in je jaloerse momenten nooit: "Ik ben niet zo gemakkelijk te vervangen"?'

'Het is geen rationeel iets. Ik kan gewoon niet zeggen dat ik er aantrekkelijker uitzie, meer succes heb dan zij...'

'Is dat dan zo?'

'Ja, maar dat maakt geen verschil als ik zo'n aanval heb.'

'Van jaloezie?'

'Het is alsof ik een steek in m'n hart krijg. In feite is het zo dat hij meer van mij houdt dan hij ooit van haar heeft gehouden. Niettemin was ik woedend gisteravond, maar zoals ik al zei, je wordt niet verondersteld jaloers te zijn.'

Vanochtend kwam het er pas uit. Al die verkapte woede werd op hem gericht.'

'Geef eens een voorbeeld.'

Ze lacht. 'Ik stond bijvoorbeeld tegen hem te schreeuwen over een paar kruimels die hij op de vloer liet vallen. Gisteravond was ik me er niet van bewust dat ik jaloers was. Nu realiseer ik me waarom ik vanochtend zo'n scène maakte.'

'Hoe zat dat vroeger?'

'De andere kant van jaloezie is zelf het doelwit van de jaloezie van een ander te zijn. Dat heb ik vaak ondervonden. Niet met mijn echte zusje, die vijf jaar ouder is, maar met mijn stiefzusje. Mijn moeder trouwde met de vader van Lucy toen wij acht waren, er zitten maar een paar dagen tussen onze verjaardagen. Praktisch een tweeling die niets met elkaar gemeen had, zelfs niet dezelfde achternaam. Voor de vijf kinderen van mijn stiefvader was het allemaal nieuw. Dus Lucy, mijn stiefzusje, was vreselijk jaloers op mij. Het was *mijn* stad, *mijn* dienstbode, *mijn* moeder. Lucy zag mij altijd als het lievelingetje. Ik kreeg meer dan zij, mijn moeder vond mij liever, ik had meer vriendinnen, meer vriendjes. Met het gevolg dat ik altijd alles moest kleineren om het maar minder mooi te laten lijken. Als ik een hoog cijfer haalde voor een proefwerk, vertelde ik dat niet. Als zij erachter kwam, begon ze tegen me te schreeuwen. Het was gemakkelijker om haar in de waan te laten dat zij beter was. Ik had geen zin in een confrontatie.'

'Jij noemt wat er gaande was tussen jou en je stiefzusje "jaloezie". Jij en Lucy wedijverden om de aandacht van je moeder. Het meeste van wat je vertelt, lijkt meer op afgunst.'

Ze kijkt verbaasd. 'Waarschijnlijk heb je gelijk, maar ik heb eigenlijk nooit onderscheid gemaakt tussen die twee.'

'Een van de kenmerken van afgunst is dat hoe meer de persoon je na staat, des te heviger de afgunst op het succes van de ander. Jullie waren "praktisch een tweeling". Het kan niet anders dan dat er aan beide kanten werd vergeleken.'

'Precies!' zegt ze, terwijl haar gezicht oplicht nu haar emotie wordt herkend. 'Ik was één van de beste studenten in mijn studietijd, maar thuis vertelde ik dat aan niemand. Ik wilde niet dat Lucy het te weten zou komen. Als ze erachter kwam, zou ze weer die vreselijke uitdrukking op haar gezicht krijgen en dan zou ze...'

Janice trekt een akelige grimas. Ze kan geen woorden vinden om haar zin af te maken. Ik heb het gevoel dat ze het wel *kan*, maar dat ze bang is voor die woorden. Ik probeer haar een handje te helpen: 'Dan zou ze...?'

'...dan zou ze me willen vermoorden!'

Ze heeft het gezegd, letterlijk de woorden van Klein. Kinderen in het preverbaal stadium kunnen hun woede niet uitdrukken, maar als de woorden er dertig jaar later uit komen, klinken ze even absoluut en moordlustig als die

van een kind. 'Ik ben zo kwaad, ik zou je kunnen vermoorden!' zeggen we heftig tegen de mensen van wie we houden.

'Een vrouw die ik ken wilde op TV een serie brengen over afgunst,' vertel ik Janice. 'De omroep stond erop dat zij het woord afgunst zou veranderen in jaloezie. Er werd geen verklaring voor gegeven, maar kennelijk weten mensen intuïtief dat afgunst te maken heeft met iets waarvoor ze zich schamen. Afgunst stamt uit een eerdere, ongetemde ontwikkelingsfase dan jaloezie. Misschien vond je het daarom moeilijk om die zin over je stiefzusje af te maken. Afgunst heeft alles te maken met het bederven van dingen. In feite is het een verlangen om te vernietigen.'

'Er zijn wel vrouwen jaloers op me geweest vanwege een man. Dat raakt me niet zozeer. Misschien vond ik het ergens wel leuk. Maar wat ik voelde met mijn stiefzusje, het feit dat je het voorwerp van iemands afgunst bent, dat blijft je altijd bij. Op een afdeling van acht vrouwen vertelde ik een keer dat ik naar de Bahama's ging voor een korte vakantie. Ze deinsden achteruit! Die gezichten! Ik verviel onmiddellijk in mijn oude gewoonte, net als bij Lucy. Ik zei: "Ach het zal wel niet veel worden. Waarschijnlijk regent het constant als ik er ben." Of als ik vertelde dat ik een nieuwe auto had gekocht en ik die donkere gezichten zag, dan zei ik: "Het is maar een tweedehands, hoor, en nog goedkoop ook."

'Heb je je ooit afgevraagd waarom je zo gevoelig was voor de afgunst van je stiefzusje?'

De vader van Janice was ongeneeslijk ziek toen zij werd geboren. Ze was 'op de wereld gezet' als speelkameraadje voor haar zusje. Haar ouders wisten dat haar moeder veel afwezig zou zijn. Eerst in het ziekenhuis bij haar man en na zijn dood zou ze gaan werken.

'Is het mogelijk dat je afgunst zo sterk voelde omdat je zelf afgunstig was op je zusje? Zij had vijf jaar met je ouders gehad voordat jij werd geboren. Je vader was toen gezond, je moeder niet altijd vol zorgen; een gelukkig gezinnetje.'

'Mijn zusje kende hem eigenlijk ook niet,' komt Janice tussenbeide. 'Het was niet het knusse gezinnetje waar jij aan denkt. Een paar jaar misschien, tot hij ziek werd. Ik denk dat het haar behoorlijk verwarde dat alle aandacht van mama voor hem bestemd was. Zij zag mama als iemand die *hem* verzorgde en verpleegde; voor haar was geen tijd. Er werd niet met haar gespeeld, er werd geen aandacht aan haar geschonken!'

'Denk je dat ze jouw komst als een inbreuk zag?'

'Ik denk dat ze het fijn vond. Het was zo'n somber huis. Ik denk dat ze mijn aanwezigheid juist prettig vond. Zij was mijn moeder, omdat moeder altijd moest werken. Mijn oudere zusje verzorgde me letterlijk. Tussen ons bestond er geen competitie.'

'Je maakt een zeer avontuurlijke, zelfverzekerde indruk,' zeg ik. 'Heb je een sterk gevoel van eigenwaarde?'

‘Ja. Als me iets niet lukt, ben ik verbaasd. De meeste mensen denken altijd dat iets niet zal lukken, dus proberen ze het ook niet. Maar ik heb... het is bijna verbeelding. Ik ga ervan uit als ik iets zie zitten, dat het niets uitmaakt wat men ervan zegt.’

‘Denk je dat je dat van je moeder hebt? Was zij een goed voorbeeld?’

‘Ik wilde niet worden als mijn moeder. Ze was altijd zo bezorgd. Je kent het wel: “Het regent, niet naar buiten, je glijdt uit.” Het weer, zaken die zij niet in de hand heeft, baren haar veel zorgen.’

‘Is je moeder een moederlijk type?’

‘Heel erg. Zelfs nu. Nu meer dan ooit. Maar meer met mijn zusje, zegt ze, omdat dat haar eerste was.’

‘Dus je hebt als kind veel liefde en zorg van haar gehad?’

‘Zeker. Ik ben door mijn moeder grootgebracht. Maar ze was altijd bang dat we er alleen op uit zouden gaan en dat er iets zou gebeuren.’

‘En dat heb je dan ook gedaan,’ lach ik. ‘Was je stiefvader een voorbeeld voor je?’

‘Nee, die was ook ziek. Hij was een beetje... vaag.’

‘Waren er ook negatieve voorbeelden?’

‘Een herhaling van het leven van mijn moeder wilde ik beslist niet. Ik zag mezelf niet in die keuken – met een grote eetbar – met al die zeven kinderen, van zichzelf en haar stiefkinderen, allemaal rond de bar schreeuwend om verschillende ontbijten. En mijn moeder stond daar dan en riep: “Pannekoeken? Eieren? Toost? Iets anders?” Dan dacht ik: ze is stapelgek. Dat vertik ik, hoe graag ik ook wil dat iemand me aardig vindt. Zij deed zo haar best om het iedereen naar de zin te maken.’

‘Maar is dat geen stuwende kracht in je leven?’

‘O, zeker! Als mensen je benijden, vinden ze je niet aardig. Als ze medelijden met je hebben, kunnen ze aardiger tegen je zijn. Ik herinner me dat mijn vriend directeur van de zaak werd. Mijn oude vrienden lieten me plotse-ling vallen. Ik nam een hogere positie in. Dat is geen paranoia, het is echt gebeurd. Mensen zijn aardiger en meelevender als zij het gevoel hebben de touwtjes in handen te hebben.’

‘Dus jij houdt je gedeisd, ook al heb je in werkelijkheid veel succes.’

‘Ja. Als ik hier beneden zit en zij boven, is het gemakkelijk. Maar als ik daar boven zit – dan moet ik oppassen.’

‘We vinden het niet prettig om onze gevoelens van afgunst te erkennen. We doen ze af als onbelangrijk, maar –’

‘– maar je hebt er de pest aan,’ komt ze tussenbeide. ‘Bijvoorbeeld, ik was op zoek naar een flat. Ik bood op verschillende flats en was er elke keer van overtuigd dat dat precies iets voor mij was. Maar ik bleef de aanbiedingen lezen. Ik was nooit tevreden met wat ik had. Zelfs nu ik er een heb gekocht, blijf ik in de woonkrant kijken wat er op de markt is. Misschien heeft iemand anders iets beters, misschien...’

‘Misschien ben je uiteindelijk weer ontevreden.’

‘Je hebt gelijk als je zegt dat men niet wil toegeven zulke nare gevoelens te hebben. Toen ik hoofd van mijn afdeling was, kreeg ik het verwijt dat ik niet kon delegeren, dat ik de verkeerde mensen aannam. Mijn mensen bleven fouten maken en ik moest dus alles zelf doen. Het idee van de directie was dat ik me misschien wel bedreigd voelde als er goede mensen voor me werkten. En als ik nu heel eerlijk ben, was dat ook zo.’

‘Ben je ooit bang geweest dat als het te goed zou gaan – te veel succes, te veel minnaars, een te mooie flat – dat je te overmoedig zou worden, te ver zou gaan...’

‘De Verwerversziekte!’ roept ze triomfantelijk. ‘Zo noemen een succesvolle vriendin en ik dat.’

‘Leg eens uit.’

‘Vliegangst,’ antwoordt ze direct. ‘In een vliegtuig. Ik heb die angst vaak, meestal als ik naar een prettige bestemming vlieg. Eigenlijk is het een schitterende ervaring, als er niet te veel turbulentie is – je kijkt uit het raampje en voelt je heel hoog, heel lekker. Maar ik ben ervan overtuigd dat, als ik me ook maar een beetje ontspan, God zal toeslaan en het vliegtuig zal laten verongelukken. Je staat jezelf dat plezierige gevoel niet toe omdat iemand je anders zal doden.’

‘Ik weet wat je zeggen wilt,’ zeg ik. ‘Heel goed...’

‘Als je je echt lekker voelt en succes hebt, komt er iemand die je zal vermoorden of je wordt zelf een moordenaar. Kijk, dat is nog zoiets waarover ik veel heb nagedacht. Dat ik degene zal zijn die iemand afmaakt, als ik te goed en te succesvol word.’

Alweer moord, afgunst als zuivere emotie, ontbloot van rationalisering en/of vermomming. Ik ben stomgeslagen. Ik had Janice gevraagd om een vraaggesprek vanwege haar interesse voor dit boek en vanwege haar openhartigheid. Vijf jaar geleden hebben we korte tijd samen aan een project gewerkt, maar ik ken haar niet goed.

Ik vraag Janice om in haar eigen woorden uit te leggen wat volgens haar het verband tussen afgunst en moord is. De woorden van Klein indachtig dat afgunst stamt uit een tijd voordat het bewustzijn is gevormd en dus de destructieve impuls de vrije hand laat, zit ik als een chemicus toe te kijken hoe het lakmoespapiertje – als voorspeld – de juiste kleur aanneemt.

‘Ik heb het gevoel,’ zegt Janice, ‘dat alles te maken heeft met iemand anders. We leven niet in een luchtledige. Als ik ergens goed in ben, een goede baan krijg, een flat, krijg iemand anders een slechtere baan, een minder goede flat. Iemand anders lijdt omdat ik zoveel succes heb.’

‘Dus...’

‘Dus willen ze je vermoorden. Dat gevoel hebben ze.’

‘Wat bedoel je met succes hebben?’

‘Succes hebben in je werk, in trek zijn bij mannen, alles wat met prestatie

en succes te maken heeft. Ik win iets; iemand anders verliest iets. Het is alsof God zoveel succesdruppels en zoveel mislukningsdruppels uitdeelt, die we van elkaar afnemen, optellen en aftrekken. Je kunt niet gelukkig zijn en succes hebben zonder dat er niet tegelijkertijd iemand anders uit de boot valt.'

Daar hebben we het weer, het minus-tegenover-plus-spel van afgunst. Het schuldgevoel van de 'bezitters' maakt het denkbeeldige gevaar waarin ze verkeren groter. Als Janice tot de 'niet-bezitters' behoorde, zou haar intens afgunstige aard dan niet aanzetten tot het vermoorden van de 'bezitters'? Projectie.

'Niet iedereen denkt zo,' zeg ik. 'Er zijn mensen die nauwelijks afgunstig zijn. Maar macht, angst voor onze eigen macht en die van andere mensen, is een primitieve kwestie. Er is een tijd geweest dat iemand alle macht over ons had en dat willen we niet nog eens laten gebeuren.'

'Ik word bang als ik het gevoel heb te veel macht te hebben. Vorige week vertelde ik nog aan mijn beste vriendin dat ik mijn vriend zo'n rotgevoel bezorgde. "Dat doe jij niet," zei ze. "Niemand heeft zoveel macht. Dat rotgevoel bezorgt hij zichzelf." Maar ik heb altijd het idee gehad dat ik die macht wel had – dat ik – hoe zal ik het zeggen? – gulzig, te veeleisend, te sterk kon zijn. Dat ik iemand zich heel nietig, ineengekrompen kon laten voelen. Ik voelde me opgelucht door de woorden van mijn vriendin. Ze nam een last van mijn schouders af.'

'Afgezien van gisteravond, geeft je vriend je een veilig gevoel, zonder veel jaloezie?'

'Beslist. Daarom heb ik hem uitgekozen. Ik wil er niets mee te maken hebben. Niet zoals met mijn vorige verhouding.'

'Wat was dat voor man?'

'Een kijker. Een echte kijker, bedoel ik. Als we over straat liepen draaide hij constant z'n hoofd om. Als hij tevreden was met mij, waarom moest hij dan naar een ander kijken, dacht ik. Er zijn zoveel goed uitzierende vrouwen in deze stad, als je daarmee moet wedijveren, word je doodmoe.'

'Heb je hem verteld hoe je je voelde?'

'Hij zei: "Ik vind mooie vrouwen prachtig, net kunstwerken." Larie, dacht ik bij mezelf. In restaurants was het helemaal verschrikkelijk, dus probeerde ik altijd iets minder mondaine restaurants uit te zoeken, waar ik het middelpunt van de belangstelling was. Ik manipuleerde dus en werd er doodmoe van omdat het zoveel energie kost. Ik kon niet tegen dat plotselinge verlies van eigenwaarde. Het was vernederend en het maakte me woest.'

'Hoe denk je het ouder worden en het verval van je uiterlijk op te kunnen vangen?'

'Daar denk ik niet aan. Ik voel me steeds gelukkiger. Ik zit in een stijgende lijn. Als kind voelde ik me niet zo gelukkig. Het gaat nu steeds beter. Als ik nu iets voel van jaloezie, of afgunst zoals jij het noemt, dan probeer ik het van

me af te zetten door te zeggen: ik heb *dit*. *Dit* is dan bijvoorbeeld een opdracht of een cheque die ik net heb ontvangen. Ik wilde altijd al graag betaald worden. Het gevoel dat ik het zelf had verdiend.'

'Hoe zou je je voelen als je je vriend met een ander betrapte?'

'Het eerste dat ik zou voelen, dat weet ik uit ervaring, is fysieke pijn. Alsof ik een hartaanval krijg. Mijn hart begint te bonzen en dan... ik ben altijd bang dat ik iemand zou kunnen vermoorden.'

'Wie zou je aanvliegen, je rivale of je minnaar?'

'Ik herinner me dat ik tijdens mijn studie bij mijn vriendje binnenkwam en daar zat een meisje. Ze zaten gewoon te praten. Maar hij had gezegd dat hij ergens heen moest. Als ik ergens de pest aan heb is het dat iemand tegen me liegt. Ik vertrouw mensen toch al niet gauw. Van leugens word ik gek. Bovendien was het meisje heel aantrekkelijk. Het was een vriendin van mij en ik wist dat ze hem wel aardig vond. Ik aarzelde geen moment. Ik kwam binnen en sloeg hem recht in zijn gezicht. Een drama! Daarna draaide ik me om en liep weg. Ik zei geen woord. Ze keken elkaar aan alsof ik gek was.'

'Was het daarna uit tussen jullie?'

'Hij probeerde het uit te leggen. Hij belde op en zei dat het niet was wat ik dacht. Ik wilde niet eens met hem praten. Dat deed ik ook een hele tijd niet. Hij smeekte letterlijk. Ik bedoel, ik liet hem echt in het stof bijten.'

'Was dat je wraak?'

'Ik heb hem nooit meer vertrouwd nadien. Vanaf dat moment heb ik hem steeds op de proef gesteld.'

'Hoe?'

'Ik zorgde ervoor dat hij jaloers was. Dat is altijd mijn tactiek geweest. Als ik me kwetsbaar, jaloers voel, dan draai ik de zaken snel om en doe alsof ik iets van plan ben.'

'Ik begrijp die tactiek maar al te goed.'

'Maar ik ga te ver. Ik maak nooit echt een eind aan mijn relaties. Ik heb diverse verhoudingen gehad, die een half jaar, soms een jaar of twee duurden. Ik ben altijd degene die opstapt. Maar foto's gooi ik nooit weg. Ik blijf bevriend met ze. Ik houd ze allemaal op stal', ze lacht, 'en laat ze wachten.'

'Voor het geval Numero Uno uit de pas raakt?'

'Ik laat de huidige heer weten dat ik zeer in trek ben en "pas op, mannetje, want als het niet goed gaat, heb ik een stal vol wachtenden". Daar komt bij dat ik altijd een van die anderen kan bellen als hij besluit nog maar eens rond te kijken. Dat laat ik Nummer Een dan ook wel weten uiteraard.'

'Heb je het altijd zo gedaan?'

'Het is een leuke basis om die "tijdelijk onbeheerde" romances te hebben. Maar ik houd ermee op. Eigenlijk maakt het je huidige geliefde alleen maar kwaad. Waarom zou hij *mij* vertrouwen? Ik heb besloten dat ik eindelijk de kans moet wagen en al m'n eieren in één mandje moet doen.'

'Heb je je stoeterij al verteld dat het ditmaal menens is en tot ziens?'

'Dit is geheel nieuw voor me. Ik weet niet of ik genoeg overtuigingskracht heb,' lacht ze.

'Dus je hebt niet de hele stal vaarwel gezegd?'

'Zelfs toen ik verloofd was, droeg ik geen verlovingsring. Ik wilde niemand afschrikken. Ik vertelde nooit dat ik verloofd was.'

'Ben je ook getrouwd geweest?'

'Toen ik tweeëntwintig was, vijf jaar, maar we hebben maar twee jaar samengewoond. Ik trouwde een compleet pakket. Ik was dol op zijn ouders. Vooral op zijn vader. Ik weet niet precies waarom en op welke manier ik dol was op zijn vader. Als gezin waren ze fantastisch. Zijn moeder was heel jeugdig en we tennisten vaak met z'n vieren. Zijn vader was een prima vent, aantrekkelijk, goedgekleed en zeer populair. Ik vond het uitstekende mensen. Te meer omdat er geen stiefvaders/moeders/kinderen of sterfgevallen waren. Allemaal dezelfde achternaam. Twee ouders, twee kinderen. Alles was zo normaal. Op school voelde ik me altijd een uitzondering. Als ze het over mij hadden, was het: "O, dat is dat arme kind dat geen papa heeft," of "Dat is het meisje van wie de vader is gestorven."'

'Ik begrijp wat je bedoelt,' zeg ik. 'Ik heb precies hetzelfde meegemaakt.'

'De avond voor het huwelijk had ik het bijna niet door laten gaan. Terwijl ik het gangpad in de kerk opliep, wist ik dat het een grote vergissing was... er zouden geen kinderen komen. Een van de moeilijkste dingen van de scheiding was het verlies van mijn schoonouders.'

'Was je schoonmoeder meer je type dan je eigen moeder?'

'Ja. Ze had fantastische vrienden, zoals Jackson Pollack. Ze was agressief, afstandelijk. Zij deed alles wat ik graag zou willen doen.'

'Dus nu ga je proberen een man te vertrouwen?'

'Ik heb me jarenlang als een soort prinses gedragen. Wat ik me permitteerde, mocht hij nog niet. Ik bedoel dat hij er geen vrouwelijke kennissen op na mocht houden, terwijl ik al mijn vriendjes hield.'

'Jij weet dus alles over bezitterigheid, het hebzuchtige soort liefhebben,' zeg ik, een zuster herkenkend.

'Het wordt tijd dat ik volwassen word. We gaan samenwonen op hetzelfde adres met hetzelfde telefoonnummer... hoewel ik wel een aparte lijn voor mij privé houd en ik tennis op donderdag nog steeds met Jeff...'

Ze lacht berouwvol, schuldig, triomfantelijk.

Ik vraag me af wat Janice zou vinden van de wijsheid die ik lang geleden in een tijdschrift tegenkwam: Het beste afweermiddel tegen jaloezie is een gezond gevoel van eigenwaarde? Volgens dit principe leven we met de geruststellende wetenschap dat als we maar een hoge dunk van onszelf hebben, dan volgt na een verloren liefde altijd weer een nieuwe liefde. Verlies is niet iets waar we naar uitzien – en misschien gebeurt het ook nooit – maar als we uit ervaring weten dat geven en ontvangen van liefde geen eenmalige gebeurtenis

is, dan wordt de angst kleiner. Evenals we weten dat we weer een andere goede baan zullen vinden als de huidige niet lukt, zo weten we ook dat we weer iemand zullen vinden die van ons houdt.

Het probleem met deze logisch klinkende formulering is: waarom slaat die niet op Janice? Zij oogt, praat en handelt alsof ze alles heeft. Eigenwaarde? Haar angst is juist dat ze te veel eigendunk heeft, dat ze misschien wel te sterk en machtig is.

Toch blijkt uit het gesprek dat ze voortdurend leeft met jaloezie en afgunst. Ze wordt verteerd door de angst om in de steek te worden gelaten, ze is als de dood voor verlies, verraad, vernedering. Waarom is haar gevoel van eigenwaarde niet sterk genoeg als haar geliefde zijn hoofd omdraait om een andere vrouw na te kijken? Janice is niet te doorgronden als we geen onderscheid maken tussen waarachtige eigenwaarde en de charmante, doch misleidende nabootsing daarvan.

Eigenwaarde is een fundamenteel, diepgeworteld gevoel van eigendunk; een zelfvertrouwen dat niet zozeer is gebaseerd op een voortdurende stroom van geruststellingen of vleierijen van buitenaf als wel op het gevoel van waarde dat ons allereerst werd geschonken door de moeder en later door anderen die belangrijk waren in onze jeugd. Een gezond gevoel van eigenwaarde dient niet te worden verward met:

Zelfzuchtigheid. De zelfzuchtige heeft als baby niet de aandacht gehad die hij nodig had en moet die zelf fabriceren. Hij is niet in staat of niet bereid een realistisch beeld van zichzelf te vormen; soms speelt hij de rol van ster, soms die van toeschouwer.

Zelfzuchtige mensen willen voortdurend de aandacht van anderen. Zij zijn gepreoccupeerd met hun eigen belangrijkheid of onbelangrijkheid; ze kunnen geen spiegel voorbijlopen zonder zichzelf te bekijken en ze praten altijd over hun vrienden en zijn nooit geïnteresseerd in die van jou. Ironisch genoeg is de hypochonder, die het altijd heeft over zijn maagzweer, zijn overgewicht, het puistje op z'n neus, ook een zelfzuchtig mens. Het punt is dat de zelfzuchtige – of hij nu vertelt hoe goed en fantastisch hij is of hoe zielig en op sterven na dood – altijd de aandacht naar zich toe trekt. Men zegt vaak dat zo iemand een 'groot ego' heeft. In feite heeft zo'n persoon nauwelijks een 'ego'.

Jaloers? De zelfzuchtige, bang dat hij geen knip voor de neus waard is, denkt altijd dat hij zal verliezen als zijn geliefde ook maar een blik in de richting van een ander werpt. In een jaloerse driehoek kan hij toch niet anders dan verliezen? In zijn hart weet hij dat hij minderwaardig is.

Zelfverheffing. Een dergelijk iemand gaat een stapje verder dan zelfzuchtigheid. Zijn auto moet groter zijn, zijn huis moet het duurste zijn en zijn feesten moeten alle andere overtreffen. Hij kent alle belangrijke grootheden en is overal geweest. Voor zo iemand is het niet genoeg dat zijn vrouw van hem houdt. Hij verlangt niet alleen haar voortdurende aandacht; hij moet het absolute middelpunt van haar nimmer aflatende bewondering zijn.

Terwijl hij misschien bang is door zijn eigen opgeblazen belangrijkheid te worden meegesleurd, is hij zich vaak niet bewust van zijn arrogantie. Hanna Segal stelde het als volgt: 'Hij is er heimelijk van overtuigd dat "niemand heeft wat ik heb of even goed is als ik. Daarom heb ik geen enkele reden om afgunstig te zijn op wie dan ook." Onbewuste afgunst manifesteert zich dikwijls in dit soort arrogantie.' Om de zaak om te draaien: arrogantie is een afweermiddel tegen afgunst.

De zelfverheffer heeft de bevrediging van de infantiele almacht nooit gekend in het juiste stadium; achter zijn opschepperij gaat een honger naar die almacht schuil. Omgekeerd kan het ook zijn dat de moeder die toestand te lang heeft aangemoedigd. *Archaïsche zelfverheffing* is de technische term, die wil zeggen dat er wordt teruggegrepen naar een tijd die zo primitief en vergeten is – zo oud in de ontwikkeling – dat het woord 'archaïsch' het precies omschrijft. Jaloers? De zelfverheffer weet diep in zijn hart dat zijn overdreven eisen en aanspraken niet kloppen. Zijn archaïsche zelfverheffing is niet uitgegroeid tot een gezond gevoel van eigenwaarde. Een potentiële rivaal prikt zijn heteluchtballon heel gemakkelijk door.

In een objectieve test over eigenwaarde zou Janice ongetwijfeld zeer hoog scoren. 'Wie neemt de belangrijke beslissingen binnen de relatie?' 'Wie gaat sneller weer een nieuwe relatie aan?' 'Wie wordt er als aantrekkelijker gezien?' Enzovoort. De zelfverzekerde antwoorden van Janice zijn niet moeilijk voor te stellen. Ze zou ook niet eens liegen.

Janice heeft inderdaad een bepaald gevoel van eigenwaarde, maar dat is aangeleerd. Ze heeft er hard voor gewerkt: cum laude afgestudeerd, eigenares van een flat, een gezonde bankrekening, een aantrekkelijk uiterlijk, mannen om haar heen. Het probleem is dat al deze zaken moeten goedmaken wat ze in haar eerste vormende levensjaren heeft gemist.

Janice zet met recht een vraagteken bij haar zelfverzekerdheid en vraagt zich af of het eigenlijk geen 'verbeelding' is. Verbeelding is een andere manier om te zeggen dat ze misschien wel zelfzuchtig of zelfverheffend is.

Hoe zou het anders komen dat het gevoel van eigenwaarde dat ze beweert te hebben haar geen geestelijke rust schenkt? 'Ik word er doodmoe van!' zegt ze over haar manoeuvres en manipulaties, met haar stoeterij van mannen en haar onvermogen om werk te delegeren. Zelfs als ze wint – de macht in handen heeft – verliest ze. De mannen in haar leven worden boos en vertrouwen haar niet, omdat ze voelen dat er kapers op de kust zijn. Zelfs als ze haar wel vertrouwen, heeft ze geen rust. Ze is er nooit zeker van of ze haar pogingen om de touwtjes in handen te houden hebben doorzien. Natuurlijk zullen ze haar verlaten! Zelf zou ze nooit bij zo iemand blijven.

Hanna Segal: 'Als je al je eigenwaarde hebt geïnvesteerd in het bezitten van een ander en niet in je eigen identiteitsgevoel, dan verlies je alle controle als je de ander verliest. Onzekere mensen moeten overheersen. Als je niet in

staat bent je woede, je jaloezie en je afgunst te beheersen, dan moet je om die gevoelens te onderdrukken en om niet te exploderen alles en iedereen in je omgeving beheersen.'

Janice zoekt de liefde maar stelt zulke onrealistische voorwaarden dat ten slotte alles wordt bedorven. Ze behoudt zichzelf het aanmatigende recht voor om er zoveel bewonderaars op na te houden als haar goeddunkt, maar iedere man mag slechts haar 'zien'. Haar gevoel van eigenwaarde blijft slechts intact zolang alle ogen op haar zijn gericht.

Neem bijvoorbeeld haar idee dat ze door de locatie van een restaurant te veranderen kan bepalen welke vrouwen hij ziet. Janice gaat daar niet heen voor het eten. Zij is de heldin in een geheim toneelstukje. 'Spiegeltje, spiegeltje aan de wand, wie is de schoonste in het land?' De gerant, de serveerster, de andere gasten – hebben in haar ogen allemaal een mening over haar.

Is dat geen bewuste poging om het toeval zelf te beheersen? Janice is niet tevreden met het feit dat ze een aantrekkelijke vrouw is. Zij moet de mooiste vrouw in de omgeving, in de hele wereld zijn. Zij speelt voortdurend toneel. 'Vermoeiend,' inderdaad. De zelfzuchtigen hebben weinig energie voor anderen. De mooie kleren, haar lange rode haar, het schitterende appartement, vakanties op de Bahama's – alles is gericht op aandacht trekken omdat ze haar eigen ik niet als waardevol ziet. Vroeg of laat komt er natuurlijk een andere aantrekkelijke vrouw op wie haar geliefde zijn oog laat vallen. Janice noemt de woede die daaruit voortvloeit 'jaloezie'. Het is woede en vernedering om het feit dat niet alle ogen op haar zijn gericht. 'Als hij tevreden is met mij, waarom zou hij dan naar een ander kijken?'

Voor iemand als Janice die zich oppermachtig waant, was het gedrag van haar studievriendje een onwelkome dosis realiteit. Wat zij vraagt is onredelijk en eenzijdig, het soort dubbele moraal dat slechts wordt gerechtvaardigd door de opvatting dat zij een 'prinses' is voor wie de normale regels niet gelden. Uit het feit dat hij met een ander meisje zat te praten blijkt dat hij het oneens was met haar opgeblazen mening. Ze zegt dat ze hem in het gezicht sloeg omdat ze jaloezers was. Een betere verklaring is wellicht dat ze hem strafte, niet omdat ze bang was hem te verliezen, maar omdat hij door haar zelfverheffende schild heen prikte. Hij had Hare Koninklijke Hoogheid vernederd en de prinses nam wraak: 'Ik liet hem in het stof bijten.'

Die vernedering van een man die ze beweert lief te hebben, zet vraagtekens bij de gangbare misvatting wat betreft jaloezie. Jaloezie is niet per definitie een teken van liefde. Het kan ook een duidelijk bewijs van gebrek aan vertrouwen zijn, een bewijs van oppervlakkige genegenheid. Alleen in romances, romans en tv-series wordt jaloezie altijd als een teken van ware liefde beschouwd.

Voor de meesten van ons geldt dat we soms een gevoel van eigenwaarde hebben; soms komt daar zelfzuchtigheid en zelfverheffing bij. Soms bluffen

we alleen maar, soms maken we onszelf wijs dat we het hebben, soms laat het ons in de steek als we het het meest nodig hebben. Eén ding is duidelijk: het is geen elektrisch licht dat aan of uit is.

Ook mensen met een gezond gevoel van eigenwaarde kunnen zich minder waard voelen als hun geliefde van een ander gecharmeerd is. Zij kunnen echter leven met deze kleine schommelingen en hun gevoel van eigenwaarde heeft een zekere bestendigheid. Het kenmerk van de zelfverheffer is de totale ommekeer van emoties. Hij is ofwel Rockefeller of in de bijstand.

'Ik zou me doodschamen om toe te geven dat ik jaloers ben,' zegt Janice. Het is ook een akelige, inferieure positie. Toch voelt ze het als haar geliefde medeleven toont voor zijn ex-vrouw. Janice voelt 'jaloezie' maar schaamt zich voor dat gevoel... en die jaloezie wordt extra versterkt omdat ze zich schaamt. Bij de gekwetstheid komt dan nog een gevoel van vernedering. Het gevoel van eigenwaarde daalt verder dan ooit.

Dr. Leslie Farber beschrijft dit proces in simpele doch welbespraakte termen: 'Voortvloeijsels van het (jaloerse) conflict – verlies en winst – staan buiten het karakter en zelfs buiten het gevoel van eigenwaarde (wat vernedering en daling van eigenwaarde in een jaloers persoon veroorzaakt is niet de pijn van het verlies maar de jaloezie zelf)...'. De stelling dat jaloerse mensen een gering gevoel van eigenwaarde hebben, wordt hiermee omgedraaid. Janice is niet jaloers omdat ze een gering gevoel van eigenwaarde heeft, ze *voelt weinig respect voor zichzelf omdat ze jaloers is*.

'Achterdocht' was een andere benaming voor het soort jaloezie dat niet op feiten maar op een bepaalde geestesgesteldheid was gebaseerd. In verband met Janice komt dit begrip goed van pas. Waarom zou haar vriend geen moment van medeleven voor zijn ex-vrouw mogen hebben? Omdat Janice achterdochtig is, ziet zij het als verraad. Haar prestaties in de volwassen samenleving zijn geen enkele garantie als zij in de greep van plotselinge 'aanvallen' van jaloezie verkeert. Omdat haar gevoel van eigenwaarde aangeleerd en niet aangeboren is, biedt het haar geen steun op momenten dat angst echte en/of denkbeeldige rivalen opblaast tot superieure figuren.

Jaloerse achterdocht komt meestal niet van buiten; het is de vijand die zich al binnen de poorten bevindt, bewapend met honderden speren. Een van de dodelijkste steekwapens is zelfvernedering: een verschrikkelijke bekentenis, misselijkheid van binnen. Je weet dat je geliefde gelijk heeft als hij je verlaat voor een ander. Je *bent* de mindere.

Terwijl ik probeer vast te stellen hoe wij een echt gevoel van eigenwaarde ontwikkelen en hoe wij onszelf om de tuin leiden met zelfzuchtigheid of zelfverheffing waar we niet op kunnen bouwen, denk ik dat er zowel morele als psychologische factoren meespelen. Zijn wij als volwassenen verantwoordelijk voor onze gevoelens? Voelt Janice 'schaamte' of is het een 'schuldgevoel'? Opnieuw twee woorden die voortdurend worden misbruikt.

Schaamte heeft te maken met de mening die anderen over ons hebben, het

beeld dat we de buitenwereld presenteren. Het staat in verband met vernedering. Als Janice zegt dat zij zich zou schamen om jaloezie toe te geven, bedoelt ze dat haar vriend een kleinzielig en niet bepaald nobel beeld van haar zou krijgen. Dat beeld vindt ze zelf ook verwerpelijk.

Schuldgevoel hebben we als we niet aan onze eigen verwachtingen hebben voldaan – *zelfs als niemand het weet*. Het heeft te maken met het ego-ideaal. We voelen ons bijvoorbeeld schuldig als we niet van onze ouders houden en ons daarvan bewust zijn. Janice voelt zich schuldig over haar jaloezie omdat ze daardoor moordlustige gedachten koestert jegens de persoon van wie ze houdt.

Haar jaloerse gevoelens maken haar *beschaamd en schuldig*. Geen wonder dat haar gevoel van eigenwaarde daalt.

Er dient onderscheid te worden gemaakt tussen plotselinge 'aanvallen' van een gering gevoel van eigenwaarde en een chronisch gering gevoel van eigenwaarde. Bij mensen als Janice keldert het vertrouwen omdat haar gevoel van eigenwaarde is gemengd met zelfverheffing. Meestal komt het wel weer terug omdat ze een reserve aan echte eigenwaarde achter de hand hebben; alleen de arrogantie heeft een deuk gehad. Mensen met een chronisch gering gevoel van eigenwaarde hebben om te beginnen al een lage dunk van zichzelf. Ommekeer en afwijzing zijn eenvoudig een bevestiging van datgene wat ze altijd al hadden gedacht.

Ik probeer voor mezelf een beeld te krijgen van jaloezie, de verschillende lagen en tegenstrijdigheden op een rijtje te zetten. Ik volg de diverse individuele ontwikkelingslijnen in de eerste levensjaren die leiden tot jaloezie: afgunst, verlating, separatie en in deze fase problemen met eigenwaarde. Ik vermoed – ofschoon ik nog niet alle aspecten heb onderzocht – dat deze gevoelens met elkaar in verband staan, elkaar voeden, angst toevoegen aan de woede. Er is vast een naijverige god die niet wil dat wij deze wirwar van tegenstrijdigheden begrijpen. De ambivalentie van liefde bereikt in jaloezie een hoogtepunt. Waarom vermoorden of willen we juist diegenen vermoorden van wie we het meest houden? Is de liefde van de jaloerse mens te groot?

Al vijf jaar lang draag ik het antwoord in mijn portefeuille met me mee:

'In jaloezie schuilt meer eigenliefde dan liefde.'

Die wijsheid kwam tot mij via een zgn. Chinees 'fortune cookie', een hol koekje waarin een papiertje met een spreuk is verstopt. In de taal van de psychoanalyse wil dit zeggen dat als jaloezie de kop opsteekt narcistische motieven sterker zijn dan die van de objectrelatie. Met andere woorden: jaloezie is zelfzuchtig, op het eigen ik gericht. We zijn veel meer bezig met ons eigen beledigd gevoel, onze eigen gekwetstheid en gekrenkte trots en gezichtsverlies dan met de noden van de geliefde. In het China van vandaag is misschien weinig ruimte voor romantische liefde of voor psychoanalyse, maar

de wijsheid van die spreuk uit het koekje is al heel oud. Het is tijd om eens te zien welke plaats narcistische motieven in jaloezie innemen.

Niet geheel toevallig verscheen er onlangs in het tijdschrift 'Science' een artikel over narcisme. In de gedragswereld wordt momenteel over geen onderwerp zo uitgebreid en verhit gediscussieerd als over narcisme.

'De Amerikaanse psychoanalytici menen nieuwe wegen te hebben gevonden om een grote en mogelijk groeiende groep patiënten te kunnen behandelen,' zo begint het artikel, 'mensen met problemen welke via de traditionele analyse onoplosbaar schenen: de vreugdeloze mannen en vrouwen die niet in staat zijn tot liefhebben, maar hun leven lang wanhopig bewondering zoeken als tegenwicht tegen hun innerlijke leegheid.'

Het artikel gaat verder: 'Deze mensen lijden aan wat tegenwoordig wordt genoemd "een narcistische persoonlijkheidsstoornis", waarbij zowel zelfhaat als zelfliefde een rol speelt. Deze mensen hebben een overmatig gevoel van belangrijkheid en uniekheid en reageren met woede of diepe vernedering als hun superioriteit niet wordt erkend.'

Rechts van het artikel bevond zich een kader met vijf gevaarsignalen: TEKENEN VAN NARCISTISCHE PERSOONLIJKHEIDSSTOORNIS. Met een beklemmend gevoel om het hart las ik:

- Een overmatig gevoel van belangrijkheid en uniekheid.
- Steeds terugkerende fantasieën over grenzeloos succes, macht, briljantheid, schoonheid of ideale liefde.
- Hunkering naar voortdurende aandacht en bewondering.
- Gevoelens van woede, vernedering, minderwaardigheid, schaamte, leegte of hautaine onverschilligheid als reactie op kritiek of nederlaag.
- Ten minste één van de volgende punten:
 - a) Voorkeursbehandeling – het verwachten van speciale gunsten.
 - b) Uitbuiting – misbruik maken van anderen en geen rekening houden met de rechten van anderen.
 - c) Schommelen tussen extreme over-idealiserende en devaluatie van anderen.
 - d) Gebrek aan inlevingsvermogen – onvermogen tot het herkennen van de gevoelens van anderen.

Ik heb voldoende punten aangekruist om als patiënt te kunnen worden aangemerkt. Ik bel een bevriende therapeute op en vertel haar wat er in het kader stond. 'Dat heeft veel van een gestoorde persoonlijkheid weg als je het mij vraagt,' zegt ze.

Toen ik met een stel vrienden in een taxi zat, noemde ik het lijstje nog eens op. 'Lieve hemel,' riep men geamuseerd in koor, 'dat ben ik!'

'Ik ook!' riep de taxichauffeur. 'Ik ben het hele lijstje afgegaan en heb het hele verdomde blad het raam uitgesmeten.'

Daarna belde ik Robertiello en vroeg naar zijn score. Ook hij had de meeste punten aangekruist. 'Maar ik houd niet van dit soort diagnostische categorieën die als absoluut gelden,' zegt hij. 'Al dat geklets over "schizofrene grensgevallen" en "narcistische persoonlijkheidsstoornissen" – het lijkt wel een dierenpark. Jij en ik horen niet thuis in die diagnostische categorie, maar we bezitten wel een aantal van de genoemde eigenschappen. Dus zetten we overal kruisjes bij en denken dat er iets volledig mis met ons is.'

'Ons gevoel van eigenwaarde suist naar beneden,' zeg ik.

'Maar de mensen met een sterk afweermechanisme leunen nu tevreden achterover en zeggen: "Ik heb maar twee van de punten aangekruist, dus met mij is alles in orde." De werkelijkheid is dat zij een hoge prijs betalen voor het feit dat zij niet zo openlijk narcistisch zijn als jij en ik. Hoor mij nu – ik begin door mijn afweermechanismen heen te breken. Ik ben zo gedeprimeerd...'

'Je afweer tegen afgunst?' Ik kan mijn oren niet geloven.

'Ik heb gelezen, het een en ander geschreven en veel over dit onderwerp met patiënten doorgewerkt... Waarom kom je nooit meer? Ik heb je in geen zes maanden gesproken...'

In de traditionele psychoanalytische denkwijze werd iedere vorm van narcisme bestempeld als pathologisch, een terugval tot een infantiele ontwikkelingsfase. Het woord is ontleend aan een oude Griekse mythe waarin de schone Narcissus verliefd wordt op zijn eigen spiegelbeeld. Hij is zo gefascineerd door zijn eigen beeltenis dat hij niet meer beweegt en sterft.

De narcist is zo verrukt van zichzelf dat hij geen emotie of energie voor een ander meer over heeft. In psychoanalytische termen is narcisme niet per definitie een negatieve eigenschap. Voor Freud was narcisme de investering van libido in de eigen persoon, het zelf, zoals bij de pasgeborene, die geen onderscheid maakt tussen het eigen lichaam en de buitenwereld, en een ander die het vertrek binnenkomt niet opmerkt. De narcist handhaaft de obsessieve zelfliefde als hij volwassen is.

'Men is het erover eens dat narcisme een definitieve vorm aanneemt in het derde of vierde levensjaar,' zegt dr. Aaron Esman in het hierboven geciteerde artikel. 'Als een stoornis zijn oorsprong heeft in een vroege ontwikkelingsfase is deze moeilijk te behandelen en bovendien is behandeling zeer tijdrovend.'

In hetzelfde artikel beschrijft dr. James F. Masterson de nieuwe visie van psychiaters over deze stoornis. Masterson vertelt het verhaal van een 'briljant wetenschappelijk onderzoeker die volkomen uit het veld geslagen was toen een promotie aan zijn neus voorbijging en zo mogelijk nog meer verbijsterd toen hij ontdekte dat hij was gepasseerd omdat zijn relatie met zijn collegae slecht was.

'Toen deze man zich verslagen tot zijn collegae en zijn gezin wendde, was hij geschokt te horen dat zij het met de beslissing van zijn baas eens waren. Voor zulke narcisten bestaan mensen op dezelfde manier als hamburgers –

voor hun genoegen... Ze zijn charmant en doen hun best om te laten zien hoe geweldig ze wel zijn, maar zodra je blijk hebt gegeven van bewondering, laten ze je vallen als een baksteen.'

De Don Juans van de spiegel. Als ze een glimp van bewondering in je ogen hebben opgemerkt, zijn ze al op weg om nieuwe werelden te veroveren.

Er zijn veel prominenten onder degenen die onderzoek hebben verricht naar de wortels en functies van narcisme. Iemand die ik zeer bewonder is dr. Heinz Kohut. Kohut is degene die de diagnostische term 'narcistische persoonlijkheidsstoornis' lanceerde. Kohut en zijn volgelingen gaan ervan uit dat er 'goed' en 'slecht' narcisme bestaat.

Vanuit deze visie is narcisme in een vroege ontwikkelingsfase even natuurlijk als ademen, een noodzakelijke stap bij het opbouwen van eigenwaarde – een stevige steunpilaar in de strijd tegen jaloezie. Belangrijk is dat onze narcistische behoeften in een vroeg stadium worden bevredigd. Om een 'gezond narcisme' te ontwikkelen zijn twee belangrijke stappen vereist. Een eerste vereiste is een moeder die je bewondert en koestert, de tweede stap is de idealisering en introjectie van de goede eigenschappen die we bewonderen in andere mensen die ons liefhebben.

Na de symbiose, de versmelting met de moeder, volgt de separatie, het zich losmaken van de moeder en vervolgens de idealisering en de introjectie van anderen buiten de moeder. Het kind idealiseert de mensen die het bewondert en identificeert zich met hen. Deze mensen maken deel uit van zijn groeiend gevoel van eigenwaarde.

Klein en Kohut spreken beiden over idealisering, maar bedoelen elk bijna het tegenovergestelde.

Voor Klein wil het begrip zeggen dat we mensen idealiseren om ze buiten te sluiten. Idealisering, zegt zij, is een afweermiddel tegen afgunst, een proces waarin we mensen op een zo hoog voetstuk zetten dat ze niets meer met ons te maken hebben. Voor Kohut daarentegen betekent idealisering het naar binnen halen van mensen, een identificatiemodel waarnaar wij trachten te leven.

Waarom moeten we volgens Kohut mensen idealiseren om hun voorbeeld na te leven? Misschien is de eerste verklaring de heldenverering. Kinderen zoeken naar helden.

'Vind je mij lief?' vraagt een kind van drie. 'Waarom?'

Het kind doet precies wat wij volgens Kohut ons leven lang doen. De wetenschap waarom mensen ons aardig vinden versnelt het introjectieproces. Het kind heeft er behoefte aan de persoon die hij bewondert hardop te horen zeggen wat hij graag wil horen: dat hij moedig, knap, aantrekkelijk is. Het zelfbeeld van het kind wordt versterkt als hij zijn goede eigenschappen bevestigd krijgt uit de mond van zijn held.

Niet iedereen is zo fortuinlijk om de juiste volgorde in de ontwikkeling te ervaren. Het is weliswaar de ideale situatie, maar er zijn mensen, bewonderenswaardige mensen, die de eerste stap hebben gemist. Misschien was hun

moeder ziek, afwezig, niet moederlijk of gewoon te druk, wat de reden ook moge zijn geweest, de bewonderende aandacht van de moeder was er niet. In een dergelijke situatie kan een liefdevolle vader die als identificatiemodel fungeert de redder in nood zijn, of een ouder broertje of zusje – of jaren later een fantastische onderwijzer op school. Die tweede stap biedt een tweede kans. Zoals Freud zei: het leven zelf is dikwijls de beste therapeut.

‘Ik ben altijd bang geweest dat ik net zo zou worden als mijn vader,’ zegt een tweeënveertigjarige burgemeester van een klein stadje. ‘Ik kan me herinneren dat ik als kind vond dat mijn ouders zich anders gedroegen dan de ouders van vriendjes. Ze gingen elke avond uit en als ze thuiskwamen maakten ze vreselijke ruzies. Mijn vader had naar mijn idee een soort Errol Flynn-syndroom. Hij was een playboy, dol op drinken en gokken, een beetje te veel. Op de avond van mijn tiende verjaardag werd er op de deur gebonsd. Politie. Er werd beslag gelegd op ons huis.’

‘Dat moet iets vreselijks zijn geweest,’ zeg ik.

‘Het was zo’n vernedering, een emotie die ik niet kan verdragen. Ik probeer me altijd en in alles te beheersen. Zelfs als ik uitglijd in de sneeuw en iemand probeert me te helpen, dan duw ik die persoon weg. Ik ben een voorzichtige drinker, ik laat mezelf nooit gaan. Ik ben als de dood dat ik de genen van mijn vader heb en neiging tot verslaving heb. Ik kijk heel lang de kat uit de boom voordat ik intiem word met mensen. En eigenlijk houd ik van intieme contacten.’

‘Van wie hebt u dat?’

‘Van mijn grootmoeder. Mijn grootmoeder hield echt van me. Mijn ouders – met name mijn moeder – waren erg bezitterig in alle opzichten. “Wanneer is het nu eens genoeg?” zei mijn vader altijd. Bij mijn grootmoeder was het juist genieten van de simpele dingen in het leven. Zij is een fantastisch mens die mijn geluk zo mogelijk nog belangrijker vindt dan haar eigen geluk. Niemand anders heeft me ooit dat gevoel gegeven.

‘Onlangs vertelde mijn moeder me dat de reden waarom ik me zo verwaarloosd voelde was dat zij meer van mij hield dan van mijn broers en zusters samen. Ze durfde dat niet te laten blijken omdat de anderen anders jaloers zouden zijn. Ze zei: “Je mag het hun nooit vertellen.”’

‘Gelooft u haar?’

‘Ik heb nu vrede met de manier waarop mijn ouders zich gedroegen. Maar als ik vakantie heb, ga ik naar mijn grootmoeder. Zij is degene die ik bewonder, zij is degene op wie ik tracht te lijken. Niet alleen omdat ze van me hield... maar haar waarden. Zelfs als kind wist ik dat zij een beter mens was dan mijn ouders.’

Als onze helden onze genegenheid beantwoorden wordt het proces van idealisering/introjectie versneld. Voor dit soort wederkerige bewondering is het nodig dat de moeder haar exclusieve rechten op de liefde van het kind

opgeeft. Ik wil daar nog eens de nadruk op leggen. Al eerder heb ik gezegd dat wij de rol van de moeder graag in termen van verantwoordelijkheid en opoffering zien. We vergeten daarbij dat het ook een machtsrol is. In een tijd dat zoveel rollen op zoveel vrouwen van toepassing zijn, zijn vrouwen misschien niet bereid de rol op te geven die haar letterlijk en figuurlijk op het lijf geschreven is.

De onbaatzuchtige moeder die haar kind aanmoedigt anderen buiten haarzelf lief te hebben is een van de mooiste voorbeelden van menselijke grootmoedigheid. Jammer genoeg zijn ouders niet altijd even verheugd over de band van hun kinderen met anderen.

'Ik herinner me mijn eerste vakantiebaantje,' zegt een achtendertigjarige man. Hij is industrieel ontwerper in de zaak van zijn vader. 'Op een avond kwam ik thuis en vertelde mijn vader over mijn nieuwe baas. Ik prees hem niet in het bijzonder. Ik zei alleen dat het een harde werker was. Mijn vader werd boos. Ik zie het nog voor me. Hij zei niets specifiek, maar ik wist dat ik nooit meer moest praten over andere mensen voor wie ik bewondering had.'

Een fundamentele psychologische stelling is dat kinderen horen te geloven dat hun ouders volmaakt zijn, een idee dat ouders ten onrechte bevorderen. Waar halen wij als ouders de pretentie vandaan dat we overal een antwoord op hebben? Dat we hebben gefaald als het kind elders naar antwoorden zoekt? Emotionele gaven en vaardigheden die buiten het kringetje van het gezin worden geleerd, worden als verkapte kritiek ervaren. Als het kind zijn zelfverheffing moet opgeven, moeten de ouders dat ook.

Waar halen kinderen die fantastische ooms en tantes en grootouders vandaan? Wij leven niet meer op die manier. Steeds meer kinderen hebben niet eens twee ouders en in veel éénoudergezinnen werkt die ouder buitenshuis. Als Kohut gelijk heeft – en ik denk van wel – dan moeten kinderen juist worden aangemoedigd om helden buiten het gezin te vinden. Kinderen moeten er zeker van kunnen zijn dat als ze thuiskomen met glorielijdingen over de reuzen 'daar buiten' – coaches, onderwijzers, ouders van andere kinderen – hun ontdekkingen met enthousiasme en grootmoedigheid worden verwelkomd.

Als het kind voelt dat zijn affectie en bewondering voor anderen door zijn ouders als verraad wordt ervaren, dan wordt de groei van zijn gevoel van eigenwaarde geremd. Het kind moet zich op zijn weg gesteund weten door liefde. Hij heeft niets aan verwijtende opmerkingen als: 'Waar heb je dat in vredesnaam geleerd?' Een kind dat wordt geprezen om zijn leergierigheid, gaat op zoek naar meer.

Als we niet weten wie als identificatiemodel voor ons heeft gediend, zijn we afgesneden van een gevoel van dankbaarheid. Ik ging er altijd van uit dat we die mensen 'waren vergeten' omdat we wilden laten zien dat we het zelf wel afkonden. 'Niemand heeft mij geholpen. Ik heb het allemaal zelf gedaan.' Zou er bij een gevoel van trots over wat we hebben bereikt geen ruimte

kunnen zijn voor dankbaarheid jegens degenen die ons zoveel hebben gegeven? Zou dat geen betere oefening voor de realiteit zijn?

Kohut zegt dat het nooit te laat is om ons gevoel van eigenwaarde op te vijzelen. Er zijn twee psychologische redenen waarom de meeste mensen dit niet doen. Sommige mensen die terughoudendheid betrachten zijn bang om op te vallen, bang om te schitteren. Deze mensen worden 'bescheiden' of 'verlegen' genoemd. Wellicht hebben ze ooit getracht bijval en bewondering te oogsten en de kous op de kop gekregen. Vernedering was hun deel.

'Houd op met die vertoning!' roept moeder plotseling als we haar lievelingsliedje op de piano spelen. Toen we klein waren moesten we altijd piano spelen als er bezoek was. Er was een tijd dat ze genoot van de aandacht die haar kind ontving en dit als een compliment voor zichzelf beschouwde. Op welk punt is ze daarmee gestopt en begonnen haar kind 'bescheidenheid' bij te brengen?

Er rust een cultureel taboe op opschepperij en het vissen naar complimentjes. Eén van de ergste verwijten die een kind kan krijgen is: 'Je bent een opschepper.' Waar halen kinderen dit soort dodelijke kritiek anders vandaan dan van hun ouders of andere volwassenen? Op welk merkwaardig moment in de ontwikkeling werd groter/slimmer/mooier worden plotseling een 'slecht' middel om aandacht te trekken in plaats van een 'goede' prestatie?

Robertiello zegt dat hij tot de eerste groep behoort – degenen die bang zijn om te schitteren. Het gevolg is dat hij teruggetrokken leeft en nooit geld aan zichzelf besteedt. Zelfs de manier waarop hij praat is monotoon, alsof hij de helderheid van de dingen die hij zegt wil verbergen.

Volgens Robertiello behoor ik tot de tweede groep – tot de extraverten, de exhibitionisten die dansend door het leven gaan. Helaas verschaft het ons weinig gevoel van eigenwaarde. Als het applaus begint, worden we niet warm van binnen. Het is alsof het is bedoeld voor iemand die achter ons staat. Desalniettemin blijven we dansen. Zoals Janice al opmerkte, de behoefte aan voortdurende aandacht is 'zeer vermoeiend'.

Deze narcistische gespannenheid is eveneens te herleiden tot de kinderjaren. Als we als baby niet worden bewonderd, als onze uniekheid niet wordt erkend door middel van de glimlach in de ogen van moeder, dan blijven we ons leven lang op grote schaal naar bevrediging zoeken. Omgekeerd geldt dat als we een te toegeeflijke moeder hebben die ons niet bijbrengt dat we niet het middelpunt van het universum zijn, wij opgroeien met de verwachting dat iedereen ons ziet zoals moeder ons zag.

Volwassenen die zijn behept met dit soort archaïsche zelfverheffing worden geplaagd door de angst controle te verliezen als ze geloven in de loftuitingen en het applaus. De angst voor vernedering weerhoudt ons ervan de erkenning waarvoor we zo hard hebben gewerkt te aanvaarden. Ons gevoel van eigenwaarde wordt niet groter, in plaats daarvan beginnen we te lijden aan groothedswaan.

Vijf jaar geleden wist ik niet waarom ik die Chinese spreuk niet kon weggooien – ‘In jaloezie schuilt meer eigenliefde dan liefde’ – als ik die tegenkwam in mijn portefeuille. Ik dacht dat ik afgunstig en jaloers was omdat ik een slecht mens was. Hoewel ik een tamelijk hoge dunk van mezelf had en een sterk gevoel van eigenwaarde, bleef ik ergens in mijn achterhoofd toch de ‘slechte Nancy’. Vreugde over een compliment was altijd maar van korte duur. De lof ging aan me voorbij omdat de slechte Nancy het niet verdiende.

Het zijn de talloze gesprekken met psychiaters, het lezen van mensen als Leslie Farber, Kierkegaard, Willard Gaylin, de wijsheid van de Chinese spreuk uit het koekje en vooral mijn poging om Klein en Kohut te doorvorsen, die mij hebben leren inzien dat ik op Janice lijk: 1) Ik zorg ervoor dat ik afhankelijk ben om mezelf te beschermen tegen afgunst van anderen (Klein) en 2) Ik beperk mijn vreugde in het leven omdat ik bang ben een zelfverheffer te zullen worden als ik echt in mijn eigen succes zou geloven (Kohut). Ik zou dan geen bewondering oogsten, maar mezelf belachelijk maken.

Als anderen mij zouden zien als sterk en machtig, zoals ik mezelf soms heimelijk zag, zouden ze me haten. Aangezien een realistischer deel van mezelf vermoedde dat mijn macht aangeleerd en frauduleus was, zou hun haat me raken. Hun haat zou dodelijk voor me zijn.

Ik herinner me flarden van een droom die ik vannacht heb gedroomd.

Zoals gewoonlijk bevind ik me in een hotel of een groot huis waar veel mensen wonen. Het zijn allemaal paren, hand in hand, behalve ik. Ik loop alleen rond, sta erbuiten; ik sta in deuropeningen te kijken naar het geluk van anderen.

Het beeld verandert. Tot mijn verbazing sta ik in een vertrek en ontwaar een van de zusters van mijn moeder. Ik herken haar bijna niet. Ze heeft haar haar heel kort geknipt en geblondeerd (net als ik ongeveer een maand geleden). Ze lijkt ongeveer even oud als ik. Eerlijk gezegd dacht ik even dat ik het zelf was. Ze ziet er erg gelukkig uit. Dan komt er een andere vrouw met donker haar binnen. Ze huilt hartverscheurend. Plotseling haalt ze een borst te voorschijn die heel groot en gezwollen is. Ze wijst naar de vreselijke littekens op haar borst, vooral rond de tepel. Het is niet duidelijk hoe ze aan die afschuwelijke verwondingen komt. Op dat moment denk ik: ‘Zijn dat afdrukken van tanden?’ Ik word zo bang dat ik wakker word.

Vanmorgen aan de ontbijttafel liet mijn rug het afweten. Ik sterf van de pijn. De arts is met vakantie, de fysiotherapeut neemt niet op. Op weg naar de acupuncturist staan de tranen me in de ogen.

De Kleiniaanse symboliek, de verminkte gewonde borst, verbindt de droom met mijn werk. Is die opgewekte blonde vrouw in de droom de vrouw die ik op dit moment zou willen zijn? Is die angstaanjagende donkere vrouw mijn vroegere ik en mijn moeder in één persoon? Is de pijn in mijn rug de

straf voor het niet-begrijpen – of juist te goed begrijpen – van de misdrijven die zij en ik hebben gepleegd en ondergaan?

Robertiello is dol op dromen. Hij heeft vroeger een cursus droomuitlegging gegeven aan het Amerikaanse instituut voor psychotherapie en psychoanalyse. Ik bel hem op en vertel hem mijn droom.

‘Dat is een belangrijke droom,’ zegt hij. ‘Het verbindt je boek met je leven,’ hiermee mijn vermoeden bevestigend.

‘Ik houd ermee op. Mijn rug doet niet meer mee, ik sterf van de pijn. Dat is me dat boek niet waard.’

‘Toen je “Mijn moeder en ik” aan het schrijven was, voelde je je net zo. Dat herinner je je misschien niet meer, maar ik wel. Dit is jouw werk, dat kun je niet zo maar opgeven. Kom bij me langs.’

‘Nee. Met jou praten over afgunst en jaloezie is hetzelfde als tegen een muur praten. Jij ontkent je gevoelens. Ik vertrouw je niet.’

‘Weet je nog dat ik je vertelde dat ik gedeprimeerd was? Een van de redenen is dat ik mijn BAP (Blanke Angelsaksische Protestantse) prinses-idee begin te begrijpen.’

‘Aha, je bent afgunstig op hun macht.’

‘Het zijn BAP’s en prinsessen en nog beeldschoon ook. Ze zijn van goede families, zitten op goede scholen. Dus is er een enorme afgunst.’

Ik lig in bed met de telefoon op m’n kussen. *Hij heeft toegegeven dat hij afgunstig is.* Dan geeft hij binnenkort ook toe dat hij jaloers is. Ik merk dat ik glimlach. Hij probeert te bedenken – ik kan hem bijna horen denken – wat hij moet zeggen om mijn vertrouwen weer te winnen.

‘Een manier om quitte te spelen is de BAP prinses vangen en doden. En zo is het ook altijd gegaan, verdorie... sinds mijn jeugd. Dat heb ik me nooit gerealiseerd tot op het moment dat wij onze gesprekken begonnen.’

Tien dagen later sta ik bij hem op de stoep.

‘Misschien moet je in dit geval mijn naam maar niet noemen,’ zegt hij vanuit zijn comfortabele stoel. ‘Ik heb fantasieën over mijn vriendin Susan. In die fantasieën doet ze het regelmatig met andere mannen.’

Robertiello en ik hebben sinds onze eerste ontmoeting regelmatig gediscussieerd over seksuele fantasieën. Nooit eerder heeft hij me een fantasie verteld die zo bol staat van jaloezie. Zou hij dat ook zo zien? Ik weet dat hij zal dichtklappen als ik het woord *jaloezie* te vroeg laat vallen. Dit is de eerste keer dat hij me vraagt iets tussen ons te houden. Tot op heden is er in zijn wereld nooit iets geweest dat te vernederend of te beschamend was om over te praten of te schrijven.

Ik speel niet voor therapeut. Waar het om gaat is dat hij de dingen hardop zegt en dat ik luister. Ik ben de prikkel, de spiegel; aan hem de taak om zichzelf beter te leren zien.

‘Ga door,’ zeg ik.

‘Ik ben er niet zeker van wat deze fantasie betekent,’ zegt hij.

'Ben jij ook aanwezig in die fantasie? Ben je toeschouwer?' Ik hoop dat ik niet te nieuwsgierig klink.

'Nee, ik ben niet aanwezig,' gaat hij enthousiast verder. 'In mijn fantasie komt er bij Susan een bezorger aan de deur; zij is zo opgewonden dat ze met hem het bed induikt. Vervolgens doet ze het ook met de postbode en met de man die de huur ophaalt. Van deze fantasie krijg ik een enorme kick.'

'Word je er niet jaloers door?'

'Integendeel. Ik vind het juist fijn om haar te zien als een seksueel bewuste, orgastische vrouw, die het met elke man die langskomt kan. Ik heb het altijd geanalyseerd als mijn manier van omgaan met schuldgevoelens uit mijn jeugd over het feit dat ik dacht dat vrouwen niet van seks hielden en dat ik zo slecht was om het ze toch te laten doen.'

'Maar als ze zelf zo staat te springen...'

'Precies. Sinds we onze gesprekken zijn begonnen, ben ik een ander element gaan zien. Een soort Kleiniaans wrokgevoel ten opzichte van de vrouw. De behoefte om haar te laten voelen dat ze niet oppermachtig is. De behoefte om wraak te nemen.'

'Ook veel boosheid, dus.'

'Ik heb er geen moeite mee om boosheid toe te geven. Voor veel mannen is boosheid nauw verbonden met seks. Ze krijgen er een erectie van. Ik realiseer me nu ook dat er veel vernedering in deze fantasie zit.'

Hij beantwoordt de liefde van Susan met een fantasie waarin zij als een hongerige stoeipoes wordt genaaid door een bezorger. 'Je misgunt haar de macht die ze heeft om je gelukkig of ongelukkig te maken,' zeg ik. 'En dus devalueer je haar.'

Hij glimlacht. 'Puur Klein,' zegt hij. 'Ik heb onze gesprekken gemist.'

De omgeving waarin Robertiello opgroeide kan men het best beschrijven als vroeg-Dickensiaans-Italiaans. Zijn moeder werd volledig overheerst door haar echtgenoot, die zo rivaliserend was dat zijn moeder niet de minste aandacht aan haar zoon schonk. Ten slotte werd de tirannieke man zijn afgunst de baas door het kind door diens grootvader te laten opvoeden. Richard is de enige man die ik ken die door zijn grootvader is opgevoed, een man die zo bemoeizuchtig was dat hij zelfs de inhoud van het potje inspecteerde in de tijd dat Richard zindelijk leerde worden.

De oude man zag in het kind dat aan zijn zorgen was toevertrouwd de mogelijkheid tot het creëren van het genie dat hij zelf graag had willen zijn. De rigoureuze maatstaven bleven niet alleen beperkt tot de zindelijkheidstraining. Richard werd in alles gedruild, ook wat zijn school betrof. Als hij slechte cijfers behaalde, kreeg hij slaag. 'Mijn grootvader zat me vierentwintig uur per dag op m'n huid. Mijn vader was wel aanwezig, maar die bekeek me niet. Hij haatte me.' Zo herinnert Robertiello zich zijn jeugd. 'Mijn vader kon me wel vermoorden.'

Geen wonder dat Robertiello gemengde gevoelens koesterde jegens 'het

blonde engeltje', het zusje dat werd geboren toen hij tweeëneenhalf was. Alleen als hij hoge cijfers haalde werd zijn recht op bestaan – en dan nog niet van harte – erkend door de drillende grootvader. Zijn zusje hoefde er alleen maar te zijn, te bestaan, om de harten van allen te winnen. Hij hield van haar, maar hij haatte haar eveneens en dat is niet zo verwonderlijk.

'Ik werd naar een chique particuliere school gestuurd. Ik voelde me net een geëmigreerde Italiaan. Ik hoorde daar niet thuis. Al die beeldschone BAP-prinsessen, die mijn afgunst en woede opwekten. Ik wilde hen vermoorden, maar tegelijkertijd wilde ik van hen houden en hoopte ik dat ze mij aardig zouden vinden. Ze waren net als mijn zusje dat ook alles had waar iedereen verrukt van was, terwijl ik niet meetelde. Wat zij allemaal niet hadden alleen omdat ze mooi en bevoorrecht waren...' Hij pauzeert even.

'Sinds ik me heb gerealiseerd hoeveel afweermiddelen ik tegen mijn afgunst heb opgericht, ben ik in staat dit te zien als een van de redenen waarom ik die BAP-prinsessen wilde strikken.'

'Ik was nog klein toen we naar het zuiden verhuisden', vertel ik, 'en toch voelde ik me altijd anders dan anderen. Ik had geen vader en ik was nog een noorderling ook. Ik hoorde daar niet thuis. Ik ben tot de conclusie gekomen dat het gevoel erbuiten te staan leidt tot enorme kwetsbaarheid en jaloezie.'

'Of tot afweerreacties,' voegt Robertiello er snel aan toe. 'Neem nu mijn laatste vriendin. Ik had haar op zo'n hoog voetstuk geplaatst dat ik haar alleen maar kon adoreren. Nu begrijp ik dat ik haar idealiseerde als afweerreactie tegen mijn afgunst.'

'Gaat dat terug tot je schooltijd met die kleine blonde prinsesjes?'

'Al vanaf de eerste klas maakte ik koninginnen van hen. Net als mijn zusje.'

'Aha, ik heb altijd geweten dat je jaloers was...'

'Niet op die prinsessen,' komt hij tussenbeide. 'Ik was afgunstig; dat is geen jaloezie. Ik was afgunstig op hun schoonheid, hun warmte, het feit dat ze alleen maar hoefden te bestaan. Ze hoefden niets te presteren, alleen maar bestaan. Het is net zoals met de vrouwen waar ik tegenwoordig mee omga. Ze zijn zo fantastisch, dat ze onbereikbaar voor me zijn; ik kan dus niet afgunstig zijn. *Idealisering*. Het klassieke Kleiniaanse voorbeeld.'

'Je beschermt hen en jezelf tegen je enorme...'

'Woede,' zegt Robertiello die viermaal getrouwd is geweest.

'Je idealiseert hen liever je leven uit...'

'Dan ze te vermoorden.'

'Alsof het een madonna is...'

'En ik ben een gewone sterveling. Maar het werkt! Hoe kun je nu woedend zijn op een heilige?'

'Is het niet zo dat je ze onbewust wilde vermoorden? Wat tenslotte in de fantasie over Susan en die bezorger tot uitdrukking komt is woede.'

Hij leidt de discussie zoals gewoonlijk naar een interessanter, ingewikkelder niveau. 'Maar ik ben om te beginnen kwaad op vrouwen! Naast al die

idealisering bestaan er tal van fantasieën over mij als Afrikaans opperhoofd. Zij is de dochter van een missionaris en ik neem haar gevangen. Ik maak haar tot mijn liefdesslavin. Door haar te devalueren behoud ik de macht.'

'Je hebt me nooit verteld dat je dat soort fantasieën had...'

'Die verborgen agenda met al mijn BAP prinsessen is er om ze terug te brengen tot mijn afmeting. Om ze te vernederen. Zoals die vieze films waar je een kwartje in de gleuf gooit...'

'Nou, nou, jij pakt ze wel van twee kanten. Je idealiseert *en* je devalueert...'

'Ik weet het, ik weet het, de ratio is ver te zoeken. Het is alleen een krankzinnig soort innerlijke logica.'

'Om terug te komen op je zusje,' zeg ik, 'volgens mij weiger je altijd om verband te leggen tussen je jaloezie en je zusje.'

'Mijn afweer tegen jaloezie,' corrigeert hij nogmaals. 'Neem nu een sultan in het Ottomaanse Rijk. Als een van zijn vrouwen hem zou bedriegen, zou hij jaloers zijn. In plaats daarvan stopt hij al zijn vrouwen in een ommuurde harem. De enige mannen die ze zien behalve hem zijn de eunuchen. Dus hij is nooit jaloers. De harem was een institutioneel afweermiddel tegen jaloezie.'

'Dus de sultan werd beschermd door de structuur van de samenleving waarin hij leefde.'

'Ja.'

'Zes maanden geleden zei je dat je bijna nooit patiënten had met problemen over afgunst of jaloezie, zeker geen mannen. Zou het zo kunnen zijn dat je selectief luisterde? Als een van je patiënten door vrije associatie aan de rand van dergelijke gevoelens belandde, gaf jij het gesprek een andere wending omdat je niets wilde horen over jaloezie en afgunst in je eigen leven.'

'Ik denk dat je gelijk hebt,' zegt hij zakelijk. 'Ik omzeilde het onderwerp altijd. Nu heb ik er dagelijks mee te maken, met steeds meer patiënten.'

'Zijn ze zich bewust van hun afgunst?'

'Mannen komen niet binnen met de mededeling dat ze afgunstig zijn. Een man zegt bijvoorbeeld dat hij gedeprimeerd of angstig is. Bij het doordringen tot het probleem – ik denk nu aan een patiënt die ik vandaag heb gezien – ben ik me er sterk van bewust dat de basiskwestie afgunst is. Dat zou ik tien jaar geleden, vijf jaar geleden niet hebben gezien.'

'Zes maanden geleden?'

'Ik herkende dat toen niet als de kern. Maar ik zie nog steeds veel meer afgunst dan jaloezie.'

'Probeer je er weer omheen te praten?'

'Ik zeg niet dat er geen verband bestaat tussen afgunst en jaloezie. Ik heb bijvoorbeeld een patiënt die zegt dat hij jaloers is op zijn vrouw. In zijn geval wil dit zeggen dat hij bang is dat ze hem zal verlaten. Hij heeft separatieproblemen en een geringe eigendunk. Ik moet hem helpen een gezonder gevoel van eigenwaarde te krijgen. Daarna kan ik hem tot zelfstandigheid aanmoedigen. Als hij meer zelfvertrouwen krijgt, een groter gevoel van eigenwaarde,

dan zal hij ook minder jaloers zijn.'

'Verlating, separatie, narcisme – zoveel van dit soort kwesties versmelten met elkaar in de eerste levensmaanden – je wordt er bijna gedeprimeerd van.'

'Ik zal je vertellen wat er – à la Kohut – gebeurt. De therapeut is de empathische maternale figuur die de patiënt nooit heeft gehad. Velen van ons beginnen thans te geloven dat het belangrijkste van alles is, van welke analytische school je ook bent, de patiënt het gevoel te geven dat er eindelijk iemand is die hem echt begrijpt. En dat ook belangrijk vindt. Op zo'n manier dat zijn correcte interpretatie van je gevoelens en gedrag het bewijs is voor volledige concentratie op jou, de patiënt, – gerichte aandacht die je van je moeder nooit hebt gekregen. De interpretatie is wellicht niet eens volledig correct, waar het om gaat is dat iemand jou belangrijk genoeg vindt om erachter te komen hoe je zo in de knoop bent geraakt.'

'Dat komt vrijwel overeen met hetgeen Hanna Segal tegen mij zei toen ik in Londen was. Zij zei dat de rol van de psychoanalyticus in de Kleiniaanse analyse correspondeert met die van de moeder. Als de moeder goed genoeg is, kan zij de destructieve projecties van het kind verdragen en bevatten en op een bepaalde manier ontgiften. Uit de reactie van de moeder maakt het kind op dat zijn afgunst niet allesoverspoelend is. Zijn kwaadaardige gevoelens zijn toch niet zo oppermachtig...'

'Op dezelfde manier ervaart de patiënt dat de arts zijn woede bevat en begrip teruggeeft,' zegt Robertiello. 'Het kind leert uiteindelijk zijn kwaadaardige gevoelens bevatten zonder de angst alles te zullen vernietigen als moeder niet aanwezig is. De patiënt die het goede van de therapeut innerlijk verwerkt en accepteert, doet hetzelfde.'

'Niet iedereen gelooft in therapie of kan het zich veroorloven of heeft er de tijd voor,' zeg ik. 'Hoe bouw je in je eentje zoveel gevoel van eigenwaarde op dat je door jaloezie niet bij elk telefoontje denkt dat je ondergang dreigt?'

'Het is moeilijk voor een volwassen mens, maar het kan wel. Het klinkt misschien simpel als ik het probeer uit te drukken in woorden.'

'Probeer het eens.'

'Ik geloof dat een volwassen mens een groter gevoel van eigenwaarde kan opbouwen als hij of zij de durf en het geluk heeft een tweepersoons interactie te scheppen die de intensiteit van de tweëenheid van de moeder/kind-relatie nabootst. Een relatie waarin je je volledig blootgeeft en afstand doet van afgunstige gevoelens ten opzichte van de macht die de ander over je heeft en ten slotte bereid bent je te onderwerpen aan het oordeel van die ander.'

'Als iemand zegt dat hij van je houdt, is dat niet genoeg?'

Hij lacht. 'Is dat ooit genoeg geweest?'

'Nee,' lach ik berouwvol.

'"Ik houd van je" klinkt heel aardig, maar het is niet specifiek genoeg, begrijp je. Om te groeien moet je iemand – of meer mensen – uitzoeken, wier opinie belangrijk is voor jou, mensen die jij bewondert. Dit dient te gebeuren

binnen een sfeer waarin je je beiden bewust bent van de ernst van de zaak. De ander laat jou weten dat hij het serieus neemt en geen leugentjes om bestwil zal vertellen. Met andere woorden, de ander reageert op je ware ik, op de kwaliteiten die je hebt en niet hebt en is bereid het risico te lopen dat je boos of teleurgesteld zult reageren op de directe benadering. Die ander moet je echt "zien". Het is geen kwestie van vragen "Vind je me niet fantastisch"? Zo werkt het niet. Als je eenmaal zo'n uitermate emotionele situatie hebt geschapen en je volledig weerloos hebt opgesteld, dan moet je vragen wat je horen wilt. Dat moet je op een heel directe wijze doen en je loopt dan het risico dat je te horen krijgt dat je je vergist wat jezelf betreft – dat je niet zo grootmoedig bent als je wel denkt, bezitteriger, niet zo aardig, wat dan ook. *Je moet het risico nemen dat je niet krijgt wat je wilt.* Met andere woorden, als je hebt gemanipuleerd om een antwoord te krijgen dat je graag wilde horen, dan heb je er niets aan. Alles wat je ten onrechte of door berekening of onverdiend krijgt...

'Ik ben door hard werken waar ik nu ben. Telt dat niet?'

'Zeg jij het maar.'

Zo'n simpel antwoord en zo midden in de roos. Mijn succes, het werk dat ik heb gedaan – niets heeft de zorg kunnen wegnemen dat er morgen misschien een eind aan komt, dat iedereen zal ontdekken dat ik in wezen egoïstisch en onaardig ben; mijn werk was niet echt goed genoeg...

'Als je archaïsche zelfverheffing niet werd bevredigd toen je nog een baby was, moet je tegen die belangrijke persoon zeggen: "Wat is er zo bewonderenswaardig in mij." Je moet dan ook geloven wat die ander je vertelt. Dat is volgens mij een tweede kans om een gevoel van eigenwaarde op te bouwen. Het gebeurt echter zelden. Jij hebt een hogere opinie over jezelf, zoals je zelf zegt, dan voordat je met schrijven begon. Maar je bent nog steeds heel kwetsbaar voor narcistische verwondingen. Je gevoel van eigenwaarde kan met één woord als een plumpudding in elkaar zakken. Het is flinterdun...'

'Het heeft altijd alles te maken gehad met de mannen in mijn leven. Het geringste vermoeden dat ik hem zal verliezen is genoeg om mij te verpletteren. Het doet er niet toe of ik op ander gebied succes heb – dat is het enige dat telt.'

'Jouw mannen zijn niet zozeer narcistische extensies als wel positieve reflectoren.'

'Positieve reflectoren? Dat klinkt als iets dat je achter op je fiets hebt.'

'Om het anders te zeggen, jij zoekt geen superster uit om je prettig te voelen. Dat is de narcistische extensie, waarbij de vrouw zich machtiger en beter voelt omdat ze haar positie aan die van haar man ontleent. Jij, Nancy, zoekt iemand die jou op een positieve manier reflecteert. Zoals een fotograaf de achtergrond zo belicht dat zijn model er beter uitspringt.'

'Om in de termen van Kohut te spreken, een "zelf-object",' zeg ik.

'De term "object-relaties" is analytisch jargon voor wat er zich afspeelt

tussen twee mensen. Een zelf-object is die andere persoon, maar iemand die geen andere betekenis heeft dan de relatie tot jouw ik. Hij is een fan, iemand die je vleit. Een zelf-object heeft geen eigen bestaansrecht, hij weerspiegelt slechts jouw goede eigenschappen. Een gelijke, iemand die je liefhebt of misschien haat, zou een "werkelijk object" zijn. Om met Kohut te spreken, het maakt niet uit wie het zelf-object is, zolang het applaus maar blijft weerklinken.'

'Ik was bezig daarover te schrijven... maar ik had geen idee dat ik het zelf was...'

Heel kalm, onverbiddelijk, gaat Robertiello verder alsof ik niet bezig ben te verdrinken in zelfverwijt: 'Jij hebt behoefte aan een man die vindt dat je het meest fantastische wezen op aarde bent. Op die manier wordt je gevoel van eigenwaarde kunstmatig opgevijseld. De mooiste van het land. Niet per se letterlijk en qua uiterlijk, maar helemaal, in alle opzichten. Maar als je ook maar het geringste vermoeden hebt dat de man die je als positieve reflector hebt uitverkoren zijn aandacht laat verslappen – is dat een geweldige dreun voor je. Niet omdat je je narcistische extensie verliest, maar omdat hij je zelf-object is. Jouw schoonheid ligt in *zijn* blik. Als hij een lage dunk van je heeft, realiseer jij je dat zijn mening slechts geleend was. Het is geen wezenlijk deel van jezelf. Zonder zijn vleiende positieve spiegel, zie je niets. *Dan heb je alles verloren*. Het verschil tussen het zijn van een narcistische extensie en de behoefte aan een positieve reflector is uitermate belangrijk. De narcistische extensie hecht zich aan een persoon die heel sterk is. Voor een positieve reflector maakt het niet uit of die rijk, arm, machtig is of niet. De positieve reflector geeft jou de illusie dat *jij* de mooiste of de machtigste bent.'

'In jouw beschrijving ben ik een echt gemeen mens. Wat een vreselijke reden om een man uit te zoeken... om de manier waarop hij jou weerspiegelt. Dus als ik hem kwijtraak, ben ik jaloers omdat...'

'Niet precies jaloers, maar wel heel bang. Jouw gevoel van eigenwaarde is niet gebaseerd op je eigen innerlijk maar op zijn reactie op jou. Jij kunt niet terugvallen op een moeder die van je hield of op de aanwezigheid van een vader die je kon idealiseren...'

'Als ik jaloers ben is dat ten dele omdat ik bang ben dat hij samen is met een ander. Daar denk ik onmiddellijk aan. En direct daarna bedenk ik hoe ik een ander moet vinden.'

'Iemand die hem vervangt. Omdat hij er meer is als reflector dan als iemand van wie je houdt, die je hoogacht en om wie je geeft. Klopt? Dat is niet eenvoudig om toe te geven.'

'Ik wist dat het zo zou eindigen: Nancy's onvermogen tot liefhebben. Ik wou dat ik in bed was blijven liggen vanmorgen. Ik denk niet dat ik nog meer briljante inzichten kan verdragen. Bovendien heb je ongelijk: mensen van wie ik heb gehouden, zijn me heel dierbaar. Je hebt misschien gelijk dat ze aanvankelijk de rol van reflector vervullen, maar uiteindelijk houd ik echt van

ze, kan het me heel veel schelen...'

'Dat neemt niet weg dat die persoon toch door een ander zelf-object kan worden vervangen.'

'Ik ben niet zoals jij, Richard. Laten we de zaken nu niet door elkaar halen. Ik ben niet degene die vier keer getrouwd is geweest. Ik vervang geen mensen.'

'Maar je denkt er wel over.'

'Als ik me bedrogen voel.'

'Als de vleiende positieve reflectie wordt verstoord.'

'Dat is altijd een eerstehulpmiddel geweest.'

'Dat is ook niet zo onlogisch. Je bevindt je in een wanhopige situatie en je grijpt het eerste het beste redmiddel.'

'Als Susan later thuiskomt, denk jij dan nooit dat ze met een andere man op stap is?'

'Dat is nu het verschil tussen mannen en vrouwen. Naarmate we langer praten, wordt het duidelijker dat mannen veel minder jaloers zijn dan vrouwen. Er is een hemelsbreed verschil. Dat heb ik altijd gezegd.'

'Je bent gek! Er is alleen niemand die je tegensprekt. De samenleving geeft mannen meer afweermiddelen tegen jaloezie...'

'Zelfs als je het in jouw woorden zegt, zelfs als je het verkapte jaloezie noemt, dan nog zijn mannen minder jaloers dan vrouwen.'

Ik ken de redenen niet, maar op een of andere manier kan hij er niet toe komen om toe te geven dat hij jaloers is. Ik wil de sfeer echter niet verstoren. 'Als iemand mij laat wachten, voel ik me in de steek gelaten en daalt mijn gevoel van eigenwaarde.'

'Jij voelt je altijd gekwetst – en jaloers – omdat je dat verheven zelfbeeld moet handhaven.'

'Ik wist dat dit eraan kwam.'

'Angst voor vernedering', zegt hij, 'heeft te maken met zelfverheffing.'

'Vertel me dan eens, als patiënt, niet als arts, wat het verband is tussen eigenwaarde en afgunst en jaloezie.'

'Ben ik de patiënt of de arts? Wie is de patiënt?'

'Jij hebt een behoorlijke dosis overdreven eigendunk.'

'Laten we nu eens beginnen met jou,' zegt hij. 'Je hebt me verteld dat je bij televisieoptredens bang bent om iets verkeerd te zeggen, dat het bandje van je jurk eraf zal scheuren, dat je je vernederd zult voelen. Je hebt een bepaald gevoel van eigenwaarde. Maar je hebt ook het gevoel dat je alles en iedereen moet verslaan en uitgeroepen dient te worden tot televisieverschijning van het jaar. Dat is nu zelfverheffing.'

'Ik krijg inderdaad een kick als ik iets goed heb gedaan. Als ik na zo'n optreden een rotplaats in een restaurant krijg, ben ik furieus. Dan ben ik nergens meer.'

'Je bent je meer bewust van je afweermiddelen dan van je zelfverheffing. Je

wacht op het applaus maar het raakt je niet wezenlijk. Daarna kleineer je jezelf. Hoe vaak heb ik je niet horen zeggen: 'Nou, zo goed was ik nu ook weer niet.'

'Ik was net aan het schrijven over Janice. Ik identificeerde mezelf niet helemaal met haar, maar wel enigszins. Zij doet dat wat ik doe, maar ik zou nooit zo ver gaan dat ik mijn vriendje een klap in zijn gezicht zou geven omdat hij met een andere vrouw zat te praten. Ik vind dat jouw denkbeelden wel op haar van toepassing zijn. Waarom vind ik dan dat ze absoluut niet op mij slaan?'

'Dat bedoel ik nu met jouw afweermiddelen. Als je kon toegeven dat je een overdreven zelfbeeld hebt, als je erom kon lachen, dan zou je er minder last van hebben. Het zou echter wel betekenen dat je je laatste stille hoop moest opgeven dat je misschien toch het middelpunt van het universum bent.'

'Omdat ik als baby geen moeder heb gehad die me adoreerde, geen vader die ik kon idealiseren en in me op kon nemen?'

'Het is voor jou niet voldoende om een alledaags, normaal gevoel van eigenwaarde te hebben. Jij moet uitblinken. Altijd. Op dat punt voel ik je verzet.'

'O ja? Nu, op dit moment?'

'Herinner je je nog dat je het over mijn verzet had toen we het over afgunst hadden? Ik voel bij jou nu dezelfde leegte.'

'Hoezo?'

'Je doet je voor als iemand van het koninklijk huis. Je kleedt je als een koningin. Je hebt een flat als een paleis...'

'Kom nou, Richard! Wat mankeert er aan een mooie flat? Ik hoef er toch geen twaalf.'

'Kijk nu eens naar die jas die je aan hebt!'

'Ben je jaloers op mijn jas?' lach ik.

'Luister even, ik denk dat we ergens komen,' zegt hij. 'Ik bedoel, als mensen een geweldig overdreven eigendunk hebben, zoals jij, dan is er veel te verliezen; als iemand mijn geliefde afpikt, nou goed, dan voel ik me gekwetst...'

'Je zou uit het raam springen.'

'Omdat ik me in de steek gelaten voel. Maar met jou is het wat anders. Als jij je man verliest, verlies je niet alleen hem maar je totale grandioze structuur.'

'Je wilt zelf zo graag bewonderd worden. Je bent te verlegen om het te zoeken, zoals ik, maar je vist er wel naar. Jij blijft in je spreekkamer zitten, waar jij de Belangrijkste Persoon bent. Je hebt je zelfs een Afrikaanse troon aangeschaft. Je doet nu precies hetzelfde als met afgunst: *ik* ben uitzinnig afgunstig, ik heb een waanzinnige eigendunk. Maar ik ben niet de zondebok die al jouw zonden draagt!'

Ik aarzel, buiten adem. Ben ik te ver gegaan? Ik zoek koortsachtig naar een

vraag. 'Die problemen met mijn rug – denk je dat die iets te maken hebben met angst om dit boek af te maken?'

'Zolang je je boeken verbindt met fantasieën waarin die boeken bewijzen dat jij de beste en de grootste bent, misschien wel.' Uit de toon waarop hij spreekt blijkt dat hij zich niet aangevallen voelt. 'Je bent niet volmaakt, Nancy. Dat is het denkbeeld dat je niet wenst op te geven.'

'Boe-oe.'

'Als je niet volmaakt bent, voel je je de slechte Nancy. Je gevoel van eigenwaarde daalt tot het nulpunt. Als je klaar bent met het boek, zul je weten wat je slechte kant is en kunnen zeggen: "Dat hoort bij mij en zo slecht is het nu ook weer niet." Elk ander mens heeft dat ook.'

'Wat bedoel je met "dat" wat zo slecht is?'

'Het primitieve deel van jezelf dat afgunstig, hebzuchtig en destructief is...'

'Toe nou, Richard,' lach ik schor.

'Toen ik je dat vijf jaar geleden vertelde was je erg overstuurd. Nu lach je bijna opgelucht. Daar moet je echt eens over nadenken, omdat dit precies is waar je 'gek van wordt,' zegt hij terwijl hij de stekker van de taperecorder eruit trekt. 'Het is tijd voor mijn groep.'

'Hé, wacht even. Ik wil nog met je praten over wat Christopher Lasch heeft geschreven. Hij beweert dat schrijven een manier is om exhibitionisme en archaïsche zelfverheffing aan te pakken en om te zetten in iets wat sociaal acceptabel is.'

'Precies. Zelfs al sterf je van de pijn in je rug, dat boek moet af. Op de lange duur wordt je pijn minder, zowel lichamelijk als emotioneel.'

'Omdat ik een beter inzicht krijg en mijn narcistische behoeften worden bevredigd?'

'Maar dan op de juiste wijze,' zegt hij. 'O, dit past precies bij wat Hanna Segal heeft geschreven.' Hij wordt enthousiast. 'Zij zegt dat het verschil tussen kunst en mooie plaatjes is dat ware kunst de essentie van het destructieve, het thanatonische element bevat...'

'...de aloude doodsdrijf.'

'Ja. Dat is precies waar je over schrijft – al die afschrikwekkende monsters. Het is jouw taak om je boek zo te construeren dat mensen hun afgunst en destructiviteit onder ogen durven zien en op die manier betere mensen worden. Mensen die kunnen liefhebben.'

'De visie van Segal over kunst loopt eigenlijk parallel met de afgunst/schuldgevoel/reparatie/dankbaarheid-cyclus van Klein.'

'Creativiteit ontketent het destructieve deel van de kunstenaar. Hij laat oude denkbeelden, oude manieren van zien en denken, oude normen vallen...'

'Oude neurotische afweermechanismen...'

'Ja. Dat is het moment waarop het creatieve deel van de kunstenaar in het spel komt en de reparatie begint. Dan ontstaat het kunstwerk.'

‘Ik moet dus sterven voor mijn boek af is?’

‘Jij moet het narcistische, hebzuchtige kind in jezelf de baas worden. Maar dat is trouwens het deel van jezelf waar je toch al niet mee wilt leven. Dat is wat je tot schrijven heeft gedreven.’

‘Dood en wederopstanding?’

‘Maken we een afspraak voor een volgend gesprek?’

‘Een, twee, drie, opstaan,’ zeg ik behendig op mijn zij rollend zoals ik van de fysiotherapeut heb geleerd.

Robertiello bekijkt me bezorgd, niet vanwege de pijn in mijn rug, maar vanwege mijn aarzeling om verder te gaan met mijn boek.

‘Ik heb binnenkort een afspraak met m’n accountant om te horen welke financiële consequenties het heeft als ik ophoud met dit boek.’

‘Maar het is zo’n fascinerend onderwerp. Je zou een substantiële bijdrage leveren...’

‘Maar ik voelde me voorheen een stuk gelukkiger.’

‘Ik vond onze gesprekken heerlijk. Het lijkt wel een complete analyse.’

‘Kan ik die in rekening brengen?’

‘...zoveel dingen die ik heb ontkend en genegeerd...’

‘Als ik verder zou gaan, zou je je dan weer terugtrekken? Begin je dan weer met ontkenning?’

‘Je kent me toch – ik ga tot de bodem; de onderste steen zal boven komen.’

‘Je zou die eerste bandopnamen eens moeten horen: ontkenning, ontkenning en nog eens ontkenning. Jij bent een van mijn interessantste gevallen, dokter.’

‘Zal ik het boek dan schrijven?’

‘Nee!’

‘Tot maandag dan?’ zegt hij terwijl hij de deur voor me openhoudt.

‘Je hebt wel wat belastende dingen over jezelf gezegd, maar maak je geen zorgen, ik zal je naam niet noemen.’

‘O, je mag mijn naam best noemen, iedereen mag weten dat ik het ben.’

‘Ik noem je naam ook als het om de briljante, wijze analyticus gaat. Maar als Richard, het kleine boze jongetje aan het woord is...’

‘Dat ben ik ook,’ zegt hij, ‘noem mijn naam maar gewoon.’

Ik lach en geef hem een zoen boven zijn baard. Ik sta al op straat als ik merk dat ik nog steeds het briefje in mijn hand heb waarop ik heb geschreven: zorg dat hij over zijn zusje praat, het zusje dat is gestorven, degene op wie hij zo jaloers was.

5. De memoires van een jaloerse vrouw

Herinnert u zich Jack nog? Die man die jaloezie uit zijn leven wilde bannen?

Hoe hij en ik grote hoogten bereikten en in een diep dal terechtkwamen, zie ik vandaag heel anders dan toen. Ik wil het verhaal afmaken. Aan die periode met hem ontleen ik mijn bekwaamheid tot het schrijven van dit boek.

De naam van de man met wie ik toen een verhouding had, heb ik nooit genoemd. Dat verbaast me niets omdat ik me schaam voor het feit dat ik van zo'n dwaas heb gehouden. Zijn naam is afkomstig van de Engelse adel. Laten wij hem voor de vorm maar Nobel noemen. Hij was echt dom.

Waarom kijken we steeds achterom op de weg naar volwassenheid? Waarom laten we die mensen, die ons vroeger al niet wilden, niet gewoon gaan? Waarom verspillen we zoveel tijd aan dit soort mensen om vervolgens tot de conclusie te komen dat we niets aan hen hebben? Geen wonder dat zo weinig mensen echt volwassen zijn.

Nobel was er niet helemaal voor niets. Omdat hij in mijn leven was, kon ik Jack leren kennen en kon Jack verliefd worden op de zelfverzekerde Nancy die ik pretendeerde te zijn. Zolang ik Nobel had, kon ik die andere vrouw van Jack aan. Tijdens een weekend kwam er een naar einde aan de verhouding tussen Nobel en mij.

We waren in zijn huis en zijn vier kinderen waren er voor het weekend. Zijn ex-vrouw had al het meubilair meegenomen, behalve de bedden en een gemakkelijke stoel. De kinderen waren dol op dit mausoleum, waarschijnlijk omdat zij het zich voorstelden zoals het er vroeger had uitgezien. Meestal bracht Nobel me na het liefdesspel naar vrienden van hem waar ik bleef slapen. 's Morgens kwam hij zijn Maagd dan weer ophalen. Voor de ogen van de gastheer en gastvrouw werd dan het toneelstukje van de Kuise Hereniging opgevoerd. Die laatste avond hoefde mijn reputatie niet langer te worden beschermd; omdat hij mijn madonna-imago niet meer nodig had, mocht de hoer de hele nacht in zijn bed doorbrengen.

Nobel had een flat in de stad genomen. Omdat hij nooit als vrijgezel had geleefd, wist hij geen raad met de stad en met zijn 'vrijheid'. Hij voelde zich het best op z'n gemak tussen zijn getrouwde vrienden in de dure buitenwijken. Een manier van leven die ik dacht te hebben opgegeven. Maar ik liet me die weekenden aanleunen en probeerde sociaal te zijn en weer de vrouw

te worden die ik was voordat ik alleen ging wonen. Op een of andere rare gecompliceerde manier wilde ik laten zien dat ik te voorschijn zou komen met de man van wie mijn moeder altijd had gedroomd.

Ik was de enige ongetrouwde vrouw in zijn vriendenkring en bovendien de jongste. Een spannend nieuwtje voor de heren en een bedreiging voor de dames. Het vertrek van zijn vrouw had Nobel vernederd. Door mijn aanwezigheid werd zijn mannelijkheid weer bevestigd. De vrouw van zijn beste vriend probeerde hem te verleiden: 'Ik heb zin in je' had ze die laatste avond op een briefje geschreven. Nobel zou nooit een vriendschap met een man verstoren; de band van mannen onder elkaar was heilig voor hem. Maar hij was kwaad op vrouwen om wat zij hem hadden aangedaan; hij had het briefje op het nachtkastje gelegd, zodat ik het kon zien. Ik luisterde naar zijn regelmatige ademhaling en vroeg me af of zijn wraak nu compleet was.

's Morgens hing het afscheid als een dreiging in het lege huis. De kinderen leken het te voelen. Het jongste kind zat huilend op de keukenvloer een pindakaaspot leeg te likken. Alleen de dochter reageerde op de opgewekte pogingen van haar vader om ons enthousiast te maken voor het programma van die dag.

'Ben ik je Julia?' plaagde ze, terwijl ze om zijn nek hing. Ik ging weg; dan had ze hem voor zichzelf. Ik geloof niet dat ik er meer achter zocht dan er was. De reactie van de kinderen was eerlijk in vergelijking met die van ons. Zij stonden nog dicht bij hun emoties en hadden geen corrupte, volwassen afweermiddelen zoals wij. Hun antennes pikten zuiver gevoel op en dat weerkaatsten ze.

Nobel had een zoon op wie ik dol was. Hij was negen en de oudste. De anderen lieten zich knuffelen en omarmen, maar hij begon altijd te gillen en maakte dat hij wegkwam als ik een hand naar hem uitstak. Hij wist wel dat ik om hem het meest gaf. We deden wedstrijdje en stoeiden in de sneeuw en tijdens boswandelingen vertelde ik hem verhaaltjes. Maar ook als hij tegen me aanleunde tijdens het voorlezen en ook maar even het gevoel had dat ik hem wilde knuffelen, sprong hij op en riep: 'Geen gezoen!'

Ik had het joch de hele ochtend niet gezien. Er ging om tien uur een trein naar de stad en ik was vastbesloten die te halen. Terwijl ik de ontbijtborden stond af te wassen, babbelde Nobel maar door. Het was toch zonde om zo'n mooie dag in de stad door te brengen. Hij deed net of mijn vertrek een plotselinge wijziging van de plannen was, terwijl we allebei wisten dat het een definitief afscheid was.

Maar het joch dat zich zo verzette tegen de liefkozingen van vrouwen wist precies wat er gaande was. Plotseling stond hij naast me en zocht mijn hand. Hij trok me mee naar buiten. 'Ik spaar m'n zakgeld op', zei hij, 'en als ik genoeg heb gaan we samen eten.' Daarna sloeg hij zijn armen heel stevig om me heen en ik boog me voorover en omarmde hem ook.

Ik heb me later wel afgevraagd waardoor hij zo geroerd werd: medeleven

met iemand van wie hij wist dat ze om hem gaf? Wedijver met zijn vader en zijn toekomstige stiefvader? Hij was nog op een leeftijd dat hij zijn moeder hard nodig had, maar toch oud genoeg om te weten dat jongetjes flink hoorden te zijn. Oud genoeg om te voelen dat een van de manieren om buiten het bereik van vrouwen te komen was om te wedijveren met andere mannen. Dat jochie zal ik nooit vergeten. Ik raak nog steeds vertederd door jongetjes van die leeftijd.

Ik heb nooit de geringste behoefte gehad om wraak te nemen op Nobel. Het drama had weinig met hem te maken. Hij was in mijn leven gekomen, omdat ik iets moest leren. Toen het voorbij was, realiseerde ik me dat de pijn niet veroorzaakt werd doordat ik hem kwijt was, maar het verlies van het 'bewonderenswaardige ik' dat ik zo moeizaam had gecreëerd. Zoveel weken, maanden van wanhoop, waarin ik me gekweld afvroeg waar hij zou zitten en met wie. Altijd aan het snuffelen, altijd achterdochtig. Het zaad van de jaloezie zat binnen in mij. Nobel had inderdaad andere vrouwen, maar die waren in de verste verte niet zo talrijk, zo mooi of machtig als ik me voorstelde. Hij was me inderdaad ontrouw, maar niet zo veelvuldig of hartstochtelijk als ik in zijn geval zou zijn geweest.

Er was intussen een andere man in mijn leven. Tot op het moment was Jack op de tweede plaats gekomen. Nu was hij de ster. Ik zag hem elke dag tijdens het werk, maar de nachten waren gereserveerd voor die andere vrouw. Ik wist dat ik geduld moest hebben en het slim moest spelen. Hij mocht niet weten dat ik hem nodig had. De man die jaloezie uit zijn leven wilde bannen, mocht niet weten dat hij aan het stoeien was met de persoon die dat als het ware had uitgevonden.

Die maandag feliciteerde hij me met het feit dat ik de verhouding met Nobel had beëindigd.

'Welke zak geeft er nu zoiets cadeau?' zei hij en haalde de ronde gouden broche die Nobel me met kerst had opgespeld van mijn jurk. Ik heb er nooit meer een gedragen. Ook weinig ondergoed trouwens. 'Je hebt fantastische tepels,' had Jack eens opgemerkt en dat was het einde van het bh-tijdperk. Ook de step-ins verdwenen na de opmerking van Jack dat ik er een massief achterste door kreeg.

Jack gaf telefonisch door dat hij een uurtje weg moest. Toen pakte hij me bij de arm en zei: 'Kom mee.'

Het was koud maar hij droeg geen overjas. Terwijl we liepen, voelde ik mijn bloed weer stromen; ik verlangde ernaar bij deze man te horen, naar het nieuwe leven dat hij te bieden had.

Wij arriveerden bij zijn bank; hij liep met grote passen voorop.

'Goedemiddag, meneer Hanson,' zei de man bij de deur en tikte aan zijn pet.

'Goedemiddag,' zei Jack. Bij de trap sprong een volgend figuur in uniform in de houding en deed het hek open.

'Goedemiddag, meneer.'

'Goedemiddag,' glimlachte Jack en liep achter hem aan. Beide mannen staken een sleutel in het slot van de kluis. Terwijl hij Jack de cassette overhandigde, vroeg de man of hij de kamer wenste die hij gewoonlijk gebruikte.

'Alstublieft.'

De deur werd geopend met wederzijdse hoofdknikjes. Jack sloot de deur aan de binnenzijde. Er waren geen ramen naar buiten. Er stond een tafel en er hingen wat schilderijen van paarden aan de muur. Jack beduidde me op een stoel te gaan zitten, zette de cassette op tafel en stalde de inhoud uit.

'Ik ken een vent die voor IBM werkt, die hier elke vrijdag een nummertje komt maken met zijn secretaresse.'

'Op de tafel?'

'Deze bank geeft prima service.'

Hij pakte een plastic zak uit de tas die hij bij zich had. Er zat niet meer dan een half ons marihuana in.

'Als we die verdomde film maandag klaar moeten hebben, moet ik deze rotzooi niet in mijn kantoor hebben. Dat leidt tot niets als je je neurotisch voelt.'

Voor het eerst realiseerde ik me dat zijn luchthartigheid niet geheel oprecht was. Financiële problemen. Zijn ex-vrouw die hem onder druk zette. Jack was het zelfhulp-type. Hij viel je nooit lastig met zijn problemen. Hij goot de marihuana in een glazen potje en toonde mij de andere dingen uit de cassette.

'De gebruikelijke zaken, mijn testament, mijn ontslag uit dienst, de echtscheidingspapieren. Ik was dol op haar borsten, maar ik mocht er nooit aan komen, omdat zij vond dat ze te veel hingen. Wil je een paar foto's van m'n kinderen zien?'

Drie jongetjes met blonde krullen. 'Prachtige kinderen,' zei ik.

'Ja,' zuchtte hij en drukte een dikke zoen op elke foto. 'Mijn hemel, wat mis ik ze. Nou ja, niet somber worden. Op naar het genot en weg met de pijn.' Hij zette een paar geëtiketteerde potjes voor me neer. 'Een beetje Jamaica-marihuana? Nee, vandaag niet,' zei hij terwijl hij het potje dat ik had uitgezocht weghaalde. 'Je hebt een goede smaak maar dat is voor een andere keer als we meer tijd hebben, een dag of drie.' Hij zocht wat uit, draaide een stickie en leunde achterover in de leren bureaustoel, voeten op tafel.

'Waarom bewaar je die spullen hier?' vroeg ik.

'De foto's van mijn kinderen omdat ik er niet tegen zou kunnen ze op kantoor te hebben. De marihuana, als ik weet dat ik hard moet werken om een project op tijd klaar te hebben.'

'Ik denk dat je het om de kick doet. Om de bank in de maling te nemen. Realiseer je je dat er niets meer uit mijn vingers komt vanmiddag als ik dit rook?'

Even later zat ik op mijn knieën met zijn pik in mijn mond. Hij maakte zoveel lawaai toen hij klaarkwam, dat ik voorstellingen had van mannen die

met geweren de deur binnenstormden. 'Kijk eens,' zei ik, 'de ogen van de paarden op de schilderijen beginnen te bewegen.'

Hij likte het speeksel en het zaad van m'n gezicht. 'Je bent fantastisch; we gaan onmiddellijk terug naar kantoor.'

We spoten parfum door het vertrek, ook in de cassette. De wacht sprong weer in de houding en opnieuw volgde het ritueel met de sleutels.

'Dank u wel, meneer Hanson.'

'Dank u wel,' echoden wij in koor.

Die middag waren we maar half bij bewustzijn toen die andere vrouw opbelde; we waren ons er allebei van bewust hoe ver we waren gegaan en konden daarom niet slapen. We konden geen woorden vinden en hadden een halfuur zwijgend naast elkaar gelegen. Meestal nam Jack het initiatief bij het vrijen. Vandaag had ik mijn talent voor volledige overgave getoond en hem meegevoerd. Ik weet zeker dat er dankbaarheid zat in de manier waarop hij mij beminde zoals noch hij, noch een andere man eerder had gedaan. Hoewel hij met de bekende reactie kwam, toen ik dat later opmerkte:

'Dat is allemaal verbeelding, Nancy.'

Waar zou het anders moeten zitten dan in je hoofd? Of het nu in mijn hoofd of in het zijne zat, hij maakte iets in mij wakker dat allang dood had horen te zijn. Zenuwen, spieren en een erotische agressie die me bang maakten en opgewonden tegelijk. Gaat verlangen ooit dood? Lang geleden werd ons beloofd dat we liefde zouden krijgen als we ons lichaam zouden afzweren. We gehoorzaamden braaf en verdrongen ons lichamelijk bewustzijn. Als beloning kregen we een kusje.

Maar de kus waarvan we dromen is de kus die ons het erotisch bewustzijn teruggeeft. Het verlangen sluimert in ons allemaal, even jong en krachtig als op de dag dat we het verdrongen. Is dat niet het onderwerp waar Doornroosje over gaat? De levenskus. Kinderen vinden het machtig het verhaal te horen; angst en bezorgdheid over hun slechte inborst worden in slaap gesust door de stem van vader of moeder die het verhaal van het sprookje over onvoorwaardelijke liefde vertelt: een kus die een prinses uit haar slaap doet ontwaken en een eenheid bezegelt. Eens was er een tijd dat de mond die waarschuwde 'Niet doen' ons kuste, omdat we lief waren. Ik ben er altijd van overtuigd geweest dat daarom een kus, een mond op die 'verboden' plaats van ons lichaam, ons het lichamelijk bewustzijn teruggeeft. Wie zou er niet van zo'n Prins houden?

Eens stelde een vrouw haar liefde tegenover Jacks gevoelens voor zijn eigen lijf en zij won. Dertig jaar later probeerde zijn vrouw hetzelfde te bedingen. Hij weigerde. Wat was het dat hem zo boeide in seks? Net als andere mannen was hij ambitieus in zijn werk. Daar hield de vergelijking op. De seksuele revolutie was begonnen maar had nog geen beslag gekregen. Jack had toen al besloten dat de sleutel tot zijn identiteit de erotiek was. Zijn identiteit zat in zijn pik, zoals hij het zelf zei. Omdat vrouwen hem eens van

zijn lichaam hadden vervreemd, waren het ook vrouwen die hem weer tot één geheel moesten maken. Die middag ontdekte hij mijn verlangen en vermogen hem daarbij te helpen.

Ik zag hem in zijn blootje met de telefoon rondlopen die hem met haar verbond en wist dat ik belangrijk voor hem was geworden. De rol van verleider-sonder-band was nieuw voor me. Het wierp al vruchten af, maar het vereiste toch eigenschappen die tegenovergesteld waren aan mijn bezitterige, behoeftige manier van liefhebben. Hij voelde zich echter ook betrokken en ik merkte dat deze driehoek tussen hem en twee vrouwen iets was waar hij geen rekening mee had gehouden. Of wel? In een wereld zonder jaloezie zou hij in staat moeten zijn om er twee vrouwen op na te houden.

Als ik wilde winnen, moest ik het op zijn manier spelen. Omdat ik wist dat er een andere vrouw was – omdat hij wist dat ik het wist – was ik in de gelegenheid om zijn droomvrouw te worden.

‘Zeur niet,’ zei hij tegen haar.

Wist zij dat wij samen waren? Was zij jaloers? *Ik was niet jaloers en zou het niet worden ook.*

Met Nobel waren de regels nooit duidelijk; hij wist niet wat hij wilde. Daarom haalde ik me de gekste dingen in het hoofd. Jack wist het wel en ik wilde het soort vrouw zijn dat hij zich wenste: open, seksueel bewust, accepterend. Niet jaloers. Op den duur zou ik zo worden en zou hij van me gaan houden.

Dat weekend verlieten we zijn kantoor geen minuut. We werkten non-stop aan de film. We deden om beurten een dutje. Er was niemand in het gebouw en het was er bloedheet. We liepen naakt over de gang en dat gaf me een vreemd gevoel van opwindning. De spiegel vertelde me dat ik er beter uitzag dan ooit. Zondagavond toen we klaar waren met de film, nam hij me mee naar zijn favoriete Mexicaanse restaurant. Jack zat op zwart zaad. Dat was ook iets dat me aantrok. Ik had te veel mannen om me heen gehad die geld hadden geërfd en daar waren hun karakters niet bepaald sterker van geworden.

We waren bijna zestig uur bij elkaar geweest dat weekend. Het project dat ons twee maanden lang dagelijks bij elkaar had gebracht, was ten einde. De intimiteit zou, naar ik aannam, voortduren, maar in welke vorm en op welke voorwaarden. Afspraken voor etentjes? Tot op heden waren zijn avonden gereserveerd geweest voor die andere vrouw. Net verlost van een verhouding die me voortdurend op mijn hoede deed zijn, bevond ik me nu in een unieke positie: ik was in de gelegenheid om te proberen lief te hebben op een manier die lijnrecht stond tegenover datgene wat ik pas had doorgemaakt. Er zou geen sprake zijn van liefde of seks als Jack zou vermoeden dat mijn liefde van het bezitterige, jaloerse soort was.

Zo'n type vrouw wilde ik ook niet zijn. Het liefdesspel met Nobel was weliswaar opwindend geweest, maar het was meer een middel om het doel te

bereiken: om hem te strikken, dat ook, maar meer om mezelf in dat luchtledige, die zevende hemel te brengen, die ik liefde noemde en in feite afhankelijkheid was. Ik was trots op de mannen die ik had gehad – schrijvers, architecten, musici – mannen die niet alleen seks maar ook de vitaliteit van hun bestaan in mijn leven brachten en mijn wereld verruimden. Van hen was ik ook afhankelijk geweest, maar als we uit elkaar gingen, merkte ik toch een stukje te zijn gegroeid.

Achteraf gezien zou ik zeggen dat ik Nobel uitkoos, niet alleen om te laten zien dat ook ik een voetbalster kon veroveren, maar omdat ik bang was voor mijn groeiende zelfstandigheid. Als ik te zelfstandig werd, waar vond ik dan de man die me zou bemoederen? We zijn nooit helemaal onbewust van het feit dat de types die we uitzoeken bloedeloze figuren zijn; ik mag dan wel op zoek zijn geweest naar iemand die voor me zou zorgen, maar ik koos precies dat wat ik in mijn eerste levensjaren had gehad. Uit dit koudbloedige type zou ik de liefde persen die ik van mijn moeder nooit heb gekregen. Terug naar de infantiele almacht. Uiteraard was het een tot mislukking gedoemde missie.

Op een nacht had ik een vreselijke droom over Nobel. Hij zat op de w.c. in de badkamer met de tussendeur open. Naast hem op de grond lagen zijn geslachtsdelen op een hoopje, als slachtafval. Ik schaam me voor deze droom, en wil niet dat men slecht over me denkt. Ik vermeld deze droom omdat ik, sinds ik Melanie Klein heb gelezen, het groteske ervan begrijp.

Terwijl ik zelf verantwoordelijk was voor mijn afhankelijkheid van Nobel, had ik niet ingecalculeerd dat hij me niet wilde en geen rekening gehouden met de woede die zou losbarsten. Ik was razend over de macht van die man: hij maakte me gelukkig met een telefoontje, gaf me een vredig gevoel met een omarming, bracht me in een staat van gelukzaligheid met zijn lijf en zijn gefluister over eeuwigdurende liefde. Ik had nog nooit over afgehakte geslachtsdelen gedroomd. Ik vond het doodeng.

Ik was heel erg toe aan een nieuwe droomwereld. Jack vond mijn zelfstandigheid prachtig. Hij vond het schitterend dat ik uit bed stapte en mijn eigen weg ging en hem niet 'lastig viel' met vragen als 'Wanneer zie ik je weer?' In de periode dat we samenwerkten en ik een man had als tegenwicht tegen zijn vriendin, was het niet moeilijk. Nu was ik alleen. Als ik makkelijker werd, als ik de liefde en de seks die Jack gaf aanvaardde zonder bezitterig te worden, kon ik hem helpen jaloezie uit te bannen. In ieder geval was hij 'mijn type' en was ik bereid te leren.

Wat Jack op dat cruciale punt in zijn leven in me zag is me nog steeds een raadsel. Hij hield van aantrekkelijke, intelligente vrouwen en die waren er genoeg in zijn omgeving. En ofschoon hij een vermoeden mag hebben gehad van mijn seksuele potentieel, was zijn vriendin van dat moment mij jaren vooruit. Ik was wel een snelle leerling. Ik denk dat ik mijn leven lang op zoek ben geweest naar een man die mijn Nette-Meisesregels omver zou werpen. Dat is het antwoord op mijn vraag. Ik denk dat het feit dat Jack zich tot mij

aangetrokken voelde een combinatie van al die dingen was. Als hij mij zover kon krijgen dat ik mijn witte handschoentjes uitdeed, als ik mijn aangeleerde gedrag, dat ik als de essentie van het vrouwzijn beschouwde, zou laten vallen, als ik hem zou volgen tot in de uithoeken van zijn verboden seksuele dromen en hem niet zou veroordelen noch verlaten, dan had hij het gered, dan had hij zijn seksuele grenzen bereikt met behoud van de liefde en goedkeuring van een vrouw. Zonder jaloezie.

Welke waarde had de goedkeuring van een vrouw als mijn voorgangster, die bereid was iedere man waar dan ook te volgen? De ware toets was een steunpilaar van de samenleving, zoals ik.

Ik denk niet dat hij zich van dit soort zaken bewust was. Ik wist dat hij bange voor gevoelens had, dit experiment met mij te ondernemen. Er was geen bril voor nodig om te zien dat ik bezitterig was. Maar ik was leergierig en bereidwillig genoeg en ik was zijns gelijke, althans in het begin. In het begin was er geen sprake van woede, omdat er geen sprake was van afhankelijkheid; hij was dan wel de leider, maar ik had mijn eigen inbreng.

Maandenlang stonden wij naast elkaar, die andere vrouw en ik. Het werd een test wie de langste adem had. Ik beet mijn jaloerse tong af. Ik had een zekere voorsprong op haar; ik kon sommige dingen sturen omdat ik de contacten had. Ik was financieel onafhankelijk, ik was in staat mijn eigen deel te betalen – of voor ons tweeën, wat hij fantastisch vond. Ik groef in mijn seksuele fantasieën om Jack met steeds wildere ideeën te verrukken. Maar er kwam een tijd dat ik het niet langer kon verdragen haar haarspelden in 'ons' bed te vinden.

Ik wist een opdracht te bemachtigen voor een tijdschrift om een reisverhaal te schrijven over een Californisch eiland. Ik maakte de redacteur wijs dat Jack een professionele fotograaf was. Ons vertrek bracht een buitenproportionele aanval van jaloezie bij die andere vrouw teweeg. Jack stond paf van verwondering en bewondering voor hetgeen ik voor elkaar had gekregen. Omdat ik zijn geluk in mijn handen had, straalden de arrogantie en zelfstandigheid van me af. 'Jij bent de creatiefste, krankzinnigste vrouw van de hele wereld en ik kan nauwelijks wachten om met je naar bed te gaan.'

In de daaropvolgende maanden deed ik mijn uiterste best om de vrouw van zijn dromen te worden. Ik had een beetje te veel succes. Het experiment begon uit de hand te lopen. Wat mij betreft althans. Jack wilde 'meer'. De mensen die we zagen waren zijn vrienden. Hun seksuele leven was al gekker dan gek. Er verschenen steeds nieuwere, nog wildere hallucinerende middelen. Als ik op het punt stond om het feest te verlaten en terug te keren naar onze magische cirkel, wist ik dat Jack juist wilde blijven en de cirkel vergroten.

Hij had nooit om monogamie gevraagd, maar ik was het trouwe type. Tot onze trip naar Guadeloupe die tweede winter. Ik maakte me steeds meer zorgen over de avonden waarop we niet samen waren. Ik had vermoedens,

fantasieën. Achteraf bezien denk ik dat het niet zijn bedoeling was mij er buiten te laten. Eerder het tegenovergestelde. Hij wilde dat ik meedeed, of nog liever, dat ik er anderen bij uitnodigde. Dat zou zijn droomvrouw doen. Ik kon het niet. Ik hield van hem op de enige manier die ik kende: één-tegen-één. Hij had vitaliteit in mijn leven gebracht. Ik was in mijn eigen vel gegroeid, ik was iemand geworden die ik zonder hem nooit zou zijn geworden. Het was het gevolg van de seksuele energie die hij in mij had bevrijd.

Op Guadeloupe gedroeg ik me als een man. Daarmee bedoel ik dat ik de bewegingsvrijheid, de directheid en de agressie, met name op seksueel gebied, van een man vertoonde. Vrouwen die zijn opgevoed met de notie dat ze moeten afwachten, beschouwen deze woorden, handelingen en emoties als behorend bij mannen. Toch voelde ik me zo van binnen.

Vroeger werd er nooit gesproken over geslachtsidentiteit. Het is ook niet zo dat mijn emotionele conflict een verwarring in die zin was. Wat mij van tijd tot tijd dwarszat was ook niet de angst dat ik in het verkeerde lijf was geboren, maar dat zoveel van mijn spontane reacties, volgens de wijze waarop ik was opgevoed, het etiket mannelijk hadden. Qua temperament, aanleg, ben ik niet passief. De voorbereidende training op de liefde maakte me afhankelijk. De angst de geliefde te verliezen betekende dat ik me moest gedragen 'als een man'. 'Als jij vreemd gaat, doe ik het ook, dubbel en dwars.' Ik moest mezelf bewijzen.

Vanaf het begin bestond er geen ander voor me dan Jack. Ik heb het wel geprobeerd en voelde dat hij het best vond. Zodra een andere man toehapte, trok ik me terug. Veel mensen zijn bang om, als hun ontrouw wordt ontdekt, in de steek te worden gelaten. In mijn symbiotische manier van denken, meende ik dat mijn trouw een garantie was voor de zijne. Projectie.

Waarom dan die jonge Fransman op Guadeloupe, de militair die ik op het strand oppikte? 'Bonjour,' zei hij en ging op het puntje van mijn badlaken zitten. Ik wist onmiddellijk dat ik met hem het spel tot het eind zou uitspelen. We verlieten het strand en gingen samen onder de douche en bedreven de liefde terwijl we elkaar inzepten. Op de veerboot naar het vasteland maakten we ingewikkelde plannetjes om elkaar de volgende dag weer te ontmoeten, mijlen uit de buurt, op een plaats waar hij mee moest doen aan legeroefeningen op een ander strand. Hij had geen auto.

Ik probeer autorijden te vermijden als het enigszins kan. Ik heb een slecht oog, een aangeboren afwijking. Ik zie dingen vliegen die er niet zijn. Maar ik vond die dag dat van God verlaten strand waar mijn soldaat zijn oorlogsspelletjes aan het spelen was. We gingen het bos in en neukten tot het fluitje van de sergeant hem terugriep.

Toen ik terugkwam in het hotel waar Jack zat te werken aan de definitieve versie van het filmscenario waar hij sinds onze eerste ontmoeting al mee bezig was, vroeg hij niets. Ik gaf geen uitleg over mijn verblijf of over het feit dat ik plotseling achter het stuur zat. De volgende dag huurde mijn soldaat het

smerige bed van een prostituee. 'Arme Jules,' zei hij hijgend toen ons uur voorbij was en zijn pik slap in mijn hand lag. Hij nam me mee naar een restaurant in Point-à-Pitre waar Jack en ik nog nooit waren geweest. Het was heel eenvoudig en zeer Frans. Hij kon zijn ogen geen moment van me afhouden. Ik betaalde. Daarna reed ik hem terug naar zijn kamp.

Hoe ik over dat eiland de weg terug naar het hotel heb gevonden is me nog een raadsel. Er was geen verlichting langs de stoffige wegen, geen andere auto's en ik zag allerlei vliegende voorwerpen. Toen ik ontdekte dat Jack niet in onze hotelkamer was, was ik plotseling bang over wat ik had gedaan, maar ik had er geen spijt van. Ik was bezig met een cursus overleven. De volgende morgen lag hij in bed. We vrijden en reden daarna naar de stad. Het was 'Mardi Gras' (de dinsdag voor Aswoensdag). Overal op straat klonk muziek, liepen dronken mensen op straat en dansten mannen in vrouwenkleding. Tussendoor zagen mijn soldaat en ik elkaar af en toe en drukten onze lijven tegen elkaar aan en spraken weer af in hetzelfde restaurantje. Jack en ik waren elkaar steeds kwijt in de menigte en hoewel ik een steek in het hart voelde bij het zien van diverse dames in zijn armen, ging ik toch weg om de laatste keer het hoerenbed met mijn soldaat te delen.

Nooit tevoren had ik zoveel op het spel gezet. Nog nooit had ik zoveel lef gehad en zoveel keurige regels overboord gegooid. Ik was bij lange na niet los van Jack, van zijn greep op mij. Het zou jaren duren voordat ik in de armen van een ander zou kunnen liggen zonder naar Jack terug te gaan, terug naar de man die me had geleerd mezelf te laten gaan. Guadeloupe was wat hij altijd had gewild en niet had gewild. Dat de vrouw die hij liefhad erop uitging, degene was die het stiekeme doorbrak en hem op die manier permissie gaf hetzelfde te doen. De totale vervulling van de afspraak dat jaloezie niet meedeed.

Mijn fantasieën gaan altijd over seks in openbare gelegenheden. Niet erg origineel heb ik tijdens mijn onderzoek ontdekt. Wel bijzonder bij vrouwen voor wie seks iets verbodens is. Was het pijnlijk voor Jack dat ik mijn fantasieën verwezenlijkte met mijn soldaat, maar net buiten het gezichtsveld van anderen, met mijn roze blouse als markering van onze vrijpartijen op het strand, in het bos, het gehuurde bed van een hoer?

Jack stelde nooit vragen. Hij vroeg alleen hoe ik tegenover het huwelijk stond. Hij had het erover tijdens de vlucht terug. Ik wilde geen huwelijk. Ik wilde hem niet verliezen. Wat nog belangrijker was: ik wilde niet verliezen. Wat er ook zou gebeuren, ik zou hem verlaten voordat hij mij verliet.

Het klinkt alsof ik het allemaal van tevoren zo had uitgedacht. Alsof ik enig idee had waar ik mee bezig was. Ik had helemaal niets uitgestippeld. Ik had geen flauw benul van mijn eigen motieven, geen enkel bewijs dat Jack iets in de zin had. Ik had al een tijd wat losse vermoedens; ik was bang hem te verliezen. Als ik dat gevoel toen had moeten benoemen, zou ik gezegd heb-

ben dat ik jaloers was. Ik was me volledig onbewust van het feit dat ik dat gevoel zelf voedde, dat *mijn jaloezie een projectie was van mijn eigen verlangens om ontrouw te zijn*.

Mijn leven lang was ik bang dat mannen me zouden bedriegen als ze niet binnen mijn gezichtsveld, in mijn armen waren – als ze buiten mijn invloed stonden. Hoe zou ik een man kunnen vertrouwen? Zij konden alles doen wat voor vrouwen verboden was. Hoe zouden ze ons niet bedriegen? Geen enkele liefde was sterk genoeg om mij van het tegendeel te overtuigen. Trouw had niets met liefde te maken. Het had te maken met seks, wellust. Niet van hen, maar de mijne.

Een gevoel dat ik nog nooit had gehad. Ik wist dat ik een sensueel mens was als mannen me opwonden. De behoefte om mijzelf in een symbiotische éénwording te geven aan een man, sloot elk onbewust lustgevoel voor een andere man uit. De zekerheid van de man die aanwezig was, stelde me in staat me te ontspannen; slechts dan kon ik mijn verleidingskracht aanwenden om andere mannen aan te trekken. Maar de spanning van het verbodene was van korte duur. Al spoedig keerde ik de opwindende vreemdeling de rug toe uit angst Nummer Een te verliezen. Het had niets te maken met ethiek, moraal of intelligentie. Ik kende mijn patroon en kende het aan de andere kant ook niet: dat ik de intimiteit nodig had die ik als kind nooit had gehad. Dat ik doodsbang was bij ieder spoor van verlangen om die monogame relatie te verbreken.

Zo was ik grootgebracht, beloond voor trouw – aan mijn moeder, de familie, de zondagschool, de kerk, de padvinderij en aan de regels die 'de andere meisjes' me hadden opgelegd. Het was geen schuldgevoel dat mij van ontrouw weerhield. Angst zou een eerlijker verklaring zijn. Angst om in de steek te worden gelaten als men erachter zou komen. We leren eerder wat symbiose is dan wat lustgevoelens zijn.

Had Jack in die tijd nog meer vrouwen in New York? Ik zal het nooit weten. Maar als ik een man was die jaloezie wilde uitbannen, zou ik me niet beperken tot een bezitterige vrouw, hoe goed ze in bed ook was. Tegen de tijd dat we naar Guadeloupe gingen, had ik een jaar van intense trouw achter de rug, aangewakkerd door vermoedens dat hij de avonden die hij niet met mij doorbracht, wilde seks bedreef met een nog wildere vrouw. Afgaande op mijn eigen ervaring nam ik aan dat als een man eenmaal een vrouw had gevonden met wie hij het seksueel erg goed kon vinden, hij haar nooit zou verlaten. Hij zou van haar houden. Tegen de tijd dat we op Guadeloupe aankwamen, moest ik doen wat – zo dacht ik – hij deed.

Jaloezie verleent het mechanisme van de projectie ruim baan. De achterdochtige persoon die zijn zondige lustgevoelens projecteert op zijn partner, veegt zodoende zijn eigen straatje schoon. Een perfect afweermiddel. Als het werkt, als de projectie succesvol is, betekent dit dat degenen die jaloers zijn zich niet bewust worden van het feit dat zij degenen zijn die zo graag ontrouw

willen zijn. (Hierbij dient weliswaar te worden opgemerkt dat ook 'succesvolle' projectie pathologisch is. Het proces is en blijft een omkering van de realiteit.)

Projectie verklaart een heleboel verwarring in het leven. De meeste mensen snappen niet hoe het werkt. Op die manier blijven ze verstoken van 'genezing'. Om een voorbeeld te noemen stellen we dat er onenigheid tussen ons in de lucht hangt. De reden zou kunnen zijn dat ik je haat, maar me schaam om toe te geven aan zo'n akelig gevoel. Een manier om met mijn schaamtegevoel om te gaan is door te zeggen dat ik je niet haat. *Jij haat mij!*

Door mijn haat op jou te projecteren verloochen ik de haat in mezelf. Dit bevrijdt mij van de beschuldigingen in mijn binnenste van mijn superego of ego ideaal. (Het superego bestaat uit de regels en waarden die wij van huis uit hebben meegekregen; het zegt ons hoe we zouden moeten zijn. *In het kort: ons geweten.* Het ego-ideaal is wat we zelf menen te moeten zijn.)

'Waar heb je het over?' roept de argeloze partner die inderdaad alleen maar een praatje maakt met een vreemde op een feestje. Een jaloers iemand legt er meer in, is achterdochtig – *projecteert* – en vermoedt dat er meer gaande is. Is dat niet precies wat hij zou doen... als... als wat? Als hij geen religieuze, morele, ethische bezwaren had, als zijn schuldgevoel niet zo groot was, als hij niet zo bang was in de steek te worden gelaten (als het uitkwam) – als er geen dozijn andere dingen hem verhinderden toe te geven dat hij die seksuele verlangens koesterde.

Onze partner zou waarschijnlijk niet onmiddellijk opstappen als we eens met een ander flirtten, maar zelf zijn we te bang om ook maar een blik op een ander te werpen. We denken dat onze partner even jaloers zou zijn als wijzelf. Opnieuw projectie.

Volgens Hanna Segal is 'echte jaloezie' niet helemaal slecht. 'Er is sprake van "echte jaloezie" als het liefdesobject niet langer van je houdt of echt ontrouw is. Pathologische jaloezie is gebaseerd op zoiets als een glimlach die hij een ander schenkt. Wat je zo woedend maakt is het gevoel dat hij je iets afneemt, dat hij iets steelt dat van jou is en het aan een ander geeft. Het is pathologisch om te denken dat elke glimlach van het liefdesobject jouw eigendom is. Mensen die zo denken verwarren bezitterigheid met liefde.'

In populaire tijdschriften verschijnen steeds meer artikelen over jaloezie. Omdat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen normale en pathologische jaloezie, wordt de verwarring alleen maar groter: 'Jaloezie is een speling der natuur... Zij dient nergens toe behalve misschien als inspiratie tot grote literaire werken... Jaloezie beschermt de liefde niet... Zij verblindt, vervormt, verwringt.'

Om een beter geïnformeerd persoon, psychoanalyticus Willard Gaylin, te citeren: 'Bij normale jaloezie, als je erachter komt dat je partner een verhouding heeft of aan het voetje-vrijen is met iemand, is datgene wat je voelt een signaal. Jaloezie vertelt je dat je moet uitkijken. Er kan iets misgaan. Het

gevoel van "Hé, wat is hier aan de hand, ik word verwaarloosd" enz. kan je alert maken voor het feit dat het niet de werkelijke wereld is die je kritisch bekijkt.'

Er bestaat zo iets als normale jaloezie. Het is zo belangrijk dat ik het begin van de publikatie van Freud uit 1922 wil aanhalen:

'Jaloezie is een van die affectieve toestanden, als verdriet, die als normaal mogen worden beschouwd. Als iemand zonder jaloezie lijkt te zijn, dan mag men gevoeglijk aannemen dat er sprake is van ernstige verdringing en dat de emotie een des te grotere rol speelt in het onbewuste geestelijk leven van die persoon...

Vanuit analytisch oogpunt valt er over normale jaloezie weinig te zeggen. Het is duidelijk dat normale jaloezie in wezen bestaat uit verdriet, de pijn die wordt veroorzaakt door de gedachte het liefdesobject te verliezen en uit de narcistische verwonding, voor zover die te onderscheiden is van de andere verwonding; voorts, uit vijandige gevoelens ten opzichte van de succesvolle rivaal en uit een grotere of geringere hoeveelheid zelfkritiek die de persoon zelf verantwoordelijk stelt voor het verlies. Ofschoon we dit normaal mogen noemen, is dit soort jaloezie geenszins volkomen rationeel, dat wil zeggen, een gevolg van de werkelijke situatie, in proportie tot de werkelijke omstandigheden en onder volledige controle van het bewuste ego; want het is diepgeworteld in het onbewuste, het is een continuering van de vroegste roerselen van het affectieve leven van het kind en het komt voort uit het Oedipus- of gezinscomplex van de eerste seksuele periode...'

Normale jaloezie is wat Freud de eerste laag of fase van jaloezie noemde. Hier volgt de beschrijving van *projectie*, de tweede laag van jaloezie:

'De jaloezie uit de tweede laag (na de normale), de *geprojecteerde* jaloezie, is zowel bij mannen als vrouwen ontleend aan ofwel hun eigen echte ontrouw in hun bestaan ofwel aan impulsen in die richting die zijn bezweken onder verdringing. Het is een kwestie van dagelijkse ervaring dat trouw, met name de mate van trouw vereist in een huwelijk, slechts wordt gehandhaafd in weerwil van de voortdurende verleiding. Iedereen die dit in zijn binnenste ontkent zal niettemin zo sterk in de richting van ontrouw worden getrokken dat hij dankbaar gebruik zal maken van een onbewust mechanisme als ontlading. Deze ontlading – meer ontlasting van zijn geweten – bereikt hij als hij zijn eigen impulsen tot ontrouw projecteert op de partner aan wie hij trouw verschuldigd is.'

De derde laag van jaloezie van Freud, het *waanachtige* type 'vindt eveneens zijn oorsprong in verdrongen impulsen tot ontrouw – het object is in deze gevallen echter van hetzelfde geslacht als het onderwerp.' De homoseksuele component, zoals door Freud beschreven, laat ik graag rusten tot een later hoofdstuk. Terwijl deze derde irrationele laag altijd heftige discussies ontlokt,

wordt er aan de heldere omschrijving van normale jaloezie en projectie nauwelijks aandacht geschonken. Daarom is wellicht het overgrote deel van de mensen die ik interview zich onbewust van het feit dat een bepaalde vorm van jaloezie onvermijdelijk is; dat de pijnlijke emotie, net als temperatuurverhoging, niet 'slecht' is maar een normale reactie op werkelijke dreiging. Projectie zegt zoveel over jaloezie, dat ik er nader op in wil gaan.

In een jaloerse situatie krijgen wij de gelegenheid onszelf belangrijke vragen te stellen, zoals: heb ik mijn partner verwaarloosd en beschouw ik hem/haar maar als bijzaak? Ben ik blind geweest voor echte, duidelijke signalen en heb ik alleen maar gezien wat ik wilde zien? Als dat zo is, moet ik oppassen en er iets aan doen, wil ik degene die ik het meest liefheb niet verliezen. Aan de andere kant zouden we ons kunnen afvragen: ben ik bezig mijn eigen gevoelens op de geliefde te projecteren? Misschien verpest ik met mijn argwaan wel een prima relatie omdat ik niet in staat ben te bekennen dat die gevoelens in mij leven en niet in mijn partner. Twee totaal verschillende diagnoses.

Het is niet altijd jaloezie die 'verblindt... vervormt... verwingt', maar projectie. We zuigen het gif van ons eigen verlangen tot ontrouw op en injecteren dat in onze partner.

Als we verliefd zijn, houden we allebei van Beethoven, Chinees eten en open haardvuur... wat wij fijn vinden, vindt de partner ook fijn, denken we. Dat is ook projectie. Is het dan zo'n reusachtige stap om dit soort symbiotisch denken aan het werk te zien als de motivatie geen plezier doch angst is? We voelen ons wellicht gevleid als een aantrekkelijke vreemde met ons flirt, maar toch zijn we bang van onze eigen gevoelens. We maken ons uit de voeten. Als we onze geliefde een paar minuten later in een zelfde situatie zien, zijn we niet zo zeker van zijn trouw. We 'vergeten', ontkennen ons eigen verlangen van daarnet. We projecteren onze eigen gevoelens op onze partner en vermoeden onmiddellijk dat hij een afspraak wil arrangeren. Hoe durft hij, de bedrieger! Wij zijn goed. Hij is slecht. Jaloezie.

Tijdens het interview met Gaylin kwam nog een ander belangrijk punt aan de orde: 'De chronisch jaloerse persoon verkeert net als de lafaard voortdurend in een levensbedreigende situatie, zelfs als daar geen enkele reden toe is. Hij ziet zichzelf als kwetsbaar; het leven is voor hem een mijnenveld.'

Gaylin had het over pathologische jaloezie. Ik vertelde hem dat die beschrijving op mijzelf van toepassing is als ik verliefd ben. Als ik niet volkomen zeker was van de man in mijn leven, dan liep ik 'op een mijnenveld'.

'Dat patroon loopt zo als een rode draad door mijn leven', zei ik, 'dat mijn jaloezie waarschijnlijk pathologisch is.'

'Waarschijnlijk wel,' zei hij. 'Het feit dat je over jaloezie bent gaan schrijven suggereert al dat het niet zomaar een onderwerp voor je is. Wij voelen ons aangetrokken tot de dingen die ons bezighouden. Maar als ik zeg dat het gedrag "pathologisch" is, bedoel ik daarmee niet dat *jij* ziek bent. Sommige mensen hebben dominante emoties. Ik heb zelf bijvoorbeeld allerlei schuld-

gevoelens en lig nachten wakker over futiliteiten – omdat ik een bepaalde brief niet heb geschreven of mijn ouders niet heb gebeld. Maar ik heb weinig angsten. Ik heb medelijden met mensen die vol angsten zitten.'

'Paranoia is ook zo'n woord waar je mee dood wordt gegoooid,' zei ik. 'Dat is ook iets waar mensen bang voor zijn, waardoor ze jaloezie ontkennen en zichzelf kleineren. Een groot deel van de publikatie van Freud over jaloezie gaat over paranoia.'

'Ik denk dat jaloezie en paranoia samengaan, maar toch zijn het twee verschillende dingen. In paranoia zit iets kwetsbaars, daar waar we niet zeker zijn van ons vermogen tot overleving, noch van onze integriteit. Daar ligt het verband tussen de jaloerse en de paranoïde persoon. Ik heb het niet over iemand die denkt dat iedereen het op hem heeft gemunt, maar over iemand die overdreven gevoelig is voor sociale vernedering, iemand die gevoelig is voor schampere opmerkingen, iemand die heel snel gekwetst is. Het heeft niet zozeer te maken met de angst om misbruikt te worden... het is de angst om niet serieus te worden genomen of te worden gerespecteerd. Dit komt voort uit onzekerheid over je gevoel van eigenwaarde. Heb je de mensen in restaurants weleens bekeken? Ze zijn altijd bang dat ze de verkeerde tafel krijgen. Onze samenleving zit vol paranoïde typen.' Gaylin pauzeert even. 'Er zijn ook een heleboel mensen die doodgewoon jaloers zijn.'

'Mijn soort?'

'Ik heb nooit gezegd dat het een zeldzaam verschijnsel was.'

Jaloezie mag dan geen zeldzaam verschijnsel zijn, maar ik ben me ervan bewust dat de meeste analytici – volgens hun eigen zeggen – weinig patiënten tegenkomen die aan pathologische jaloezie lijden. Of klopt de manier waarop de patiënt van zichzelf verslag doet niet?

Ik had het, om een voorbeeld te geven, met een vijfendertigjarige vrouw die ik net had ontmoet over mijn werk. Zij ontkent te weten wat jaloezie is. Ze zegt dat heel opgewekt en kijkt verbaasd naar de sceptisch opgetrokken wenkbrauwen van haar mannelijke metgezel. Maanden later kom ik haar weer tegen. 'Herinner je je nog wat ik die avond zei? Ik was aan het solliciteren naar een nieuwe baan en toen ik op het sollicitatieformulier mijn voornaamste eigenschappen moest invullen, wilde ik opschrijven "jaloers, jaloers, jaloers."'

In een later vraaggesprek vertelt ze me dat ze de conciërge altijd vraagt op te letten of er vrouwen op bezoek zijn geweest bij de man die met haar samenwoont, als ze voor zaken op reis moet. Als ze een avond uitgaan, wordt ze 'gek' als hij te lang aan de bar blijft hangen of met andere vrouwen danst. Daarom gaan ze niet vaak uit.

'Waarom zei je die eerste keer dan dat je nooit jaloers was?' vraag ik.

'Ik noemde die gevoelens gewoon niet zo. Ik ben op mijn werk gewend de touwtjes in handen te hebben en dat draag ik op mijn privéleven over. Ik zag het nooit als jaloezie omdat ik, zodra die gevoelens bovenkwamen, de zaken

zo arrangeerde dat het niet meer aan de orde was.'

Beroepsmatig, economisch en maatschappelijk, heeft deze vrouw ogenschijnlijk veel meer in te brengen dan haar jonge minnaar. Zijn kracht ligt in de liefdesrelatie. Zij benijdt hem het vermogen haar ongelukkig te maken, haar uit haar evenwicht te brengen door alleen maar met een andere vrouw te praten. Ze is voortdurend bezig te manipuleren en de touwtjes in handen te houden. Als gevolg daarvan leeft ze met een voortdurend schuldgevoel. Ze houdt van hem, maar is zich terdege bewust van haar destructieve gevoelens en derhalve altijd bezig het goed te maken. Ze introduceert hem bij mensen die hem beroepsmatig van dienst kunnen zijn, ze geeft hem financiële steun, ze praat urenlang met hem over zijn carrière. Ze geeft hem alles behalve onafhankelijkheid.

'Mevrouw Klein legde er sterk de nadruk op dat reparatie een belangrijk onderdeel van liefhebben is,' zegt Hanna Segal. 'Het vermogen, de schade die je toebrengt aan je geliefde te herkennen, gevolgd door het verlangen dit goed te maken. Maar er bestaat zoiets als wat ik 'manische reparatie' noem waarbij men bereid is het liefdesobject te repareren en te blijven repareren, vooropgesteld dat dit nooit helemaal lukt en dat daardoor het liefdesobject niet bij machte is je te verlaten.'

'Volgens mij maken zowel ouders als geliefden constant dit soort reparaties,' zeg ik. 'Omdat ze zich schuldig voelen over hun bezitterigheid en machtsstreven – in de wetenschap dat ze het leven van anderen beperken – werpen ze hun kinderen of geliefden af en toe een geschenk toe. Maar nooit zoveel dat ze onafhankelijk worden.'

'En ze weten niet waarover ze zich schuldig voelen,' zegt Hanna Segal.

Als de vijfendertigjarige vrouw uit het interview naar een psychiater zou gaan, zou ze waarschijnlijk niet zeggen dat ze jaloers was, maar dat ze geen goede man kan vinden. Ze weifelt tussen mannen die tweemaal zo oud zijn, en mannen die jonger zijn dan zij. De verhoudingen eindigen onvermijdelijk als de oudere man terugkeert naar zijn vrouw, als de jongere man een jongere vrouw vindt. Als zij het woord jaloezie niet gebruikte, zou de psychiater het dan doen?

Veel vrouwen voelen zich schuldig over gedachten aan een affaire met een wildvreemde man die ze toevallig op straat tegenkomen. In plaats daarvan projecteren ze. Zij zijn het niet die dergelijke verlangens koesteren, maar hun echtgenoot. Ze fantaseren over hun echtgenoot met zijn secretaresse. Een normaal verschijnsel dat overal voorkomt. Deze vrouwen voelen zich zo schuldig over hun fantasieën – die niet eens bewust zijn – dat het voor hen geruststellender is om jaloers te zijn op de echtgenoot, die zich van geen kwaad bewust is.

Ik heb het nu over de traditionele vrouw. De vrouw die haar identiteit ontleent aan haar man. En ook haar seksualiteit. Hij maakt haar seksueel bewust. Het gevoel dat haar seksualiteit van haarzelf is, is beangstigend. Het

scheidt haar van hem.

Om zichzelf nog verder te beschermen begraven veel vrouwen hun seksualiteit volledig. De Doris Day-echtgenote is geboren. De veel belangrijkere eenheid – ook al is die dan niet-seksueel – met de echtgenoot is gehandhaafd. Noch de man noch de vrouw snapt wat er is gebeurd met de sensuele vrouw die zij eens was. Niemand zal kunnen zeggen dat zij geen trouwe echtgenote is. Niemand kan haar ervan overtuigen dat hij de seksuele genoegens niet geniet die zij zichzelf heeft onthouden.

Zelfs vrouwen die zichzelf als seksueel bewust zien en daarnaar handelen, vragen zich vaak stiekem af wat hun man van plan is. Hoe kan zo iemand nu jaloers zijn, vraag je je af. Ze heeft drie verschillende minnaars. 'Zolang ze niet onderkent dat het haar initiatief is, haar verlangen', zei Robertiello eens, 'dat haar in bed doet belanden, erkent ze haar eigen seksualiteit niet. Zulke vrouwen zien seks dikwijls als een middel om de man vast te houden, zodat hij geen reden heeft om elders zijn heil te gaan zoeken.' Door te pretenderen dat seks het idee van de man is, denkt zij hem hevige, onbevredigde verlangens toe. Ze is jaloers.

Laten we nu eens een vrouw nemen die zich meer bewust is van haar eigen seksualiteit. Ze vertelt dat ze niet kan kiezen tussen twee bepaalde mannen. Ze is intelligent, aantrekkelijk en ze heeft een goede baan als maatschappelijk werkster. Eén van haar minnaars is ook sociaal werker. Hij ■ niet erg assertief, heeft de neiging zichzelf weg te cijferen. In bed heeft hij last van premature zaadlozingen. De vrouw was vroeger zijn baas. Haar andere minnaar is een uitmuntend chirurg. Hij ziet er goed uit, is intelligent, amusant en zeer welgesteld. Aan de ene kant verlangt ze naar die krachtige, seksueel bewuste man: hij heeft alles wat ze zich wenst – hij is fantastisch in bed, hij voedt haar emotionele behoeften en ze amuseren zich kostelijk samen. Twintig jaar geleden droomden vrouwen van zulke mannen. Deze vrouw zal waarschijnlijk kiezen voor de man die minder sterk is dan zijzelf. Ze voelt zich bij hem beter op haar gemak. Ze kan aan haar carrière bouwen en zich volledig ontplooiën zonder te worden gehinderd door het ambivalente verlangen achterover te leunen in de afhankelijke rol van de echtgenote van een chirurg. Misschien is ze wel opgevoed voor die rol, maar de dreiging om in de steek te worden gelaten door de sterkere partij ligt erin besloten.

'Ik geniet van elke minuut die ik bij hem ben,' zegt ze over de chirurg, 'maar als we niet samen zijn, vraag ik me altijd af wat hij aan het doen is. Ik weet zeker dat hij van me houdt, maar je weet hoe vrouwen altijd dol zijn op hun artsen...' Om de terminologie van Klein te gebruiken: ze benijdt hem de macht die hij over haar heeft; als hij haar zijn liefde zou onthouden, zou haar groeiende gevoel van zekerheid in één klap verdwenen zijn. De chirurg heeft haar nooit bedrogen en nimmer de minste aanleiding gegeven. Het bedrog zit in haar hoofd: als zij in zijn schoenen zou staan, als zij met zoveel prachtige, bewonderende vrouwelijke patiënten in aanraking zou komen, zou zij dan de

verleiding weerstaan? Nee.

Het is beter om die andere man te kiezen, degene die afhankelijk is van haar. Dat zou haar voorgoed van haar jaloezie bevrijden. Misschien blijft ze hem wel altijd trouw. Het onuitgesproken 'maar' van haar keuze is dat als er een van de twee ooit opstapt, zij het dan is.

'Bezitterigheid is stellig een afweer tegen jaloezie,' zegt Hanna Segal, 'maar het is ook een afweer tegen afgunst. Ik kan jou mooi en knap en goed laten zijn, vooropgesteld dat je een deel van mij bent. Zodra jij tekenen van zelfstandigheid begint te vertonen, voel ik me niet alleen in de steek gelaten, maar word ik direct afgunstig op jouw kwaliteiten omdat die niet langer mijn bezit zijn.'

'Is bezitterigheid ook een middel tegen het verlangen het benijde liefdesobject te vernietigen?'

'Er bestaat inderdaad verband tussen bezitterigheid en projectie,' zegt zij. 'Je wilt de gedachtenwereld van de ander bezitten en beheersen. Dat is zeer zeker een afweer tegen afgunst.'

'Je wilt niet dat de geliefde iets aan een ander geeft...'

'Je wilt niet dat het liefdesobject onthecht genoeg is om afgunst te kunnen opwekken.'

Als je de goede borst bezit en onder controle hebt, zakt je woede over de macht van de borst. Waarom zou je haar willen vernietigen?

Voor mannen is het moeilijk om de greep op hun seksualiteit te verliezen. Onze hele cultuur, de reclame, de massamedia – spenderen miljoenen om de seksuele fantasieën van mannen te versterken. Zelfs Jimmy Carter gaf toe dat hij 'in zijn hart' weleens lustgevoelens had voor andere vrouwen dan zijn echtgenote. Het is niet aannemelijk dat Rosalynn Carter een dergelijke bekentenis zou doen in een of ander blad. De druk om schuldgevoelens te ontladen via projectie is niet hetzelfde voor mannen en vrouwen.

Freud gebruikte het woord projectie als omschrijving voor de manier waarop zowel mannen als vrouwen proberen zichzelf te beschermen tegen onaanvaardbare verlangens tot ontrouw door die gevoelens over te brengen op hun partner, maar het sleutelwoord is *onbewust*. Bij geslaagde projectie ontkennen we niet alleen dat we die impuls hebben, we zijn ons er niet eens van bewust dat er iets te ontkennen valt! We ontdoen ons eenvoudig van het totale gevoel.

Melanie Klein ging door op de projectie van Freud en maakte onderscheid tussen bewuste en onbewuste ontrouwverlangens. Er is bijvoorbeeld een man die drie uur tegen me aan zit te praten over het overspel van zijn vrouw. Ze zijn vijftien jaar getrouwd. Hij is ervan overtuigd dat ze een verhouding heeft met haar baas. Hij heeft bewijzen, hoewel zij ontkent. Telefoongesprekken die hij toevallig heeft gehoord, luciferdoosjes 'uit restaurants waar je niet zakelijk gaat eten', enz. Ten slotte zegt hij met onvervalste rechtschapenheid: 'Niemand voelt zoiets beter aan dan ik, met al die vrouwen die ik heb gehad.'

Melanie Klein noemt dit 'projectieve identificatie'. De man verbergt zijn ongeoorloofde verlangens niet voor zichzelf maar projecteert ze op zijn vrouw. Hij presenteert zichzelf niet als de Oprechtheid en Onschuld zelve. Hij is even 'slecht' als zij. Zelfs als hij jaloersheid voelt, werkt het als een boemerang:

'Ze is altijd jaloers op me geweest,' zegt hij, overtuigd dat ze zijn gangen nagaat. Hij 'weet' dat ze even achterdochtig is ten opzichte van hem, als hij ten opzichte van haar.

Dit soort halfgeslaagde projectie zie je vaak bij vaders met opgroeiende dochters. Ze hebben de pest aan elke jongen die hun dochter mee uitneemt. Er is niets wat de vader ervan kan overtuigen dat de jonge man er niet onmiddellijk op uit is om zijn dochter te verleiden. De man kan gelijk hebben, maar hij kan evengoed ongelijk hebben. Het enige bewijs dat hij heeft is projectie: herinneringen aan de tijd dat hij jong was en zelf iedere jonge bloem wilde verleiden. Nog dieper weggestopt ligt de onvermijdelijke oedipale component, vaders eigen begeerte voor zijn dochter. Door projectie is hij in staat het deel van hemzelf dat hij afkeurt of niet wil kennen af te splitsen. Dat deel plant hij over op de jongeman. Daarom heeft hij een hekel aan hem. 'Ik weet hoe die jonge kerels zijn.'

Robertiello en ik hebben eindeloos gediscussieerd over het verschil tussen projectie en projectieve identificatie. Het was een hele opluchting toen Hanna Segal me adviseerde om de term van Klein maar buiten beschouwing te laten.

'Projectieve identificatie is een ruim begrip,' vertelt ze. 'Er hoort nog een hele toelichting bij. Eigenlijk is het een foute benaming. Klein kon het woord projectie niet gebruiken voor datgene wat ze wilde zeggen, omdat Freud het woord in een andere zin had gebruikt. Ze kwam dus eigenlijk een term te kort. Als ik jou was, noemde ik het allemaal *projectie*.' Robertiello is het er niet mee eens. 'Je kunt niet zomaar zeggen: "Gebruik die term van Klein maar niet." De orthodoxe wijze van fraseren mag dan als jargon overkomen maar het is wel het soort steno waardoor mensen uit het vak elkaar snel en ondubbelzinnig begrijpen.'

Zo zal het ideaal wel zijn. De realiteit is dat niemand het eens is over de mate waarin het projectiemechanisme van Klein bewust of onbewust is. Daarom bevordert de term *projectieve identificatie* de duidelijkheid niet bepaald. Daarom besluit ik – tegen de wil van mijn leermeester – het advies van Segal op te volgen, ervan uitgaande dat projectie bestaat, hoe je het ook noemt. Het is het eenvoudigst om onderscheid te maken tussen *geslaagde* en *mislukte* projectie.

Geslaagde projectie: ik wil geen verhouding met een ander. Jij wilt dat! Smerige bedrieger. Ik ben goed. Jij bent slecht. Ik heb een zuiver geweten. Dit is de klassieke freudiaanse projectie. Ik sta zo los van ieder slecht verlangen en breng dat zo volledig over op jou dat ik me er nooit van bewust word

ooit een dergelijk verlangen te hebben gekoesterd.

Mislukte projectie: ik weet dat je me bedriegt. Ik heb er weliswaar aan gedacht om jou te bedriegen – misschien heb ik het ook daadwerkelijk wel eens gedaan – maar op dit moment ben jij de slechterik. Ik mag dan slecht zijn, jij bent nog erger. In deze vorm is de projectie maar halfgeslaagd. Het geweten is niet geheel zuiver, maar wordt gesust met 'de wetenschap' dat jij ook schuldig bent. *Jij* draagt de schuld voor wat wij beiden hebben gedaan.

Er is een stadium tussen het bewuste en het onbewuste, door Freud het voorbewuste genoemd. Volgens mij is dit het grijze gebied waar de seksualiteit van vrouwen zich bevindt. Niet geheel begraven, niet verdrongen blijft het daar sluimeren, klaar om op de man te worden geprojecteerd indien de vrouw haar eigen begeerten niet wil onderkennen. Ook blijft het in die sluimertoestand tot de vrouw tot actie overgaat. Zoiets hebben we zien gebeuren in de vrouwenbeweging. Van de ene dag op de andere leken vrouwen seksueel bewust te worden.

Vroeger was het zo dat de dubbele moraal – de nadruk op de maagdelijkheid en de trouw van de vrouw – mannen beschermde voor de verontrustende gedachte dat vrouwen evenveel seksuele begeerte hadden als zichzelf. Vrouwen moesten toch altijd worden overgehaald? Misschien hadden ze het voor het huwelijk wel fijn gevonden, maar zodra een vrouw getrouwd was gebeurde er 'iets' en zeker als ze eenmaal moeder was. Vrouwen waren anders dan mannen; vrouwen hadden geen behoefte aan seks in de mate waarin mannen het nodig hadden. Vrouwen die die behoefte wel vertoonden, waren goed voor een avondje uit, maar niet het type vrouw dat je aan je ouders voorstelde. De seksuele fantasieën van mannen hebben altijd verleidsters in de hoofdrol gehad, de koningin der wellust met een even grote seksuele honger als die van de man. Die fantasieën werkten uitstekend omdat het fantasieën bleven: beelden in zijn hoofd, veilig weggestopt en onder controle. De droom, de fantasie, stond zo ver van de werkelijkheid, dat de man er niet aan dacht dat zo'n vrouw echt zou kunnen bestaan en hoe beangstigend dit voor hem zou zijn. Hij zou razend jaloers zijn als er werkelijk zo'n vrouw in zijn leven verscheen.

Tegenwoordig zijn vrouwen niet meer beperkt tot de manloze wereld van luiers en keukens en de controlerende blikken van andere vrouwen. De vrouw van tegenwoordig beweegt zich in de wereld – en in de slaapkamer – met een nieuwverworven assertiviteit. Ook op seksueel gebied hebben vrouwen – ook al zouden ze om morele, religieuze, persoonlijke of ethische redenen niet willen – keuzemogelijkheden, die vroeger alleen aan mannen waren voorbehouden.

Dit betekent het einde van de dubbele moraal. Een vijfenveertigjarige man die deze historische rolverwisseling heeft meegemaakt, vertelt dat hij voor het eerst van zijn leven jaloers is. Lou, zo heet de man, is bovendien voor het eerst in zijn leven verliefd. Cheryl is eenentwintig. Een groot leeftijdsverschil,

maar geen ongewoon verschijnsel. Waar de man van uit zijn evenwicht raakt is de gedachte dat zij met een ander in bed ligt als zij niet bij hem is.

'Ik heb geprobeerd erachter te komen waarom ik plotseling zo jaloers ben,' zegt hij. 'Ik kan aan niets anders denken dan aan haar... ik moet voortdurend denken aan de manier waarop ze me omhelst, met me vrijt, hoe ze me aanraakt, maar ik zie haar in gedachten ook met een ander. Als ze zegt "Je ziet me vanavond niet, want ik ga uit," denk ik onmiddellijk aan een andere man. Ik weet dat het geen bedreiging zou moeten zijn. Ik voel me uitstekend zoals ik ben, maar die gedachten kan ik gewoon niet verdragen... zelfs al weet ik dat het niet hetzelfde zou zijn als tussen ons.'

'Is zij even gek op jou als jij op haar?'

'Ja, zo zelfs dat het haar bang maakt.'

'Heeft ze andere mannen gehad sinds jullie samen zijn?'

'Nee, nee,' antwoordt hij vlug. 'Nog niet. Maar dat kan toch gebeuren, evenals het mij zou kunnen gebeuren. Wat ik voor haar voel heb ik nog nooit voor iemand gevoeld. Het is niet alleen seks, het is alles. Ze is ongelooflijk intuïtief, heel schrandere en heel sensitief ten opzichte van zichzelf, van mij, van ons. Ze is bang dat het mis zal gaan en dat zij dan heel verdrietig zal zijn en nooit meer verliefd zal worden.'

'Ben je haar trouw?'

'Ja, voor het eerst van mijn leven. Ik ben getrouwd op mijn tweeëntwintigste. Heel dom. Drie jaar later wist ik dat mijn huwelijk nooit stand zou houden. Vrouwen maakten avances en ik maakte daar misbruik van.'

Ik geloof hem, want hij is het soort man dat tot seks uitnodigt.

'Wist je vrouw ervan?'

'Zij had ook andere mannen. Daar kwam ik pas achter toen we tien jaar getrouwd waren.'

'Hadden jullie een vrij huwelijk?'

Hij lacht wat schamper. 'Ik kwam erachter omdat ze tijdens het vrijen een keer een andere naam kreunde. Als ik zeg dat het geen vrij huwelijk was, dan bedoel ik dat er nooit over werd gesproken. Ik had vermoedens. Ik denk dat ze mijn toestemming wilde hebben.'

'Toestemming voor haar affaires?'

'Het waren geen affaires. Het ging alleen om het bed. Eén van de kerels kende ik. Zijn vrouw en mijn vrouw waren vriendinnen. Maar ik had niet het gevoel dat hij mij bedroog; ik gaf mijn vrouw de schuld.'

'Dus je gaf haar geen toestemming?'

'Ik heb toegestemd in een echtscheiding. Maar begrijp me niet verkeerd... ik heb zelf wel tien, twintig verhoudingen gehad tijdens ons huwelijk.'

Elke keer als Lou iets vertelt waaruit zou kunnen blijken dat een vrouw hem een stapje voor was, draait hij de zaken om en stelt het voor alsof er quitte werd gespeeld. Tijdens zijn huwelijk heeft hij wel tien of twintig affaires gehad. Toen hij erachter kwam dat zijn vrouw hetzelfde spel aan het

spelen was en nog wel met iemand die hij kende, draaide hij de zaken ook zo dat hij er het voordeligst afkwam: de man wordt zijn beste vriend en zijn vrouw is de bedriegster. Om zichzelf te beschermen gaat Cheryl met andere mannen uit. Zelfs als hij het heeft over deze zelfstandige zet van Cheryl, corrigeert hij zichzelf. Hij laat weten dat het *zijn* idee is. 'Ik denk dat ik me terugtrek voor haar bestwil.' Hij moet de macht in handen hebben – altijd.

Hij is voor het eerst echt verliefd en lijkt oprecht bang voor de macht die deze jonge vrouw over hem heeft. Hij is een sterke, gezonde veertiger maar niet meer zo jong en krachtig als vroeger. 'Ik denk er wel eens aan dat ik morgen dood zou kunnen gaan. Mijn vader is een paar jaar geleden gestorven, zomaar, pats boem. Hij was heel vitaal en in perfecte conditie en plotse-ling kreeg hij een hartaanval. Nooit ziek geweest, zo maar van de ene dag op de andere...' Hij knipt met zijn vingers.

'Het uitstellen van de sterfelijkheid... Heeft dat iets te maken met het feit dat je je aangetrokken voelt tot een vrouw die zoveel jonger is?'

'Natuurlijk. Dat strakke lijf. Al die oude fantasieën.'

'Als mensen hogerop komen, beginnen ze dikwijls opnieuw met een veel jonger iemand. Een manier om terug te gaan en je jonge jaren opnieuw te beleven...'

'Precies. In zekere zin is het een terugkeer naar het verleden. Cheryl is eenentwintig. Toen ik zo oud was, wist ik niets. Als ik met haar samen ben is het alsof ik toen wist wat ik nu weet. En met haar is dat ook zo. Het is ongeloofelijk.'

'Was je vroeger verlegen?'

'Ja, heel erg. Ik wist niets van seks, niets van mijn eigen lijf of dat van een vrouw... en dan de angst voor zwangerschap! Ik ging pas voor het eerst met een meisje naar bed toen ik negentien was. Ik had wel vriendinnen, maar ik was altijd hun beste maatje, hun vertrouweling, de aardigste knul die ze ooit hadden ontmoet.'

'Misschien ben je daarom wel voor het eerst verliefd,' zeg ik. 'Misschien is het wel de angst haar kwijt te raken die het zo bijzonder maakt.'

'Het is de eerste keer in mijn leven dat me dit overkomt. Het waren altijd de vrouwen die verliefd werden op mij terwijl ik bij lange na niet verliefd was op hen. "Je kunt beter niet verliefd worden op mij want dat is niet wat ik zoek," zei ik dan. Nu begrijp ik pas hoe die vrouwen zich gevoeld moeten hebben. Nu voel ik me schuldig voor de pijn die ik vrouwen heb aangedaan. Ik kan best begrijpen waarom Cheryl ook met anderen uitgaat... waarom,' corrigeert hij zichzelf, 'waarom ik vind dat ze ook met anderen moet uitgaan.'

Het zou weleens zo kunnen zijn dat Lou zijn vriendin liever verliest, dan nog verliefder op haar te worden – dat hij bang is om zich te laten gaan, bang is om de macht kwijt te raken. Ik vraag hem hoe die jaloezie voelt:

'Bedreigend. Een gevaar. Verlies. Boosheid en pijn. Boos op mezelf, boos op haar. Als ik tegen haar zeg "Wat doen we woensdag?" en zij zegt: "Dan ga

ik uit," dan krijg ik onmiddellijk beelden van wat ik *aanneem* dat er gaat gebeuren, in seksuele zin. Ons seksleven is ongelofelijk. Ik zou het vreselijk missen. Het onderschrijft datgene wat ik weet over mezelf, dat ik me niet volledig kan geven. Zelfs nu ik het ditmaal echt wil. Ik kan me niet binden in de totale zin van het woord, zelfs niet als ik echt van iemand houd.'

Wat bedoelt Lou met houden van? 'Toen ik klein was, was ik mijn moeders lieveling, ik kon in haar ogen geen kwaad doen. Ik was de oudste. Ik hoefde alleen maar te bestaan. Het feit dat ik er was, was voor haar voldoende. Dat heeft mijn relaties later aardig in de war geschopt.'

Hij weet dat hij geen makkelijk mens is om van te houden. Hij moet Nummer Een zijn, hij moet het middelpunt van het universum zijn. De vrouw aan zijn zijde moet altijd een positieve reflector zijn, net als zijn moeder vroeger.

'Als een kind erg narcistisch is', zegt Hanna Segal, 'en de moeder moedigt dit aan, dan is jaloezie niet gewoon jaloezie, maar een onttroning.'

In de spijtbetuigingen van Lou over zijn onvermogen tot liefhebben, klinkt toch iets opschepperigs door. 'Arme ik, ik kan het ook niet helpen dat ik de harten van vrouwen breek.' Hij heeft zo'n afweer opgebouwd tegenover eventuele onttroning dat hij zijn leven zo heeft ingericht dat hij nooit meer zal verliezen. Er was nog een jonger zusje. Nam zij zijn plaats in in het hart van zijn moeder? Het enige dat ik weet is dat hij af en toe niet op haar naam kan komen tijdens ons vraaggesprek. Degene die hij heeft verloren, is zijn moeder. Ze stierf toen hij vijftien was.

Welke andere emotionele bronnen voeden wat Lou zijn eerste ervaring met jaloezie noemt? Zijn jaloezie is, zoals bij de meeste mensen, vooraf bepaald. Wat hem uit de slaap houdt is projectie: de 'video-bandjes' die in zijn hoofd worden afgedraaid. Hij is bang dat Cheryl zal doen wat hij in haar plaats zou doen, wat hij in het verleden heeft gedaan met de vrouwen die hij heeft bedrogen. Hij voelt haar jaloezie terugkaatsen op hem, allerlei jaloerse angsten... *hoewel geen van beiden de ander nog heeft bedrogen.*

Daar komen nog andere projecties bij. Lou heeft een dochter die even oud is als Cheryl. Hij weet heel goed hoe seksueel bewust de eenentwintigjarigen vandaag de dag zijn. Projecteert hij de seksualiteit van zijn dochter op Cheryl? Evenals zijn eigen oedipale verlangens voor een geliefde die even oud is als zijn dochter? Hij brengt het onderwerp zelf naar voren.

En een echtgenote die hem bedroog? Wie garandeert hem dat deze nieuwe vrouw hem niet ook zal bedriegen? Alweer projectie. Bovendien weet hij dat de moeder die hij zo bewonderde zijn vader ontrouw was. Voor een klein jongetje zegt dat een heleboel over vrouwen. Zal Cheryl hem hetzelfde aandoen wat zijn moeder zijn vader aandeed?

Sinds zijn scheiding heeft Lou jarenlang vrouwen verlaten voordat zij hem konden verlaten. Tien jaren zonder jaloezie. Maar zijn afweermechanisme werkt niet langer. Verlieft op een vrouw half zo oud als hij, 'zo frêle dat ze

voor een tiener kan doorgaan,' voelt hij de verjongende injectie seksuele adrenaline die mannen van middelbare leeftijd altijd al hebben gekregen in het gezelschap van jongere vrouwen. Die heel jonge vrouwen waren altijd trouw aan de 'pappies' die hen beschermden. Zelfs als Cheryl trouw is, dan nog kan een man met de ervaring van Lou niet anders dan zijn gevoelens op haar projecteren en jaloers zijn.

Ik ben het met Freud eens dat trouw, 'met name de mate vereist in een huwelijk, slechts wordt gehandhaafd in weerwil van de voortdurende verleiding'. Zouden we – zonder een waardeoordeel over monogamie uit te spreken – niet kunnen stellen dat hoe sterker we ons bewust zijn van ons verlangen tot trouw en de verleidingen waaraan we blootstaan, des te groter de verantwoordelijkheid voor onze beslissingen?

Om voor mezelf te spreken: naarmate ik me beter bewust word van datgene wat ik werkelijk wil en voel, heeft jaloezie minder greep op me. Omdat ik de realiteit beter begrijp, heb ik minder de behoefte anderen te overheersen. Hoe meer ik mijn eigen ambitie, kracht en begeerte onderken en de regeltjes die niet bij mij passen laat vallen, des te kleiner wordt de noodzaak tot ontkenning, verdringing en projectie op anderen. Ik heb niet meer zo sterk het gevoel 'door een mijneveld te lopen'. Dat wil zeggen, tijdens mijn goede momenten. Er zijn ook nog weleens slechte dagen.

We leren al jong ons te beschermen tegen jaloezie, om een afweer op te bouwen. Het is daarom ook geen wonder dat zoveel mensen ontkennen dat ze jaloers zijn.

De vrouw over wie ik het nu wil hebben, zou bijna niet in dit boek zijn voorgekomen. Ze vertelde zelf dat ze niet jaloers was. Ik geloofde haar. Zij was zo'n gereserveerd, zelfverzekerd type dat het haar iets mysterieus gaf.

'Jaloers?' zei de man naast haar. 'Beth is paranoïde over het onderwerp.'

Verbaasd keek ik van hem naar haar. Probeerde hij haar uit haar tent te lokken?

'Begrijp me goed, ik zeg niet dat ze jaloers is,' verduidelijkte hij. 'Wat ik bedoel is dat als ik bijvoorbeeld vraag "Wat heb je gisteravond gedaan?" zij meteen roept dat ik geen waakhond hoef te spelen. Ze wenst geen inbreuk op haar privéleven.'

De man heet Frank en hij is duidelijk dol op haar. Haar gereserveerdheid en 'afstandelijkheid' maken het moeilijk er precies achter te komen wat ze voor hem voelt. 'Als ik maar iets van jaloezie besnuffel ben ik al weg,' heeft ze gezegd. Ze keek daarbij Frank niet aan. Hij kende de regels. Dat was toen we elkaar voor het eerst ontmoetten. Op dit moment, zes maanden later, liggen de kaarten anders.

Ik had me vergist in die ijzeren zelfverzekerdheid. En Beth had zich in zichzelf vergist: ze was wel jaloers. Maar zelfs nu, terwijl ze niet kan slapen, terwijl haar achterdocht de relatie bijna verwoest, kan ze het woord nog niet

over haar lippen krijgen. Toegeven dat je jaloers bent betekent dat een ander macht over je heeft, dat jij de situatie niet beheerst. Beth is verliefd.

Nu is zij het die Frank opbelt om te vragen waar hij de vorige avond zat. Als zijn hese stemgeluid verradt dat het laat is geworden, sterft ze van binnen. Het gevolg: ruzies, tranen, beschuldigingen. Frank houdt van haar maar weet niet zeker hoeveel 'bewaking' hij kan verdragen. Zij wil hem niet kwijt. Nu wil ze wel praten over jaloezie, hetgeen zij liever aanduidt met 'een gevoel van onzekerheid'.

'Het is niet per se jaloezie,' zegt ze. 'Wat dit rotgevoel in me veroorzaakt – dit is echt moeilijk; ik heb het nooit eerder uitgesproken – is het feit dat ik niet weet waar ik sta in relatie tot hem en zijn standpunt tegenover andere vrouwen. Als dat jaloezie is... is onzekerheid geen beter woord?'

'Is het een klap voor je gevoel van eigenwaarde?'

'Nee, ik vind mezelf best een aardig mens. Waardevol, belangrijk, voor mezelf... maar ik weet niet of andere mensen het beseffen...'

'Heeft Frank ooit iets gedaan waardoor je je onzeker zou kunnen voelen?'

'Voor mijn gevoel wel. Frank is een warm mens, lieflijk warm. Er komen altijd vrouwen op hem af die hun armen om hem heen slaan en dat zijn gewoon oppervlakkige kennissen... vrouwen die in bars komen, bedoel ik.'

Frank is barkeeper. 'Als hij zo met *hen* omgaat, dan vraag jij je natuurlijk af hoe er dan tegen *jou* wordt aangekeken,' zeg ik.

'Precies! Ik denk dan als ik dat zou doen, dan was het niet oppervlakkig. Dan zou er veel meer achter zitten. Hij gedraagt zich zo anders met mensen dan ik, dat ik vermoed dat ik mijn eigen motivaties op hem overbreng... als je begrijpt wat ik bedoel.'

Beth is vierendertig. Ze is eigenares van een kleine makelaardij. Ze heeft de hele dag op de haar eigen gereserveerde, afstandelijke wijze met mensen te maken. Het is eenvoudig te verklaren waarom ze zich aangetrokken voelt tot zo'n warm, meegaand type als Frank. Hij is vijftig en heeft twee huwelijken achter de rug. Frank wil een ongecompliceerd leven en dacht dat te hebben gevonden door een jongere vrouw te kiezen, die niet veeleisend en niet bezitterig leek te zijn. 'Stel dat je Frank samen met een vreemde vrouw in een auto ziet rijden,' zeg ik. 'Dan denk jij...'

'Waar gaat hij heen? Waarom heeft hij me niets gezegd? Wie is die vrouw? Waar kent hij die van? Ik heb die vrouw nooit eerder gezien...'

'Denk je dan: ik weet wat hij van plan is omdat ik het wel zou weten als ik in die auto zat?'

'O, beslist. Zoiets heb ik al eens tegen hem gezegd en dan zegt hij dat ik moet ophouden met die interpretaties van zijn gedrag.'

'In jouw jaloerse verbeelding doet hij wat jij zou doen in zo'n geval. Dat is projectie.'

Ze knikt begrijpend. Ik verbaas me over haar openheid. Ik voel dat ze me deze dingen vertelt omdat ze ze wil begrijpen. Het is inderdaad heel moeilijk

voor haar om toe te geven dat ze zulke vernederende gevoelens koestert. Ik vraag haar of ze Frank gelooft als hij zegt haar trouw te zijn. Ik geloof hem. Zo gesloten als zij is, zo open is hij.

'Niemand is van nature trouw, denk ik. Of toch, ik heb wel vrouwen gekend die trouw waren, geen mannen. Ik ben trouw, monogaam totdat ik het gevoel heb dat er iets mis is met een relatie. Het wordt een sleur of ik krijg niet de respons die ik nodig heb. De spanning is eruit, er is geen sprake van communicatie. De dingen die kunnen gebeuren in een relatie na drie, vier jaar.'

'Dan ben je niet langer trouw?'

'Toen ik jong en onervaren was, was ik niet jaloers. Een jaar of vijf geleden begon ik pas echt tekenen van jaloezie te vertonen. In de laatste serieuze verhouding die ik had. Ik vertrouwde hem zo volkomen en kwam er ten slotte achter dat er geen enkele reden bestond voor dat vertrouwen. Ik voelde me heel onzeker. Ik had afgeleerd om iemand te vertrouwen. Het was stom om niet jaloers te zijn en je niet af te vragen wat de ander aan het uitspoken was.'

'Wat betekende dat wijzer worden voor je...?'

'Dat ik de aard van het beestje inzag. Dat trouw niet iets is waar je op mag rekenen.'

Beth trouwde op haar negentiende met een man die 'ziekelijk jaloers' was. Ik vraag haar of dat misschien niet één van de redenen was waardoor ze zich geveleid voelde.

'Ik denk dat ik te onnozel was in die tijd om te zien dat er andere mogelijkheden bestonden. Op de middelbare school waren we al bevriend en als je een paar jaar met iemand omgaat en met hem in bed stapt, dan trouw je ermee. Mijn ouders gingen verhuizen en trouwen was een beter idee dan verhuizen, vond hij.'

'Een mooi alternatief!' roep ik uit.

We moeten er allebei om lachen.

'Ik geloof niet dat ik over dingen nadacht in die tijd. Ik geloof niet dat ik een reden had voor de dingen die ik deed. Ik ben gewoon het huwelijk ingegleden.'

'Vormde zijn jaloezie een probleem in jullie huwelijk?'

'Het was een belasting, maar ik wist niet dat het ook anders kon.'

'Deed je ooit dingen die zijn jaloezie opwekten?'

'Ik was zo trouw als een hond.'

Het huwelijk duurde drie jaar. Voordat Beth een nieuwe relatie aandurfde, liet ze de man beloven dat hij haar trouw zou zijn.

'Hij was het ermee eens,' vertelt ze. 'Hij gaf me zijn erewoord, maar hij loog. Hij werkte thuis en ik wist dat hij iets had met de buurvrouw, maar hij wilde het nooit toegeven. Ik hield echt van hem. De pijn om het feit dat ik niet genoeg voor hem was, kon ik nauwelijks verdragen.'

'Zou je kunnen zeggen dat je je verraden voelde?'

‘Mij gaat het om het feit dat jij voor de ander niet dezelfde waarde hebt als de ander voor jou heeft,’ zegt Beth, overstappend op de tegenwoordige tijd, waardoor het duidelijk ook over Frank gaat. ‘Zij vinden exclusiviteit niet noodzakelijk, niet van zo vitaal belang voor een relatie als ik dat vind. Dat maakt me ontzettend jaloers. Klinkt dat logisch?’

‘Ja. Als ik trouw ben, dan moet jij ook trouw zijn. Bedoel je dat?’

‘Nee, er zit meer aan vast. Ik denk dat iemand niet echt van je houdt als hij niet monogaam wil zijn. Jaloezie betekent... als jij maakt dat ik me zo voel, dan ben ik niet zo belangrijk voor je als je zegt dat ik ben. Je hebt me niet echt nodig. Ik heb genoeg aan jou. Als jij me jaloers maakt, dan ben ik niet genoeg voor jou en dan klopt er iets niet.’

‘Wat heb je gedaan toen je in die laatste verhouding leerde wat de “aard van het beestje” was?’

‘Ik zei dat ik een ander had ontmoet en dat ik met hem uitging. Hij werd zo jaloers, dat hij zich met een geweer in de slaapkamer opsloot. Hij bezwoer me dat hij nooit meer een andere vrouw zou bekijken. Maar ik heb hem, noch een ander, ooit weer vertrouwd.’

‘Hoe zit het met je seksualiteit? Ben je je bewust van je eigen seksuele verlangens?’

‘Ik ben altijd heel seksueel bewust geweest. Ik begon al heel jong te masturberen, toen ik zes of zeven was. Ik werd een keer gesnapt door mijn moeder toen ik op een deurtje van een keukenkastje zat te rijden. Ik had er een handdoek overheen gelegd en zat er schrijlings op. Ik had haar niet horen binnenkomen... Dat was niet best!’ Ze zucht, half lachend. ‘Ze begon tegen me te schreeuwen dat ze het aan mijn zusje zou vertellen.’

‘Je zusje?!’

‘Mijn zusje was de voorbeeldige dochter. De lieveling. Ze is acht jaar ouder. Wij hebben het nooit goed kunnen vinden. Er bestond altijd rivaliteit tussen ons. Ik dacht dat zij de volmaakte dochter was en zij dacht dat ik altijd alles mocht. Zij was degene die trouwde en drie kinderen kreeg...’

‘Ze gedroeg zich keurig volgens de regels. De volgzame dochter. Jij was degene die ertussenuit kneep.’

‘Ze gedroeg zich zo keurig dat ze op haar zestiende zwanger werd! Ze heeft het gevoel dat ze haar leven heeft weggegooid. Ze vergelijkt zich met mij en is weer jaloers.’

‘Zag je er leuk uit toen je jong was?’

‘Nee, o, nee. Ik had een misvormde kaak – mijn tanden pasten niet goed op elkaar. Ik ging er gewoon van uit dat ik er niet leuk uitzag.’

‘Het kan moeilijk zijn om een zusje te hebben dat er erg aantrekkelijk uitziet. Zelfs als klein meisje kun je al het gevoel hebben dat je iets mist...’

‘Dat was voor mij geen probleem, omdat ik alle leuke meisjes die ik kende onnozele wichten vond. Ze waren gewoon minder intelligent dan ik. Misschien heb ik niet zo’n goed besef van het belang van een fraai uiterlijk.’

‘Onaantrekkelijke kinderen... wij ontwikkelen andere talenten, blijvende talenten, om het gebrek aan schoonheid te compenseren...’

‘Als ik foto’s van mezelf uit die tijd bekijk, vind ik mezelf helemaal niet zo lelijk. Het is vreemd. Ik denk dat men, mijn moeder, mij onrecht deed. Zij maakte dat ik me onaantrekkelijk voelde. Mijn moeder was beeldschoon, net als mijn zusje. En sexy, ofschoon ze zich daar zelf niet bewust van was. Ze straalde geen seksualiteit uit. Ze was geen identificatiemodel voor mij.’

‘Waren je ouders gelukkig?’

‘Nee. Ik weet nu dat mijn vader, die veel op reis was, andere vrouwen had. Ik heb altijd gedacht dat mijn vader een ijzeren moraal had. Tot het moment dat hij zijn “oorlogsverhalen” aan mijn ex-man vertelde.’

‘Er moet wel een heleboel jaloezie in de lucht hebben gehangen bij jou thuis.’

‘Allemaal onuitgesproken. Maar ik moet me wel bewust zijn geweest van de jaloezie van mijn moeder.’

‘Onlangs heb ik een vrouw geïnterviewd en het eerste dat ze zei was dat ze haar jaloezie van haar moeder had geleerd. Haar vader maakte haar moeder zo jaloeers dat ze van haar moeder had geleerd mannen nooit te vertrouwen.’ Beth knikt. Ik vraag haar hoe oud ze was toen ze voor het eerst met een man naar bed ging.

‘Dertien. Met een man van tweeëntwintig. Dat was geen prettige ervaring omdat ik zo jong was en niet wist hoe ik het moest tegenhouden. We gingen samen uit en tijdens het vrijen ging het steeds verder. Ik was bang. Nee, hij heeft me niet gedwongen. Ik zat er middenin. Ik had het gevoel kopje onder te gaan, te verdrinken. Niet omdat hij groter, ouder en sterker was, maar omdat ik bang was van mijn eigen seksualiteit.’

‘Je werd “meegesleept”. Wilde je het echt?’

‘Ja, ik wilde het echt, maar later was ik zo bang dat ik zwanger zou zijn, over het feit dat ik zo’n risico had genomen. Mijn seksuele gevoelens maakten me bang. Ik ben nooit meer zo ver gegaan, tot mijn man. Ik heb op den duur geleerd mezelf op seksueel gebied te vertrouwen, maar mannen... neem Frank... hoe meer ik me bij hem betrokken voel, hoe moeilijker het wordt een relatie te hebben. Hoe meer ik van hem ga houden, des te minder ik hem vertrouw.’

‘Als hij nu niet in een bar zou werken, niet altijd vrouwen om zich heen had?’

‘Als hij bijvoorbeeld bankier was? Dat zou geen enkel verschil maken, omdat hij dan toch... Misschien zou het wel erger zijn, omdat ik hem dan niet aan het werk kon zien: Hoe hij met mensen omging. Het zou misschien nog erger zijn om te gissen dan aanwezig te zijn en te zien hoe hij zich gedraagt.’

Beth brengt al maanden iedere avond door in de bar waar Frank werkt. Hij werkt ’s avonds, zij overdag, maar ze zit daar – dikwijls tot sluitingstijd. Als ze niet kan omdat ze thuis moet werken en niet precies kan zien wat hij doet,

gebeuren er dingen die de relatie kapot zouden kunnen maken, zoals twee weken geleden.

Het was Franks vrije avond en toen ze vertelde dat ze thuis moest blijven, zei hij dat hij waarschijnlijk met een paar vrienden een borrel zou gaan drinken. De volgende morgen hoorde ze aan zijn schorre stem dat het een lange nacht was geworden. Hij vertelde dat hij eerst naar de ene bar en daarna naar een volgende was geweest en een wederzijdse vriendin met weer een vriendin van haar was tegengekomen en dat ze de avond met cognac hadden besloten. 'Einde verhaal,' zegt Beth. 'Dus ik zeg tegen hem: "Zijn die vrouwen ook meegegaan naar die andere bars?" Zegt hij: "Nee, die ene is naar huis gegaan." Zeg ik: "En die andere dan?" Zegt hij: "Ja, die is met mij meegegaan." Vraag ik: "Hoe kwam ze daar dan?" Zegt hij: "In mijn auto." Vraag ik: "Hoe is ze dan thuisgekomen?" Zegt hij: "Nou, ik heb haar thuisgebracht." Toen ontplofte ik. Ik was furieus, kon niet meer werken. Ik heb mijn kantoor gesloten want ik moest naar hem toe. We hebben een knallende ruzie gehad...'

'Waar heb je hem van beschuldigd?'

'Hij had me niet alles verteld! Ik moest het uit hem trekken! Als hij het me had verteld, had het anders gelegen. Hij zei dat hij me niet had verteld dat hij haar had thuisgebracht, omdat hij wist dat ik daarvan overstuur zou raken. Ik zei: "Frank ik raak alleen overstuur als je me niet alles vertelt en ik vragen moet stellen. Als ik nu eens de verkeerde vragen stel? Als ik nu eens niet had gevraagd hoe ze in die andere bar was gekomen en hoe ze thuis was gekomen?"'

'Is het weleens bij je opgekomen dat hij haar alleen maar een lift naar huis geeft en geen nummertje met haar maakt?'

'Het begint te dagen. Ik denk ook niet dat hij het met haar heeft gedaan. Maar als hij het me niet vertelt, heb ik het gevoel dat hij liegt. Alsof hij iets te verbergen heeft...'

Als Frank Beth niet alles vertelt, als ze niet elke stap van hem kan volgen, als ze hem niet in de hand heeft, leiden de dingen die hij niet vertelt – wat zij liegen noemt – tot 'haar interpretaties van zijn gedrag'. Tot projectie. Doet hij wat zij zou doen? Wat zij andere mannen heeft aangedaan? Wat andere mannen haar hebben aangedaan? Wat haar vader haar moeder heeft aangedaan? Beth zegt dat ze sinds vijf jaar mensen niet langer vertrouwt. Maar haar leven zit vol halfbegraven herinneringen aan verlies en bedrog, aan het gevoel te zijn buitengesloten door de speciale band tussen haar 'beeldschone, sexy' moeder en haar zusje, een relatie waarin zij opgroeide, waar rivaliteit heerste tussen haar en haar zusje en twee broers, herinneringen aan ouders die elkaar bedrogen en haar ook.

Zoals veel kinderen leerde Beth dat ze de pijn die als een slagader door haar leven liep kon vermijden als ze de situatie meester was. Toen ze voor het eerst verliefd werd, verloor ze die controle. En leerde ze wat 'de aard van het

beestje' was. 'Hoe meer ik me betrokken voel bij Frank, des te moeilijker is het om een relatie te hebben,' zegt ze. Haar angst wordt niet weggenomen, alle trouwbeloften van de wereld ten spijt. Het lijkt erop dat ze niet verliefd kan worden zonder jaloers te zijn.

Ze zegt dat ze oprechtheid verlangt. Zelfs als Frank met een ander naar bed zou gaan, zou ze ermee kunnen leven – *als hij het haar vertelde*. Misschien. 'Hoe kun je mij nu jaloers noemen, hoe kan jaloezie nu een probleem voor me zijn als ik dat aankan?' Het is alsof ik haar kan ontheffen van een bekentenis die ze haat. De bekentenis dat liefde iemand anders zoveel macht over haar geeft.

'Het is niet het weten, maar het niet-weten dat zo beangstigend is,' zegt ze. Iets dat bekend is kan onder controle worden gehouden. Het onbekende doet haar fantasie op hol slaan. Hoe kan ze op zijn trouw rekenen als ze zichzelf niet eens vertrouwt?

Beth splitst de man van wie ze houdt in de goede Frank – die haar afgunst en jaloezie niet opwekt – en de slechte Frank, die dat wel doet. En dit opzicht is zij de zuigeling die niet lang kan volhouden dat hij de moeder die hij liefheeft ook haat. 'Dat splitsen gebeurt bij zuigelingen heel natuurlijk,' zegt Hanna Segal. 'Te meer omdat ze nog geen geïntegreerde persoonlijkheid bezitten. Het probleem van de baby is dat hij de borst nodig heeft en tegelijkertijd het gevoel heeft dat de borst hem op kwaadaardige wijze iets onthoudt, wat voor het kind de dood betekent. Dus de baby creëert wat Klein het beeld van de goede en de slechte borst noemt. Op die manier probeert hij zijn goede gevoelens in relatie te brengen tot een goed object. Hij behoudt de goede moeder.'

'En de geïntegreerde persoonlijkheid, de volwassene...?'

'...staat de goede geliefde een paar slechte eigenschappen toe en de slechte geliefde een paar goede eigenschappen.'

'Met andere woorden, het object mag ook geïntegreerd zijn.'

'Anders houdt de relatie geen stand.'

'Er zit zoveel onwerkelijks in.'

'Ja.'

'Dus je kunt je geliefde rustig laten praten met een aantrekkelijk persoon zonder...'

'...zonder moordlustig te worden. Je mag jaloers zijn en boos, maar je wereld stort niet in elkaar. Als je innerlijk voldoende bent geïntegreerd, hoef je de ander niet te bezitten.'

Ik vertel Hanna Segal dat zoveel mensen die ik heb geïnterviewd toegeven dat ze hun geliefde niet te veel geluk met een ander gunnen. 'Komt dat niet veel meer voor bij jongeren?' vraagt ze.

'Dan zijn er wel erg veel jongeren van rond de veertig,' zeg ik.

'Ja,' lacht ze. 'Erg veel jongeren van rond de veertig.'

Projectie. Je leert een woord en vraagt je af hoe je ooit zonder hebt gekund. Hoe noemde ik dan het mechanisme dat dit woord beschrijft? Dat is nu juist het prachtige, het listige van projectie. Wij weten niet wat we doen zolang het afweermechanisme perfect werkt. Hoe kon ik mijn jaloezie begrijpen zolang projectie me niet alleen uitstekend beschermde tegen mijn eigen ontrouwverlangens maar deze ook nog overbracht op mijn partner?

In de eerste opzet voor dit boek kwam het woord projectie niet voor. Toen ik het eenmaal begreep, heb ik nooit meer getwijfeld. Ik herinner me het gesprek met Robertiello – jaren geleden – toen ik het zelf ‘ontdekte’. ‘Dat heet projectie,’ zei hij. Die benaming gaf mij een intellectuele greep op een emotioneel mechanisme dat ik kende en tegelijkertijd niet wilde kennen. Met dat ene woord had hij mij een betere controle over mijn leven gegeven.

De symbiotische persoon projecteert veel. Dat was min of meer wat ik die dag tegen Robertiello zei: ‘Als je je identiteit verliest in de persoon die je liefhebt, is het beangstigend om te accepteren dat je je seksueel aangetrokken voelt tot een ander. Dus als je geliefde met een mooie vrouw het terras afloopt, ben je ervan overtuigd dat hij het achter de bosjes met haar doet, omdat jij dat zelf zou doen!’

‘Nancy, met al jouw problemen over onthechting, ben je je aanzienlijk meer bewust van je seksualiteit dan de meeste vrouwen. Misschien wist je dat niet. Er zijn heel veel vrouwen die niet meer willen dan de symbiotische relatie.’

Ik bedenk me opeens dat als ik de vergissing heb begaan om aan het begin van dit boek te denken dat Robertiello net zo was als ik – jaloers – vanwege onze intellectuele symbiose, het dan ook niet zo zou kunnen zijn dat hij zijn afgunst op mij heeft geprojecteerd? Na al die jaren zitten we verstrikt in elkaars hersenen. Die uitbarstingen over mijn slechte, moordlustige, afgunstige karakter, terwijl hij de Onschuld Zelve bleef.

Ik bel hem op voor een afspraak.

‘Ik ben bezig gesprekken van voorgaande jaren te herlezen,’ zeg ik, ‘en ik bedacht me plotseling dat er een zekere mate van projectie van jouw kant bestaat wat betreft Nancy en haar afgunst.’

‘Ja, daar kan ik wel in meegaan.’ Dat komt er heel kalmpjes uit.

Ik voel me opgelucht en sta als altijd weer verbaasd over zijn eerlijkheid. Maar ik ben ook een beetje nijdig. Ik heb een hoop geslikt.

‘Ik heb het niet over jouw afgunst ten opzichte van mij,’ verduidelijk ik. ‘Waar ik het over heb is het feit dat jij in het begin ontkende dat je afgunstig was en uitzonderlijk fel was over *mijn* afgunst. Ik ben inderdaad afgunstig, maar jij was bijna beschuldigend in je uitspraken tegenover mij. Je gebruikte mij als projectiemodel.’

‘Ja. Ik begrijp het. Ik zei dat jij de afgunstige persoon bent, niet ik.’

‘O zo! En hoe zit het met zelfverheffing? Je bent dagen van je stuk geweest over *mijn* grootheidswaan, terwijl jij daarvan geen spoor bezat!’

'Ja, dat is inderdaad een goed voorbeeld van projectie. Ik twijfel er niet aan dat ik dat heb gedaan. Het is heel logisch.'

'Zelfs mijn redactrice maakte er opmerkingen over toen ze het manuscript las. In de kantlijn schreef ze iets over het "paleis" waarin ik volgens jou woonde. Ze vroeg zich af waar jij vandaan kwam. "Wat is er verkeerd aan als je in een mooi huis wilt wonen?" zei ze. "Hij is degene die afgunstig klinkt..."'

'Goed. Uitstekend. Ik was misschien afgunstig op je en zette je op je plaats door te zeggen dat jij afgunstig was.'

'Je projecteerde niet alleen je afgunst op mij, je ontkende bovendien je grootheidswaan. Dat projecteerde je ook op mij!'

'Wij beiden hebben onze portie archaïsche zelfverheffing...'

'Je geeft dus toe dat dat er ook in kon zitten?'

'Ja, natuurlijk!'

'O, Richard, dat heeft een tijd geduurd!' lach ik. Hij begint te glimlachen.

'Luister eens, dat proberen we allebei, wij proberen te herscheppen wat we als kind hebben gemist,' legt hij uit. Hij is zichzelf weer, helder en duidelijk, hij probeert me niet langer wedijverend te kleineren. Hij beheerst de stof op een manier alsof die niet bijna zestig jaar lang verdrongen is geweest.

'Neem nu mijn woede tegenover vrouwen,' zegt hij.

'- en je angst voor vrouwen,' onderbreek ik. 'Je bent toch bang voor boze vrouwen?'

'Nou en of!' beaamt hij. 'Een groot deel daarvan is - als je me de term toestaat - projectieve identificatie. Ik projecteer mijn woede op hen en vervolgens ben ik bang dat deze terugkaatst en dat ze mij zullen vermoorden. Doodsbang, ben ik daarvoor. Het heeft voornamelijk te maken met primitieve razernij.'

'Er zit ook iets van werkelijkheid in. Jij gedraagt je afschuwelijk; je bent zo wreed voor de vrouw als je haar eenmaal hebt verlaten.'

'Dat is ook projectieve identificatie. Ik snijd mezelf volledig los van die vrouw. Ik ben zo bang voor haar woede dat het bijna een fobie is. Ik moet zoveel mogelijk afstand tussen haar en mij scheppen.'

'Heb je je ooit zo gevoeld in verband met een man?'

'Ja. Deze projectieve mechanismen hebben niet altijd met jaloezie te maken en werken ook niet uitsluitend met betrekking tot iemand van het andere geslacht. Ik herinner me dat er een vent een keer dubbel geparkeerd stond, zodat ik niet naar het concert kon waar ik heen wilde. Toen hij naar buiten kwam, deed ik het raam dicht en de deur op slot.'

'Het was geen rivaal? Was er een vrouw bij betrokken?'

'Nee, nee. Gewoon een vent die dubbel parkeerde en mij blokkeerde. Terwijl ik de deur op slot deed, vroeg ik me af, wat ik in vredesnaam aan het doen was. Ik bedoel, ik kon uitstappen en hem een forse dreun verkopen. Waarom gedraag ik me zo laf? Op dat moment realiseerde ik me dat ik bang was dat ik die zak zou hebben vermoord als ik was uitgestapt. Ik was bang van

mijn eigen agressie – en daarom zag ik die in hem.'

'Denk je dat dat een verklaring is voor je wreedheid ten opzichte van een ex-echtgenote of een vroegere vriendin... dat je je eigen wreedheid in haar ziet?'

Zij wordt de primitieve heks. Ze zal me vernietigen. Ik moet maken dat ik uit haar buurt kom. Ik geloof niet dat ik van nature wreed ben. Dat komt omdat ik bang ben. Voor de vrouw lijk ik misschien wreed. Zij voelt zich vernietigd omdat ze mij niet alleen verliest als minnaar, maar ook als vriend, als vertrouweling...'

'Maak het nou! Ze verliest de hele magische handel die je haar hebt beloofd. Op het moment dat ze er afhankelijk van werd, op het moment dat ze het het meest nodig had, nam je alles af!'

'Als je het zo stelt, kan ik haar razernij begrijpen. Zo heb ik me ook wel gevoeld, als mensen dat tegenover mij deden. Je hebt het over het verbreken van beloften. Zoals mammië. Dat heeft mijn moeder met mij gedaan.'

'Als we het toch hebben over de manier waarop jij met vrouwen omgaat, moeten we maar bij de eerste beginnen.'

'Ik ben nog steeds razend op mijn moeder,' zegt hij. 'Er wordt me verteld dat de haat zo sterk voelbaar is als wij ons samen in een vertrek bevinden, dat men de neiging krijgt weg te lopen. En ik ben me er niet eens van bewust!'

Ik vertel hem over een vrouw die zojuist een einde had gemaakt aan een hartstochtelijke liefdesrelatie. 'Zij en de man waren beiden even bezitterig. In wezen genoten ze van de intensiteit die hun jaloezie aan de relatie toevoegde. Zolang ze samen waren, beschermde ze elkaar en ontzagen elkaar. Toen zij een eind maakte aan de relatie, was ze ervan overtuigd dat hij haar zou vermoorden.'

'Ze belde al haar vrienden om hen te bezweren vooral niets over haar handel en wandel aan hem te vertellen. Tegen de conciërge zei ze dat hij hem niet binnen mocht laten. Toen ze zijn stem hoorde op haar antwoordapparaat, werd ze doodsbang. Ze ging een paar maanden de stad uit. De man heeft haar nooit bedreigd of ooit een poging gedaan haar kwaad te doen. Ze verbeeldde zich maar dat hij haar iets zou aandoen als hij haar zou vinden. Interessant is tegelijkertijd dat ze vertelde dat ze zo intens met hem meevoelde, dat ze erom moest huilen en hem wel als een baby in haar armen had willen wiegen.'

'Twee projecties,' zegt Robertiello. 'Ik begrijp haar gevoelens heel goed. Als ik met iemand breek, ben ik bang voor wat ze me zal aandoen. Zoals mijn moeder, die me lossneed – nota bene nadat ze me had beloofd er altijd voor me te zullen zijn. Dat beloofde ze voordat mijn zusje en broertje werden geboren. Vervolgens deed ze net alsof ze zoiets nooit had beloofd. Het is de gebroken belofte – hoe onbenullig ook – die me krankzinnig maakt.'

'Hanna Segal zegt dat wij de eerste zorg van moeder allemaal zien als een belofte. Ze citeerde een zin uit een boek van Romain Gary. Het ging onge-

veer zo: "Aan de dageraad van ons leven doet moeder ons beloften die nooit worden vervuld..."

Hij zucht. 'Je weet dat Romain Gary zelfmoord heeft gepleegd. Jij en ik verschillen op dit punt niet zoveel. Wij hebben nooit voldoende respons gekregen, te weinig bewondering gekregen toen we klein waren en dat nodig hadden. Dus blijven we wachten op vervulling van die droomwens...zoeken naar mensen die ons in die categorie plaatsen.'

'De bewondering en aanbidding die je als kind niet hebt gekregen... moet je daarom het gevoel hebben dat je de beste analyticus ter plaatse bent?'

'Wie kan er nu zeggen dat hij de beste is? Dat valt niet te meten.'

'Er zijn hordes mensen die dat vinden.'

'Klopt.'

'Ik onder andere.'

'Ik ben blij dat te horen.'

Maatjes.

We maken een nieuwe afspraak voor over twee dagen. Tijdens dat gesprek vraag ik hem nader in te gaan op het verband tussen symbiose en projectie.

'Ik heb een stel onder behandeling dat ik afzonderlijk behandel. De vrouw verbeeldt zich voortdurend dat haar man ontrouw is en hij rept er nooit met een woord over. De vrouw speelt met de gedachte aan een affaire met een collega. In feite is de man trouw en denkt niet aan andere vrouwen. Hij denkt nooit aan eventuele ontrouw van haar kant en zij denkt altijd dat hij haar ontrouw is.'

'Die vrouw beseft niet dat zij degene is die seks wil...'

'Als ik blijf aandringen, geeft ze het toe. Dat is een belangrijk punt. Biologisch gezien kan de vrouw een even sterke seksuele begeerte hebben als iedere man. De sociale druk en de opvoeding zijn er de oorzaak van dat een vrouw die gevoelens wegstopt.'

'En dikwijls projecteert op de man. Je vraagt je af wat dat voor effect heeft op mannen. Als een vrouw er bij voorbaat van uitgaat dat mannen ontrouw zijn - "zo zijn mannen nu eenmaal" - en hen vervolgens beschuldigt van affaires die ze zichzelf niet toestaat...'

'Daar kan ik over mee praten. Een van mijn echtgenotes was uitzonderlijk jaloers. Zij dacht dat ik iedereen naaide die dit vertrek binnenkwam. En ik was zo trouw als een hond! Daar voelde ik me verongelijkt over. Als ik toch beschuldigd werd, kon ik het net zo goed doen. Als je onterecht wordt beschuldigd, heb je de neiging het ook te doen. Zoiets als de zelfvervullende profetie. Het kan best zijn dat een vent er nooit aan heeft gedacht om een andere vrouw te pakken, maar als hij thuiskomt blijft zijn vrouw maar zeuren: "Met wie heb je het nu weer gedaan?" en dat brengt hem op een idee. En bovendien is hij kwaad omdat ze hem onterecht beschuldigt.'

'Bill heeft eens een verhaal geschreven over een man die zijn vrouw voortdurend vertelt dat hij van haar houdt en zij blijft maar zeggen: "Dat is niet

waar," tot hij uiteindelijk zegt: "Je hebt gelijk. Ik houd niet van je."

'Als je gevoelens niet worden erkend, of het nu liefde is of trouw, dan word je boos. Op het laatst denk je: "Krijg de zenuwen, ik zal trouw zijn aan iemand die het niet waardeert." Ik kan wel zeggen dat de meeste vrouwen die ik heb gehad – affaires, huwelijken, oppervlakkige relaties – de neiging hadden ervan uit te gaan dat ik hen zou bedriegen.'

'Ik denk niet dat mannen echt snappen wat er achter het soort jaloezie van vrouwen, dat via projectie wordt uitgedrukt, schuilgaat. Hoe zou een man ook kunnen begrijpen dat vrouwen van jongs af aan een seksuele training van "handen thuis" krijgen? Het is voor een vrouw al moeilijk om toe te geven dat ze één man begeert, laat staan twee.'

'Zelfs vandaag de dag zijn vrouwen nog geneigd polygamie in een negatief licht te zien. Maar wie verlangt niet af en toe naar variatie? Dus stellen ze zich in hun fantasie mannen als polygaam voor. Projectie.'

'Een suggestie, dokter, ben je bang dat Susan het met een ander doet?'

'Geen moment. Zij maakt zich zorgen over het feit dat ik het op dit moment weleens met jou zou kunnen doen.'

'Lieve hemel.'

'En zij is niet de enige. Bijna iedere vrouw die ik heb gehad, dacht zo. Ik denk daar nooit aan, ook al doen ze het echt met een ander. Een man hoeft zijn verlangens, zijn begeerte niet te projecteren. Hij voelt het en neemt actie.'

'Je wilt toch niet zeggen dat mannen toegeven aan elke neiging tot ontrouw...?'

'Nee, maar er rust geen taboe op die neiging. Hij heeft al zo dikwijls gehoor gegeven aan zijn seksuele verlangens dat hij niet het gevoel heeft die te moeten verdringen en te projecteren op haar om zichzelf te beschermen. De krachten die aan het werk zijn bij mannelijke of vrouwelijke jaloezie zijn heel verschillend. De mannelijke jaloezie is niet gebaseerd op projectie, die van de vrouw wel...'

'Wacht even!' roep ik. 'We hebben het hier over de mate waarin. Bovendien vergeet je Freud. Je laat de projectie van de man over zijn verboden homoseksuele verlangens, waarbij de man jaloerse fantasieën over zijn vrouw met een andere man heeft, buiten beschouwing. "Ik begeer die man niet," verdedigt de jaloerse echtgenoot zichzelf, "dat doet zij."'

'Er is geen hond die dat gedoe van Freud nog serieus neemt...'

'Lieve help, Richard, je laat me toch niet weer in de steek...'

'Ach, die publikatie uit 1922 is toch klinkklare nonsens. Voor mij althans. Ik heb fantasieën over andere mannen gehad...'

'O ja? Dat heb je me nooit verteld...'

'En ik weet dat die niet gingen over homoseksuele verlangens.'

6. Competitie

Ik heb een vrouw gekend die 's nachts ongestoord sliep en overdag een tevreden leven leidde, omdat zij zich gelukkig voelde in de schaduw van haar echtgenoot. De beschermende paraplu die hij haar bood was in ieder opzicht zeer bevredigend: aantrekkelijk uiterlijk, een goede positie die gestaag groeide in de jaren dat zij samen waren. Achttien jaar al. Zijn pakken en overhemden werden op maat gemaakt en hoewel haar kleding fraai was, was het allemaal stemmig en rustig. Haar verschijning vulde de zijne perfect aan.

De overeenkomst scheen te werken, een wederzijdse afspraak; hij trad in het voetlicht en zij bleef opzettelijk op de achtergrond. Hij werd uitgesproken en zelfverzekerd. De schroom die hij als jongen had gehad werd overwonnen naarmate de resonantie van zijn stemgeluid en zijn schitterende gevoel voor humor respect afdwong bij de mensen in zijn omgeving. Hij had een wijze partnerkeuze gedaan: een vrouw die er content mee was hem te laten groeien en schitteren. Zij was tevreden; beiden waren tevreden. De zaken konden er niet beter voor staan. Tot die achttiende zomer, waarin een andere vrouw hem buiten de serene paden van hun huwelijk voerde.

Het gebeurde in een weekend, toen de echtgenote afwezig was. Het weekend daarop had alles eigenlijk weer goed moeten zijn. Maar zo magertjes was haar visie van zichzelf, zo gewend was zij om kracht, haar hele bestaan te ontlenen aan hem, dat ze niet wist hoe ze voor zichzelf moest opkomen. Zonder hem was er geen middelpunt. Ik ben ervan overtuigd dat haar gelijk talloze malen is aangetoond als ze alleen waren, in de keuken, in bed; beter dan wie ook kende zij het onzekere jongetje dat in hem schuilging. Maar de entree van een rivale maakte haar weer tot een klein meisje; iemand die had geleerd haar mond te houden in aanwezigheid van een derde. Een driehoek. Zij had geen aanleg voor competitie, geen ervaring. Geconfronteerd met een mogelijk verlies, zag ze geen kans om te winnen.

Ik weet zeker dat dat een van de redenen was waarom hij de keuze op haar had laten vallen. Hij was snel jaloers en kon zich geen vrouw permitteren die dergelijke gevoelens zou opwekken. Als je hem zo zag zou je denken dat hij zijns gelijke wel aankon. Fysiek en intellectueel een prachtvent. Maar hij kende zijn grenzen en de emotionele ruimte die hij nodig had om de persoon te worden en blijven die hij nu was. In zijn leven was er geen ruimte voor het

vertederende vuur van jaloezie. Het dikke jongetje dat hij eens was geweest, geloofde nog steeds niet helemaal in de aantrekkelijke huid waar hij in gegroeid was. Om tot volwassenheid te rijpen had hij de aanwezigheid van een zachtmoedige vrouw nodig en niet de macht van de schoonheid.

Toen kwam er plotseling door de loop der gebeurtenissen een dramatische verandering in de status quo van achttien jaar huwelijk. Het tweede kind volgde het eerste kind en ging naar kostschool. Het vertrek van zijn zoon had hem niet veel gedaan, maar hij was dol op zijn dochter en miste haar aanwezigheid. Voor het eerst in hun huwelijk waren ze weer op elkaar aangewezen. Haar moederrol was beëindigd; ze wachtte verlangend op zijn aanwijzingen. Hij moedigde haar eerste aarzelende stappen om agent van een fotograaf te worden aan.

Met zijn volledige steun en hulp (er zit niets rationeels aan dit verhaal) postte zij de brochures die hij voor haar had geschreven. En, o wonder, zij ontving diverse verzoeken om het werk van haar cliënt te laten zien. Plotseling zat ze volop in het werk, begon te reizen en was bezig met afspraken hier, afspraken daar. Op partijen liet ze haar eigen mening horen, soms tegengesteld aan de zijne. Als mannen nu tegen haar spraken, glimlachte ze geïnteresseerd en werd zelf interessant gevonden. Hij had niet voorzien wat deze veranderingen hem op zijn veertigste zouden doen; wie wel? In dat tijdloze ogenblik waarin zijn imago in zijn eigen ogen aan het wankelen was, verscheen er een vrouw met allure. Het sprankje onzekerheid dat hij had gevoeld verdween als sneeuw voor de zon in de gloed van haar visie van hem als man, dominant en seksueel aantrekkelijk.

De nieuwkomer bleek een ontzagwekkende dame. Wat de echtgenoot ook gedacht moge hebben aan het begin van dit avontuurtje, zij had onmiddellijk haar eigen plannen voor hen beiden. Ze verliet haar echtgenoot letterlijk van de ene op de andere dag en kondigde haar minnaar aan dat ze van plan was hem te volgen, toen hij op het punt stond te vertrekken uit het idyllische oord waar ze zich hadden teruggetrokken.

Hij was een zachtmoedige man, verantwoordelijk en vol schuldgevoel. Hij wist het even niet meer en hoopte min of meer dat de partner die hij achttien jaar lang had liefgehad en op wie hij had gesteund hem zou komen halen; misschien ook meer dan een beetje overweldigd en geveleid door de gedachte dat zo'n vrouw zo agressief zou kunnen zijn in haar verlangen naar hem.

Herkende de schrandere nieuwkomer het beeld van een man in een overgangsfase, het lege nest en zijn rol als vader/kostwinner in het geding? Wat ze deed was zich volledig afhankelijk opstellen: 'Mijn man zegt dat ik de kinderen nooit meer te zien krijg,' zei ze. Van dit soort dramatische wanhoop en levensverwoestende schuldgevoelens hangen dergelijke verhalen aan elkaar. Haar zelfgewrochte afhankelijkheid was haar kracht. Tegen een dergelijke vastberadenheid had hij geen verweer.

Zijn vrouw evenmin. Haar zelfverworven onafhankelijkheid was te pril om

te bekijken. Het was alsof het nooit was gebeurd. Ze stortte in en werd zo verscheurd door pijn en woede dat ze geen stap kon verzetten. 'Hoe kan ik hem terugkrijgen?' huilde ze, maar alle ideeën, alle suggesties leidden tot niets. Hoe zou ze kunnen wedijveren? Ze voelde zich vanaf het begin al verslagen.

Als ze het probleem direct had aangepakt, als ze had gevochten en het soort zelfverzekerdheid en vastberadenheid van die andere vrouw had getoond en had gestaan op rechten die die ander nog niet kon doen gelden, denk ik dat ze hem zou hebben gehouden. Ik denk dat als ze hem omwille van hun huwelijk van achttien jaar had 'vergeven' en gevraagd had hun huwelijk nog een kans te geven, hij zou hebben toegehaapt. Als ze een minnaar zou hebben genomen (zoals iemand adviseerde) of had gedaan alsof, was hij misschien teruggekomen. Jaloezie zou het excuus zijn geweest, de stimulans om het leven weer op te vatten dat het best bij hem paste. Die andere vrouw was te agressief, te aantrekkelijk, te brutaal, te veel zijns gelijke. Wat lef betreft was ze zijn meerdere. Ze hield vol. Hij gaf zich over.

Iets dat nooit had moeten gebeuren – zeg ik in mijn afstandelijkheid als vertelster – was gebeurd voordat er een echte strijd was geleverd. De enige keer dat de echtgenote in actie kwam was tijdens een voorval dat je in films altijd ziet, het moment dat alle partijen in een zelfde restaurant terechtkwamen. Het gezelschap van de bedrogen echtgenote trachtte een confrontatie te vermijden, maar zij rukte zich los, riep: 'Nee, ik wil haar *zien*!' terwijl ze het restaurant weer binnenstormde.

('Elke vrouw die worstelt met jaloezie', vertelt een therapeut, 'wil haar rivale altijd zien. Ze moet weten hoe ze eruitziet. Dat schijnt heel belangrijk te zijn.')

De echtgenote deed nog een laatste dramatische uitval, hetgeen zijn schuldgevoel nog eens extra versterkte. Ze trok zich terug uit haar bedrijfje om haar oude vertrouwde afhankelijke positie weer in te nemen. Uiteindelijk richtten haar woede en wraakzucht zich – op advies van haar advocaat – op zijn portefeuille. Hij ging samenwonen met de nieuwe vrouw, kreeg een buikje en verloor veel van zijn levenslust en charme en zag een promotie aan zijn neus voorbijgaan. Op dit moment schraapt hij het bloedgeld bij elkaar om een vrouw te kunnen betalen die hij nooit had willen verlaten en leeft met een toekomst die eigenlijk slechts een avontuurtje had horen te zijn.

Hoe komt het dat de een vecht en de ander in elkaar zakt bij een confrontatie met een rivaal in de liefde?

Waar komt de vechtlust vandaan? Waarom bezit de één er zoveel meer van dan de ander? Waarom heeft men het wel in bepaalde situaties – op sportgebied, het werkterrein – maar niet als er gewedijverd moet worden om een geliefde?

'Wedijveren is een van de stappen die je redelijkerwijs zou ondernemen als

er sprake is van jaloezie,' zei psycholoog Martin Hoffman. 'Je zou kunnen wedijveren met je rivaal om je geliefde.' Hoffman, een collega van Dan Stern, heb ik jaren geleden bezocht toen ik nog geen idee had in welke vorm ik dit boek zou gieten. Het onderwerp competitie en het verband met jaloezie was een van de grootste raadselen. Ik begin nu te begrijpen waarom die schijnbaar normale opmerking van Hoffman me zo lang is blijven verbazen. 'Je zou kunnen wedijveren met je rivaal om je geliefde,' waren zijn woorden. Dat kon ik niet.

Ik kan in alles wedijveren, behalve in de liefde. Intimiteit is mijn leven. Waarom ben ik dan niet in staat een rivaal uit te dagen? Ik ben altijd zo geweest: haantje de voorste op sportgebied, de winnende partij bij het kaartspel, maar in een jaloerse situatie a priori een verliezer.

Er hoeft nog niets gebeurd te zijn, maar bij de geringste argwaan, wordt het mij koud om het hart en voel ik me verslagen. Verslagen door wie? De rivaal, de geliefde? In zekere zin heeft het met geen van beiden te maken. Er zijn herinneringen bij me opgewekt, pijn uit een tijd die ver achter me ligt. Pijn die zo primitief is dat mensen als ik hun leven zodanig proberen in te richten dat ze een dergelijke pijn nooit meer zullen voelen. Mensen die in de liefde niet kunnen wedijveren, proberen niet zozeer jaloezie te vermijden, maar trachten het opnieuw verliezen te voorkomen.

Het zou misleidend zijn om te stellen dat de vrouw uit het bovenstaande verhaal niet kon wedijveren. Zij en haar man tennisten vaak samen. In het begin won hij altijd. Misschien wilde ze hem wel laten winnen. Later werd haar spel beter. Ze was zekerder van hem, van zijn liefde. Ze vond het leuk om hem te verslaan als uitlaatklep voor onuitgesproken irritaties die in ieders huwelijk – hoe harmonieus ook – voorkomen. Na de wedstrijd plaagde ze hem dan een beetje. Hij was een slecht verliezer, maar de dag eindigde stevast zonder wanklank. Tenslotte had hij in hun relatie altijd alle troeven in handen gehad. Omdat zij haar identiteit aan hem ontleende, voelden ze zich daar allebei wel bij. Zijn macht was ook de hare.

Het feit dat hij haar had gekozen vanwege haar zachtaardigheid en passieve houding wil niet zeggen dat zij geen stem in het kapittel had. Zij had hem ook uitgezocht. Ze mag afgunstig zijn geweest op de totale macht die hij over haar had, maar zo was ze opgevoed. Achttien jaar geleden had ze positief op hem gereageerd omdat ze zijn behoefte aan een vrouw zoals zij had herkend. Op zijn manier was hij ook afhankelijk van haar en jaloers op andere mannen die haar rustige charme bewonderden. Ze voelde zich daar prettig bij en was bereid zich zo mogelijk nog meer naar zijn wensen te schikken. Omdat hij het type man was dat haar nooit zou verlaten, wilde zij niet anders dan de juiste vrouw voor hem zijn.

Ze had haar leven in deze man geïnvesteerd, ze kende hem veel beter dan haar tegenstandster. Hoe kwam het dan dat ze niet tussen die twee ging staan in dat restaurant en zei: 'Het is mijn man, de vader van onze kinderen.'

Probeer hem maar eens af te pakken!' – om hem vervolgens mee naar huis te nemen. Hij zou haar zijn gevolgd. Dat *wist* ze. Iets dat er eerder was dan haar symbiotische behoefte aan hem ontnam haar de moeder; iets dat er eerder was dan haar waarde voor hem vernietigde haar gevoel van eigenwaarde.

Het punt waarop ik de nadruk wil leggen is dat zij het *recht* had jaloers te zijn. 'De sociale functie van jaloezie', schrijft de socioloog Helmut Schoeck, '(is) voornamelijk het stimuleren van defensief gedrag als een relatie wordt bedreigd of verstoord door een overtreder die door de cultuur niet als een wettige rivaal wordt toegelaten.'

Door welke psychologische macht werd de vrouw ervan weerhouden om tot actie over te gaan?

Freud zegt dat seksuele rivaliteit terug te voeren is naar de oedipale jaren waarin het kind zich in een van de hoeken van de driehoek vader-moeder-kind bevindt. De manier waarop volwassenen reageren in een jaloerse situatie, op een mogelijk verliezen van iemand die we liefhebben, is reeds gevormd in die vroege krachtmeting. Voor Freud gold deze theorie zowel voor mannen als vrouwen. De psychoanalytische wereld van vandaag vindt de theorie bevredigender en vollediger als deze alleen op mannen wordt toegepast.

Jongetjes voelen zich erg tot hun moeder aangetrokken. Hij wil zijn vader verslaan en moeder voor zich alleen hebben. Dit leidt tot angst voor vergelding van de zijde van de vader, hetgeen Freud 'castratie-angst' noemt. Maar zo simpel ligt het niet. Het jongetje wil weliswaar zijn vader verslaan, maar houdt tevens van de man. Hij heeft hem nodig als bondgenoot en identificatiemodel in zijn strijd om zich los te maken van de moeder, voor de vorming van een zelf, ter versterking van de sekse-identiteit als tegenwicht voor zijn agressieve, libidineuze driften. Gemengde gevoelens. Het jongetje voelt zich schuldig.

Onder gunstige omstandigheden wordt het oedipale probleem niet uit angst en schuldgevoel alleen opgelost. Als er harmonie binnen het gezin heerst zou de moeder in staat moeten zijn, door middel van woorden of haar houding, op haar zoon over te brengen: 'Ik houd van je en je bent een aantrekkelijk kind. Ik weet wel dat je mij wilt – en dat ik tussen haakjes prima – maar ik wil je vader meer. Het zal voor jou vast geen probleem zijn een meisje van je eigen leeftijd te vinden.'

Vader dient vanuit zijn plaats binnen de driehoek eveneens te onderkennen wat er gaande is. Onder ideale omstandigheden wedijvert hij niet te sterk met de jongen en trekt zich niet terug en hult zich evenmin in stilzwijgen. Hij laat zijn zoon weten dat hij zich bewust is van het feit dat er een rivaal in huis is. Hij laat de jongen voelen dat hij hem zijn wedijver niet kwalijk neemt. Terwijl de vader de mening van de moeder beaamt dat de jongen inderdaad best in staat is een meisje van zijn eigen leeftijd te vinden, laat hij trots merken dat de jongen met het ontwaken van zijn seksuele gevoelens een

‘aardje naar zijn vaartje’ heeft.

Als vader en moeder beiden hun steentje bijdragen in het proces van erkenning van de wedijverende seksuele verlangens van de jongen, dan stellen ze hem gerust. De angst dat er maar één als winnaar te voorschijn kan komen en dat de ander zal moeten lijden wordt op die manier getemperd. Deze wedstrijd met zijn vader mag hij dan hebben verloren, wie weet wint hij de volgende. Moeder houdt nog steeds van hem en vader heeft bewondering voor zijn competitiedrang. De sfeer binnen het gezin is er een van ‘leven en laten leven’. ‘Papa mag mama hebben,’ voelt de jongen. ‘Ik zou haar ook wel graag willen hebben, maar als dat niet kan, vind ik zelf wel een meisje.’

Een psychiater die ik ken, zich bewust van de verleidingskunsten van zijn zesjarige dochttertje en van de onuitgesproken wedijver tussen zijn vrouw en het meisje, hield daadwerkelijk zo’n gesprek met zijn dochter. ‘De week daarop werd ze verliefd op het jongetje dat naast haar in de klas zat.’

Zou het echter niet zo zijn dat er andere vormen van rivaliteit voorafgaan aan seksuele rivaliteit? Volgens de huidige theorieën heeft een kind van drie of vier al talloze gevechten gewonnen en verloren. Voor een baby betekent alles wat de aandacht van de moeder van hem afleidt een inbreuk.

Het probleem van het kind is hoe de aandacht van moeder voortdurend op hem gericht te krijgen. Een dergelijke vroege competitie is onvermijdelijk. De ervaringen in dit vroege stadium zijn bepalend voor de oedipale fase.

‘Je zou kunnen stellen dat competitie wordt geleerd in twee fasen,’ zegt Dan Stern. ‘Fase Een is pre-oedipaal. Het is de fase waarin we leren *hoe* we moeten wedijveren. We vechten voor datgene wat we willen. De oedipale periode is dan Fase Twee. Dan wordt er een nieuw, gevaarlijk element aan toegevoegd: seks- en daarmee schuldgevoel en angst voor vergelding. In die periode leren we de competitiedrang te onderdrukken. Het doel is integratie – wedijveren binnen veilige grenzen.’

Voor het meisje is oedipale competitie (ook wel Electracomplex genoemd) gecompliceerder dan voor haar broer. Zij heeft een symbiotischer relatie met de moeder. Hoe zou zij in moeder – haar belangrijkste connectie – een rivale kunnen zien? Voor de jongen ligt het anders; zijn rivaal, vader, kan nog zo boos op hem zijn, hij heeft moeder altijd nog. De band die hij met haar heeft komt nooit in gevaar. Als het meisje daarentegen antagonistische gevoelens opwekt in *haar* oedipale rivale, verliest ze de persoon van wie zij het meest afhankelijk is qua liefde en identificatie.

Hoe waarschijnlijk is het dat de moeder haar dochter feliciteert met haar ontlukende seksuele gevoelens en die toejuicht als zijnde het voorbeeld van ‘de appel die niet ver van de boom valt’? Deze vraag beantwoordt zichzelf. De ongeremde behaagzucht van de dochter herinnert de moeder aan haar eigen seksualiteit. Een onopgeloste of ambivalente kwestie.

Inherent aan de oedipale strijd is het feit dat er wedijver bestaat, niet alleen in de dochter maar ook in de moeder. Zelfs als de moeder openlijk wedijvert

met haar dochter op het gebied van kleding, gedrag, discipline – zaken die te maken hebben met seksualiteit – dan is toegeven dat er sprake is van seksuele competitie het laatste dat de moeder zal doen, zo blijkt uit mijn onderzoek. Haar moeder kende zogenaamd geen competitieve emoties. Zij evenmin. Zoiets is onvrouwelijk, onmoederlijk en onnatuurlijk. Seks wordt het meisje gepresenteerd op dezelfde wijze als alle andere vormen van competitie tussen moeder en dochter, namelijk door middel van ontkenning. De symbiotische band is voor de moeder even belangrijk als voor de dochter. Door wedijver wordt die band bedreigd. Het onderwerp is te moeilijk en te gevaarlijk om zelfs maar te worden aangeroerd.

Het kleine meisje maakt kokette danspasjes voor haar vader. Een kind van vier kan uitzonderlijk flirterig zijn. Hoe reageert hij daarop? Vaders voelen door de houding van hun vrouw hoe zij zich ten opzichte van hun dochter zouden moeten gedragen. Dat is een zaak van vrouwen. 'Laat je vader met rust,' zegt de moeder. De man herkent de ondertoon in haar stem en loopt weg. Jammer. 'Als een vader het opneemt voor zijn dochter tegen de wil van de moeder in', zegt psychotherapeute Erika Freeman, 'kan er met die dochter weinig meer misgaan.'

De meeste vrouwen die ik heb geïnterviewd herinneren zich hun jeugd als een periode waarin vader hen letterlijk liet vallen. Bij een meisje van vier is het voor de vader niet zo moeilijk om zich niet bewust te zijn van incestueuze gevoelens en voor moeder niet moeilijk om te negeren dat er sprake is van competitie. Bij een dertienjarig meisje wordt het moeilijker. 'Ik was een echt papa's kind,' vertelt een volwassen vrouw. 'We deden altijd alles samen. Maar toen ik in de puberteit kwam, keerde hij zich van me af alsof er iets vreselijks was gebeurd. Afschuwelijk was dat.'

Als de eerste en belangrijkste man in ons leven onze seksualiteit niet alleen negeert maar ook nog afwijst, hoe zouden we dan geloven dat we andere mannen wel kunnen aantrekken? Als de eerste vrouw in ons leven ons heeft verraden door het op die afwijzing aan te sturen, hoe kunnen we vrouwen dan ooit vertrouwen? Andere vrouwen zullen – net als moeder – ontkennen dat er sprake is van competitie, al horen we bij wijze van spreken het scherpen van de messen achter onze rug.

'Het is jammer dat de moeder zich meestal niet bewust is van enige competitie,' zegt Erika Freeman. 'Als ze zich ervan bewust was, zou ze er misschien mee stoppen. De meeste moeders zijn niet slecht. Iemand zou hen erop moeten wijzen dat er psychoseksuele reacties zullen komen zodat ze op hun hoede kunnen zijn en niet bang hoeven te zijn of te ontkennen.'

De gedachte aan moeder als de vijand is onverdraaglijk. Het idee dat moeder niet het beste met haar voor heeft, wordt door de dochter verdrongen. 'Het meisje voelt instinctief dat er iets mis is,' zegt Freeman, 'en dat het iets te maken heeft met vader. In haar verwarring keert zij zich naar de moeder, want moeder betekent veiligheid. Het meisje heeft geleerd dat het

voor mannen gevaarlijk is van je te houden en voor jou om die gevoelens te beantwoorden, want dan zou je moeder kunnen verliezen.

Het leven is geen eindeloos groter wordend heelal, maar een pijp kaneel waarvan ieder zijn deel krijgt.

Het meisje verliest haar eerste oedipale strijd op een heel treurige manier. Zij heeft zojuist haar eerste man verloren – zoals het hoort – zonder dat er iets tegenover staat. Haar seksualiteit werd niet geaccepteerd en aangemoedigd. Door het feit dat de moeder ontkent dat er sprake is van competitie wordt het meisje achtervolgd door de represailles van vrouwen waarvan zij de aard niet kent. Omdat het meisje haar gevoelens van rivaliteit tegenover haar veiligste tegenstandster en beste leermeesteres niet toont, wordt haar eigen competitiedrang destructiever en dodelijker naarmate die gevoelens langer begraven blijven. Eenvoudige projectie leert haar dat andere vrouwen hetzelfde zijn. Angst voor seksuele betrekkingen heeft niet zozeer te maken met angst voor mannen (of seks) als wel met angst voor het oordeel en de vergelding van andere vrouwen.

‘Het is niet zo dat vrouwen geen competitiedrang hebben,’ zegt Martin Hoffman, ‘maar vrouwen voelen zich geremder dan mannen. Ik geloof niet dat het nodig is om vrouwen te leren hoe ze moeten wedijveren, ik denk eerder dat ze niet ontmoedigd moeten worden.’

Het is duidelijk dat dit algemene opmerkingen zijn. Er zijn evenveel vormen van seksuele competitie als er dochters zijn. Als voorbeeld vertelde een therapeut me het verhaal van een patiënte van hem die van tijd tot tijd geïnteresseerd was in seksuele trio's met een andere vrouw en een man. ‘In dit geval’, vertelt hij, ‘was die andere vrouw niet de moeder, maar de zuster. De vader was een krachtige, charismatische figuur om wiens aandacht de twee zusters voortdurend wedijverden. Het centrale thema van de fantasie van de patiënte was de uiteindelijke overwinning op die andere vrouw die haar zuster symboliseert. Het veroveren van de man op zich betekent niets. De rivale moet aanwezig zijn en verslagen worden, anders werkt het niet.’

‘In tegenstelling tot de gangbare opinie bestaan er vrouwen die niet alleen kunnen wedijveren, maar die seksueel niet kunnen functioneren als er geen competitie met een andere vrouw bestaat.’

Sommige vrouwen voelen zich alleen aangetrokken tot mannen die gebonden zijn. Een bekend voorbeeld is de vrouw die altijd getrouwde mannen uitzoekt en keer op keer de oedipale strijd om de man van een ander te veroveren herhaalt. Ondanks hun reputatie winnen ze echter zelden en in veel gevallen is dat ook niet wat zij beogen. Verliezen geeft een signaal dat terugvoert in de tijd, een reparatie in de richting van de onbewuste moeder uit de jeugd: ‘Zie je wel, mama, ik ben niet slecht. Ik heb papa niet van je afgepakt. Van jou houd ik het meest.’

‘De huidige Freudianen gaan ervan uit dat de meeste mensen in het gunstigste geval een zwakke oplossing vinden voor het oedipale complex,’ zegt Wil-

lard Gaylin, sprekend over zowel mannen als vrouwen. 'Dat er altijd de opwinding blijft bestaan als het gaat over de gebonden man omdat vader dat ook was. Als we als volwassene vrezen onze partner te zullen verliezen, voert ons dit terug naar de oedipale situatie. De andere twee zijn de volwassenen, de machthebbers in de driehoek. De verliezer voelt zich niet alleen partnerloos, maar ook onmachtig, teruggedrongen in de rol van het kind. Je kunt het "castratie" noemen, maar ik houd niet van die fraaie benamingen. Er is je iets afgenomen, niet iets dat je bezit, maar iets dat je *bent*. Je voelt je als persoon gekleineerd, vernederd, minderwaardig.'

Ik houd ook niet van het woord *castratie*; het heeft me nooit aangesproken. 'Gekleineerd en minderwaardig' is iets dat iedereen kan begrijpen. Vandaag zijn we iemand met een bestaan, een gezin, een maatschappelijke positie – een competente volwassene in ieder opzicht. Morgen wordt er iets gezegd, worden er heimelijke glimlachen uitgewisseld. Het is net alsof iemand de stop eruit heeft getrokken, alsof je leegloopt; je voelt je klein, hulpeloos en machteloos als een kind van vier. Jaloezie maakt ons tot een kind dat reuzen tegenover zich ziet.

Aan de ene kant worden we verlamd door de angst voor onze eigen oedipale woede, zegt Freud. De destructie die erdoor veroorzaakt kan worden, weerhoudt ons van competitie. De moordlust in ons hart weerhoudt ons van handelen. Aan de andere kant is er het gevoel gekleineerd te worden, de onmacht waar Gaylin over spreekt. Dat werkt eveneens remmend omdat we het gevoel hebben te zullen verliezen en nog dieper te zullen worden vernederd als we de strijd zouden aanbinden.

Sommige mensen zijn gelukkiger met hun genen en hebben zich al vroeg ontwikkeld tot mensen die ervan uitgaan dat zij een eventuele rivaal kunnen verslaan of in ieder geval een goed gevecht zullen leveren. Sommige mensen zijn dol op competitie. Zij voelen zich sterk; zij *weten* dat zij niet gemakkelijk te vervangen zijn. Voor dit soort mensen is competitie een gezonde spieroefening. In het ergste geval verliezen zij de geliefde maar de innerlijke zekerheid dat er een nieuwe liefde zal komen blijft.

Hoe dieper die innerlijke zekerheid, des te kleiner is de kans dat we jaloers zullen worden.

De rol die competitie speelt in een jaloerse situatie wordt dikwijls niet goed begrepen. Ook met het woord competitie worden twee verschillende begrippen aangeduid. In de eerste plaats bestaat er *openlijke en observeerbare competitie*. Het gevoel wordt omgezet in een handeling die iedereen kan waarnemen. De tweede vorm is *innerlijke en subjectieve competitie*. Dit proces is weliswaar uiterlijk niet waarneembaar maar daarom niet minder competitief.

Het is een vergissing om mensen die openlijk wedijveren te bestempelen als *de* strijdbaren en zwijgzaamheid en inactiviteit op te vatten als teruggetrokken, niet betrokken zijn en als gebrek aan rivaliteit. Competitie hoeft niet per se zichtbaar te zijn. Ik kan een sterke competitiedrang hebben en deze voor

mezelf houden. Tegen mijzelf zeg ik: 'Jij mag dan aantrekkelijk zijn, maar ik ben een beter mens.' Ik heb mezelf daarmee stilzwijgend tot de winnende partij uitgeroepen. Op een kwetsbaarder moment denk ik misschien: 'Jij bent mijn meerdere, ik heb gewoon geen kans.' Uiterlijk is er niets gebeurd, maar innerlijk heb ik gewedijverd en verloren.

Omdat de competitie tussen mannen meestal openlijk en waarneembaar is, heb ik altijd gedacht dat het een zaak van mannen was. Ik wist wel dat er spanningsvelden – gevaarlijke zelfs – tussen vrouwen bestonden, maar niet openlijk, niet aanwijsbaar of benoembaar. Voor mannen is het spel belangrijker dan de knikkers. Als kind hebben ze al geleerd dat redetwisten een onderdeel is van het proces van geven en nemen.

Uit een onderzoek naar spelgedrag van jongens en meisjes bleek dat jongens dikwijls kibbelden tijdens het spel, maar het spel nooit afbraken om een ruzie. Meisjes daarentegen hadden de neiging het spel te beëindigen als er ruzie ontstond. Voor meisjes was het continueren van de relaties belangrijker dan de voortzetting van het spel. Het was voor meisjes niet belangrijk wie er won of verloor, belangrijker was het vermijden van de hitte van de strijd.

Zonder een waardeoordeel uit te spreken over het uitspelen van het spel tegenover het voortijdig afbreken van het spel om de relaties goed te houden, is het belangrijk dat men zich realiseert dat kinderen door middel van het spel leren zichzelf door de ogen van een ander te bezien. De ene keer ben je aan slag, de volgende keer sta je in het veld. De ene keer win je, de andere keer verlies je. Het eerbiedigen van de regels is een volgende les. Deze zijn niet arbitrair, doch vormen de structuur van het spel; de regels zijn vastgelegd om zowel het spel als de spelers in de hand te houden. Door het inzicht dat geschillen moeten worden opgelost, leert men de waarde van het compromis. De hitte van de strijd neemt wat af en geschillen worden bespreekbaar gemaakt om het spel doorgang te laten vinden. Bovendien wil die keer dat je het spel verliest niet zeggen dat je de volgende keer weer verliest.

Als het spel wordt afgebroken vanwege een geschil dan leert men deze existentiële lessen niet. Er is geen uitlaatklep voor de competitiedrang, die onverminderd, in nog sterkere mate blijft bestaan. Mannen lopen na een pittige wedstrijd in een vriendschappelijke sfeer het veld af. De verborgen competitie onder vrouwen leidt dikwijls tot het verbreken van vriendschappen. Toen de vrouwenbeweging competitie als smerig en niet-zusterlijk betitelde, voelden veel vrouwen zich verwarder dan ooit en vervreemd van hun eigen emoties. Als er competitie bestaat, dan *bestaat* zij.

Van spel leert men nog meer. Moed. Als je oog in oog staat met je tegenstander en je blik niet afwendt, heb je weer een les geleerd. Als de gemoederen niet verhit mogen raken, vindt er geen toetsing van de werkelijkheid plaats, wordt de mate van moed niet onderzocht die volgens mij in beide seksen aanwezig is. In hun haast om de verstandhouding goed te houden worden vrouwen ervan weerhouden uit te vinden waartoe ze in staat zijn als

ze een tegenstander tegenover zich vinden. Op die manier blijven ze bang.

De angst om in de kou te komen te staan, de angst de tegenstander niet te kunnen verslaan, de angst vernederd te worden, de angst het liefdesobject niet te kunnen vervangen... steeds weer komt bij het definiëren van jaloezie het begrip angst voor verlies naar voren.

Tijdens een onderzoek van Carol Gilligan werden mannen en vrouwen beelden getoond van mensen in diverse situaties en gevraagd een verhaal te bedenken naar aanleiding van de getoonde beelden. Naarmate de mensen op de foto's dichter bij elkaar kwamen, kwam er meer geweld voor in de verhalen van de mannen. In de verhalen van de vrouwen kwam er meer geweld voor naarmate de mensen op de foto's verder van elkaar verwijderd waren.

'Beide seksen bespeuren gevaar,' concludeert Gilligan, 'hetgeen de andere sekse niet als zodanig ervaart – mannen in nabijheid, vrouwen in afstand.' Gilligan, die voornamelijk geïnteresseerd is in morele ontwikkeling, voert deze reacties terug tot de manier waarop jongens en meisjes door hun moeder worden opgevoed. Zij is van mening dat de bezorgdheid van vrouwen en hun gevoeligheid voor de behoeften van anderen en hun streven een goede verstandhouding te bewaren door de geschiedenis heen ten onrechte is gezien als morele onvolwassenheid. Misschien is dat wel zo. Mijn gevoel is dat zolang vrouwen niet de keuze hebben om al dan niet te wedijveren zij wellicht relaties onderhouden uit angst in plaats van als een bewuste keuze.

Met deze gedachten in het achterhoofd keren we terug naar de vrouw uit het begin van dit hoofdstuk. Wat kan haar er, behalve eventuele onverwerkte oedipale conflicten en aangeleerde vrouwelijke geremdheid ten opzichte van wedijver, nog meer van weerhouden hebben om voor zichzelf op te komen? 'Ik kan eenvoudig niets doen!' Zoals zoveel mensen wijt zij haar onmiddellijke aanvaarding van haar nederlaag aan 'onzekerheid'. Haar huwelijk werd inderdaad bedreigd. Wat haar echter onzeker maakte was haar *subjectieve perceptie* van die twee andere mensen en van zichzelf aan de andere kant. Zij zag hen als degenen die de macht in handen hadden. Als we het gevoel hebben dat anderen een dergelijke macht over ons hebben, betekent dit dat we *afgunstig* zijn, zegt Klein.

Afgunst vernietigt de mogelijkheid tot wedijveren. Om na te gaan hoe zoiets gebeurt, bekijken we de drie betreffende spelers. In de eerste plaats nam de echtgenoot een passieve houding aan ten opzichte van de twee gepassioneerde vrouwen. Als jij de prijs bent en het spel een noodlottig eind zou kunnen hebben, is het het veiligst om niets te doen.

De nieuwkomer zag de echtgenote slechts als een rivale. Misschien was ze gepikeerd over de beschermde positie van de echtgenote en het feit dat ze kinderen had en een verleden met haar echtgenoot, maar wat zij voelde was niet zozeer afgunst als wel competitiedrang. Ze wist hoeveel macht ze had over de man. Haar begeerte was vers genoeg om niet ambivalent te zijn; deze

stond dichter bij hartstocht dan bij liefde. Zij had op dat moment niets te verliezen, ze kon alleen maar winnen. Pas in een later stadium toont de liefde haar andere gezicht en benijden wij de geliefde om de macht die hij over ons heeft. Zij werd door dit soort gevoelens nog niet afgeremd. Zij beschikte over aanzienlijke machtsmiddelen. Ze zag hoe haar vastberadenheid de man verblindde en taxeerde zichzelf subjectief als winnares.

Zij ging de strijd aan zonder afgunst, zonder enige remming. 'Ik zal hem hebben!' hoorde men haar zeggen.

De echtgenote was wel afgunstig op de betovering waarmee de nieuwkomer haar echtgenoot in de ban hield. Maar was die rivale zo onweerstaanbaar? Was ze zo fantastisch dat de echtgenoot de trouw, de hoge dunk van en zijn liefde voor haar, hun huwelijk en hun kinderen zou vergeten? Beslist niet. Ze was aantrekkelijk, meer niet. Het was *de afgunst van de echtgenote* die de schoonheid van haar rivale verhief tot het onbereikbare. Hoe zou zij met zo'n vrouw kunnen wedijveren? Als ze zou wedijveren met zo'n (geïdealiseerde) godin, zou de pijn van het verlies nog erger zijn en de vernedering nog groter. Het gevoel van afgunst alleen al zegt ons dat we verslagen zijn.

Voor de echtgenote was de man niet slechts een prijs die ze moest veroveren. Zij was afhankelijk van hem, ze had haar identiteit in hem geïnvesteerd. Iets dat veel verlammerend was dan het dreigende verlies van haar symbiotische verbintenis weerhield haar ervan de strijd aan te binden. Bij haar onvermogen tot wedijveren kwam nog eens de afgunst op de absolute macht die de echtgenoot over haar had. Die afgunst was veel sterker dan haar afgunst op die andere vrouw.

Achttien jaar lang had ze zich kalm gehouden en haar afgunst over de macht van haar echtgenoot begraven. Dat was de afspraak, de overeenkomst, bezegeld door het huwelijk en de kinderen. Nu had hij haar bedrogen. Hij had zijn belofte verbroken. Het verraad deed haar de beheersing over haar afgunst verliezen, zoals in de meeste echtscheidingen.

Overweldigd door het dagende besef van zijn voordeelspositie moet iets binnen in haar hebben gezegd: 'Hoe durf je een dergelijke macht over mij te hebben, dit vermogen om mij naar jouw goedgevoelen te maken of te breken?' De jaloerse situatie heeft haar teruggebracht tot de positie van een kind. In symbolische zin is de echtgenoot de moeder/borst geworden, die leven en dood kon bepalen. Ze wilde hem terug hebben. Ze wilde hem ook vermoorden. Welke psychologische factoren haar van moord hebben weerhouden, weten we niet. Gelukkig was ze bang van haar eigen woede. Ongelukkig voor haar was dat het haar zo bang maakte, dat ze niet voor zichzelf kon opkomen. Ze was niet in staat te handelen, niet in staat tot wedijveren, dus stapte ze met haar woede naar een advocaat.

Ik vind de omschrijving jaloerse situatie beter dan de constatering dat iemand jaloeers is. Het geeft ons de gelegenheid de situatie in zijn geheel te zien en de

interactie tussen de drie mensen te bekijken. Als de krachtigste drijfveer in het bovenstaande verhaal jaloezie was geweest, zou de echtgenote haar rivale hebben aangevallen, volgens de theorie van Klein. Heeft ze haar bedreigd, bespied, giftige brieven geschreven? Nee. De echtgenote was jaloers op die andere vrouw, maar dat was niet de belangrijkste emotie. Al haar obsessieve gedachten, haar dreigementen en fantasieën waren geconcentreerd op haar echtgenoot. Hij was de enige aan wie ze kon denken, over wie ze kon praten. 'Hoe krijg ik hem terug?' huilde ze tegen iedereen die het horen wilde. Het drama ging tussen hem en haar. De belangrijkste emotie in deze jaloerse situatie was afgunst.

Dit druist in tegen de gangbare opvatting dat jaloezie voortkomt uit een gering gevoel van eigenwaarde. De meeste mensen denken dat dat de reden is waarom ze niet kunnen wedijveren. Klein leert ons dat we de zaak om-draaien. *Afgunst komt eerst, een gering gevoel van eigenwaarde komt daarna.* Als afweermiddel tegen afgunst, devalueren we onszelf. We idealiseren de rivaal. Hoe zouden we kunnen wedijveren als we toch zullen verliezen en nog verder zullen worden vernederd? Door de rivaal op een voetstuk te plaatsen en onszelf heel klein te maken, zegt de kracht van de afgunst dat we al zijn uitgeschakeld voor we beginnen.

Meer dan oedipale jaloezie is het afgunst die moordlust in ons hart brengt. Dat is de kern van de boodschap van Klein die wordt weerspiegeld in het huidige psychoanalytisch denken. Het jongetje wil de vader niet vermoorden, hij wil dat hij verdwijnt, voor onbepaalde tijd op vakantie gaat, zodat hij moeder voor zich alleen heeft. Zelfs als het jongetje zijn vader dood wenst, dan is dat toch iets heel anders dan dat hij hem wil vermoorden. Een uitermate symbolische illustratie van het oedipale conflict is het schaakspel. De koning wordt nooit gedood, alleen 'schaak' gezet. Het is een gezonde manier om competitie op te lossen. Als de koning eenmaal is verslagen, hoeven we hem niet te doden.

Als de neiging tot doden niet voortkomt uit de oedipale fase, waar komt deze dan wel vandaan? Freud heeft geen onderzoek gedaan naar de driften van de eerste levensjaren. Klein wel.

Volgens haar was er al sprake van een oedipaal conflict in het eerste levensjaar; de huidige opvatting komt overeen met die van Freud, die zegt dat seksuele competitie pas begint in het derde of vierde levensjaar. In het eerste levensjaar zijn de erotische gevoelens van het kind auto-erotisch; het heel jonge kind ondervindt slechts lust en bevrediging aan eigen lichaamsfuncties. De geslachtsdrift wordt niet specifiek in heteroseksuele banen geleid of op een heteroseksueel object gericht tot het kind drie of vier jaar oud is. Er mag in het eerste jaar dan geen sprake zijn van seksuele competitie, er zijn wel andere hevige gevechten gaande. Het zijn deze vroege gevechten, die volgens Klein leiden tot latere seksuele competitie. Het is het afgunstige, pre-oedipale kind in ons dat wil doden.

'Als je je geliefde zou betrappen met een ander, wie zou je dan willen vermoorden?' vraag ik aan een jonge man.

Pas nadat ik me jarenlang heb verdiept in het werk van Klein, begrijp ik zijn beknopte antwoord. Hij aarzelt geen moment.

'Ik zou de bron aanpakken.'

Het is één van de basisvragen van mijn onderzoek geworden. Zelfs voordat ik Klein had gelezen, wist ik uit eigen ervaring dat jaloezie zich niet concentreerde op de rivaal. Wat dat betreft had ik altijd moeite met de oedipale theorie die zegt dat het de rivaal is die wordt neergeschoten in een jaloerse situatie. Die verklaring was voor mij onvolledig en onbevredigend omdat binnen een driehoek mijn hevigste emoties nooit bestemd waren voor de andere vrouw. Ik was wel jaloers op haar, maar ik zou – net als de jonge man van zoëven – de 'bron' aanpakken.

Proust ook. *Op zoek naar de verloren tijd* draait om het ogenschijnlijk triviale feit of een slechtgehumeurde echtgenoot de moeder van een jongetje al dan niet zal toestaan haar zoon goedenacht te kussen. Als de vader het verbiedt, is het jongetje wanhopig en stikt bijna in een astmatische aanval. Als moeder hem wel kust, kan hij letterlijk weer ademen.

Met de almacht van een auteur doodt Proust niet alleen zijn moeder in de roman, hij doodt haar tweemaal als hij besluit dat zijn grootmoeder – die de verteller liefheeft met dezelfde intensiteit waarmee hij zijn moeder liefheeft – eveneens moet sterven. '...het is omdat zij al die uren van een voorbijganger bevatten waardoor menselijke lichamen zulke diepe wonden kunnen toebrengen aan degenen die hen liefhebben,' schrijft Proust, 'omdat zij zoveel herinneringen, vreugden en verlangens bevatten, voor hen reeds uitgewist, doch zo wreed voor degene die zich aan overpeinzingen overgeeft en het geliefde lichaam waarop hij zo jaloers is, jaloers tot op het destructieve af, terugvoert in het domein van de Tijd.'

Omdat Proust zich volledig bewust was van de macht van de geliefde die hem met een kus in de zevende hemel kon brengen en door haar afwezigheid in de hel doen afdalen, is het geen toeval dat zijn roman een van de diepgaandste studies over jaloezie en afgunst in de hele literatuur is. Hij schrijft niet over de competitie met de vader – die tenslotte bepaalt of het jongetje al dan niet goedenacht wordt gekust – maar over de veel dieper gewortelde, verborgen Kleiniaanse afgunst op de moeder. Dat is de kracht van de roman. De wedijver met de vader wordt nooit openlijk uitgedrukt of zelfs maar bewust gemaakt. Dat is de tragedie van de verteller.

Tijdens vraaggesprekken had ik al snel in de gaten dat veel mensen mij niet begrepen als ik vroeg wie ze zouden vermoorden in een jaloerse situatie. Als ik de vraag anders stelde: 'Op wie is de heftigste emotie gericht, op de geliefde of op de rivaal?' begrepen ze het wel. Een paar jaar geleden zou ik het een retorische vraag hebben gevonden. Nu beseft ik dat het een oprecht gevoel was als ik het woord 'vermoorden' gebruikte. Ik ben weliswaar geen moordenaar.

res, maar ik sta kennelijk dichter bij het gevoel dan de meeste mensen die ik heb geïnterviewd. De meeste mensen hebben hun moordlustige gevoelens in acceptabeler banen geleid, zoals schuldgevoelens, angst, droefgeestigheid, maagzweren, dwangmatige kritiek op of gezeur tegen de geliefde. Misschien richten we die gevoelens vaker tegen onszelf en worden gedeprimeerd.

Soms stort de beschermende façade in. Het zelf wordt bedreigd. De afweermechanismen die zo'n zorgvuldig geconstrueerd beeld van evenwicht, beleefdheid en beheersing gaven kunnen de innerlijke woede niet langer in bedwang houden.

De drieëntwintigjarige Richard Herrin behaalde als een van de besten zijn einddiploma middelbare school en studeerde met een beurs aan de Yale universiteit. Hij was van Mexicaans-Amerikaanse afkomst, geboren als onwettig kind in een van de buitenwijken van Los Angeles. De twintigjarige Bonnie Garland was de dochter van een welgestelde, invloedrijke jurist uit Scarsdale in de staat New York. Richard en Bonnie hadden een liefdesverhouding. Nadat Richard was afgestudeerd kondigde Bonnie aan dat ze nog steeds van hem hield, maar dat ze ook met andere mannen uit wilde gaan. Richard Herrin greep een hamer en sloeg haar 'tot haar hoofd openbarstte als een watermeloen' – zoals zijn eigen woorden luiden.

Toen ik over deze moord las, raakte ik in de war. Ik kende het verschil tussen jaloezie en afgunst nog niet. Als het een 'crime passionnel' was, waarom had Richard zijn rivaal dan niet gepakt?

'Richard Herrin had ernstige hechtingsproblemen,' zegt Willard Gaylin. Gaylin was geen getuige in deze moordzaak, maar hij voerde uitgebreide gesprekken met Herrin en schreef later een boek over deze zaak. 'Hij had geen echt identificatiemodel behalve zijn moeder. Al die intense, bezitterige gevoelens die hij ten opzichte van zijn moeder had, heeft hij op Bonnie overgebracht.'

Richard had drie jaar in zijn relatie met Bonnie geïnvesteerd en ze hield nog steeds van hem, wilde ook nog steeds met hem omgaan. Waarom ging hij er niet van uit dat hij zijn rivaal zou kunnen verslaan? Met deze vraag ging ik naar Gaylin. 'Richard was erin geslaagd een beurs te krijgen voor een van de beste scholen in het oosten van het land. Waarom kon hij dan niet wedijveren om de vrouw die hij liefhad?'

'Richard kon niet wedijveren. Hij had geen vader, geen intieme vrienden, geen man met wie hij zich kon identificeren. Vanwege zijn sterke identificatie met zijn moeder, was de greep op zijn mannelijkheid enigszins wankel. De gedachte te worden vergeleken met een andere man betekende voor hem automatisch dat hij zou verliezen. Richard was bang dat als Bonnie iets met een ander zou beginnen zijn seksuele tekortkomingen duidelijk zouden worden.'

Het veroveren van Bonnie was voor Richard meer dan een romantische

triomf. Het hield de belofte in dat er een eind was gekomen aan zijn geïsoleerdheid, aan het gevoel er niet bij te horen, een buitenstaander te zijn. In Bonnie vond hij het symbool van succes en acceptatie, een identiteit die hij zijn leven lang had gemist. Hij en Bonnie waren onafscheidelijk. Als hij hand in hand met haar liep – en hand in hand met haar gezien werd – was dat een symbool voor hem en de buitenwereld dat hij bestond; dat hij had gewonnen.

‘Tijdens de rechtszaak’, zeg ik, ‘werd het zo gebracht dat het leek op de wraak van een macho-type, een man van Spaanse afkomst, vernederd door de afwijzing van zijn vriendin. Jij brengt in je boek meer belangrijke punten naar voren. Het was niet genoeg voor Richard om Bonnies hand vast te houden; iedereen moest het zien...’

‘Richard had altijd het gevoel dat iedereen op hem lette. Daarom was dat handje vasthouden in het openbaar zo belangrijk, omdat de buitenwereld niet alleen zag dat hij bestond, maar bestond als een man die het hart van een mooie, begerenswaardige vrouw had veroverd. De buitenwereld had wel iets beters te doen dan op Richard en Bonnie te letten, maar hij had een paranoïde referentiekader en dacht dat alle ogen op hem waren gericht. Toen Bonnie hem in de steek liet, voelde hij zich publiekelijk vernederd.’

‘Wil je zeggen dat zijn rol naar de buitenwereld belangrijker voor hem was dan de persoonlijke gevoelens die hij voor haar koesterde?’

‘Voor mensen als Richard zijn twee dingen belangrijk,’ zegt Gaylin. ‘In de eerste plaats de wetenschap dat de geliefde aan iemand anders de voorkeur geeft. Nog belangrijker, veel pijnlijker, is de openbare nederlaag. Competitie was zeer belangrijk voor Richard, zoals voor alle jaloerse mensen. Hij moest winnen.’

‘Bij het lezen van je boek had ik het gevoel dat als hij maar was gezien met een andere vrouw, als hij zou hebben geslapen met die stewardess die hij ontmoette tijdens die laatste vlucht op weg naar Bonnie...’

‘Dan was Bonnie Garland misschien nooit vermoord,’ vult Gaylin aan. ‘Zij was even gemakkelijk te vervangen als de hartenkoningin door een ruitenkoningin.’

Gekleineerd, afgewezen, minderwaardig, zijn persoon op de rand van instorten. Richard viel zijn rivaal niet aan, het was Bonnie die de volle laag razernij en liefde kreeg. Als zij niet van hem hield, hield niemand van hem. Gaylin had mijn vraag beantwoord: Richard ging af op wat hij zag als de ‘bron’ van zijn ellende: Bonnie/moeder.

‘Op het moment dat Richard Herrin die hamer ophief’, zegt Gaylin, ‘vermoordde hij meer dan één vrouw.’

Een gewelddaad in een poging zijn persoonlijkheid te herstellen.

Een daad van afgunst.

‘De grotere agressie van de man is een van de best bewezen en overheersende psychologische verschillen tussen mannen en vrouwen,’ schrijven psycholo-

gen Eleanor Maccoby en Carol Nagy Jackson. Minder goed te bewijzen is 'of mannen als groep meer wedijveren of assertiever zijn'. Helaas worden wedijver en agressie in onze samenleving vaak als synoniem gezien. Als een vrouw concurrerend wordt genoemd, denkt zij dat er agressief mee bedoeld wordt, met andere woorden onvrouwelijk.

In een wereld waarin succes wordt bepaald door competitie is het logisch dat vrouwen afgunstig zijn op mannen die maatschappelijk worden aangeemoedigd en geprezen om hun competitiedrang. Aan de andere kant wil ik de hersenloze, eindeloze competitie die mannen voortijdig het graf invoert niet als ideaal stellen. Is er geen gulden middenweg, een gezonde maat voor deze emotie? Ik zou competitie zo graag een goede naam geven.

'Ik ken talloze gedreven vrouwen', schrijft Anne Taylor Flemming, 'die banger zijn voor mislukking dan voor succes, banger voor zelfvoldaanheid dan voor competitie, banger voor het succes van andere vrouwen dan voor het succes van de mannen in hun leven.'

Wedijver op de werkvloer is iets anders dan wedijver in de liefde. Competitie in het werk is op later tijdstip aangeleerd gedrag. Als we het soort jaloezie waarvoor vrouwen bijzonder gevoelig zijn – passiviteit, aanvaarding van nederlagen voordat de wedstrijd is begonnen – willen begrijpen, moeten we kijken naar de vrouw die haar dochter in een vroeg stadium heeft geleerd niet te wedijveren. Omdat dit zo belangrijk is, wil ik nog eens herhalen: als we bang zijn om deel te nemen aan de race, als we ervan overtuigd zijn dat we door een rivaal zullen worden verslagen, staan we wagenwijd open voor jaloezie.

Er is geen man die als kind niet herhaaldelijk heeft meegemaakt hoe het is om te winnen en te verliezen. In tegenstelling tot meisjes moeten jongens gezien worden bij het wedijveren. Zo zijn jongens. Dat wil niet zeggen dat iemand het strijdperk betreedt zonder eigen inbreng en instelling, die voor het merendeel is bepaald door de wijze waarop hij is grootgebracht en zijn positie binnen het gezin. Ook jongens hebben – net zoals de meisjes – een scorebord waarop is aangetekend wat hun kansen zijn.

'Bent u jaloers?'

'Voor mij houdt dat een vergelijking in,' zegt een zevenendertigjarige art-director. 'Als ik me voorstel dat mijn vriendin met een andere man is, raak ik overstuur over het feit dat ze mij met hem vergelijkt. Ik word gespannen, opgewonden en ongerust in situaties waarin sprake is van wedijver. Ik heb mijn eigen strategie ontwikkeld om vergelijking te voorkomen. Op feestjes dirigeer ik mijn vriendin naar een rustig plaatsje. Ik probeer een sfeer van "jij en ik tegen de rest" te scheppen. Wij vormen een paar. Om haar aandacht vast te houden probeer ik heel onderhoudend te zijn. Als wij bondgenoten zijn, vergelijkt ze mij niet met anderen en word ik niet jaloers.'

'Maar u kunt niet alles in de hand houden. Stel u bent samen uitgenodigd voor een diner en zij besteedt te veel aandacht aan een andere man...'

'Ik heb nog andere strategieën. Ik laat duidelijk mijn ongenoegen merken door middel van een soort agressieve humeurigheid. Het is een emotionele versie van het plotseling verschijnen met een gebroken arm, een stilzwijgende manier om haar aandacht te herwinnen.

Een andere manier van wedijveren zonder dat iemand het merkt is een soort manipulatie die ik m'n leven lang al in praktijk heb gebracht. Als ik me te midden van wedijverende mensen bevind doe ik alsof wedijveren minder waard is dan afstandelijk en neutraal zijn. Op die manier lijkt het alsof wedijveren een vorm van verliezen is. Ik verander gewoon de regels van het spel en geef de spelers het gevoel dat ze voor gek staan. Ik win dus.

Waarschijnlijk zit erachter dat ik de beste wil zijn – een ster wil zijn. Het resultaat is dat ik een bijna pathologische angst heb om voor een gehoor te staan. Het gaat zelfs zo ver dat ik bang ben de aandacht te trekken tijdens een diner. Hoe moet dat nu als de grap niet aanslaat? Ik zou me diep vernederd voelen. De gêne zou voor mij zwaarder wegen dan het eventuele succes. Ik haat competitie omdat ik van binnen eigenlijk een intense competitiedrang heb.'

Het is een zeer aantrekkelijke man, redelijk geslaagd in het leven en, ondanks zijn angsten, zeer uitgesproken. Hij weet zijn zinnen goed af te maken en maakt zelfs vaak de mijne af. Ik vraag hem waar hij denkt dat zijn problemen met competitie zijn begonnen.

'Ik denk dat die tegenzin is ontstaan door het gezinsleven. Ik was niet alleen de oudste, maar ook het eerste kleinkind. Omdat mijn ouders mij overal mee naar toe namen en overal bij betrokken begon ik heel vroeg te praten. Mijn zusje werd geboren toen ik ongeveer anderhalf jaar oud was. Plotseling waren alle ogen gericht op de baby. Zij was een meisje en ik denk dat mijn moeder graag een dochter had gewild. Er was iets speciaals tussen die twee waar ik buiten stond. Of in ieder geval voelde ik dat zo.

Mijn ouders juichten onze prestaties altijd toe. We werden altijd vergeleken, niet alleen onderling, maar ook met neefjes en nichtjes. Ik wilde de goedkeuring van mijn ouders voor het feit dat ik de beste wilde zijn. Ze zeiden ook dat ik de beste was en ik vond dat ik dat moest waarmaken. Ik was dol op jongensboeken waarin helden voorkwamen. Winnen of verliezen werd te belangrijk. Dus wees ik de hele gedachte af. In de tijd dat ik honkbal speelde, hoopte ik altijd dat ik niet de bal zou krijgen. Ik herinner me nog heel goed dat ik opgelucht was als het spel over was voordat ik aan slag was gekomen. Het was niet zo leuk om aan slag te zijn. Misslaan, of zelfs met een kleine voorsprong winnen, wekte al te veel onlustgevoelens in me op.'

Ik vraag hem of dat beeld van vroeger vandaag de dag betekent dat hij diezelfde gevoelens voelt als hij op seksueel gebied of qua macht en geld met andere mannen wordt vergeleken.

'Zeker; als ik impotent ben en mijn geliefde begint met een ander die heel potent is, dan voel ik seksuele jaloezie. Maar jaloezie hoeft niet met zoiets

belangrijks te beginnen. Het zou kunnen zijn dat hij een betere conversatie heeft dan ik. Er vallen bijvoorbeeld nooit stiltes tijdens een diner.'

Ik kan het niet nalaten hem te vragen of hij zich ervan bewust is dat hij mij voortdurend onderbreekt, alsof zijn interrupties hem een soort voorsprong geven.

Hij lacht. Hij weet precies waar ik het over heb. 'Als kind praatten we aan tafel allemaal door elkaar. We leerden om te praten en luisteren tegelijk. Niemand durfde even tussendoor adem te halen. Als je dat deed zaten je ouders inmiddels naar een ander te luisteren. Wij vochten allemaal om de aandacht. Nu kunnen mijn broers, mijn zusje en ik erom lachen. We zijn goede maatjes. In die tijd, vanaf hun geboorte, deed ik alsof ze niet bestonden. Ik sprak geen woord tegen hen.'

Het competitieterrein van deze man is het terrein waarop hij zich voor het eerst bedreigd voelde. Als hij vermoedt dat een vrouw hem gaat verlaten, maakt hij zich geen zorgen over zijn bankrekening of de grootte van zijn penis. Hij is bang dat een andere man hem overstemmen zal, zoals hij vroeger bang was dat hij door zijn broers en zusje overstemd zou worden. De basis van zijn jaloeerse wedijver om de liefde van een vrouw ligt niet zozeer in een oedipaal conflict als wel in rivaliteit tussen broers en zusters onderling.

Als het gevoel van eigenwaarde niet binnen in ons zit maar afhankelijk is van de mening van anderen over ons, spreekt het vanzelf dat we bang zijn voor competitie. 'Hoe kunnen de activiteiten of eigenschappen van een ander nu invloed hebben op ons persoonlijke gevoel van eigenwaarde?' schrijft de filosoof Robert Nozick. 'Mijn zelfrespect, gevoel van eigenwaarde... zou toch alleen maar moeten afhangen van feiten mezelf betreffend? Als ik mezelf tracht te evalueren, hoe zouden feiten over een ander dan een rol kunnen spelen? Het antwoord is natuurlijk dat we pas kunnen vaststellen hoe goed we iets doen, door ons optreden te vergelijken met het optreden van anderen.' En de eerste 'anderen' met wie wij ons vergelijken zijn leden van het gezin waarin we leven.

Het zusje van deze man werd geboren toen hij nog geen twee jaar oud was. Zijn moeder keerde zich van hem af omdat de baby iets had wat hij niet had – althans zo voelde hij dat. Er vond een vergelijking plaats die in zijn nadeel uitviel. Dit gevoel werd door de ouders versterkt. In de eerste plaats stelden zij hoge eisen aan hem. In de tweede plaats vergeleken zij de prestaties van het ene kind voortdurend met die van de anderen. De duidelijke gevolgtrekking was dat de ouders niet langer van hen zouden houden als ze niet constant nummer één waren.

'Veel wedijver komt voort uit het geïntrigeer binnen het gezin om een beter plekje te veroveren,' zegt Dan Stern. 'Er zit iets leugenachtigs in die strijd. Een kind krijgt het gevoel dat, als hij er aantrekkelijker uitzag dan zijn broer, betere cijfers haalde dan zijn zusje, of wanneer hij zou uitblinken in sport, hij in een beter blaadje zou staan. Met andere woorden, als hij zijn status binnen

de hiërarchie van het gezin zou verhogen. Dit leidt tot een kwalijk en ongewenst soort wedijver, omdat het leugenachtige dat hierachter steekt, is dat je ouders allang weten of je al dan niet hun lieveling bent. Niets kan dat veranderen.'

Dat doet me denken aan *Kat op een heet zinken dak* van Tennessee Williams. Het maakt niet uit wat de alcoholistische nietsnut van een zoon doet – al was hij homofiel – Pa houdt van hem.

'Een ouder kan zich een idee vormen over een kind dat absoluut niet strookt met de werkelijkheid. Dat doet er niet toe. Wie je bent, wordt voor een deel bepaald door wat je ouders menen dat je bent. Als je het lievelingetje bent, is dat vaak heel irrationeel, zoiets als een "chemische reactie" tussen mensen. Zoiets valt heel moeilijk te veranderen.

'In dergelijke gezinnen nemen de kinderen deel aan de race om datgene te veroveren dat men beweert waardevol te achten, maar winnen kunnen ze nooit, omdat één van de kinderen al stiekem heeft gewonnen voor de race begon. De wedijver blijft eeuwig voortduren. Men denkt dat de volgende prijs het knagende gevoel van binnen zal verdrijven, maar aangezien de echte prijs de liefde van een ouder is die altijd al meer op je broer of je zus was gesteld – en dat ook altijd zal blijven – kun je niet winnen, maar je blijft het proberen...'

'En je vindt geen voldoening in dat wat je verovert.'

'Precies,' zegt Stern. 'Een andere vorm van competitie binnen het gezin gaat op de volgende generatie over. Broers en zusters die hun onderlinge rivaliteit nooit te boven zijn gekomen, geven die vaak door. Hun kinderen worden een onderpand, nemen de plaats van de ouders in in de competitie. Op iedere familiereünie zie je het weer. Cijferlijsten, foto's, medailles die zijn gewonnen, alles komt ter tafel en wordt door de ouders in het bijzijn van de kinderen, ooms, tantes en grootouders met elkaar vergeleken. Hoe doen onze kinderen het in vergelijking met hun neefjes en nichtjes? Dat is waar het op aankomt. Het is een soort van algemene regel aan de hand waarvan de positie van gunsteling wordt bepaald. Kinderen pikken dat onmiddellijk op.'

Jaloezie, afgunst, competitie, rivaliteit tussen broers en zusters, oedipaal conflict – wij geven die aspecten van de menselijke natuur discrete benamingen, alsof ze te scheiden zouden zijn en één voor één onder de loep zouden kunnen worden genomen. Het is een volkomen correcte wetenschappelijke methode waarbij een groot systeem wordt onderverdeeld zodat de componenten kunnen worden geanalyseerd. Maar is het niet zo in het menselijk bestaan dat het totaal groter is dan de som van de verschillende delen? In het navolgende interview zijn alle aspecten met elkaar verweven en beïnvloeden en veranderen elkaar onderling, met als resultaat de gecompliceerdheid van het bestaan, niet gezien onder een microscoop maar als één geheel.

Tot op haar achttiende had Sally niet het gevoel dat ze er aantrekkelijk uitzag of erg in trek was. Ze had geen vriendje. Toen werd ze verliefd. Ze kwam uit een conservatief katholiek gezin, waar seks voor het huwelijk uit den boze was. 'Maar hij was kapot van me,' zegt ze. Op een avond toen zijn ouders niet thuis waren, gingen ze met elkaar naar bed.

Een maand later kwam ze erachter dat hij een verhouding had met een ander meisje. 'Ik dacht dat ik doodging. Ik wilde ook echt dood.'

Ik voel met haar mee als ze het verhaal vertelt. We zijn al tien jaar goed bevriend. We zijn beiden in het Zuiden opgegroeid. We weten heel veel van elkaar, maar dit verhaal heb ik nog nooit gehoord.

'Wat heb je gedaan?' vraagt ik.

'Ik was te verdoofd om iets te doen. Ik ben in mijn bed gaan liggen en er drie weken niet meer uit gekomen. Ik kon er met niemand over praten. Ik had geen hartsvriendin en mijn ouders kon ik het zeker niet vertellen. Ik was stomgeslagen over het feit dat ik tot zo'n intieme relatie had kunnen besluiten en me zo had kunnen vergissen. Ik denk dat ik mezelf had wijsgemaakt dat hij degene was met wie ik zou trouwen... misschien wel om de daad te rechtvaardigen. Dat hij een ander meisje kon nemen...'

'Zou je wat je voelde jaloezie kunnen noemen?'

'Grievende vernedering. Voor mijn gevoel had hij een belofte gebroken.'

'Je voelde je bedrogen...'

'Niet dat hij me trouw had beloofd, maar dat had ik aangenomen. Het was zo vernederend, een geweldige dreun voor mijn zelfrespect.'

'Voelde je je niet in de steek gelaten?'

'Je kent mijn separatieangst, maar dat was niet het voornaamste...'

'Woede?'

'Ik was me niet bewust van enige boosheid, dat kwam pas jaren later naar voren toen ik in therapie was. Ik voelde die andere emoties – vreselijk geschokt en vernederd. Voor ik deze jongen kende, had ik geen uitgaansleven, ook niet met vriendinnen. Ik voelde me een verschoppeling.'

'Dat heb je zo vaak gezegd. Ik heb dat altijd moeilijk kunnen geloven.' Sally heeft meer trouwe vrienden en mensen die van haar houden dan wie ook.

'Op de middelbare school had ik het gevoel dat niemand in mij geïnteresseerd was. Liefde en romantiek waren het belangrijkste in mijn jeugd. Ik leefde in de bioscoop. Het gekke is dat ik er later achter kwam dat er wel degelijk mensen interesse voor me hadden in die tijd. Er waren zelfs jongens die verliefd op me waren. Maar ik had dat helemaal niet in de gaten.'

'Je hebt altijd gezegd dat je thuis zo werd geprezen...'

'Ik werd thuis volledig geaccepteerd. Ik wist veel en voelde me daardoor heel zelfverzekerd en ik vond mezelf een goed mens. Toen ik klein was, was ik erg op mijn familie gericht. In de puberteit veranderde dat. Mijn moeder snapte niet waarom ik leuke kleren wilde hebben. Zij en mijn vader hechtten

geen waarde aan dingen die tieners belangrijk vinden.'

'Heb je die jongen ooit nog gezien, die man die je had bedrogen?'

'Na een paar weken was hij uitgekeken op dat andere meisje en kwam terug. Dat werd het vertrouwde patroon. Het is drie jaar lang zo gegaan.'

'Ging hij er steeds met anderen vandoor?'

'De Don Juan. Hij kon het niet laten andere vrouwen na te zitten en te veroveren. Als het eenmaal was gelukt, duurde het een week of vier en dan kwam hij terug bij mij.'

'En jij nam dat?'

'Dat had twee redenen. In de eerste plaats wilde ik hem terug en hij kwam ook terug. In de tweede plaats – en dat is een beetje vreemd – kwam hij uit eigen vrije wil terug. Daardoor had ik het gevoel dat ik voor hem toch de aantrekkelijkste was.'

'Macht.'

'Die andere meisjes waar hij achteraan ging waren altijd volkomen anders dan ik. Als ik met hem naar een feestje ging, wist ik van tevoren al wie het volgende slachtoffer zou zijn.'

'Hoe voelde je je als je wist wie je rivale was?'

'Heel jaloers. Voor mijn gevoel zagen ze er altijd beeldschoon uit. Lang en blond, goed figuur, fotomodelachtig.'

'Op den duur kende je je eigen kracht. Hij kwam altijd terug bij jou. Waarom kwam je nooit voor jezelf op?'

'Ik kon niet wedijveren. Mijn jaloezie zat van binnen. Ik was jaloers op hun kwaliteiten, op hun blonde, sexy uiterlijk. Jaloers was het woord dat ik toen gebruikte. Ik weet nu dat het afgunst was.'

'Was je niet kwaad op hem?'

'Op dat moment niet. Ik voelde me gekwetst. Nu denk ik dat er achter die pijn een heleboel boosheid schuilging. Daarom kwam ik die eerste keer drie weken op bed terecht, ik was letterlijk verdoofd.'

'In plaats van hem te vermoorden richtte je je moordlust tegen jezelf.'

'Later voelde ik een kwaadaardig soort voldoening door zijn huwelijksaanzoek af te wijzen. Hij smeekte me om mijn verloving met een ander die ik had ontmoet af te breken.'

'Wraak.'

'Ik had het gevoel dat hij eindelijk zijn verdiende loon kreeg! Hij was er kapot van dat ik met een ander zou trouwen. Hij bleef me bellen, jarenlang, zelfs nadat hij getrouwd was.'

'Waarom denk je dat hij steeds bij je terugkwam?'

'Hij zei altijd dat ik anders was dan alle andere vrouwen die hij had gekend en dat seks met mij fantastisch was. Ik wist niet waar hij het over had, want ik had geen vergelijkingsmateriaal. Ik was altijd al in seks geïnteresseerd geweest, ongeveer vanaf mijn vierde, maar ik wist er niets van. Misschien was het mijn interesse...'

‘Wist hij waarom hij steeds bij je terugkwam?’

‘Jaren later heb ik het hem gevraagd, maar hij is niet het type dat dit soort vragen kan beantwoorden. Ik denk dat hij daarom zo gek op mij was, om het feit dat ik altijd bezig was met de psychologische aspecten van een relatie. Hij wilde graag weten hoe vrouwen zich voelden en ik was altijd bereid om over mezelf te praten.’

‘Dat ben je zeker!’ We moeten allebei lachen. Ik heb met Sally meer gesproken over de betekenis van seks/liefde/romantiek dan met wie ook.

‘Waarschijnlijk vroeg je hem ook persoonlijke dingen en kon je goed luisteren. Bovendien moet hij het wel fascinerend hebben gevonden dat jij niemand nodig had om je identiteit aan te ontlenen.’

‘Dat heb ik nooit gehad.’

‘Bovendien hield je van hem op een bijzondere manier. Hoeveel vrouwen zouden zo’n man terugnemen? Hoe zou hij ooit nog iemand zoals jij kunnen vinden?’

‘Na hem was ik vastbesloten nooit meer een relatie te onderhouden met iemand die ook geïnteresseerd was in andere vrouwen terwijl hij met mij omging.’

‘Hoe doe je dat?’ vraag ik. ‘Een vrouw verliefd op de liefde – hoe bescherm je jezelf tegen jaloezie? Het is zo moeilijk voorspelbaar.’

‘Sinds ik volwassen ben heeft geen enkele vrouw ooit een man van me afgepakt. Ik nam me voor me nooit meer bloot te stellen aan jaloezie en het is ook nooit meer gebeurd.’

Beheersing.

Het voor haar doen ongebruikelijke resolute in haar stem valt me op. Sally heeft een heel bijzonder en gevarieerd liefdesleven gehad. Is er in al die relaties nooit een man vandoor gegaan? Is er nooit een vrouw geweest die een bedreiging vormde? Ik weet hoe het is: als je leven afhangt van een subjectieve interpretatie van gebeurtenissen, verdraai je de werkelijkheid. Wat doet die ene man, toen en toen, ertoe?

‘Na dat eerste vriendje is er altijd een man in m’n leven geweest,’ zegt Sally. ‘Als ik me tot iemand aangetrokken voelde, wist ik altijd zijn belangstelling te wekken.’

‘Zou het niet eerlijker zijn om de zaak om te draaien en te stellen dat je je pas aangetrokken voelde tot een man die belangstelling voor jou had getoond?’

‘Dat is duidelijk. Ik kan natuurlijk niet iedere man veroveren, maar als ik me aantrekkelijk voelde, voelde ik me heel machtig. Die eerste man verpletterde in het begin mijn gevoel voor eigenwaarde, maar later gaf hij het terug aan mij door steeds weer contact te zoeken. De drie jaar dat ik met hem omging waren heel belangrijk en vormend voor de rest van mijn leven.’

‘Je wilt toch niet beweren dat al je macht gebaseerd was op seks? Daar ken ik je te goed voor.’

‘Aanvankelijk dacht ik dat de macht van vrouwen in schoonheid en glamour zat. Ik groeide op met de films van de jaren '40. Maar mijn ouders hadden me de waarde van werk en in eigen onderhoud voorzien bijgebracht.’

Sally combineerde de twee. Haar ouders hielden zich eindeloos bezig met liefdadigheidswerk. Tot verdriet van haar moeder wilde Sally actrice worden. Nog voor haar twintigste maakte ze deel uit van een bekende theatergroep in Boston. Ik heb foto's van haar gezien op oude theaterprogramma's. Beeldschoon was ze!

‘Voor mijn gevoel was je automatisch glamorous als je in de showbusiness zat. Ik begon geld te verdienen, ik had vriendjes, ik voelde me glamorous – allemaal tegelijk. Maar de showbusiness is te onzeker. Ik vond het leuk om te werken en ik realiseerde me dat ik mijn leven lang wel zou blijven werken. Nog voor mijn dertigste ben ik weer gaan studeren en behaalde een graad in antropologie.’

Sally heeft weliswaar geen man nodig om haar identiteit aan te ontlenen, maar ze is nooit zonder man geweest. Hoe richt je je leven zo in dat je werk hebt dat je leuk vindt én intimiteit? Ze wist dat ze een man wilde hebben die haar nooit zou verlaten. Ze had werk nodig dat die karaktertrekken versterkte waarin haar ware kracht lag. Toen ze besloot antropologe te worden, deed ze dat vanwege iets dat ze sinds die eerste man had geweten. Hij kwam niet steeds bij haar terug omdat ze mooi was. Hij kwam bij haar terug om haar unieke inlevingsvermogen. Sally is iemand die het hart op de tong draagt.

‘Vertel me eens over de man met wie je trouwde,’ zeg ik. ‘Was hij je grote liefde?’

‘Nee, ik vond hem aardig. Ik heb hem ingepikt van een vriendin die stapelgek op hem was.’

‘Jij stal de man van je vriendin?’ vraag ik verbaasd. De Sally die ik ken zou nooit openlijk wedijveren met een andere vrouw.

‘Nou ja, ze had hem niet; ze had hem alleen graag willen hebben...’

‘Was dat wat je aantrok, het feit dat jij hem kon krijgen en zij niet?’

‘Ik denk het wel. Hij was heel aantrekkelijk, maar we waren veel te jong. Binnen het jaar waren we gescheiden.’

Nog geen jaar later was Sally opnieuw getrouwd. Alles bij elkaar is ze vier maal getrouwd. Ik heb altijd gedacht dat het leven van Sally de band met haar moeder weerspiegelde, een vrouw die zich zo met haar enige dochter vereenzelvigde dat ze kleding in haar eigen maat stuurde als ze Sally iets cadeau wilde doen. Ik ben er nog steeds van overtuigd dat de behoefte aan symbiotische eenheid, de angst voor onthechting – waarover we samen eindeloos hebben gesproken – haar relaties bepalen. Voor het eerst sinds ik haar ken, komt ze met een nieuw emotioneel thema op de proppen: competitie. De betekenis van de andere vrouw naast de man.

Direct na Sally's tweede huwelijk brak de oorlog uit. Terwijl haar man

vijftienhonderd kilometer verderop in een marine-trainingskamp zat, kreeg Sally succes als actrice. En succes bij de mannen. Ze begon affaires met mannen.

‘Ik deelde een flat met twee andere meisjes,’ zegt Sally. ‘Ook actrices. We gingen samen naar toneellessen, naar de dansschool en we werkten dikwijls samen. Ik was de enige die getrouwd was, maar overal waar we kwamen, werden zij genegeerd en toonden de mannen belangstelling voor mij. Ze waren zeer jaloers – of is het afgunstig?’

‘Afgunstig op wat jij had, maar jaloers omdat jij die mannen inpikte.’

Had haar besluit om affaires te beginnen te maken met hartstocht of kwam het overtroeven van die andere meisjes er ook bij?

‘De rollen waren omgekeerd,’ vertelt Sally. ‘In mijn jeugd was ik degene die jaloers was op de meisjes die vriendjes hadden. Nu waren die twee meisjes jaloers op mij. Ze zagen mij elke avond uitgaan en dat konden ze niet verdragen. Zij gingen ook wel uit, maar lang niet zoveel als ik. Al die tijd vond ik het heerlijk om zoveel aandacht te krijgen. Het was nog zo kort geleden dat ik nauwelijks aandacht kreeg, toen ik altijd thuis zat.’

Sally was van plan om tegen haar man te zeggen dat ze wilde scheiden als hij zou afzwaaien, zonder te vermelden dat er andere mannen in het spel waren. ‘Ik zou hem nooit opzettelijk pijn hebben gedaan door zijn jaloezie op te wekken. Niet na hetgeen ik zelf had meegemaakt!’

Maar één van de vrouwen met wie ze de flat deelde, vertelde het hem toch.

Lachend vertelt Sally over de daaropvolgende periode: ‘Getrouwde mannen werden mijn hobby.’

‘Tegen wie denk je dat die affaires gericht waren?’

‘Tegen mijn moeder. Mijn verhoudingen met getrouwde mannen waren onbewust een gevecht met mijn moeder om mijn vader. Het was een stomp-zinnig soort drang naar een symbolische manier om hem te veroveren en het bewijs dat hij toch meer van mij hield. Ik was beter, romantischer en begeerlijker dan zij. Ik wilde altijd al vaders lieveling zijn, dat hij mij boven mijn moeder zou prefereren. Mijn vader was er heel duidelijk over. Hij adoordeerde mijn moeder. Ik geloof dat ik zijn lieveling was, maar zij was zijn geliefde.’

‘Hij heeft het enig juiste gedaan. Hij liet jou weten waar je plaats was. Hij hield van je, maar je moeder was zijn partner, de vrouw met wie hij wilde slapen.’

‘Hij deed het perfect! Hij was heel duidelijk, maar ik niet. Ik heb dat opgelost met die getrouwde mannen.’

‘De meeste vrouwen die het met een getrouwde man houden, voelen zich toch enigszins verslagen, omdat ze hem niet zover kunnen krijgen dat hij zijn vrouw in de steek laat.’

‘Dat heb ik nooit zo gevoeld,’ zegt Sally. ‘Ik vond mezelf nooit zielig. Ik voelde me altijd begeerlijker. Hij hield toch meer van mij dan van haar, anders zou hij niet bij me zijn.’

‘Wedijverde je moeder met jou?’

‘Dat heb ik me pas later gerealiseerd. Omdat mijn vader zo dol op haar was... had ze in mijn ogen alles. Hoe zou ze jaloers op mij hebben kunnen zijn?’

‘Wat denk je dat zij wilde hebben?’

‘Zij heeft nooit de kansen gehad die ik had. Ze was heel begaafd en sterk. Net als haar moeder. Haar ouders waren immigranten en ze hadden negen kinderen. Zij waren arm en mijn moeder moest hard werken. Zij moest al haar broertjes en zusjes grootbrengen. Zij kon toekijken hoe ze allemaal gingen studeren. Ze voelde zich verongelijkt...’

‘Afgunstig...’

‘Ja. Zij moest zo jong aan het werk dat ze haar middelbare school niet eens heeft afgemaakt. Ze wist dat ze intelligenter was dan de rest. Ik denk dat ze haar afgunst en verbittering allemaal in haar werk heeft gestoken. Ze heeft haar hele leven gewijd aan liefdadigheidswerk. Ze kocht altijd tweedehands kleding voor mij om maar meer geld aan de missie te kunnen geven.’

‘Maar jij moest wel studeren...’

‘Er bestaat in de literatuur zoiets als het Spartaanse Complex. Ouders die een harde opvoeding hebben gehad, worden vaak kwaad als ze zien dat hun kinderen het gemakkelijker hebben – zelfs als die kinderen het gemakkelijker hebben door toedoen van die zelfde ouders. Mijn moeder was zo’n type...’

‘Nog altijd dat verongelijkte gevoel?’

‘Ze benijdde mij om mijn opleiding. Ze was een afgunstige vrouw.’

‘Afgunstig omdat jij had wat zij nooit had gekregen.’

‘De laatste keer dat ik mijn moeder heb gezien was in een verpleegtehuis. Toen vertelde ze dat mijn vader altijd had gewild dat ik rechten was gaan studeren. Hij vond mij een begaafd kind. Dat was lang voordat er hordes vrouwen rechten gingen studeren. In de jaren ’30 kwam het niet voor dat een vader een rechtenstudie voor zijn dochter voor ogen had. Dat heeft ze me nooit verteld. Pas tijdens dat laatste bezoek. Nu geloof ik dat het was omdat zij graag was gaan studeren.’

‘Je moeder vereenzelvigde zich zo sterk met jou; zou ze zich dan niet tevreden hebben gevoeld met wat jij presteerde?’

‘Maar dat wil niet zeggen dat ik haar mocht overtroeven.’

‘Wanneer een dochter symbiotisch is met haar moeder en verliefd op haar vader, wordt competitie moeilijk...’

‘Mijn competitie met haar was altijd heel stiekem. Bij haar in de familie hadden ze bijvoorbeeld allemaal een slecht gebit, iets erfelijks. Toen ik kronen in mijn mond kreeg, heb ik haar dat niet verteld, maar toen het eenmaal klaar was, voelde ik me heel glamorous, bevrijd van haar. Maar ik was wel bang dat ze erachter zou komen.’

‘Je had haar toch overtroefd.’

‘Toen ik klein was, was ik dol op haar. Toen ik in de puberteit kwam had zij

er moeite mee om zich voor te stellen dat haar dochter andere dingen dan zij belangrijk vond. Mijn moeder dacht altijd dat zij de wijsheid in pacht had. Mijn moeder was een prachtmens, zeer heerszuchtig, maar op een speciale manier had ze mij nodig. Ik was het enige meisje in het gezin.'

'Dus ze was afgunstig en er bestond rivaliteit tussen jullie, maar toch was je haar lieveling?'

'Welnee! Ik was twee toen mijn broertje werd geboren. Ik realiseerde me pas later hoe bedreigd ik me toen heb gevoeld. Zijn geboorte was mijn eerste trauma. Het was allemaal vergeten en begraven tot ik aan hypnotherapie begon. Ik had het gevoel dat ik in Dantes Inferno zat. Ik zag mezelf door de gangen van de hel rennen. Toen mijn broertje werd geboren, dacht ik dat ik in de steek zou worden gelaten. Dat hopeloze gevoel heb ik nog jaren gehad.'

'Voelde je je verongelijkt over het feit dat hij haar lieveling was?'

'Ik nam het *haar* kwalijk. Hij wist hoe hij haar aandacht moest trekken, maar zij gaf hem die aandacht.'

'Op welke manier wedijverde je met je broertje?'

'Wij wedijverden niet met elkaar. Wij hadden een uitstekende verhouding. Het was zijn schuld niet dat hij kreeg wat hij wilde.'

'Kom nou, Sally...'

'Nee! Ik gaf haar de schuld. Ik was kwaad op haar omdat ze zo was.'

'Omdat ze je iets onthield. Niet alleen toen de baby arriveerde; vanaf het begin.'

Zoals bij de meeste mensen voert het seksuele patroon van Sally terug tot haar eerste ervaring. Niemand associeert het zuigelingenstadium en zijn beginjaren met seks. En toch moeten we ons afvragen of het besluit van Sally om nooit meer van een andere vrouw te verliezen werd geboren uit het verraad dat ze voelde op haar negentiende.

Samen dalen we af op de ladder van haar nederlagen. We reconstrueren de afgunst en de rivaliteit die leidden tot haar ijzeren besluit om nooit meer te verliezen, nooit meer te worden overtroefd door mooie lange blondines. In de eerste plaats was er 'die verloren jeugd' zoals ze het zelf noemt. Ik heb nooit begrepen waarom ze zichzelf herinnerde als een eenzame, lelijke tiener. Dat beeld klopte niet met de vrouw die ze nu is. Toen ze aanvoelde dat haar seksualiteit een bedreiging vormde voor de liefde van haar moeder, capituleerde ze. Nee, ze had geen seksuele gevoelens; nee, ze was niet aantrekkelijk; nee, ze was niet populair. Het was beangstigend om de rivale te zijn van die andere, sterkere vrouw in huis.

Later bleek dat er op school jongens verliefd op haar waren. Zij stond zichzelf niet toe er begerlijk uit te zien. Wat meestal niet wordt onderkend bij een 'minderwaardigheidscomplex' is dat het een devaluatie is – een afweermiddel tegen afgunst.

Het patroon van Sally werd niet bepaald door haar eerste vriendje; het werd zelfs niet bepaald door haar jeugd. Oedipale conflicten? De vader van

Sally was heel duidelijk over de rol van de twee vrouwen in huis, maar dat was slechts een halve oplossing voor het Electra-complex van zijn dochter. Sally en haar moeder waren in het geheel niet duidelijk. De seksuele wedijver tussen moeder en dochter werd verdrongen, verborgen. De moeder had alle troeven in handen. Zij stuurde de rivaliteit. Haar geheimzinnigheid liet Sally in onwetendheid wat betreft de ambitieuze plannen die de vader voor zijn briljante, geliefde dochter koesterde.

Het klinkt ongeloofwaardig als ze zegt dat er geen wedijver tussen haar en haar broer bestond. Misschien zoekt ze naar een eerlijker, fundamentele emotie. Sally was pas twee jaar toen ze haar machtspositie in het gezin verloor. De persoon die haar 'door de gangen van de hel deed rennen' was haar moeder. Door zich van Sally af te keren en al haar aandacht te richten op haar geliefde zoontje, liet de moeder haar andere gezicht zien: de terughoudende, dodelijke moeder uit de nachtmerries van Klein.

'Hoe ouder ik word,' zegt Sally, 'des te minder is het nodig mijn moeder te idealiseren.' Ze was afgunstig. En als afgunst constitutioneel is, dan zit het waarschijnlijk in mijn bloed. Daarom wil ik de zaken altijd onder controle hebben. Een relatie waarin de man macht over mij heeft, verdraag ik niet. Als klein kind keek ik al uit naar het moment dat ik geld zou gaan verdienen. Ik wilde volwassen zijn, werken en de dingen kunnen kopen die mijn moeder me niet wilde geven. Mooie kleren, cosmetica – geld en moeder verschaften die mogelijkheid...'

'Moeder verschaft de mogelijkheid?'

Sally begint te lachen. 'Zei ik dat? Mijn moeder verschaft me die mogelijkheid niet. Het feit dat ik mijn eigen geld verdiende, verschaft de mogelijkheid.'

'Wat een verspreking! Onbewust verwarde je geld met de goede moeder. Over macht gesproken: jij hebt je moeder opgesloten in je bankrekening.'

'Zij gaf me het belangrijkste in mijn leven. Toewijding voor mijn werk heeft zij me geleerd.'

Robertiello is een maand weg geweest. Ditmaal was hij in Italië, terug naar het plaatsje waar zijn vader en grootvader geboren zijn. Na jarenlang bezig te zijn geweest met de moeder/kind-relatie werpt hij zich thans op de mannelijke erfenis; al die potente Italiaanse mannen aan wie hij zijn overleving als man meent te danken te hebben. Zijn strijdlustige geest.

We zagen elkaar een paar minuten de dag voor zijn vertrek. Hij stond op het punt te gaan tennissen. Ik voelde me gedeprimeerd, niet alleen omdat hij wegging, maar omdat ik op het punt stond te beginnen aan de definitieve versie van dit hoofdstuk.

'Ik heb het al drie keer geschreven. Iedere keer als ik de relatie tussen competitie en jaloezie op papier probeer te zetten, gaat mijn keel dichtzitten.'

'De intense band tussen je moeder en je zusje bestond al voordat jij werd

geboren. Hoe had jij kunnen wedijveren? Jaloezie hield voor jou altijd bij voorbaat een nederlaag in.'

'Ik heb het gevoel dat ik onder water zit en nooit meer boven zal komen...'

'Uitstekend,' zegt hij. 'Hoe meer pijn je doormaakt tijdens het schrijven, des te beter wordt het boek. Dat is een troost, nietwaar?'

Ik kreeg de neiging om de antieke speer die hij aan de wand had hangen in zijn richting te gooien. Van hem had ik geleerd dat een deel van hetgeen ik voelde misplaatste separatieangst was; het is minder pijnlijk boos op hem te worden dan toe te geven dat ik me zonder hem zo verlaten voelde.

'Ben je goed in tennis?' vraag ik.

'Dodelijk,' grijnst hij. 'Ik heb altijd al een enorme competitiedrang gehad.'

Ik vertel hem over een vrouw die zichzelf 'een vreselijk mens' noemt vanwege het feit dat ze wil wedijveren.

'Zij is in ieder geval in staat het te erkennen. Dat is beter dan jezelf te verdedigen door onderuit te gaan omdat je afgunstig bent op de macht van je tegenstander.'

Hij vertelt me over een beeldschone actrice in één van zijn groepjes. 'Alle vrouwen kunnen haar wel vermoorden, maar zijn er niet eerlijk over. Als ik begin over hun afgunst, geven ze het uiteindelijk toe.'

'Hoe breng je ze daar toe?'

'We hebben het over hun fantasieën. Dat ze haar op het toneel dolgraag op haar gezicht zouden zien vallen, of haar gezicht verminkt zouden willen zien.'

'Mijn God...'

'Dat klinkt inderdaad afschuwelijk, maar het is belangrijk om te weten hoe je je voelt. Als je niet wilt onderkennen wat je in werkelijkheid voelt, ben je ook niet in staat te wedijveren.'

'Luister eens, je moet niet denken dat vrouwen de enigen zijn die moeite hebben met competitie. Ik heb eens een jurist als patiënt gehad die zijn vrouw aanmoedigde andere mannen op te pikken. Hij keek toe als ze in bed lagen. Er zat een homoseksueel element in, maar hij was ook bezig zichzelf te kleineren en te doen alsof die andere man beter was dan hij. Er zat een groot competitie-element in, met hem als de verliezer. Hij wilde echt die driehoek opzetten en dan zelf verliezen...'

'...omdat die andere man beter was dan hij?'

'...louter en alleen zoals hij hem zich in zijn fantasie voorstelde. Dat was zijn verdediging tegen castratieangst. In zijn beroep, als advocaat, deed hij hetzelfde. Hij onderwierp zich altijd aan zijn partners of aan zijn tegenstanders. Hij moest verliezen om zijn uitermate overheersende vader te sussen. Onbewust moest hij zeggen: 'Papa, ik zal niet wedijveren met jou. Als je mij niet castreert, mag je zelfs mijn vrouw hebben.'

'Kom je zulke patiënten dikwijls tegen?'

'Twintig jaar geleden was dat de voornaamste reden waarom mannen in therapie gingen. Oedipaal conflict. Het doel was te komen tot het punt dat

men vader kon verslaan in plaats van zich aan hem te onderwerpen... met een daaruit voortvloeiend verhoogd gevoel van eigenwaarde.'

'Heeft die verandering in je mannelijke patiënten iets te maken met de seksuele bewustwording van vrouwen?'

'Ja, in die zin dat vrouwen meer beschikbaar zijn tegenwoordig. Vroeger was het moeilijker een vrouw te vinden die je bed wilde delen, tenzij je met haar trouwde. Er bestond dus meer seksuele wedijver tussen mannen.'

'De afgunst en de wedijver gaat nu tussen mannen en vrouwen.'

Hij knikt. 'Afgunst is een vies woord. Zelfs patiënten die van wanten weten, zelfs therapeuten, ontkennen afgunst als ik erover begin. Ze zeggen dan dat ik gek ben. Enorme weerstand. Afgunst is heel moeilijk te accepteren van jezelf.'

Ik vind het nog steeds heel vervelend om afscheid van Robertiello te moeten nemen, vooral als hij vertrekt terwijl ik midden in een boek ben.

'...kijk, als je bang bent dat afgunst je moordlustig maakt,' gaat hij verder, 'dan zet je een rem op je agressie en assertiviteit. Dan doe je je best niet om te winnen wat je wilt – die baan, die man. Maar als je openlijk hebt toegegeven dat je je rivaal graag dood of verminkt zou zien, omdat je afgunstig bent, dan is wedijveren met je rivaal om een baan of een man niet zo erg meer.'

Ik kijk naar de benen van Robertiello. 'Weet je dat je er met minder kleren aan veel beter uitziet?'

'Dat heb ik meer gehoord.'

'Hoe hoog denk je dat je scoort op de schaal van tien van Bo Derek?'

'Acht,' zegt hij zonder aarzeling.

Ik begin hardop te lachen, maar ik benijd hem om zijn zelfverzekerdheid en het gemak waarmee hij wedijvert. Ik wou dat ik de kansen had gehad die hij heeft gehad. Ik wou dat ik de kans had gehad ervaring op te doen met wedijver te leren omgaan. Om als kind de regels te hebben geleerd; de regels die de deelnemers leren hoe ze moeten winnen en verliezen.

In plaats daarvan – en ik sta duidelijk niet alleen – zit ik opgescheept met die archaische reactie elke keer als er jaloezie dreigt. Ik ga rechtstreeks van afgunst naar onmiddellijke zelf-devaluatie, ontkenning en idealisering van mijn rivaal. Alles om openlijke competitie uit te schakelen. En wat blijft er over? Een vredig gevoel? Nee. Alleen het gevoel, zoals Robertiello al zei, dat ik bij voorbaat al ben verslagen. En daarachter het geagiteerde, primitieve gevoel van moordlust.

'Wil je een lift?' vraagt hij, terwijl hij de deur van zijn stokoude Chevrolet openhoudt.

'Weinig kans dat iemand je dit oude barrel benijdt.'

'Ik ben helemaal niet bang om mijn vriendin te verliezen aan een vent met een Jaguar,' lacht hij. 'Alleen een malloot houdt er in deze stad een dure auto op na.'

'Op wie zou jij jaloers zijn?'

'Op een betere psychiater,' zegt hij zwaaiend en vertrekt.

Ik sta napeinzend op het trottoir. Hij is bijna zestig en leeft met een vrouw die half zo oud is. Net als Picasso, Casals en al die gerimpelde magnaten uit Hollywood zal hij op een dag sterven met een knappe jonge vrouw aan of in zijn bed.

Zijn wrange grap is: 'Vrouwen zijn net trams, er komt altijd weer een volgende.' Voor hem zijn vrouwen inwisselbaar. Maar degene die bij hem is, houdt zijn bestaan in haar hand. Daarom heeft hij die tram-filosofie. Vrouwen hoor je dergelijke grappen niet maken. De ervaring heeft vrouwen niet geleerd om galgehumor in rampen te zien.

Ik heb Robertiello's ontredde gezien als de telefoon niet overging of als er geen brief arriveerde. Hij lijdt evenveel bij dreigend verlies als een vrouw. Maar hij kan leven met de angst om door vrouwen in de steek te worden gelaten, zijn kwetsbaarheid en woede over het feit dat ze macht over hem hebben. Het leven heeft hem geleerd dat hij zich op den duur weer herstelt, dat er een 'volgende tram' voorbijkomt. Hij doet zijn werk en geniet van zijn vrouwen zonder de voortdurende angst dat een ander zijn geliefde zal inpikken.

Dat is niet altijd zo geweest.

Zijn vader was zijn grote concurrent, die het bestaan van zijn zoon niet erkende. Er kon maar één 'man' in huis zijn. Robertiello onderwierp zich aan zijn vader. Buitenshuis trachtte hij punten te veroveren. Door het behalen van de hoogste cijfers op school, hetgeen zijn tirannieke grootvader van hem eiste, probeerde hij de aandacht van zijn liefdeloze familie te krijgen. Dank zij het bikkelharde regime van zijn grootvader ging hij op zijn zestiende naar Harvard. Harvard herbergde meer genieën. Robertiello werd genoodzaakt een nieuw strijdperk te zoeken om zichzelf te bewijzen: seks.

Hij heeft altijd met verve verkondigd dat zijn overleving te danken was aan de kwaliteiten van andere mannen in zijn familie, Italiaanse ooms en neven, die, volgens Robertiello, allemaal zeer penis-gericht waren. Ik moest altijd lachen om dit sterk benadrukte macho-imago. Nu begrijp ik waarom hij zo sterk de nadruk legt op hetgeen hij aan hun mannelijkheid te danken heeft.

Terwijl de keurige Harvardstudenten te verlegen en geremd waren om een meisje aan te raken, was Robertiello duidelijk een konijn, geprogrammeerd en voorbereid op datgene waarin Italiaanse mannen het beste zijn. 'Het was een combinatie van erfelijkheid en rolmodellen,' vertelde hij me. 'Ten dele was het rasgebonden, denk ik. Ik had veel betere mannelijke seksuele voorbeelden dan de BAP's en joden op Harvard hadden. Ik was geobsedeerd door seks. Ik stopte er zoveel tijd in en was zo vasthoudend met meisjes, dat ik succes had. Die vroege seksuele ervaringen versterkten mijn gevoel van mannelijkheid in hoge mate. Ik wist dat ik al die andere kerels kon verslaan, omdat ik wist wat ik deed. Ik had het lef om vrouwen achterna te zitten. Het is allemaal subjectief. Mannen zoals ik die zo vroeg succes hebben, zijn er zeker

van te zullen winnen bij seksuele competitie.'

Het was in de Tweede Wereldoorlog en mannen waren schaars. Als de keurige studentes terugdeinsden voor seks, dan vond Robertiello meisjes uit de stad die 'het' wel in portieken en achter de bosjes wilden doen. Billy Turl van vroeger kreeg er een bijnaam bij. Op zijn slaapzaal werd hij 'de pik' genoemd.

'Vanwege mijn vader en mijn grootvader – er woedde in huis een strijd om leven en dood – moest ik mijn vader verslaan of sterven. In seks vond ik een terrein waarop ik goed was. Dat werd me in ieder geval door vrouwen verteld. Of dat echt waar was, deed er niet toe zolang ik dacht dat het waar was. Toen ik er eenmaal van overtuigd was dat ik op dat gebied elke man kon verslaan, voelde ik me veel minder bedreigd. Daarvoor dacht ik dat ik altijd de verliezer was. Maar vanaf dat moment had ik het gevoel dat vrouwen van me hielden.'

Doet het er iets toe dat hij de symbiotische gehechtheid van vrouwen na de coïtus verwarde met zijn seksuele vaardigheden? Alles wat hij wist, was dat als een vrouw eenmaal in zijn bed lag, ze de zijne was. In zijn verbeelding werd seks de macht die hij had over vrouwen. Bovendien verschaftte het hem een zekere status onder zijn minder voortvarende medestudenten. Deze status mocht hem niet ontvallen. Toen zijn vriendin dreigde met andere jongens uit te gaan als hij niet met haar trouwde, deed hij haar de volgende dag een aanzoek. Negentien was hij.

'Ik werd suïcidaal bij de gedachte dat ze andere vriendjes zou hebben,' zegt hij. Hij is terug van vakantie. 'Mijn suprematie was gebaseerd op het feit dat ik niet werd vergeleken. Als ze met een ander zou gaan, zou ze me in de steek laten, omdat die ander beter was. Dat "beter" betekende niet per se beter in bed. Ik bedoel, als man in alles beter.

Zo centraal stond seks in mijn leven. Eén jaar na ons huwelijk had ik mijn eerste buitenechtelijke verhouding. Ik was de beste van mijn jaar, ik had een fantastische vrouw en ik gaf eigenlijk geen lor om die nieuwe vrouw. Ik was impotent. Ik nam slaaptabletten in en lag tien dagen in coma. Mijn ervaringen hadden me geleerd dat ik als man best tevreden kon zijn, maar dat gevoel was toch te veel gebaseerd op mijn penis, op mijn seksuele prestaties. Die impotentie deed me weer als een plumpudding in elkaar zakken.'

'Hoe kwam het dat je er zo zeker van was dat je elke man kon verslaan toen echtgenote Nummer Twee op het toneel verscheen?'

'Ik denk dat het kwam door mijn analyse toen ik drieëntwintig was. Ik had mijn oedipale problemen doorgeworsteld. Ik hoefde niet langer te verliezen van mijn vader, omdat ik bang was voor castratie, omdat ik op het punt was gekomen dat ik hem wilde verslaan. Ten slotte geloofde ik ook dat ik het kon. Die analyse vormde het keerpunt. Mijn tweede vrouw was dat sexy type dat met al mijn vrienden op de proppen kwam. Ik voelde nooit de minste jaloezie. Mijn innerlijke zelfbeeld was dat van een overwinnaar geworden en

daarom werd ik er één. Bij competitie maakt het subjectieve beeld een enorm verschil; je gelooft in jezelf of je gelooft niet in jezelf. In werkelijkheid was het zo dat mijn tweede vrouw er vandoor zou zijn gegaan. Omdat ik dacht dat ik iedereen zonder slag of stoot had verslagen, was ik niet jaloers.'

'Kom op, Richard, zeker vanwege je magische penis. Daar gaat het vrouwen toch niet om. Niet op de lange duur althans. Een fantastische minnaar is heerlijk, maar de werkelijke reden waarom vrouwen je niet verlaten is dat je iets sterkers bezit dan seks. Jij kunt je in hen verplaatsen. Je ontdekt wat hun behoeften zijn en speelt daarop in. Jij overtuigt hen van het feit dat ze jou nodig hebben. Zonder jou kunnen ze niet leven. Dat is jouw toverkracht.'

'Mijn vader werd als een godheid behandeld vanwege zijn toverkracht als arts. Ik was me altijd bewust van de macht die hij had in onze uitgebreide familie.'

In de medische hiërarchie staat de psychiater hoger op de ranglijst dan de algemeen practicus. Het beroep van psychoanalyticus gaf Robertiello niet alleen macht over vrouwen; het gaf hem aanzien onder mannen.

'Mijn vader kreeg van iedereen enorm veel punten, zelfs van degenen die rijker of geslaagder waren. Dus je kunt je voorstellen hoeveel punten een psychoanalyticus krijgt. Hij wordt de tovenaars, de goeroe. Ik wilde mijn vader op zijn eigen terrein verslaan. Door psychoanalyticus te worden werd het een vaststaand feit, zoiets als het hoofd van het gezin zijn.'

'Je vader heeft dat nooit erkend.'

'Hij heeft nooit iets erkend,' zegt Robertiello en we weten allebei wat het betekent.

In één van zijn boeken beschrijft Robertiello hoe we als volwassenen een tweede kans kunnen krijgen om ons gevoel voor eigenwaarde te verbeteren. We moeten ons wenden tot de persoon die belangrijk is in ons leven en vragen wat we willen horen. Ik herinner me de zomer dat de oude man stierf. Robertiello ging niet met vakantie. Hij bracht in praktijk wat hij predikte. Hij ging naar zijn vaders sterfbed, vertelde hem dat hij van hem hield en vroeg om een blijk van waardering voor de dertig jaar die hij aan de geneeskunst had gewijd.

Als antwoord zei de oude man: 'Was je maar professor op Harvard geworden.'

Robertiello probeert zijn eigen associaties te leggen. 'Hoe heet die psychiater ook alweer met wie je hebt gesproken - Stern?'

'Dan Stern.'

'Af en toe, tijdens mijn reizen door Italië, werd ik plotseling verschrikkelijk kwaad op hem. Daar wil ik nu over praten. Elke keer dat je die naam noemt, begin ik te grommen. Ik wil niet dat jij hem een beter psychoanalyticus vindt dan mij. Weet je nog dat ik zei dat ik nooit jaloers was? Daar komt het dan, ik ben jaloers op hem.'

Ik zeg geen woord. Ik wil zijn gedachtenstroom niet onderbreken. Het is de

eerste keer dat Robertiello heeft toegegeven jaloers te zijn.

'Ben je er zeker van dat het geen afgunst is?' vraag ik ten slotte.

'Nee, het is geen afgunst, want ik denk niet dat hij slimmer is dan ik. Het is jaloezie omdat het om drie partijen gaat. Jij staat in het midden en ik wedijver met hem om jouw respect. Dat is één van de dingen die ik me realiseerde toen ik op reis was; dat er geen seksuele component hoeft te zitten in jaloezie. Het gaat om het binnenvallen van een speciaal gebied dat voor een speciale band heeft gezorgd. De wedijver met Stern is zuiver intellectueel, maar het is toch jaloezie omdat jij een rol speelt. Ik wil niet dat je hem aardiger of beter vindt dan mij. Het is belangrijk voor mij dat je mij de beste op mijn gebied vindt.'

'Ik voel het zo,' zeg ik op mijn beurt. 'Het is een manier om nader onderscheid te maken tussen afgunst en jaloezie. Afgunst is een toevoeging. Je wilt iets hebben dat een ander bezit. Jaloezie ontnemt je iets. Je wordt geconfronteerd met iets dat je dreigt te verliezen. Stern zou mij voor zich kunnen winnen als hij intelligenter was dan jij. Dan zou ik hier niet meer komen. Ik zou uitsluitend nog met hem praten.'

'Dat zou me verpletteren.'

'Als ik hier binnenkom en iets boeiends citeer, een uitspraak van een ander, word jij afgunstig en bokkig. Dan word je strijdlustig op het moordende af. Je breekt hem af en valt hem aan – "welke malloot verkondigt dit soort onzin?" – of je probeert mij zand in de ogen te strooien of me te overtroeven. Competitie brengt jouw adrenalinestroom pas echt op gang. Op zo'n moment leer ik het meeste van je.'

'Ik leer mezelf ook wat,' zegt hij. 'Daarom houd ik zo van onze gesprekken.'

'Dat is die "speciale band" tussen ons die je niet wilt verliezen.'

'Ik kan honderd verschillende vrouwen naaien maar wat ik met jou heb is uniek. Als jij uit zou gaan met een andere vent die beter in bed is dan ik – ik bedoel, als we samen zouden slapen – dan zou me dat geen lor kunnen schelen. Omdat dat niet het speciale is. Maar als iemand tussen dat speciale tussen jou en mij zou komen, dan word ik heel jaloers.'

'Vertel me eens precies hoe jij je zou voelen als ik geboeid zou zitten luisteren naar een andere briljante man.'

'Die schendt mijn territorium! Zo voel ik dat. Wat jij en ik samen bespreken is privé. Dus als Stern dat gebied binnendringt – en we komen nu op een terrein dat ik belangrijk acht – doet me dat pijn. Ik voel dus die pijn of ik vernietig hem door denigrerend over hem te spreken.'

'Stel dat je held Kohut nog in leven was en ik had een interview met hem?'

'Dan zou ik het gevoel hebben dat ik hem toch niet zou kunnen verslaan. Hij zou hetzelfde hebben met jou dat jij en ik hebben, maar hij zou beter zijn dan ik.'

'Met hem zou je niet kunnen wedijveren?'

'Ik zou gedeprimeerd raken. Dit is een belangrijk punt... Voor sommige mensen is seks niet zo verschrikkelijk belangrijk. Ik zou echt niet jaloers zijn

als Susan met een ander in bed zou stappen, omdat ik weet dat er iets anders is dat ons bindt. De speciale band die bestaat tussen jou en mij, heb ik niet met anderen, alleen met jou.'

Ik zit te blozen, maar ik voel me gevleid. Hij zal me nooit in de steek laten. Hij heeft gelijk wat jaloezie betreft. Het is dat vreselijke gevoel iets speciaals, dat je met een ander deelt, te zullen verliezen. Als kind kennen we dat gevoel al als je beste vriendje of vriendinnetje een ander vindt.

Ik vertel Robertiello wat Arthur Koestler schreef over het einde van zijn vriendschap met Jean-Paul Sartre en Simone de Beauvoir. Hij noemde het 'intellectuele jaloezie' van de kant van De Beauvoir: 'Zij nam Sartre zijn herhaalde aanbiedingen van "onvoorwaardelijke vriendschap" en de eventuele invloed die ik op hem zou kunnen hebben kwalijk... haar invloed op Sartre ging in een tegengestelde richting.'

Met andere woorden, Simone de Beauvoir voelde Koestler als een indringer die haar speciale band met Sartre bedreigde.

'Nu ik erover nadenk,' zegt Robertiello, 'ben ik altijd jaloers geweest op de therapeuten van mijn vriendinnen. Ik voelde me verongelijkt over het feit dat de hulp van derden werd ingeroepen. Inlevingsvermogen, inzicht, dat is mijn toverkracht; mijn territorium.'

'En dat heb je allemaal bedacht toen je in Italië was. Dat is me de reis wel geweest.'

'Ik wil het over mijn afweermiddelen hebben. Een goede vraag is: "Hoe handelt de patiënt als hij bang is?" Ons gedrag verradt onze afweer. Die afweerreacties moeten tegelijkertijd worden geanalyseerd met datgene waartegen men zich verdedigt.'

'Ik word gek van jou! Toen we met deze gesprekken begonnen heb ik je verteld dat dit boek zowel over afweerreacties als over jaloezie ging. Dat werd door jou volkomen van tafel geveegd. Het enige waar het jou om ging was jezelf te beschermen: "Als de afweerreactie werkt," beweerde jij, "dan voel je geen jaloezie."'

'Dat kan ik me niet meer zo goed herinneren, maar ik vind het niet erg dat je me laat zien dat ik me afzette. Ik heb Klein twintig jaar lang niet meer ingekeken nadat ik haar had gelezen. Dat was mijn afweer tegen erkenning van mijn eigen afgunst. Mijn weerstand tegenover jou bestond eruit dat ik weigerde mijn eigen afweerreacties te analyseren.'

'Nu zijn we waar we wezen moeten!' Mijn enthousiasme is oprecht. Ik heb bewondering voor het gemak en de bereidheid waarmee hij zijn zojuist ontdekte jaloezie wil analyseren.

'Mijn eerste afweerreactie is dat ik mijn interessesfeer beperk tot de dingen waarin ik goed ben. Ik manipuleer mijn omgeving op zo'n manier dat ik praktisch nooit...'

'Ja?'

'...jaloers ben. Ik zou bijvoorbeeld niet jaloers zijn als mijn vriendin er met

een mooiere man vandoor ging, want uiterlijk interesseert me niets. De vrouwen die ik kies hechten daar ook geen waarde aan. Ik bepaal wat belangrijk is en dat zijn intelligentie en inlevingsvermogen. Omdat ik denk dat dat mijn specialiteit is, weet ik dat mijn geliefde me nooit zal verlaten.'

'Jij staat dus bovenaan wat intelligentie en inlevingsvermogen betreft.'

'Bovendien zorg ik ervoor dat mijn geliefde afhankelijk van mij wordt.'

'Ze is van meet af aan al afhankelijk. Jij kiest alleen maar gewonde vogeltjes. Jij moet in de machtspositie staan, anders begin je niet eens aan een relatie.'

'Daarom was ik ook nooit jaloers! Ik had die magische aantrekkingskracht, ik bood haar iets speciaals. Dus al zou er een aantrekkelijker man verschijnen, of een rijkere. Wat dan nog? Zij zou nooit weggaan.'

'Er moet een tijd geweest zijn dat je jaloers was, anders had je niet zulke keiharde afweermechanismen. Maar kijk eens naar de prijs. Werkt het op den duur niet als een boemerang? Hoeveel relaties van jou heb ik niet zien eindigen als je ten slotte verveeld en kwaad werd? Jij bent altijd de koesterende partij, degene die geeft. Het is je kracht, maar niemand bekommert zich om die arme Richard.'

'Maar ze zijn ook kwaad op mij! Ze hebben me nodig, ze kunnen zonder mij niet leven en dat is nu juist wat ze woest maakt. Ik heb alle touwtjes in handen.'

'Het is hetzelfde met je vriendschap met mannen. Je beweert altijd dat je het als een gemis voelt dat je geen nauwe vriendschap met mannen hebt.'

'Dat is waar. Ik zou graag goede vrienden hebben.'

'Zat je vroeger in een groepje jongens?'

'Ik had wel vriendjes – maar niet op die manier. Ik behaalde het diploma van de middelbare school toen ik vijftien was. De meesten in mijn klas waren twee of drie jaar ouder dan ik. De verschillen in leeftijd en ervaring waren heel groot. Ik was één keer met een meisje uit geweest toen ik vijftien was.'

'Omdat je niet bij een groepje hoorde, heb je waarschijnlijk heel sterk het gevoel gehad dat je overal buiten stond. En dan die dure school waar je op zat, waar je de enige van Italiaanse afkomst was...'

'Ik voelde me echt een buitenstaander. Ik hoorde er niet bij, mocht er ook niet bij...'

'En dan die prachtige blonde prinsessen...'

'Ik herinner me de eerste klas. Ik wilde er graag bij horen en het was ook niet zo dat ze mij buitensloten, maar ik had zelf het gevoel dat ik toch niet tegen hen op kon. Ze waren onbereikbaar voor me... prinsen en prinsessen en ik was een gewone boer.'

'Het gevoel er niet bij te horen doet verschrikkelijk veel pijn.'

'Een groot deel van mijn kwaadheid tegenover vrouwen komt voort uit het feit dat ik voor die meisjes in de eerste klas niet acceptabel was. Ik voelde me heel erg buitengesloten... dat begon thuis al met mijn zusje die "binnen"

werd gelaten en ik niet.'

'Zelfs je grootvader liet je alleen "binnen" als je met de hoogste cijfers thuiskwam.'

'Later ging ik ook nooit met studentes uit. Ik ging er gewoon van uit dat ze toch niets met mij te maken wilden hebben. Dat was in feite niet zo, maar ik had al die tijd het gevoel dat ik geen kans maakte. Ik dacht dat ze me niet zagen staan. De jongens ook niet. Ik was woest omdat zij zo bevoorrecht waren.'

'Er zijn mensen die jaloezie omschrijven als het gevoel buitengesloten te zijn.'

'Zelfs in groepen komt dat vaak voor. Als er in een bestaande groep iemand bij komt in therapie, heeft die nieuwe persoon bijna altijd het gevoel dat hij er niet bij hoort. Ze komen er dan ook niet in. Ze verdedigen zichzelf op allerlei manieren. Bijvoorbeeld door te zeggen dat de groep toch al niet deugde. Of ze blijven gewoon heel lang het gevoel hebben er niet bij te horen. Dit soort vooringenomenheid komt heel vaak voor.'

'Eén van de eerste draadjes die tot jaloezie leiden.'

'O, zeker. De gezinssituatie heeft er heel veel mee te maken. Als je uit een warm nest komt, ben je later minder kwetsbaar, voel je je minder snel buitengesloten. Maar er zijn tegenwoordig niet zo veel hechte gezinnen meer.'

'Om terug te komen op je verlangen naar een goede vriendschap met mannen van gelijk niveau, de paar vrienden aan wie je me hebt voorgesteld zijn onnozele halzen.'

'Ik kom alleen maar vakgenoten tegen. Dat heeft te maken met het afbakenen van mijn interessesfeer...'

'De vrouwen in je leven bewegen zich al op dat terrein of jij zorgt ervoor dat ze zich ermee gaan bezighouden. Hoe het ook zij, jij bent de baas.'

'Ik ben altijd de baas. De mensen die ik ken zijn patiënten of mensen van de kliniek. Ik moet altijd de belangrijkste zijn en dat verstoort elke kans op vriendschap.'

'Over die machtsongelijkheid... vertel me eens op welke manier vrouwen kwaad op je worden.'

'Ik ging eens met de vrouw met wie ik samenwoonde naar een pornofilm. Er kwam een bepaalde scène in voor van een vent met zes vrouwen. Zij werd woedend op *mij*. Al haar woede kwam voort uit het feit dat ik dergelijke mogelijkheden had gehad voordat ik haar kende. En tevens het feit dat ik zo veel macht had over vrouwen, met name over haar, maakte haar razend.'

'Dat was geen jaloezie, dat was afgunst.'

'Niet gewoon afgunst op mijn macht als man, "penisnijd". Haar afgunst en die van veel andere vrouwen ging over het feit dat ik drie dagen na het verbreken van onze verhouding alweer een ander had. Zij zouden dat nooit kunnen. Daarom zijn sommige vrouwen zo bang om een verhouding te beginnen. Die zeggen: "Ik verlies mezelf, ik verlies mijn autonome positie

omdat jij groot bent en ik klein ben." Dat is het waar vrouwen zo boos over worden.'

'Hoe zit het met jou en Susan... Wordt zij ook kwaad op je?'

'Gisteravond hebben we een knetterende ruzie gehad. Ik was razend. Zij hilde en kreunde en steunde. Ik had haar echt gevloerd. Ze had het heel moeilijk. Ze deed precies het repertoire waardoor mannen zich schuldig voelen, maar ik gaf geen krimp.'

'Waar hadden jullie ruzie over?'

'Zij wilde dat ik meer bijdroeg in de gemeenschappelijke pot en ik vond dat ze probeerde mij een poot uit te draaien.'

'Een typische ruzie van deze tijd.'

'Ik nam haar echt te grazen en hield voet bij stuk.'

'Sinds wanneer ben jij geïnteresseerd in geld? Dat is niets voor jou. Word je hebzuchtig op je oude dag?'

'Die ruzie met Susan ging over het feit dat ik niet alle macht binnen de relatie wilde hebben, want dan zou ze net als die andere vrouwen ten slotte het onderspit delven. Ik wilde haar het gevoel geven dat ze ook iets in de melk te brokken had.'

'Gegroet. Dat is helemaal niet wat je wilde zeggen.'

'O nee?'

'Jij was absoluut niet van plan om iets in te leveren!'

'Gek, dat jij dat anders interpreteert. Dat verbaast me... maar ik ben me er heel sterk van bewust dat geld macht is. Veel sterker dan twee of vijf jaar geleden.'

'Toen ik je leerde kennen, had ik het gevoel dat geld niets voor je betekende.'

'Dat was ook zo, maar nu is het wel belangrijk voor me, heel belangrijk zelfs.'

'Het leven is ook veel duurder geworden. Het zou dom zijn om je daar niet van bewust te zijn.'

'Ik ging er altijd van uit dat ik genoeg geld had om de rest van mijn leven te doen wat ik wilde. Dat gevoel heb ik niet meer. Misschien omdat ik ouder ben... Nou ja, zo oud ben ik nu ook weer niet. Geld is niet het enige machtsmiddel. Ik denk dat het idee dat geld het voornaamste machtsmiddel is het verschil is. Vroeger voelde ik me machtig omdat ik goed in mijn vak was, maar dat is op een of andere manier nu niet meer zo belangrijk.'

'Vijf jaar geleden was je trots op het feit dat je je tarieven jarenlang niet had verhoogd. Je zei toen dat dat het belangrijkste was, dat je vader je had meegegeven: het imago van een meelevende arts die zich volledig inzette voor zijn patiënten. Hij was een waardeloze vader maar een uitstekende arts.'

'Ik hecht er nog steeds waarde aan, maar geld als basis van je machtspositie houdt me nu veel meer bezig. Daar ben ik me ook van bewust.'

Vroeger moest Robertiello altijd per se trouwen met elke vrouw op wie hij

verliefd werd. Het was de enige manier die hij kon bedenken om hen 'op te sluiten'. Met Susan heeft hij die neiging niet, zegt hij. Hij heeft het gevoel dat hij haar toch al heeft opgesloten. Ik vraag het me af. Mijn vriend is veranderd en er zit meer achter dan het feit dat hij ouder is geworden. Het is de tijd waarin we leven.

Als ik hem over vrouwen hoor praten, hangen er allerlei dreigingen in de lucht. Hij heeft me verteld dat Susan hem trouw heeft moeten beloven. Hij maakt ruzie met haar over geld, terwijl hij vijfmaal zoveel verdient als zij. Ik zie het bijna voor me hoe hij tevreden grijnst over zijn gevecht over geld, waarbij hij wint en Susan in tranen uitbarst.

Nu hij weet dat hij afgunstig is op vrouwen en hen als volledige mensen ziet die zijn 'toverkracht' niet zo nodig hebben, wankelt zijn evenwicht misschien. Zijn behoefte aan vriendschap met mannen wordt nog eens benadrukt, geld is plotseling belangrijk. Voelt hij zich alleen staan in de wereld, niet gesteund door enige vorm van mannelijke solidariteit of de geruststelling van een vette bankrekening?

Het lijkt wel of hij, ontdaan van de archaische vorm van macht over vrouwen waar hij vroeger zo in glorieerde, een nieuwe, ironische vorm van vrijheid heeft gevonden – de vrijheid om vrouwen te laten zien dat hij niet de vriendelijkste, wijsste en liefste man van de wereld hoeft te zijn. Het lijkt wel of zijn groeiende bewustwording van zijn afgunst op vrouwen is omgeslagen in hebzucht. Niet dat hij de enige is. Geld blijft een bron van echtelijke ruzies, te meer daar vrouwen tegenwoordig vaak hun deel bijdragen.

'Het lijkt op een nieuwe strijd tussen de seksen,' zeg ik. 'De afgunst tussen mannen en vrouwen vandaag de dag.'

'Weet je nog dat ik zei dat ik weinig mannen tegenkwam die last hadden van jaloezie? Dat komt omdat hun ouderwetse afweermechanisme zo goed werkte. Ze hadden een vrouw volledig onder controle en zij had maar te slikken wat hij haar voerde. Ze moest nog doen alsof ze het leuk vond ook. Op die manier hoefde hij zich niet schuldig te voelen. Waarom zou hij een therapeut raadplegen als hij niets voelde?'

'Heb jij nooit verlangd naar een vrouw die je gelijke was?'

'Ik heb vrouwen gekend die heel wat te bieden hadden, maar ik moest ze altijd een stapje voor blijven. De macht hebben. Soms hielden ze van me. Ik veronderstel dat dat betekende dat ze me nodig hadden en daarom zoveel te geven hadden...'

Een ogenblik stilte, de droevige overpeinzing van hoe het had kunnen zijn.

'Hoe voelt het om een goed wijf aan een andere vent te verliezen?'

'Ik herinner me er één... haar ben ik kwijtgeraakt aan een collega. Ik had een idiote fantasie. Ik zoog de vent af voor wie zij me in de steek had gelaten. Vind je dat niet krankzinnig?'

'Freud zegt dat de fantasie van een man die zijn vrouw deelt met een andere man suggereert dat het gaat om de emotie tussen die twee mannen.'

‘Dat is larie,’ zegt Robertiello. ‘De interpretatie van Freud heeft niets met mijn geval te maken. Ik zie mijn fantasie als een soort ziek masochisme. Een verheerlijkende vernedering. Ik moest hem óf vermoorden óf me op een bepaalde manier onderwerpen.’

‘Jij doet net of het een partijtje tennis is, een wedstrijd, geen jaloezie. Ik was ook niet zo dol op die bepaalde publikatie van Freud tot ik de uitleg van een psychiater in het ziekenhuis van New York hoorde, heel boeiend...’

‘Waar kom jij dit soort idioten toch altijd tegen? Dat standpunt dateert van tientallen jaren terug...’

‘Je laat me niet eens uitpraten! *Je bent jaloeers*. Weet je nog dat je me vertelde over je fantasie over Susan met de besteljongen en andere mindere goden? Vereenzelvigde je jezelf niet met die mannen? Was je in je verbeelding niet een van die mannen?’

‘Dat is iets anders. Daar zie ik genoeg voorbeelden van in mijn praktijk; dat is een heel ander verhaal. Dat is het verinnerlijken van een mannelijk voorbeeld zodat ze kunnen weten hoe ze als man horen te zijn.’

‘Hooft daar niet ook de wens bij die andere man na te staan, op zijn minst in die fantasie? Op een manier die in werkelijkheid door de samenleving wordt afgekeurd?’

‘Zeker. Dat is prima. Maar dat heeft niets met homofilie te maken. Het komt dichter in de buurt van de Griekse gedachte van mannen onder elkaar die leren hoe ze zich als man moeten gedragen en hun mannelijkheid versterken. Maar we blijven mannen.’

Ik heb Robertiello nog nooit op deze manier over homofilie horen praten in termen van nichten en poten. Is hij niet altijd degene die mannelijke patiënten aanmoedigt om elkaar aan te raken, te omarmen en elkaar in vertrouwen te nemen? En nu verdedigt hij zijn fantasie alsof er een smet op rust. Ik breng hem in herinnering hoe vaak we hebben gesproken over de wijze waarop jonge jongens hun helden aanbidden.

‘En die hebben ook intieme relaties,’ voegt hij eraan toe.

‘Zelfs op seksueel gebied,’ zeg ik.

‘Samen masturberen...’

‘Kijken wie het verst kan plassen... onschuldig gedoe,’ zeg ik.

‘Onschuldig,’ zegt hij, ‘in die zin dat ze niet homoseksueel worden. Het gebeurt allemaal in het kader van het versterken van hun heteroseksualiteit ten slotte. Dat is niet wat Freud zegt. Mijn fantasie heeft niets met homoseksualiteit te maken.’

‘Ik heb het woord homoseksualiteit niet eens genoemd.’

7. Wees een man!

De vroegste herinnering van Phil: zijn moeder die hem baadt. Ze huilt en hij vraagt waarom ze huilt.

'Omdat je vader er niet is,' zegt ze.

Hij gaat rechtop in het bad staan en slaat zijn armen om haar heen. Hij is twee jaar oud.

'Maar ik ben hier,' zegt hij.

'Dat is niet genoeg,' snikt zij.

De volgende herinnering is van een jaar later. Vader, terug uit de oorlog, die moeder mee uit eten neemt. Behalve de paar keer dat vader verlof had, heeft het jongetje zijn prachtige moeder drie jaar lang voor zich alleen gehad. Nu staat hij in de tuin te huilen en om zijn moeder te roepen.

'Nee, niet weggaan, mama!'

De vader draait zich om en zegt dat hij moet bedaren. Als Phil niet gehoorzaamt, pakt vader een krant, rolt deze op en komt het kind achterna door de tuin tot hij hem uiteindelijk te pakken heeft. Schreeuwend in de armen van een man die hij nauwelijks kent, keert hij zich tot zijn moeder met een smekende blik. Zij staat daar maar te kijken en zegt geen woord. Zij is toch de machtigste van de hele wereld?! Waarom verraadt zij hem dan?

In datzelfde jaar wordt zijn zusje geboren. Voordat moeder naar het ziekenhuis vertrekt belooft ze snoepgoed, waarop hij dol is, te zullen meenemen. In plaats daarvan brengt ze een ander kind, nog een rivaal, mee naar huis. Voor het jochie betekent dit een belofte die verbroken is.

'Waarom noem je *haar* geen Isaac!' schreeuwt hij, want hij haat zijn naam die hij later dan ook zal veranderen. Zij zijn het enige joodse gezin in het stadje in het zuiden. Hij heeft al vroeg het gevoel overal buiten te staan, een gevoel dat later opnieuw wordt aangewakkerd als hij op een school aan de oostkust wordt geplaatst.

Nog een andere herinnering: hij is vier, maar nog te jong om naar de kleuterschool te mogen. Zijn moeder wil graag dat hij naar school gaat.

'Als hij bij de wc kan, mag hij komen,' zegt de kleuterleidster. Gedrieën gaan ze naar beneden. Hij wil zijn moeder graag plezieren. De kleuterjuf zet hem voor de wc.

'Te klein,' zegt ze.

Opnieuw heeft hij het gevoel niet aan de maatstaven te voldoen.

Zijn grootmoeder is dol op hem. Hij is het eerste mannelijke kleinkind. 'Maar je wordt nooit zo'n goede man als je vader,' zegt zij.

'Probeer het maar,' zegt zijn moeder.

Zijn vader is inderdaad de geslaagdsten man in de hele stad. Hun huis is het grootst, hun auto's het nieuwste van het nieuwste. 's Ochtends zit het jochie op de wc-bril toe te kijken hoe zijn vader zich scheert. Dat ding tussen vaders benen is ongetwijfeld ook het grootste van de hele stad. Het zal bijna veertig jaar duren voordat een vrouw, die van hem houdt, hem ervan kan overtuigen dat zijn geslachtsdelen mooier zijn dan de uitgezakte testikels van zijn vader. Tot op dat moment was hij er zeker van dat iedere vrouw zijn ballen inferieur achtte. De enige vrouwen bij wie hij zich op zijn gemak voelde, waren hoeren; hun oordeel deed er niet toe.

Het jongetje begint de oudere man te imiteren. Hij smeert brillantine in zijn krullen en trekt een scheiding in het midden. Op zaterdagmiddag zit hij in de spreekkamer van zijn vader, in vaders stoel als het mag. Is men er altijd vanuit gegaan dat hij in de praktijk van zijn vader zal komen werken later? Het lijkt er wel op. Zijn moeder neemt dat als iets vanzelfsprekends aan. Niet dat hij ooit 'zo'n goede man' als zijn vader zal worden, uiteraard. Eigenlijk ziet hij zijn vader weinig, omdat de man tot laat op de avond aan het werk is en zelden thuiskomt als zijn zoontje nog wakker is.

De eenzame echtgenote wendt zich tot haar 'kleine man', de persoon met wie ze vanaf zijn geboorte zoveel warmte heeft gedeeld. De persoon die haar nooit in de steek zal laten. Hij zal volwassen worden, trouwen en zelf kinderen krijgen, maar hij zal altijd in de buurt zijn, de toekomstige partner van haar man en hij zal altijd haar jongen blijven. Zij is een krachtige persoonlijkheid binnen haar uitgebreide familie. Er gaat geen dag voorbij dat ze niet met haar moeder of haar jongere broers spreekt. Wat de familie van haar man aangaat, in de loop van de jaren heeft ze wel een paar redenen kunnen vinden, die op een afstand of zelfs buiten de deur te houden.

Ze stopt haar zoontje in en gaat naast hem liggen, terwijl ze zijn rug masseert en zachtjes tegen hem praat. Hij is zes, acht, elf. Hij ligt te wachten op het geluid van haar slippers op het tapijt. Hij kent haar geur en de zachtheid van haar witte nachthemd. Waarom hij haar nachthemd of haar niet mag aanraken, weet hij niet zeker. Hij rolt zich om met zijn gezicht naar de muur zodat zij niet zal merken dat zijn lichaam hem verraadt.

Haar gedrag is niet openlijk seksueel gericht. Ze raakt zijn geslachtsdelen nooit aan. Niemand zou haar een slechte moeder noemen. Maar hoe moet je de verlangens die zij in hem opwekt dan betitelen? Hij is er zeker van dat ze slecht zijn. Moeder is goed. Wat is hij dan?

'Mama, kom je bij me liggen?' roept hij de keren dat hij bang is dat ze hem zal vergeten.

Phil vertelt me dat zij zijn geslachtsdelen zijn 'naaigarnituur' noemde toen

hij klein was. Hij herhaalt die vreselijke term met een lach. Hij heeft geen twijfels over zijn mannelijkheid. Geen twijfels die hij niet zou kunnen beredeneren. Hij is niet alleen een persoonlijkheid in zijn beroep, hij heeft bovendien een hard, gespierd lichaam. Hij heeft gevoetbald in zijn studententijd, hij was voorzitter van zijn jaarclub, hij leidde het radiostation op de campus, maar hij is nog steeds verlegen met vrouwen. De zelfverzekerdheid voor de microfoon sloeg niet over op de meisjes, die hij zo dolgraag wilde hebben.

'Ik denk niet dat mijn moeder echt wilde dat ik me met meisjes bezighield. Ze was bezitterig. De benaming 'naaigarnituur' voor mijn geslachtsdelen was een manier mij dicht bij huis te houden. Ze deed dat niet bewust, maar ze was niet het type vrouw dat er vrede mee had dat mijn vader alle macht had. Ze was van het traditionele soort, dus ze werd verondersteld zich aan te passen. Maar ze was erg wedijverig en ik denk dat ze dat via mij uitspeelde. Ze wilde dat ik vooruitkwam, maar dan op haar voorwaarden.'

De seksuele drift van Phil werd verdrongen. Op zaterdag werkte hij in de spreekkamer van zijn vader. Boven tussen de archieven en dossiers, zat hij de *Playboy* te lezen en te masturberen. Zijn favoriete playmate was een vrouw die de trap opliep, gehuld in een peignoir die haar borsten vrijliet en glimlachend haar hand uitstreckte naar de man die ze naar bed voerde. Het was niet moeilijk om jezelf voor te stellen als die man.

Toen Phil negentien was, gebeurden er twee dingen. Hij kreeg zijn eerste vakantiebaan bij een lokaal televisiestation en ontdekte dat dit was wat hij wilde en geen medische praktijk. In de tweede plaats was er in die tijd kermis in de stad. Hij ontdekte dat er vrouwen bestonden die voor een dollar hun kut lieten likken.

Hoe moest hij zijn moeder vertellen dat hij niet bij zijn vader in de praktijk wilde? Waar vond je een meisje dat je mee naar huis kon nemen, eentje die je haar kut liet likken?

In de daaropvolgende twintig jaar bewees hij dat hij meer succes had dan de man die zijn moeder zo naar de ogen had gekeken. Hij werkte langer en harder dan wie ook. 'Maar ik heb altijd een hekel gehad aan openlijke competitie,' vertelt hij. 'Ik ben zeer strijdlustig, maar mijn geheime strategie is dat niemand mij als een rivaal beschouwt tot op het moment dat ik ze allemaal voorbij gestreefd ben.'

Wat vrouwen betreft. 'Ik benader alleen diegenen van wie ik zeker weet dat ze me accepteren. De kant die ik een hoer kan laten zien, laat ik die vrouwen nooit zien. Het idee dat ik verliefd zou worden op een vrouw die me vervolgens voor een ander in de steek zou laten, zou ik niet verdragen. De voldoening in mijn werk geeft me een goed gevoel onder mannen. Maar vrouwen... ik ben zo bang om te worden afgewezen dat ik tot donderdag wacht om iemand voor zaterdag uit te nodigen. Als ze dan afwijzend reageert, kan ik altijd zeggen dat het komt omdat ik zo laat heb gebeld.'

Vrouwen zouden niet geloven dat hij bang voor hen is. In zijn werk beijvert

hij zich er altijd voor om vrouwen in de staf te benoemen. Als er moet worden geloot om een toppositie, geeft hij die altijd aan een vrouw, tot grote ergernis van veel mannen. 'Ik heb veel respect voor vrouwen op het werk,' zegt hij en de vrouwen met wie ik over hem spreek hebben allen lof voor hem. Beroepsmatig staat hij zijn mannetje. De populariteit van zijn televisieprogramma's is daar het bewijs van.

'Hoe staat het met de rest van je leven?' vraag ik.

'Ik denk dat het mislukken van mijn huwelijk voor het grootste deel aan mij te wijten is. Misschien had mijn vrouw wel het gevoel zichzelf kwijt te zijn. Zij had het gevoel door mij overspoeld te worden. Zij had succes, maar ze had nooit het gevoel dat ik achter haar stond. Toen we elkaar leerden kennen, was ze op seksueel gebied assertief, dat vond ik heerlijk, maar het verdween van de ene op de andere dag. Ze hield niet van de manier waarop ik kuste, hield niet van de manier waarop ik "mijn pik in haar stopte". We zijn bijna een jaar geleden gescheiden.'

'Hoe staat het nu met de vrouwen?'

'Er waren twee vrouwen die ik regelmatig zag. Wat ik van mijn vrouw heb geleerd, gold ook voor hen: ze wilden niets over mijn gloriëdaden in mijn werk horen. Dan werden ze kwaad. Het stoorde me enorm dat mijn leven zo in vakjes werd verdeeld.'

'Wat bedoel je daarmee?'

'Werk, apart van de vrouwen met wie ik uitging, apart van de hoeren die ik bezocht. Liefde en seks werden steeds weer gescheiden. In de rol die vrouwen van mij verwachtten, kon ik mezelf nooit zo laten gaan als met die hoeren. Die vrouwen met wie ik uitging en naar bed ging kon ik niet laten zien wat ik een hoer liet zien. Dan zouden ze me uitlachen en afwijzen.'

Ik weet niet wat er zou zijn gebeurd als ik Julie niet ontmoet had. Zoals gewoonlijk wachtte ik met bellen tot er nog slechts een paar dagen restten voordat ik op een lange zakenreis moest. Ik stelde voor om samen iets te gaan drinken. Zij zei dat ik maar moest komen eten. Zij is het soort vrouw dat ik tot voor kort nooit zou hebben durven bellen. Ze ziet er fantastisch uit en op haar terrein is ze even geslaagd als ik. Die eerste avond was een van de meest opwindende avonden van mijn leven. Na het eten zat ik op de bank met een drankje en toen zij een muziekje had opgezet, boog ze zich over me heen en kuste me. Die kus duurde een eeuwigheid. Daarna strekte ze haar hand uit – jawel, mijn playmate fantasie! – en voerde me naar haar bed. We vrijden tot vier uur in de morgen. Zulke orgasmes had ik nog nooit gehad. Dat had ik een vrouw ook nog nooit laten zien. En hoe meer ik liet zien, des te fijner zij het vond.

Toen ik naar huis ging, stond ik op straat naar haar verlichte raam te kijken en dacht: "Wat is daar met me gebeurd?" Ik kon het niet geloven. Ik heb haar de volgende dag niet gebeld. Het was fantastisch geweest, maar ik was een beetje bang. Zij belde mij. Ze was zo gelukkig, zo open, ze stelde zich zo

kwetsbaar op... we hadden toch nog een nacht samen voor ik vertrok. Er was niets dat ze in bed niet wilde. Er was niets van mij dat ze niet wilde zien of horen. Er was zoveel gemeenschappelijks tussen ons twee. En als ik me na het liefdesspel in mezelf terugtrok, riep ze me op het matje. "Hé, waar zit je? Blijf er eens bij!"

De scheiding van twee maanden, de geografische afstand tussen ons, gaf me de ruimte die ik nodig had. Ik werd me ervan bewust hoe zeer ik haar miste, hoe zij de leegte in mijn leven opvulde en mijn twee werelden samenbracht. Ik denk dat ik nog nooit zoveel vertrouwen heb gehad. Toen ik echter de laatste keer naar haar toe ben gevlogen en we het heerlijk hadden samen, werd ik doodsbang. Een paar dagen later lag ik 's morgens in bed te masturberen en dacht aan haar. Nadat ik was klaargekomen en genoot van dit bijzondere orgasme dat door de herinnering aan haar alleen al werd opgewekt, brak het koude angstzweet me plotseling uit. Zou ze iedere keer een dergelijke prestatie van me verwachten?

'Heb je haar verteld van je angst?'

'Ik heb tegen haar gezegd: "Ik denk dat ik te oud voor je ben." Ze begon te lachen. Ze vond het prachtig. Zij is twee jaar ouder dan ik, maar ik bedoelde het niet als een grapje. Ze heeft een enorme trek... en daar houd ik van... maar ik ben bang dat ze een andere man zal tegenkomen terwijl ik weg ben, een echte jonge vent. Als ik haar 's avonds laat bel en de bel gaat meer dan drie of vier keer over, dan zie ik haar in mijn verbeelding al naar een ander vertrek lopen om rustig met me te kunnen telefoneren.'

'Ben je jaloers?'

'Voortdurend. Maar dat zit in mijn hoofd. Ik geloof haar als ze zegt dat er niemand anders is. Mijn hele leven heb ik vrouwen uitgezocht die geen jaloezie opwekten, van wie het me niet kon schelen of ik ze zou verliezen. Dan ging ik weer op zoek naar een ander, naar meer. Ik wil het vinden bij één vrouw...'

'Je wilt af van die verschillende vakjes?'

'Ik wil seks en liefde in één persoon verenigd. Als ik de gok met Julie niet waag, krijg ik misschien nooit meer zo'n kans. De laatste keer dat ik haar sprak, zei ze: "Weet je, ik ben echt de vrouw uit je fantasie. Zeg maar wat je wilt en ik doe het. Ik vind het heerlijk om die vrouw van de kermis van een dollar per lik voor je te zijn." Mijn hart smolt bijna. Ik ben doodsbenaauwd dat mijn fantasievrouw werkelijkheid is geworden.'

Fantasieën worden gevoed door precies datgene te selecteren wat we willen om zodoende de meeste voldoening te krijgen. In werkelijkheid zou iemand die alleen maar chocoladecake zou eten, snel misselijk worden. In alle mensen leeft de behoefte aan de voldoening van een volledig geïntegreerd bestaan. Phil wil een vrouw die hem een leven toestaat waarin hij zich niet in vakjes hoeft te verdelen, een vrouw die hem zou aanmoedigen zichzelf als een volledig mens te presenteren.

Nu hij zo'n vrouw heeft gevonden, de heldin van zijn dromen – De Vrouw Die Nooit Nee Zegt – is hij bang. Haar assertiviteit en haar erotische instelling bevrijden hem van de last van zijn ijzeren zelfbeheersing maar verdrijven hem tegelijkertijd uit de veilige dominante positie. Zijn angst is: Kan hij het wel waarmaken?

Phil is opgegroeid met het idee dat vrouwen niet alleen verwachten dat er voor hun materiële welzijn wordt gezorgd, maar tevens dat de man haar tot een seksueel wezen maakt en haar orgasmes geeft. Dat is de taak van een man. De avond dat Julie hem uitnodigde te komen eten, loste zij het probleem voor hen beiden op. Ze bezorgde hem een orgasme en zichzelf ook. Wat moest hij hiermee aan?

Ik heb het interview met deze man uitgekozen omdat hij een gok waagt in een tijd dat de oude normen en waarden waarmee hij is opgevoed niet langer gelden. Hij is een man die veel over seks heeft nagedacht en zijn fantasieën probeert te integreren. Hij heeft het gevoel dat hem niet zo veel tijd meer rest. 'De meeste mannen van mijn leeftijd zijn opgebrand,' zegt hij. 'Dat komt door je werk.' Een man in een topfunctie, zijn kostje gekocht, kan zijn gevoel van mannelijkheid, waarvoor hij zo hard heeft gewerkt, niet afzwakken. Een vrouw zou dat wel kunnen.

'Ik ben veertig,' zegt Phil. 'Hoe zou ik nog steeds drie orgasmes per nacht kunnen krijgen? Soms denk ik weleens dat het leven eenvoudiger zou zijn als ik terugging naar de seksclubs.'

Maar hij wil die sensuele vrouw, de droom die zijn moeder in hem heeft opgeroepen terwijl ze 'onschuldig' naast hem lag toen hij klein was. Als Julie hem in de steek zou laten voor een andere, jongere man, dan zou hij niet alleen worden geconfronteerd met zijn jaloezie, maar ook met zijn afgunst op vrouwen; op hun macht om de borst te geven of te onthouden naar hun goeddunken. Afgunst op de macht om al dan niet naar je bed te komen, om emoties op te roepen die ze al dan niet kunnen afwijzen.

'Ben ik te oud voor je?' schertste Phil die eerste avond tegen zijn geliefde. Hoor ik een doods-klok luiden in die woorden? Is dit het teken dat er een eind komt aan het tijdperk waarin mannen erop vertrouwden dat hun banksaldo, hun grote huis en wereldwijsheid redenen waren voor hun vrouwen om niet te vallen voor jongere mannen die niets anders te bieden hadden dan hun viriliteit? D. H. Lawrence realiseerde zich de bijtende betekenis van dit idee. Hij plaatste de macht van de man in zijn lichamelijkheid. Lady Chatterley verliet haar rijke, verlamde, adellijke Engelse echtgenoot voor een fysiek zeer aantrekkelijke bediende. Als een grootindustriële met een vrouw in bed stapt en impotent blijkt, is al zijn macht plotseling ondergeschikt. Hij begint zelfs de portier te benijden.

Beginnen mannen, net als vrouwen, ook het gevoel te krijgen dat het ouder worden een bedreiging vormt? Het is bekend dat de curve van het seksuele verlangen van de vrouw oploopt naarmate ze ouder wordt; mannen zijn op

hun hoogtepunt rond hun twintigste en daarna gaat het onverbiddelijk in neerwaartse richting. Als er steeds meer vrouwen in staat zullen zijn in eigen onderhoud te voorzien, zal de biologie het dan winnen van de economie en ons laten zien dat dit een natuurlijker manier van leven is? De oudere vrouw met de jongere man: Moeder en Zoon als de belichaming van de ingeboren, heen en weer gaande seksualiteitscycli van het menselijk ras.

Men zegt dat de seksuele ontwikkeling van de man gemakkelijker is dan die van de vrouw, omdat die van hem in een rechte lijn verloopt. Beginnend met moeder, zal het altijd het vrouwelijke geslacht zijn dat hij lief zal hebben. Minder voor de hand liggend in die levenslange liefdesrelatie is dat hij op die reis van moeder naar meisjes, van meisjes naar vrouwen en ten slotte naar de echtgenote onbewuste wrokgevoelens in zich draagt: wrok over de macht van de vrouw om te accepteren of af te wijzen. Hij heeft haar nodig/houdt van haar, maar voelt tevens de oude woede/afgunst.

De pogingen van een vrouw om hem van haar te doen houden roepen die ambivalentie opnieuw op. Vrouwen zijn fantastisch, maar ook bezitterig, zeurderig, ze zorgen ervoor dat je je schuldig voelt en ze staan afwijzend tegenover je seksualiteit. Wat de man bemint in iedere vrouw kan iets nieuws zijn, omdat die vrouw nieuw voor hem is. Wat hij haat is de oude bekende emotionele bagage die hij al sinds zijn geboorte met zich meedraagt.

Over mannen die door het beeld van moeder in hun erotische leven worden geremd, zegt Freud: 'Als ze liefhebben, begeren ze niet en als ze begeren, kunnen ze niet liefhebben.' De man uit het interview noemt dit 'zichzelf in vakjes verdelen.'

Hoe kan hij een vrouw hebben die bij hem hoort zonder opnieuw te worden verlokst tot passiviteit door die warme, oppermachtige armen? Intimiteit met een vrouw ruikt naar de symbiose die hij zo heerlijk vond, maar waarvan hij zich op zo pijnlijke wijze heeft losgemaakt om als man te kunnen leven. Als hij zich nu overgeeft, zou hij dan weer even krachtig als tevoren te voorschijn komen? Marcus Antonius was zo hevig onder de bekoring van Cleopatra geraakt, dat hij als beneveld zijn harde ambitieuze Ik kwijtraakte en Rome verloor. Simson viel in slaap in de armen van Delila en werd beroofd van zijn kracht. Door de eeuwen heen hebben vrouwen dit spel gespeeld; met zachte hand voeren zij de man terug naar de primitieve gewichtloosheid van de zeebodem waarop zij – het emotionele geslacht – leven.

Na het liefdesspel zijn mannen bang voor te veel intimiteit; ze willen zich weer losmaken. Vrouwen willen praten, de vloeiende samensmelting vasthouden. Het praten na de geslachtsdaad houdt de macht van de vrouw levend. Door in slaap te vallen, zich onbewust af te scheiden, herwint de man zichzelf. 'Seks maakt vrouwen wakker – denk maar aan de Schone Slaapster – en doet mannen in slaap vallen,' schrijft Leonard Michaels.

'In de volwassene doet het afhankelijk zijn van een geliefd persoon de hulpeloosheid van de zuigeling herleven en dit wordt als vernederend erva-

ren...,' schrijft Klein. 'Bovendien bestaat de angst dat liefde tot te veel verantwoordelijkheid zal leiden en dat het object te veel eisen zal stellen. De onbewuste wetenschap dat er haat en destructieve impulsen werkzaam zijn kan de reden zijn dat iemand zich oprechter voelt als hij geen liefde toestaat, noch bij zichzelf, noch bij anderen.'

Vrouwen nemen zonder meer aan dat mannen geloven in hun kracht. Het komt niet in een vrouw op dat zijn gevoel van mannelijkheid iets is dat hij dagelijks moet handhaven; naar zijn gevoel loopt hij altijd risico's. Er was behoefte aan het woord *machó* en het werd in bijna iedere taal overgenomen. Een vrouwelijk equivalent voor dit woord kennen we niet.

Wie heeft er ooit bedacht om vrouwen in Slechte Meiden en Goede Meiden te verdelen? Vrouwen zijn voor hun eigen sekse de wreedste bewaaksters, als eersten stoten zij hun besmette zuster uit het zusterschap – opdat haar ervaring van seksueel genot maar geen afgunst onder de maagden zal opwekken – maar tot voor kort werd de geschiedenis geïnterpreteerd door mannen. Met welk doel werd het vrouwelijk geslacht onderverdeeld in goede en slechte vrouwen?

De kracht van de vrouwelijke seksualiteit stoorde zelfs de goden. In het beroemde twistgesprek tussen Zeus en Hera over de vraag welke van beide geslachten groter wellust smaakte, werd de vraag voorgelegd aan de waarzegger Tiresias, die zowel man als vrouw was geweest. Vanuit deze onpartijdige positie kende Tiresias de vrouw in negen van de tien gevallen 'de palm der wellust' toe.

'De natuur heeft vrouwen zoveel macht gegeven, dat de wet haar wijselijk weinig macht geeft,' zei Samuel Johnson. Achter de Griekse mythologie, verborgen in sprookjes en legenden, loert de achterdocht van de man: als de seksualiteit van de vrouw niet wordt beteugeld, zou deze alles verslinden. Het verdelen van vrouwen in goed/slecht, madonna/hoer en heks/moeder, scheurt haar letterlijk in tweeën.

Het mechanisme doet de balans doorslaan. De man is beschermd tegen de jaloerse situatie. Hij zal zijn bron van liefde niet verliezen. Hij zal niet in zijn nadeel met een andere man worden vergeleken. Hij wordt tevens beschermd tegen de constatering dat hij niet in staat is de onverzadigbare lust van de vrouw te bevredigen. Gegarandeerd vaderschap is misschien wel het belangrijkste voordeel. De angst en het ontzag van mannen voor vrouwen worden vaak herleid tot de vroegste prehistorische connectie tussen seks en voortplanting.

Sinds mensenheugenis waren vrouwen al getrouwd met oudere mannen om sociale, economische of politieke redenen. Deze machtige mannen, zegt Joseph Campbell, namen het eigendomsrecht van de vrouw die zij hadden getrouwd, allemaal uiterst serieus. Soms waren ze jarenlang op kruistocht; de vrouw diende ongeschonden te blijven en als er argwaan knaagde, liet de man de smid een kuisheidsgordel maken voor de vernederde jonge vrouw. De

Kerk sanctioneerde deze smerige eigendomsrechten... met alle gewicht van hel, hemel, eeuwigheid en de komst van Christus op de dag des oordeels. In het licht van dit alles was het ontluiken van de liefde in het hart van een vrouw... een graf en een vreselijke ramp, niet alleen voor zichzelf, omdat haar kwelling en vuur in het vooruitzicht werden gesteld, maar ook nog – in gruwelijker vorm – in het hiernamaals, tot in alle eeuwigheid. Vandaar komt het begrip, voor het eerst gebezigd door de kerkvader Tertullianus en lange tijd vanaf de kansels gepredikt, dat de vrouw – in haar echte, aardse gedaante – ontwaakt naar haar natuur, *janua diaboli*, 'de deur van de duivel', was.

In vele samenlevingen gold clitoridectomie als een teken van vrouwelijke 'eenzaamheid'. In de Verenigde Staten werd rond de eeuwwisseling nog regelmatig clitoridectomie verricht. Hoe kon een man halve continenten bedwingen als hij zich zorgen moest maken over het thuisfront en in gedachten zijn vrouw al in de armen van een andere man zag?

Het was beter om te denken dat vrouwen niet van seks hielden of met een frigide vrouw te slapen dan de ovens van de industrie maar half opgestookt te laten. Als vrouwen in staat waren seksuele bevrediging te voelen en er zelfs naar op zoek zouden gaan, 'zou de hele wereld een bordeel zijn,' zegt Kraft-Ebing in zijn beroemde *Psychopathia Sexualis*, 'en huwelijk en het gezin ondenkbaar'. De deseksualisering van vrouwen heeft veel bijgedragen aan de Industriële Revolutie. 'De burgerij', luidt de vernietigende aantijging van Karl Marx, 'ziet in zijn vrouw slechts een instrument voor produktie'.

Op den duur was het niet langer noodzakelijk om de clitoris van vrouwen te verwijderen. Emotionele training werkte beter dan het mes van de chirurg. Vrouwen herhaalden automatisch het leven van hun moeder en begroeven en ontkenden de lustgevoelens waardoor ze zich schuldig voelden. Mannen kregen op die manier goede kameraden, goede moeders voor hun kinderen, partners voor het leven. Ongevaarlijke, saaie vrouwen. Er was een samenleving geconstrueerd die een goede, zo niet perfecte bescherming tegen jaloezie bood. Wellust? Daar waren de slechte vrouwen voor. Het is algemeen bekend dat de seksuele uitdrukkingsvormen in het bordeel van het soort zijn dat mannen hun vrouwen niet durven tonen. Prostitutie verschaft mannen een formele, institutionele uitlaatklep voor hun woede/afgunst ten opzichte van vrouwen.

Betekent dit dat mannen naar hoeren gaan om sadistische fantasieën te verwezenlijken? Nee. Waar mannen voor betalen is een vrouw die niet oordeelt, erotiek biedt en hen vrijlaat van schuldgevoelens. Wat mannen in fantasie zoeken is *permissie* en het grote geheim van de man is passiviteit. Als er al zoiets als sadomasochisme voorkomt, blijkt het overgrote deel van de mannen voor masochisme te kiezen. Bestrafing, vernedering, elke vorm van passiviteit die een vrouw de man doet ondergaan, brengt hem terug naar de periode waarin een vrouw zijn hele bestaan regelde. Ditmaal echter wordt de seksualiteit van het jongetje niet ontkend. De prijs daarvoor is dat hij haar

macht moet erkennen en zich daaraan onderwerpen.

'Wees een man,' zegt de vader tegen zijn vierjarige zoontje. Het jongetje huilt, maar hij is vertrouwd met hetgeen er van hem wordt gevraagd. Afstand nemen, boven zijn gevoelens staan. Er moet iets worden bewezen; iets dat belangrijker is dan 'louter' gevoelens. Er staat iets op het spel dat hij zou kunnen verliezen, terwijl hij het nog niet eens heeft veroverd. Het bevel is beangstigend maar niet onwelkom. Hoe heerlijk toeven het ook is in de armen van moeder, het jongetje weet dat zijn plaats niet dezelfde is als de plaats van de vrouw. Haar wereld kent hij het beste. Haar lichaam is het leven zelf. Haar warmte troost hem. Maar het lichaam van een vrouw is niet het zijne. Hij moet zijn eigen kracht vinden.

'Neem die stelling,' schreeuwt de sergeant twintig jaar later. Opnieuw moet de man de toets doorstaan, voldoen aan de verwachtingen die de samenleving aan hem stelt. Het bevel van de sergeant is niet minder beangstigend dan het bevel van zijn vader. En niet minder welkom. Waarom zouden mannen anders oorlog voeren en zich veldslagen herinneren als de mooiste momenten uit hun leven? Dat waren momenten waarop zij het dichtst bij de dood stonden, maar zich compleet voelden als man.

Als een man zijn leven op het spel zet, zelfs als hij een arm of een been verliest, is hij een held, meer man. Man zijn is een gevaarlijke aangelegenheid. Juister is wellicht het omgekeerde: Gevaarlijke aangelegenheden horen bij het man zijn.

'Als eerstejaars student,' vertelt een man, 'maakten mijn kamergenoot en ik deel uit van een worstelteam. Omdat we tot dezelfde gewichtsklasse behoorden, trinden we altijd samen. Hij was veel beter dan ik en hij zag er goed uit. Tijdens een wedstrijd kwam hij klem te zitten. Hij verloor. Na de wedstrijd zei de coach tegen hem: "Weet je waarom je hebt verloren? Omdat je geen lef hebt." De volgende dag ging hij naar een spoorlijn en ging tussen de rails liggen. Hij bleef liggen tot hij een trein over zich heen had zien rijden.' (Ik kon mijn oren niet geloven toen ik indertijd dit verhaal hoorde en opschreef. Ik heb mijn aantekeningen nog eens opgeslagen. Het klopt!)

Ik wil het nog eens herhalen: een man kan even intens liefhebben als een vrouw en net zo diep gekwetst worden door verlies als een vrouw. De emotionele geschiedenis en de ontwikkeling achter zijn jaloezie lijken in veel opzichten op die van zijn zuster, hetgeen wil zeggen dat er een persoon ontstaat die in geringe of hoge mate kwetsbaar is voor de dreiging van jaloezie.

Iemand van het mannelijk geslacht tracht jaloezie anders te voorkomen en zich daartegen te beschermen dan iemand van het vrouwelijk geslacht. Zowel het verlies als de afweermiddelen van mannen en vrouwen zijn verschillend.

Voor de jongen is macht van meet af aan een zaak van de vrouw die hem voedt en in haar armen houdt, die hem in leven houdt. Om haar liefde te behouden, leert hij zelfs 's nachts zijn blaas te beheersen. Voor een tweejarige is zij onoverwinnelijk. Wat is die toverkracht als hij huilt of wordt

geplaagd door boze dromen? Zij hoeft hem maar op te pakken en met een kus redt ze hem uit de klauwen van enge monsters. Wie zou zo'n macht niet willen hebben? Wie zou niet de macht willen hebben om anderen van je te laten houden en je te doen vrezen?

'Vanaf de geboorte worden de meeste mensen grootgebracht door vrouwen,' zegt psychiater Robert Michels. 'Dit houdt in dat het voor het meisje gemakkelijker is haar vrouwzijn te herkennen dan het voor de jongen is om zijn manzijn te herkennen. Het gevolg daarvan is dat het mannelijk geslacht meer problemen heeft met sekse-identiteit. Daartegenover staat dat meisjes meer moeite hebben met separatie en onafhankelijkheid van de moeder. Jongens zien heel duidelijk dat ze anders zijn dan moeder. Waarschijnlijk weten ze niet zo goed wat ze dan wel zijn.'

Zowel het jongetje als het meisje koestert zich lichamelijk en geestelijk in de warmte van het moederlichaam. Maar voor het jongetje is degene die hem het meest na staat juist degene die hij niet kan imiteren. Het jongetje vindt zichzelf door ontkenning; de eerste identificatie is voor hem een reis in het luchtledige zonder kompas. *Een mannetje is iemand die geen vrouwtje is.*

Dit begrip is zo abstract, zo moeilijk en reactief, dat het jongetje voortdurend wordt achtervolgd door de angst dat hij niet compleet is. 'Toen ik klein was, heb ik eens gedroomd dat ik borsten had. Het was zo beangstigend dat ik het nooit ben vergeten,' vertelt een man van dertig. Het is niet voldoende om onthecht te zijn. Het ik moet zich als mannelijk bewijzen. De armen die hem hebben omhelsd, het lichaam dat hem heeft gekoesterd, moeten niet model staan voor hem. De stem die hij liefheeft en zich herinnert vanuit de baarmoeder, mag hij niet imiteren.

De intrede van het begrip sekse-identiteit is voor een groot deel te danken aan het werk van dr. John Money, professor in de psychologie en pediatrie aan de John Hopkins Universiteit. Sekse-identiteit heeft betrekking op onze innerlijke overtuiging van ons manzijn of vrouwzijn. Het bepaalt de plaats in de samenleving waarin we leven. Money is het niet eens met de algemene opvatting dat jongens meer moeite hebben met hun sekse-identiteit dan meisjes. 'Zelfs als het jongetje geen vader om zich heen heeft, kan hij zich compleet voelen door de waardering van de moeder of een zusje. Een moeder reageert anders op een jongetje dan op een meisje.'

'Maar het enige verschil tussen hem en zijn moeder of zijn zusje is zijn penis,' zeg ik. 'Hoe zou dat op zo'n jonge leeftijd belangrijker kunnen zijn dan zijn behoefte aan zijn moeder, zijn behoefte zich te vereenzelvigen met de macht die zij vertegenwoordigt? Als het meisje zich vereenzelvigd met de moeder versterkt dat haar gevoel van vrouwzijn. Het jongetje zet zijn mannelijkheid op het spel.'

'Het is voor een jongetje anders dan voor een meisje,' zegt Money, 'niet moeilijker, niet gemakkelijker, gewoon anders. Jij hebt te lang met psycho-analytici verkeerd. Zij hebben dit soort ideeën als eersten geventileerd.'

'Dat sekse-identiteit gemakkelijker is voor meisjes?'

'Ja. Het is een kwestie van professioneel vooroordeel of je de lijn volgt van de sociologen, de biologen of de cultureel-antropologen, of wie dan ook. De psychoanalytici hebben hun eigen stokpaardjes. Jij mag kiezen tot welk kamp je wilt behoren.'

De meningsverschillen onderling illustreren nog eens hoe weinig we weten over hoe en wanneer we die innerlijke psychische zekerheid over ons manzijn of vrouwzijn vormen.

'Het kind weet al in een heel vroeg stadium dat er verschil bestaat tussen de geslachten en dat het onvermijdelijk óf tot het ene óf tot het andere geslacht behoort,' zegt Dan Stern. Wij bevinden ons in het Baby Lab naast zijn spreekkamer om een experiment te bekijken dat door een van zijn collegae wordt uitgevoerd.

'En dat heeft niets te maken met het feit of je een penis of een vagina hebt?'

'Sekse-identiteit is een cognitieve en emotionele kwestie. We gaan er niet van uit dat het aangeboren is. We beginnen thans te geloven dat zuigelingen geslachtsverschillen al veel eerder herkennen dan op tweejarige leeftijd, het tijdstip waarop sekse-identiteit echt gevormd schijnt te zijn. Dat wil echter niet zeggen dat zij zich bewust zijn van die van henzelf op het moment dat ze het onderscheid kennen tussen de beide geslachten. Het verschil zien tussen een jongetje of een meisje is één ding. In staat zijn jezelf in een geslachtscategorie te plaatsen is een andere zaak.'

Stern draait het licht uit. Er verschijnt een televisiescherm. 'Nu zul je eens wat zien,' zegt hij. 'Onder bepaalde omstandigheden weten baby's beter of ze naar een man of een vrouw kijken dan volwassenen.'

Het Baby Theater: het Lichtbewegingen-experiment

Op de heupen, enkels, knieën, schouders, ellebogen en polsen van een baby die kan lopen wordt reflecterend tape aangebracht. Deze worden zodanig gefotografeerd dat er op de film een patroon van lichtreflecties verschijnt die de bewegingen van het kind weergeven. Deze films worden vertoond aan andere baby's. Uit tests blijkt dat die baby's aan de hand van die lichtbewegingen herkennen of het om een jongetje of een meisje gaat: Jongetjes kijken beduidend langer naar jongetjes en meisjes naar meisjes. Dit duidt erop dat ze niet alleen onderscheid kunnen maken tussen de twee bewegingspatronen maar tevens het verschil zien tussen het bewegingspatroon van hun eigen, en dat van de andere sekse. Bovendien blijkt uit experimenten dat de zuigeling, beter dan de volwassene, in staat is alleen door het kijken naar de lichtbewegingen te bepalen van welk geslacht de andere zuigeling is.

Dr. Tom Bower van de Afdeling Psychologie van de Universiteit van Edinburgh, die dit experiment uitvoerde, gelooft dat het feit dat een baby langer kijkt naar iemand van hetzelfde geslacht impliceert dat er sprake is van identi-

ficatie, het resultaat van een 'net als ik' oordeel. Dit zou een belangrijk mechanisme kunnen zijn door middel waarvan zuigelingen en kleuters geslachtsgebonden gedrag van elkaar leren; een manier die mogelijk belangrijker is dan de geaccepteerde opvatting dat de volwassene model staat.

Experiment uitgevoerd door dr. Tom Bower, Universiteit van Edinburgh

'Iedere baby met pit kijkt liever dan dat hij eet, tenzij hij razende honger heeft,' zegt Dan Stern. 'Dat is waar baby's de meeste tijd aan besteden, kijken en luisteren. Baby's hebben een onbedwingbare drang om alles wat er om hen heen gebeurt te onderzoeken.'

Stern vertelt over een ander experiment, waaruit blijkt dat baby's heel goed het verschil zien tussen het gezicht van een man en een vrouw. 'De glooiing van het hoofd in relatie tot de glooiing van de neus is verschillend. Andere gelaatstreken verschillen eveneens. Aangezien de meeste psychologen weinig van het onderwerp af weten, ging degene die het experiment verrichtte, naar een tekenaar die reconstructietekeningen voor de politie maakt. "O zeker, het gezicht van een vrouw zit heel anders in elkaar dan dat van een man. Dat weet iedereen," vertelde die tekenaar. Het is in feite niet zo dat iedereen dat weet, maar baby's weten het wel.'

'Op welke leeftijd denkt het jongetje: "Ik ben een jongen"?' vraag ik aan Stern. Wanneer begint hij zich anders te gedragen dan zijn moeder om meer jongen te zijn?

'Ik geloof niet dat jongens zich daar druk over maken tot op het moment dat ze veel andere kinderen om zich heen krijgen. Dit brengt ons op het rolpatroon, dat weinig te maken heeft met sekse-identiteit. Dat rolpatroon is meer een idee dat wordt aangeleerd. Dat houdt al die dingen in die je niet wordt verondersteld te doen omdat je van het ene of het andere geslacht bent. Zoiets als jongetjes spelen met auto's en meisjes met poppen.'

Het rolpatroon krijgt van de één die benaming en van de ander weer een andere. Hoe je het ook wilt noemen, het rolpatroon komt later dan de sekse-identiteit. De mannelijke of vrouwelijke rol is samengesteld uit ons beeld van hetgeen de samenleving/familie passende gevoelens of passend gedrag acht voor leden van ons geslacht.

Het verschil tussen sekse-identiteit en rolpatroon gaat heel diep. De anatomie van een transseksueel is bijvoorbeeld onmiskenbaar die van een man. Niettemin heeft hij al van zijn geboorte af het gevoel dat er sprake is van een groteske, verschrikkelijke vergissing. Vanbinnen voelt hij zich vrouw. Wat sekse-identiteit betreft, zitten deze mensen zo vast als een huis en zullen zich als eersten door een chirurg laten ombouwen als ze de kans krijgen. Het zijn in wezen vrouwen. Hoe sneller ze kunnen worden veranderd tot wat de natuur eigenlijk had bedoeld, des te beter.

Ik heb talloze homofielen ontmoet met een even onwankelbare mannelijke

seks-identiteit. Hun mannelijkheid is absoluut niet in het geding. Het is rebellie tegen de culturele opvatting over wat een mannelijk rolpatroon inhoudt dat hun gedrag doet verschillen van de meer traditionele mannen.

'In mensen is het potentieel aanwezig voor diverse verschillende fantasieën of psychologische structuren,' zegt Michels. 'Daarvan worden er slechts een paar gebruikt. Jij hebt bijvoorbeeld een groot aantal boeken in je hoofd, maar je hebt er slechts vier of vijf geschreven. Iedereen bezit het potentieel voor een honderdtal plots, maar over het algemeen houdt men het bij zijn of haar vier of vijf. De keuze wordt bepaald door vroege ervaringen, door sociale factoren – zaken die voor mannen en vrouwen verschillen. Maar het potentiële toetsenbord is vrijwel hetzelfde.'

Vrouwen worden door hun nieuwverworven machtspositie soms uit hun evenwicht gebracht. 'Gedraag ik me niet te veel als een man?' vragen ze zich af. Hun twijfel geldt niet hun seks-identiteit maar het rolpatroon in een overgangsfase. Ik denk niet lichtvaardig over de ongerustheid en de angst van vrouwen om hun vrouwelijkheid te verliezen naarmate zij dieper doordringen in het gebied dat van oudsher was voorbehouden aan mannen. Rolpatronen, echter, zijn cultureel bepaald en op den duur zal datgene wat vrouwen is 'toegestaan', datgene wat vrouwen in feite al doen hebben ingehaald. Wat ik wil zeggen is dit: niemand zegt ooit tegen een vrouw: 'Laat eens zien dat je een vrouw bent.' Vanaf haar geboorte is dit een gegeven; niet iets dat ze moet bereiken of veroveren en ieder moment zou kunnen verliezen.

Zo eenvoudig ligt het voor mannen niet. Als een man jaloers is, beschermt hij zijn gevoel van eigenwaarde. Als een vrouw jaloers is, beschermt ze de relatie. Het mag ouderwets klinken, maar zowel psychologen als sociologen zijn het hierover eens: voor de meeste vrouwen, ook nu nog, is haar gevoel van eigenwaarde de relatie. Er is nog niet genoeg tijd verstreken om dit te veranderen.

'Recent sociaalwetenschappelijk onderzoek toont niet aan dat het ene geslacht jaloers is dan het andere, maar er zijn wel aantoonbare verschillen in de manier waarop mannen en vrouwen reageren als ze jaloers zijn. Mannen zullen de schuld eerder op de vrouw (of op een derde of op de wereld) werpen en zich terugtrekken uit de relatie. Hun reactie is er één van zelfbescherming. Ze stappen op en gaan met vrienden naar de kroeg. "Wat heb je aan zo'n waardeloos wijf?" zeggen ze. Vrouwen daarentegen zijn eerder geneigd zichzelf de schuld te geven en eerder bereid zich naar de eisen van de man te schikken ter wille van de relatie,' zegt socioloog Gordon Clanton.

Welke machtspositie een vrouw ook mag hebben verworven, als ze verliefd wordt, vindt er een emotionele verschuiving plaats. Zelfs in deze tijd kwam uit een enquête van een vrouwenblad van formaat naar voren dat vrouwen 'liefde' nog steeds als het hoogste goed in het leven zagen, ook al vonden ze dat ze 'even sterk, zelfverzekerd, intelligent en competent' waren als mannen en zichzelf als zijns gelijke beschouwden. Ze wilden meer romantiek en een

hartstochtelijker soort mannen hebben. Een derde van de vrouwen gaf de voorkeur aan 'het ouderwetse, hoffelijke type.'

Mannen raken steeds meer van slag door dit soort dubbele boodschappen. Ze worden ook afgunstiger. Zij hebben niet de mogelijkheden die vrouwen hebben. Hun eigen mogelijkheden zijn niet langer exclusief aan mannen voorbehouden.

'Ben je jaloers?'

'Drie jaar geleden, toen ik hartstochtelijk verliefd was,' zegt hij. Hij is vijfentwintig en studeert vergelijkende theologie. 'We gingen samen naar Haïti. Ik zou daar een studie van primitieve godsdiensten gaan maken. Zij was beeldschoon en ik geloof dat ze nog nooit verliefd was geweest. Zij was eraan gewend de prinses te zijn; dat was voor een deel het probleem. Zij vond het niet prettig de touwtjes uit handen te geven. Ze bedacht steeds nieuwe manieren om de baas te blijven.'

'Maakte ze je jaloers?'

'Ze moest er zeker van zijn dat ik van haar hield. Het feit dat ik jaloers was, gaf het bewijs. Uit angst dat ik naar andere vrouwen zou kijken, flirtte zij altijd met andere mannen. Het probleem met mij is dat ik niet in anderen geïnteresseerd ben als ik echt van iemand houd. We waren fysiek heel erg met elkaar bezig; niet alleen seksueel. We waren altijd aan het vechten, meestal over onnozele dingen omdat we niet konden toegeven dat we jaloers waren. Ik denk dat we allebei gewend waren de baas te zijn.

Ik nam mijn werk en mijn studie heel serieus. Zij studeerde alleen maar om haar graad te halen en een man aan de haak te slaan. Toen we op Haïti zaten, wilde ik buiten mijn werk alleen maar met haar in bed liggen en vrijen. Dat is niet helemaal waar – ik wilde gewoon bij haar zijn. Als we de deuren sloten en in bed lagen, waren we op ons best. Voor haar was dat niet genoeg. Zij wilde mensen zien. Op een avond stapte ze het bed uit en zei dat ze in de bar van het hotel waar we een paar mensen hadden ontmoet, iets ging drinken. Ik zei dat ze moest doen wat ze niet laten kon, maar ik kon niet slapen. Ik was bang dat ze er met een ander vandoor zou gaan. Ik geloof niet dat ze dat heeft gedaan, maar dat was altijd mijn grootste angst. Misschien was ik wel bang omdat onze gevoelens zo overweldigend waren. Het was allemaal te veel. Dit soort passie had ik nooit eerder gevoeld. Ik weet niet zeker of je het liefde kon noemen.

Zij kwam maar niet terug die avond, dus ging ik naar beneden. Ze zat aan de bar met een man die zijn arm om haar heen had. Ik zei iets stoms: ze kon of met me mee naar boven gaan of het was uit. Ze begon te lachen. Ik ging in m'n eentje naar boven. Ik wilde de relatie verbreken, maar de gedachte deprimeerde me enorm. Ik zei tegen mezelf: Hier moet een eind aan komen, het deugt niet, ik ben doodmoe van al dat lichamelijke gedoe. Het is niet zoals het zou moeten zijn. Toen heb ik de Haïtiaanse goden letterlijk gebeden om

me van deze vrouw te verlossen. Om haar uit mijn leven en mijn hart te bannen.

Even later zit ik voor ik het weet bij een Haïtiaanse priester, met wie ik samen studeerde, met haar kleren aan. Ik had een van die zwierige jurken van haar aan en haar beha en panty's. Toen ik in de spiegel keek zag ik dat ik me bovendien had opgemaakt. Ik schrok me dood.

De priester gaf er een verklaring voor. Zij was erg vrouwelijk, had al die sterke aardse vrouwelijke kwaliteiten. Daardoor was ik heel sterk aan haar gebonden en probeerde haar te bezweren. Volgens hem had ik een sterk gevoel van mannelijkheid en teerden wij op elkaar. Maar onze harten spraken een verschillende taal. Een deel van die bezwering was het aantrekken van haar kleren. Ik nam haar kracht, neutraliseerde en integreerde die in mezelf om mezelf van haar te kunnen bevrijden. Volgens de priester was het ook het breken van het mannelijk ego, een afstand nemen van de wens haar te bezitten. Door haar kleren aan te trekken, gaf ik mezelf haar toverkracht. Ik verloor dat macho-gevoel waar zij altijd op speculeerde.

De priester gaf me een kruidenbad en ik ging terug naar het hotel. Ze zag aan mijn ogen dat er iets was veranderd. In de loop van de maanden gingen we steeds minder met elkaar naar bed en ten slotte helemaal niet meer. Ik was los van haar... hoefde haar niet langer te bezitten. Ik was vrij, maar zij niet. Ze werd waanzinnig jaloers en er volgde een afschuwelijke ruzie. Op een ochtend stond ze voor mijn deur met een mes in haar handen. Er moest politie aan te pas komen.'

'Wat denk je van die ervaring geleerd te hebben?' vraag ik.

'Dat mannelijke ego was niet zo belangrijk meer, ik hoefde me niet steeds te bewijzen en constant het macho-type uit te hangen.'

Ik weet hoe verzet Robertiello is op dromen, trance en mystieke zaken, dus ik laat hem het bandje horen.

Zijn commentaar was als volgt:

'In Kleiniaanse termen was deze man een behoeftig kind. De vrouw was de oppermachtige moeder die hem in de steek kon laten. Toen hij in een scherttoestand verkeerde – de tijd dat hij zich niet kon herinneren hoe hij van het hotel in het huis van die priester was beland – kon hij iets uitdrukken wat zijn bewuste geest hem nooit zou toestaan, namelijk door zich volledig buiten zijn "ik" te plaatsen. Hij werd haar. Voor hem betekende dit dat hij haar neutraliseerde en haar vrouwelijke eigenschappen en kracht overnam. Het had niets te maken met de wens vrouw te worden. Hij was altijd bang dat ze het met anderen zou doen. Ze waren allebei jaloers, maar zij was de baas binnen de relatie. Zij had macht over hem – macht die ze gebruikte. Door haar te worden, de moeder, de vrouw, de machtige, kreeg hij die macht en draaide de rollen om. Hij werd liever degene die haar verliet dan het kind te worden dat voortdurend bang was door mama in de steek gelaten te zullen worden. Hij rekende af met zijn afgunst op haar macht door die staat van

bewustzijnsvernaauwing waarin hij haar werd. Door voortdurend zijn jaloezie op te wekken, verzekerde ze zichzelf ervan dat hij haar macht zou blijven erkennen. Zij was misschien ook wel doodsbang dat hij haar in de steek zou laten. Zij moest nog eens extra onderstrepen dat zij de baas was en hem in die positie van het kwetsbare kind moest houden. Toen hij haar kleren aantrok, werden de rollen omgedraaid. Hij was de machtige mama. Hij was degene die haar in de steek kon laten en het ook deed.'

Veel van de zogenaamde minachting die mannen voor vrouwen hebben, is geboren uit angst en toch is de gedachte dat mannen vrouwen vrezen zo tegengesteld aan wat we dagelijks meemaken dat het ongeloofwaardig overkomt. Mannen kunnen geïrriteerd worden door vrouwen, boos worden over het bazige gedrag van vrouwen – maar bang? Een heel duidelijke verklaring voor die façade komt van Isaac Asimov:

'Mannen worden vanaf hun geboorte getiranniseerd door vrouwen (of hebben dat gevoel althans – en dat komt op hetzelfde neer, natuurlijk). Het jongetje wordt op meedogenloze wijze en bij voortduring door de moeder achter de broek gezeten. Zij zit constant boven op hem om hem te vertellen wat hij wel en niet moet doen. (De vader is onvermijdelijk een figuur die zich meer op een afstand bevindt en – tenzij het een monster is – die gemakkelijker in de omgang is)... Vanzelfsprekend is de plaats waar mannen samenkomen de enige plaats (zo denkt de man) waar hij zich kan onttrekken aan die nimmer eindigende, levenslange overheersing van de vrouw en waar hij zich – in veilige beslotenheid – kan wreken door moppen te vertellen waarin vrouwen hun verdiende loon krijgen.'

De kick bij het vertellen van die moppen komt voort uit het ontladen van agressie. Als mannen niet zo bang waren voor vrouwen, zouden ze hun vieze moppen niet achter de rug van vrouwen vertellen en zouden die moppen hun vergeldende waarde verliezen. Als mannen niet onbewust zouden voelen hoezeer ze vrouwen nodig hebben, zouden ze niet zo'n schertsende, doorzichtige defensie oprichten. Het is statistisch bewezen dat mannen doodgaan zonder vrouwen: 'Mannen die hun vrouw verliezen lopen een veel groter risico binnen zeven jaar na de dood van hun vrouw te overlijden dan mannen van die zelfde leeftijdsgroep die getrouwd zijn.' Daartegenover staat dat 'het overlijden van de echtgenoot nauwelijks invloed heeft op het sterftecijfer van vrouwen.'

Hanna Segal merkte op dat mannen als afweer tegen hun afgunst op vrouwen hun eigen inlevingsvermogen devalueren, hun eigen vrouwelijke kant ontkennen en daarbij vrouwen devalueren. Vrouwen zijn zwak, vrouwen zijn dwaze wezens, vrouwen schrijven geen grote symfonieën, geen grote romans – dus wie zou er vrouw willen zijn? De ontkenning draait de angst om in een triomfantelijke opwaardering van het mannelijk geslacht. We vergeten de magische kracht die het jongetje eens voelde bij de aanraking en de glimlach

van zijn moeder, zijn kinderlijke geloof in haar allesoverwinnende liefde. Meer dan dat was het niet – kinderachtig gedoe, iets voor vrouwen.

Ik heb me heel lang afgevraagd waarom de zuigeling zich zou willen losmaken uit de paradijselijke symbiose met de moeder. Hoe overtuigend ik de beschrijving van Mahler over separatie/individuatie ook vind, het basismotief van het kind om dit lange, pijnlijke proces (ook al is het op den duur lonend) te beginnen, beschrijft ze nergens. Vreemd genoeg zou het antwoord best afgunst kunnen zijn. Dat is het enige positieve dat Robertiello en ik over afgunst weten te zeggen.

‘Kleinianen gebruiken het woord *separatie* niet op de manier van Mahler,’ zegt hij, ‘maar bij de vroegste vorm van afgunst komt een gevoel van woede, dat er de oorzaak van kan zijn dat je weg wilt van je moeder. Je realiseert je dat je niet volledig van haar afhankelijk kunt zijn. Je begint te denken, “Verdorie, ik kan beter wat zelfstandiger worden of iemand anders zoeken...”’

Er zijn nog andere boze gevoelens die het jongetje helpen zich van moeder af te keren. Om een voorbeeld te noemen: waarom verandert haar stem als vader thuiskomt, waarom laat ze taken aan hem over die ze zelf zo uitstekend vervulde tijdens zijn afwezigheid? Vaders wil is wet, zij zorgt en reddert en kijkt vader naar de ogen zoals de jongen haar naar de ogen kijkt en omgekeerd van haar verwacht. Nog erger, waarom laat ze deze grote man straffen uitdelen? Dat was toch al een afgedane zaak die zij met z’n tweetjes hadden opgelost? Nu laat ze die onderkruiper – die tot dusver weinig met zijn leventje te maken heeft gehad – hem pijn doen en vernederen. Ze neemt het niet eens voor hem op! Deze herinnering aan het verraad van vrouwen heb ik keer op keer van mannen moeten horen. Het jongetje dacht dat moeder de Reuzin van de Kinderkamer was, die hemel en aarde kon bewegen en diezelfde moeder levert het kind passief over aan de vader. Ze is zwak, onbetrouwbaar ook – wie zou later zo willen worden? Mannelijkheid, nogmaals, begint met ontkenning.

Overgeleverd aan de harde manier van optreden van mannen, denkt het jongetje: Heel goed, dit zijn de mensen die mij als voorbeeld zullen dienen. Dit proces wordt ‘identificatie met de agressor’ genoemd. Als een vrouw hem twintig jaar later bedriegt, leert ze het lesje dat hem is geleerd al snel: Mannen zijn bruten en doen je pijn.

‘...een groot probleem voor het jongetje kan zijn dat wrokgevoelens ten opzichte van de vader die de moeder voor zich opeist een bedreiging vormen voor een cruciale mogelijkheid die hij voor zichzelf open ziet liggen,’ schrijft Dorothy Dinnerstein. Hij wil zich hechten aan dit onverwacht interessante en machtige manspersoon in zijn leven. Vader ‘vertegenwoordigt solidariteit met de eigen kunne, een solidariteit waarvan het doorstoten van het jongetje naar competentie in deze wereld op dat moment gaat afhangen. Zijn voornaamste taak is het vinden van een evenwicht tussen twee contrasterende soorten van liefde, een die primitieve emotionele steun biedt en een andere – als de

rivaliteit van het eerste soort kan worden overwonnen – die het lidmaatschap in een grotere mannengemeenschap in het vooruitzicht stelt.’ De oude banden met moeder zijn nu een obstakel geworden voor de banden die hij wil aanknopen met leden van het eigen geslacht. Deze wedijverende loyaliteitsgevoelens ‘vormen de basis voor het uiteindelijke volwassen gevoel dat liefde voor vrouwen op een bepaalde plaats thuishoort en niet tussen de banden van mannen onderling mag komen te staan.’

Dinnerstein voegt hieraan toe: ‘Wat wordt weerspiegeld in de eenzijdige bezitsdrang van de man is niet alleen de oorspronkelijke, monolithische wens van de zuigeling om een vrouw zijn eigendom te weten, maar tevens een tweede, dubbelzinniger gevoel, voortkomend uit de kinderjaren: dat de binding met een vrouw emotioneel draaglijk is, bestaand naast de solidariteit met mannen, uitsluitend als zij en de gevoelens van de man ten opzichte van haar, in de hand worden gehouden.’

Het droevige is dat de meeste vaders hun kinderen pas interessant gaan vinden als ze een jaar of vier zijn. Voor het ontwikkelingsschema is vier jaar erg laat. Er zijn dan al belangrijke fasen van emotionele groei voorbij; de karaktervorming is al in een vergevorderd stadium. Het jongetje wil zich zo graag identificeren met iets groots, iets belangrijks, iets mannelijks, maar vader is zo onbereikbaar, bijna abstract. Wat betekent ‘naar kantoor gaan’? Als vader thuis is geeft hij zijn zoon niet de emotionele, kloekerige aandacht en bezorgdheid die het kind van zijn moeder krijgt. Het is moeilijk om vat op vader te krijgen, uit te vinden hoe hij in elkaar zit.

Freud schreef dat meisjes zich onvolledig voelen omdat zij geen penis hebben en daarom afgunstig zijn op jongetjes. Deze narcistische dreun overtuigt vrouwen van hun minderwaardigheid en lijkt een min of meer logische verklaring voor de masochistische positie die Freud als zijnde vrouwelijk veronderstelde. In 1942 schreef Clara Thompson haar beroemde artikel waarin zij de bezwaren die veel mensen reeds lang koesterden op een rij zette. Penisnijd, verklaarde zij, was een neurotisch mechanisme en niet onvermijdelijk in de ontwikkeling van de vrouw. Het was het gevolg van een samenleving waarin alle macht in handen van mannen was. Voor vrouwen was de penis het symbool van de macht van mannen. Vrouwen benijdden niet de penis van de man; zij wilden hun eigen geslachtsorganen niet ruilen met die van de man. Wat ze wel benijdden was de dominante positie van de man.

‘Een staat als penisnijd of borstnijd,’ schrijft Leslie Farber, ‘begripen die zo’n belangrijke plaats hebben ingenomen in de psychoanalytische literatuur – handelen over de letterlijke versie en gaan abusievelijk uit van het willen bezitten van het bewuste lichaamsdeel in plaats van de diverse voorrechten van de volwassen staat.’

Het meisje heeft haar vader hard nodig, maar zij heeft niet de moeite met sekse-identiteit die haar broertje heeft om een intieme relatie te hebben met de ouder van haar eigen geslacht. Is het te vergezocht om te suggereren dat

een deel van hetzelfde soort afgunst/woede van kinderen ten opzichte van de borst/moeder wordt overgedragen en later is gericht tegen de later ontdekte macht van de penis/vader?

De eerste en opvallendste eigenschap die het jongetje onderscheidt van de moeder en hem identificeert met de vader is de penis. Tot dusver is een groot deel van zijn karakter gevormd door ontkenning van zijn vrouwelijkheid. Zijn penis is een positief symbool en bewijs van mannelijkheid. Als vader en zoon naast elkaar in het bos een plasje staan te plegen, kijkt het jongetje stiekem opzij. Wat een reus is vader! Is dat de mysterieuze macht die vader over moeder heeft? Zou zijn kleine piemeltje later wel net zo groot worden als die van vader? 'Bekommer je daar maar niet om, jongen, die wordt vanzelf groot,' lacht vader, die vroeger dezelfde vergelijking maakte met zijn eigen vader. Er zijn weinig mannen die de schok zijn vergeten toen ze zich realiseerden hoe groot een penis kon worden. Het is derhalve niet zo'n grote stap om je te kunnen inleven in de gedachten van het jongetje dat denkt dat de afmeting evenredig is aan de mate van mannelijkheid. Hoe groot is die van jou? wordt de belangrijke vraag. Het is een soort emotionele uitwisseling tussen mannen, een competitie in mannelijkheid die weinig met vrouwen te maken heeft.

Omdat de grootte van de penis zo'n belangrijke plaats heeft ingenomen in hun ontwikkeling, maken mannen de – logische – vergissing dat dit voor vrouwen ook een belangrijke rol speelt. Huwelijkschtherapeuten en sekstherapeuten verklaren bijna unaniem dat vrouwen die klagen over hun minnaars zich nooit beklagen over de afmeting van diens penis. Wat vrouwen willen is meer romantiek, voorspel, tederheid, kussen, aanrakingen. Robertiello vertelde me dat hij in al die jaren in zijn praktijk slechts twee vrouwen was tegengekomen die commentaar hadden op de geringe afmeting van de penis van een man. 'Het toeval wilde dat ze allebei verliefd waren op dezelfde man. Beide vrouwen vonden zijn seksuele prestaties fantastisch; beide vrouwen vonden hem een geweldige man en ze wilden allebei met hem trouwen. De afmeting van zijn penis deed er helemaal niet toe.'

Aan het eind van de jaren zestig ben ik begonnen met mijn studies over seksualiteit. Sinds die begintijd stuurden mannen me altijd informatie over de afmeting van hun penis, in ruststand en in opgerichte stand, samen met leeftijd, gehuwde of ongehuwde staat, achtergronden enz. Daar had ik niet om gevraagd. Hoe wist ik nu dat die afmeting zo belangrijk was? Ik ontdekte de kwetsbaarheid van mannen door mijn poging de kracht die ze lieten zien te begrijpen. Vrouwen houden zich wel bezig met hun borstomvang, maar er is nooit een vrouw geweest die mij haar bovenmaat meldde als ze me een seksuele autobiografie toestuurde. De macht van grote borsten is een ideaal van mannen in een samenleving waar groot mooi is. Vrouwen zelf hebben ambivalente gevoelens over borstomvang. Evenals schoonheid en jeugd, is de macht van grote borsten gerelateerd aan tijd. Als afgunst begint met bewon-

dering en de begeerte naar iets dat een ander bezit, dan zijn het niet de vrouwen maar de mannen die lijden aan penisnijd.

'Ik placht me af te vragen of al mijn patiënten een kleine penis hadden,' zegt dr. Willard Gaylin. 'Ik hoorde niets anders in mijn praktijk. Dit wordt te gek, dacht ik, omdat ik wist dat er in feite weinig verschil bestaat tussen de ene penis en de andere. Ik realiseerde me op tijd dat het niet alleen mijn patiënten waren die zich hier zorgen over maakten. De meeste mannen in onze cultuur denken dat hun penis te klein is.'

Als het jongetje vanaf zijn geboorte de armen van zijn vader om zich heen had gevoeld en was gerustgesteld door zijn geur, zijn aanraking en zijn stem, zou hij andere symbolen van kracht dan de penis hebben om te idealiseren en te integreren in zijn binnenste. Dan zou hij niet hoeven weglopen voor koestering, tederheid en emoties op zich om te bewijzen dat hij een man is. Hij zou minder woede voelen over de macht van vrouwen. Als er op het moment dat hij het meest hulpeloos was zowel een man als een vrouw was geweest die hem verzorgden, voedden en troostten, zou de stap naar de identiteit als man met meer zelfvertrouwen worden genomen. Het zou bekend terrein zijn. Uit onderzoeken blijkt dat de gemiddelde vader slechts een paar minuten per dag met zijn zoon doorbrengt.

Ik vraag Hanna Segal welk effect het op de ontwikkeling van het kind zou hebben als beide ouders vanaf de geboorte van het kind aanwezig zouden zijn. 'Dat zou een enorm verschil maken,' zegt zij. 'Het zou de woede verminderen die beide geslachten koesteren ten opzichte van vrouwen. Als de vader afwezig is, voelt het kind zich volledig het bezit van de moeder. Hij kan zijn boosheid niet uiten uit angst haar liefde te verliezen. Zij is de enige bron. Als er twee bronnen waren, dan kon het kind zijn boosheid uiten tegen de één en blijf geven van het daaruit voortvloeiende schuldgevoel tegenover degene die aardig voor hem was. Hij kan zich veroorloven uiting te geven aan negatieve gevoelens omdat hij zich verzekerd weet van de liefde van ouder nummer twee. Vanuit deze positie kan hij het weer goedmaken.' En reparatie opent de deur naar liefde en dankbaarheid.

Voor het feit dat vaders zich zo weinig met hun kinderen bemoeien wordt als excuus meestal zijn werkkring aangevoerd. Volgens mij zijn er ook andere, minder voor de hand liggende redenen. Zelfs de meest gemotiveerde vader in spe wordt geplaagd door onzekerheid en angst. Wat weten zij in vredesnaam van een vader die koestert en liefheeft en troost? In tijdschriften klinkt het allemaal even simpel en prachtig, maar hun eigen vaders schitterden altijd door afwezigheid. *De vader van vandaag heeft geen voorbeelden.*

Het ideaal van gedeeld ouderschap heeft bovendien nog iets anders te duchten: de bezitterigheid van moeders. 'Zelfs als de vrouw de man vraagt om betrokkenheid, dan nog bouwt ze een muur rond de baby en weigert haar man binnen te laten. Er bestaat onderling rivaliteit tussen de ouders. De vader voelt zich buitengesloten, incompetent en trekt zich terug. Hij "geeft

toe" dat de moeder instinctief beter weet wat ze moet doen,' zegt kinderarts Berry Brazelton.

Dr. Brazelton gaat verder: 'Er is sprake van een soort competitie die men zich niet bewust is. Ik zeg dit omdat ik mensen ervan bewust wil maken. Ieder mens die van baby's houdt, wedijvert met ieder ander mens die van baby's houdt. Volwassenen hebben een fundamentele aandrift om een baby voor zichzelf te hebben, te bezitten en vast te houden. Daarom zal de competitie tussen mannen en vrouwen groter worden naarmate de man meer wordt betrokken bij de zorg voor de baby. Als men dit feit accepteert en ermee weet om te gaan, kan het een positieve kracht zijn waarop het gezin drijft en waarmee de opvoeding wordt gestimuleerd.'

Een man moet bijna constant door zijn vrouw worden aangemoedigd om zich niet aan zijn ouderlijke plicht te onttrekken. Als hij zich om wat voor reden dan ook terugtrekt, voelt het jongetje dit als opzettelijke terughoudendheid.

Met gedachtenloze arrogantie wint de vader de competitie om de aandacht van moeder eenvoudig door de deur binnen te komen. Hoe gemakkelijk zou zijn vader hem in de mannenwereld kunnen opnemen, denkt het jongetje. In plaats daarvan laat hij hem aanmodderen in een wereld van vrouwen. Om in de termen van Klein te spreken, vader neemt de macht en de attributen, de ambivalentie en de kwaadaardigheid van de primitieve borst over.

Het dilemma van de jongen is hoe hij de liefde van zijn vader moet winnen en zich met hem moet identificeren terwijl hij woedend is over de terughoudendheid van zijn vader. Robertiello ziet de strijd van het kind zowel symbolisch als letterlijk. 'Hoe afgunstiger het kind is op zijn vaders macht/penis,' zegt hij, 'des te sterker zijn wrokgevoelens. En hoe meer competitieve boosheid hij voelt, des te minder hij in staat zal zijn die bevredigende seksebevestiging (hij heeft "een aardje naar zijn vaartje") te krijgen.'

Als kind was ik verslaafd aan cowboyfilms. Elke zaterdag hoorde ik de heldin John Wayne smeken om niet te vechten. Noch de held noch de man die hij op het punt stond dood te schieten nam de moeite tot enige verklaring. Ze gordden zwijgend hun pistolen om voordat ze de lange, rituele passen in elkaars richting begonnen. Ze hoefden niets uit te leggen. Zij wisten waar het om ging. Het publiek, bestaande uit mannen en vrouwen, wist het ook. Ze tartten elkaars mannelijkheid.

Zou de afgunst op de macht van vader niet afnemen als vader 'goed genoeg' was? Zoals de meeste woede tegen de borst/moeder afnam als hij erachter kwam dat zij haar best deed aan zijn behoeften tegemoet te komen? Dan zou hij in staat zijn de goede vader in zich op te nemen en te integreren, zoals hij de goede moeder heeft opgenomen en geïntegreerd. Als de vader zijn zoon een inzicht kon geven in de complexiteit van de dingen die een man kan voelen en zijn, zou dan de behoefte aan een grote penis (en de angst voor een

grotere) niet worden teruggebracht tot een realistische afmeting? Als er meer aspecten waren aan het manzijn om het vacuüm te vullen dat bepaalde dat hij anders was en verschillend van moeder, zou hij meer in zichzelf geloven als een man en minder in zijn penis als de bepalende factor voor mannelijkheid. Hij zou minder jaloers zijn.

Hij zou zich jaren later, als zijn geliefde naar een andere man zou kijken, niet afvragen naar wie ze keek, met wie ze hem vergeleek. In de afgunstige verbeelding van de man is die ander altijd groter, omdat hij de grootte/macht van de eerste rivaal in zijn leven nooit heeft geëvenaard. Hij is nooit intiem genoeg geweest met zijn vader. Het is ironisch en droevig dat een man zijn seksuele identiteit, zijn seksuele leven afmeet aan vrouwen door de herinnering aan een situatie die weinig te maken heeft met het vrouwelijke geslacht. Statistische gegevens tonen aan dat zelfs in 1981 26 procent van de studenten de voorkeur gaf aan een maagdelijke bruid; iemand die hem niet kon vergelijken met andere mannen. Als er in deze tijd zoveel mannen toegeven aan wat tegenwoordig als een ouderwetse instelling wordt gezien, hoeveel mannen voelen dat dan ook zo zonder het te zeggen? Nog meer onrust zaaien de volgende statistische gegevens: 'Vrouwen verliezen hun maagdelijkheid tegenwoordig op een steeds jongere leeftijd. Uit een onderzoek van *Playboy* bleek dat 58 procent van de vrouwen beneden de 21 was ontmaagd voordat ze 16 waren. Bij mannen van dezelfde leeftijdsgroep was dat slechts 38 procent.'

Psychoanalyticus Robert Gould meent dat 'seksuele jaloezie waarschijnlijk niet zou voorkomen als we allemaal opgroeiden met het idee door beide ouders te worden bemind. Dit komt bijna nooit voor. Freud zelf was een typisch produkt van de Middeneuropese cultuur, waarin de vader de hele dag afwezig was. Als vader thuiskwam trachtte moeder het hem naar de zin te maken. Dus hadden kinderen het gevoel dat vader moeder inpikte als hij thuis was. We beginnen nu pas gezinnen te bestuderen waarin mannen een groter aandeel in de opvoeding van het kind voor hun rekening nemen. We zullen zien of dit soort oedipale driehoek onvermijdelijk is. Mijn theorie is dat dit niet zo is, maar er is nog geen bewijs voor.'

Als een man jaloers is, is het duidelijk dat hij bang is de geliefde te verliezen. Minder voor de hand liggend is het feit dat jaloezie hem weer in contact brengt met de gevoelens van woede die hij ten opzichte van de terughoudende vader voelt.

'Sommige mannen kiezen vrouwen die hun emotionele schakel met het leven zijn. Als zo'n man jaloers is, loopt hij het risico zijn emotionele helft te verliezen: hij voelt zich gekwetst, hij is woedend. Als zij hem verlaat of wordt afgepakt, staat hij open voor alle dingen die met jaloezie gepaard gaan. Dat houdt zijn afgunst op de warmte en begrijpende kwaliteiten van vrouwen in, alsmede zijn afgunst op de mysterieuze macht van de sterkere man,' zegt Hanna Segal.

Sommige mannen vermijden jaloezie door kwaad te worden. 'Depressie is

een andere manier om jaloezie te ontkennen,' zegt Louise Kaplan. 'Het beschermt het liefdesobject tegen woede. Mijn ervaring is dat vrouwen veel eerder bereid zijn om te zeggen dat ze jaloers zijn. Mannen hebben een sterker afweermechanisme. Jaloezie kwetst hun trots, hun zelfrespect, hun mannelijkheid. Het is een kwestie van schijn en werkelijkheid. Naar buiten toe presenteert de man zich vaak iets anders dan hij in werkelijkheid is.' Het percentage mannen in psychiatrische inrichtingen stijgt en er zijn driemaal zoveel mannen als vrouwen die zelfmoord plegen.

Er wordt altijd beweerd dat vrouwen een veredelende invloed op mannen hebben; zonder vrouwen zouden mannen constant oorlog voeren. Volgens mij bestaat er nog een andere verzoenende invloed. Dit is de periode in het leven van een man die volgt na de strijd met vader en moeder in de kleuterleeftijd. Het jongetje is dan een jaar of zes en begint zelfstandiger te worden. Hij ontmoet jongens van zijn leeftijd, even gretige bondgenoten in zijn speurtocht naar mannelijkheid. Niet iedere man is zo gelukkig om een periode van dergelijke kameraadschap te hebben gekend. Degenen die deze wel hebben gekend, vergeten het hun leven lang niet.

Zolang het jongetje klein is, is hij te afhankelijk van vader en moeder om bewuste afgunst/wrokgevoelens te koesteren. In een groep of een clubje gaat hij voor zichzelf bepalen welk mysterie zijn vader weigerde met hem te delen en lost hij zijn afgunst op de almacht van zijn moeder op door alles wat met vrouwen te maken heeft te devalueren.

Om binnen de groep vast te stellen wat mannelijkheid is, is er een duidelijk beeld vereist van wat meisjes zijn. Boven alles zijn meisjes *rein en goed*. Omdat vrouwen hem altijd het tegenovergestelde gevoel hebben gegeven over dat deel van zijn lichaam dat anders is dan het zijne, moet hij wel aannemen dat het deel dat zich tussen de benen van vrouwen bevindt op een roos lijkt. Waarom zou ze anders aanstoot nemen aan hetgeen hij heeft? Vrouwen hebben hem toch geleerd dat zijn penis vies was en iets waar je niet mocht aankomen? Heel goed. Opstandig begint de jongen vrouwen te beschamen door te bewijzen dat ze gelijk hebben. In het gezelschap van zijn kameraadjes masturbeert hij, plast hij en schrijft schuttingwoorden op muren en op den duur wordt er een wedstrijd gehouden om te zien wie als eerste sperma kan produceren. Samen testen jongens hun mannelijkheid uit. Zelfs als hij verliest, wint hij toch, want hij heeft vrouwen laten zien hoe jongens zijn. Hij schendt de regels van vrouwen. Wat vreselijk, wat boosaardig en wat een heerlijk gevoel.

Het is geen wonder dat de penis zo'n grote rol speelt in het spel van jongetjes onder elkaar. De enige verwantschap die het jongetje tot dusver heeft gekend was met familieleden. Nu is zijn lijf en dat van zijn vriendjes iets dat ze gemeen hebben; door hun anatomie zijn ze broeders. Moeder heeft uiteraard haar macht niet verloren. De jongen heeft haar nog steeds nodig en

houdt nog steeds van haar. Maar moeder zit veilig thuis. Zij heeft geen weet van de vieze, stiekeme mannenspelletjes die haar zoontje speelt.

Zijn schuldgevoel verhoogt de spanning alleen maar. Door hun lijven te vergelijken en elkaar hun penis te laten zien, intensiveren jongens hun gemeenschapsgevoel, hun solidariteit, hun mannelijkheid. Op deze leeftijd wordt er niet gedacht aan homoseksualiteit en daar is ook geen reden toe. 'Toen ik acht was,' vertelt een man, 'hadden we wat wij een neukclubje noemde. Ik geloof dat we niet eens wisten wat het woord betekende. Op een afgelegen plekje plasten en poepten we met z'n allen.'

Aan het begin van de film *1900* van Bertolucci zien we de twee mannelijke hoofdrolspelers als jongetjes in een wei samen masturberen. Een totaal onschuldige scène. Als de drie uur durende film ten einde is hebben we bijna tachtig jaar van strijd tussen die twee meebeleefd. Aan het eind zien we twee oude mannetjes, op sterven na dood, ruzie makend en vechtend op een stoffige weg naast de groene wei. De volledige cyclus van de film betekent de terugkeer naar de lichamelijke intimiteit die zij eens hebben gekend. Geen homoseksualiteit, maar vriendschap, gebaseerd op intimiteit die hun datgene gaf wat ze op zesjarige leeftijd het meest nodig hadden. Een gevoel van kameraadschap dat uiteindelijk veel belangrijker is dan al die jaren, oorlogen, politiek en vrouwen om wie ze hadden gevochten.

Als een jongetje van zes ziet dat een jongetje van zeven een grotere penis heeft, voelt hij bijna bewondering. Het gevoel dat hij zich niet met zijn vader kon meten, kan ook zijn begonnen met bewondering, maar is al snel veranderd in afgunst. Vader was te groot en vader was te machtig. Hoe zou iemand kunnen wedijveren met vader? Vader had de zaken in hun juiste proportie kunnen plaatsen, maar vader heeft dat niet gedaan. Vader deed er het zwijgen toe, vader hield iets achter.

De oudere/grotere jongen heeft niet dat soort macht. Hij wekt niet die moordlustige gevoelens van het kind in het zuigelingenstadium op. Hij is de held die het jongere jongetje altijd heeft willen hebben. Die oudere jongen vertegenwoordigt de figuur die we volgens Kohut allemaal nodig hebben: om een gevoel van eigenwaarde op te bouwen moeten we intiem omgaan met iemand, iemand vinden die we kunnen idealiseren en in ons opnemen. Er mag weliswaar boosheid en onderlinge rivaliteit bestaan, maar voor het jongere jongetje is zijn oudere vriendje iemand met wie hij zich kan identificeren.

Man zijn, bewijzen dat je een man bent, dat is waar het om gaat in jongensclubjes. Het is allemaal zeer intens en serieus omdat het relatief laat gebeurt in het leven van het jongetje. Jarenlang is hij geregeerd door de ideeën van vrouwen in een huishouden vol vrouwelijke voorwerpen en regels. Jongens hebben daar niets mee te maken als ze een clubje hebben. Als ze een hut of een clubhuis hebben, is dat onderkomen gemaakt van oude planken en als ze er zin in hebben, wordt er gewoon op de grond geplast. Alles mag als het maar niet meisjesachtig is. Meisjes staan er buiten. De jongen ontdekt de

grote voldoening over zijn manzijn, de gelijke van vrouwen, superieur zelfs.

'Excuseer de sigareroek en de ruwe taal,' zeggen mannen tegen vrouwen. 'Neem me niet kwalijk, ik heb me niet geschoren.' Dit zijn aangeleerde volwassen verontschuldigungen, niet altijd zo oprecht gemeend als men wil doen voorkomen en niet geheel vrij van een mannelijk gevoel van superioriteit. Hier hebben we te maken met de aloude weerstand tegen die regels, allereerst geleerd van moeder, die mannen in hun 'natuurlijke' staat het gevoel geeft dat er iets aan mankeert.

Jongens willen hutten bouwen in bomen, ergens in het bos waar moeder hen niet kan vinden. Een geheim plekje waar jongens onder elkaar kunnen doen wat ze willen. Het is hun club. Meisjes zijn niet welkom.

Meisjes begrijpen die geheimzinnigheid van het nieuwe leventje van hun broertje niet. Wat is er nu zo spannend aan om slecht en vies te zijn? Meisjes hebben clubjes en dagboeken. Die helpen ook het proces van separatie bevorderen. Maar meestal stappen meisjes gewoon van moeder over naar vriendinnen voor dezelfde symbiotische intimiteit. Meisjes putten meer energie uit het buitensluiten van een ander – om de eenheid te intensiveren – dan door het uitdagen van anderen om in bredere kring hun seksualiteit te ontdekken. Zelfs in deze tijd kan ik me niet voorstellen dat meisjes in een kring zouden zitten masturberen. Jammer misschien. Misschien zou het goed zijn als meisjes, net als jongens, de ontdekking van hun seksualiteit zouden delen met andere meisjes.

Hechte groepjes meisjes zijn er niet zozeer om te zien wie de dapperste of de beste is, maar eerder om regels en grenzen vast te leggen die door niemand mogen worden geschonden. Meisjes zijn niet boos op jongens; meisjes smijten de deur niet dicht. Waarom zouden ze? Vader was misschien niet alomtegenwoordig in het leven van zijn dochter, maar hij heeft haar de spiegel van sekse-identiteit niet onthouden. Meisjes vinden het leuk om vadertje en moedertje te spelen. Pappie tegenover mammië.

Het is niet zo dat jongens zich niet schuldig maken aan het buitensluiten van andere jongens, maar waar het in zo'n groep om gaat is dat je bewijst het waard te zijn tot de groep te behoren. De notie van het bestaan als een zich steeds meer uitbreidende wereld waarin de prestatie van een kameraad een gegeven is waar je je eigen ambities naar richt, wordt in zo'n groep het beste geleerd. Binnen de groep krijgen jongens de kans bewondering om te zetten in gezonde competitiedrang. Jongens die dit niet kunnen, die door afgunst gedreven op eigen voordeel uit zijn, worden automatisch buitenspel gezet.

In jongensgroepjes wordt het strijden met open vizier aangemoedigd. Het doel is niet de beste speler te denigreren, maar te trachten hem te evenaren. Het is een oefening om te leren hoe later met seksuele jaloezie om te gaan. Iemands vriend heeft zojuist een prachtige vrouw veroverd, een vrouw die hij zelf ook wel had willen hebben. In plaats van zichzelf te devalueren, de vrouw te idealiseren of een ander afweermechanisme in stelling te brengen om zijn

afgunst te ontkennen, heeft hij geleerd op zoek te gaan naar een nog mooiere vrouw. 'Er bestaat een soort stilzwijgende afspraak onder mannen om met je handen van de vrouw van je maatjes af te blijven. Meestal werkt het ook zo,' vertelt een man. 'De vrouw van je vriend is verboden terrein. Daar rust een sterk taboe op.'

Niet iedere man is lid van een jongensclubje geweest. Niet iedere man respecteert het taboe dat rust op het vreemd gaan met de vrouw van je vriend. Ik vermoed dat er een oorzaak-en-gevolg verband bestaat.

Hieronder volgen twee verhalen.

Het eerste verhaal gaat over een man die heel intense gevoelens had over het groepje waartoe hij vroeger had behoord. 'Op een benevelde avond in Parijs zat ik plotseling met de vrouw van mijn beste vriend achter een velours-gordijn in de Crazy Horse Saloon te vrijen. Zij hield er nogal van. Ik raakte zo overstuurd dat ik de nachtclub verliet en in m'n eentje terugging naar het hotel. De volgende ochtend nam ik het eerste vliegtuig naar Londen.'

Het tweede verhaal gaat over een man die drie jaar lang een verhouding had met de vrouw van een vriend. 'Ik zag er geen kwaad in,' vertelt hij. 'Hij had zelf ook een verhouding – met mijn zuster.'

Hij vertelt me verder over een andere vrouw, die hij via een gemeenschappelijke vriend had leren kennen. Op een feestje bij hem thuis vroeg hij haar of ze de nacht met hem wilde doorbrengen. Ze sloeg zijn uitnodiging af. Toen hij de volgende ochtend naar zijn werk reed, zag hij haar auto voor het huis van die 'gemeenschappelijke vriend' staan.

'Was u kwaad op die vriend?'

'Ik was woedend op *haar*. Ik heb haar nooit meer gebeld. Die twee zijn toen een verhouding begonnen. Toen die voorbij was, belde zij mij. Uiteindelijk zijn we getrouwd.'

'Zat u als jongen in een clubje?'

'Nee,' zegt hij. Ik hoef geen nadere uitleg te geven. Hij weet wat ik bedoel.

'Voelde u zich buitengesloten?'

'Dat soort vriendschap met mannen heb ik wel gemist. Ik had wel vrienden, maar wij waren toch eenlingen.'

'Wat jij "het jongensclubje" noemt, is uitermate belangrijk in het leven van een man,' zegt Willard Gaylin. 'Vrouwen sluiten vriendschappen – dat wil zeggen, die vrouwen die tot vriendschap in staat zijn – die een leven lang blijven bestaan en blijven dit ook later doen. Als mannen die intieme vriendschap niet van jongs af aan hebben – lagere school, middelbare school, universiteit – hebben ze er later de gave of de energie niet meer voor. Het werk slokt hen op. Ze gaan door het leven met het gevoel erbuiten te staan.'

'Wat bedoelt u als u zegt dat u jaloers bent?' vraag ik mensen in vraaggesprekken. 'Hoe voelt dat?'

'Buitengesloten zijn,' vertelt een man. 'Ik hoor er niet bij. Het is niet

hetzelfde als verlatenheid, want dan is er helemaal geen hoop meer. Dan ben je afgesneden en aan jezelf overgelaten. Maar buitengesloten zijn... Het pijnlijke is dat je wel aanwezig bent. Je zou erbij kunnen horen, maar het is niet zo.'

'Het verliezen van de oedipale strijd,' zegt dr. Louise Kaplan, 'is een narcistische verwonding. Het wil zeggen dat je nietig bent, niet belangrijk genoeg om erbij te horen. Het angstige is dat er iets gaande is en jij hebt geen flauwe notie wat dat zou kunnen zijn. Dit roept allerlei fantasieën op: Wat doen ze daar achter die gesloten deur? Wat houden ze voor mij verborgen? Zelfs als ouders een beetje met elkaar stoeien in de keuken, heeft het kind het gevoel: "Hier gebeurt iets waar ik buiten sta." Dat roept afgunst, woede, verdriet, teleurstelling op. Het gevoel buiten het mysterie van de volwassenen te staan.

Maar deze gevoelens beginnen niet in de oedipale driehoek. Ze zijn er al vanaf het begin. Neem de allereerste levensfase; daar bestaat nogal wat misvatting over. Meestal gaat het er in die fase niet zozeer om wat het kind zag als wel wat het kind niet zag. Daarom zijn die jeugdclubjes zo belangrijk. Ze temperen de kracht van oude fantasieën uit het zuigelingenstadium die worden gestimuleerd door het gevoel er buiten te staan. Als je het gevoel hebt bij een groep te horen, wordt die oude angst om erbuiten te staan gericht op de groep, waar je de gebeurtenissen kunt beïnvloeden. De emotie wordt opnieuw beleefd maar met veel minder pijn dan vroeger.'

'Het is allemaal zo gecompliceerd,' zucht ik aan het einde van een gesprek met Kaplan.

'Houden zo!' zegt zij. 'Jaloezie is ook ingewikkeld.'

Volgens Freud is er een periode na het oedipale conflict, voorafgaande aan de adolescentie – ongeveer de leeftijd van zeven tot elf – genaamd latentie. Dat is een periode van reactie. Het kind heeft de ouder van het eigen geslacht verloren en trekt zich terug in het gezelschap van seksegenootjes. De seksuele gevoelens gaan sluimeren, zijn 'latent'. Men is het er over eens dat Freud gelijk had maar onvolledig was. Hij had gelijk wat meisjes betreft, niet wat jongens betreft. Jongensgroepjes houden zich juist heel intensief bezig met seks. Vrouwen worden opzijgeschoven, maar de behoefte tot het versterken van de sekse-identiteit is uitermate belangrijk.

Vrijwel ongemerkt wordt de boomhut verruild voor het clubhuis en verandert het groepje in een atletisch team. Dit is de periode dat een man van een andere man kan houden en nog van hem kan leren bovendien. Heldenverering, met name op sportgebied, is een veilig gebied waarin een jongen die zijn krachten wil meten, een andere man kan navolgen.

Het is niet mijn bedoeling die jongensclubjes te idealiseren. Er zijn afwijkende standpunten waar ik me zeker in kan vinden. 'Het begrip mannelijkheid verheerlijkt het gezelschap van uitsluitend mannen,' schrijft Paul Theroux. 'Daarom is het zo grotesk en dat is ook de reden waarom er geen mannelijkheid zonder tekortkomingen bestaat – omdat het mannen de na-

tuurlijke omgang met vrouwen ontnemt. Er is nauwelijks een variatie van het begrip mannelijkheid te bedenken waarbij vrouwen niet worden gekleined en dat begint al heel vroeg. ...Niets is onnatuurlijker of benauwender dan een jongenskamp, maar als die er niet waren, zouden er geen biljartclubs, geen bokswedstrijden en geen mariniers bestaan... Ieder objectief onderzoek zou aantonen dat de zucht naar mannelijkheid in wezen rechtsdenkend, puriteins, lafhartig en neurotisch was en voornamelijk werd gevoed door de angst voor vrouwen... Ik beschouw fanatieke sportbeoefening als een ergere verslaving dan marihuana en dat is ook de reden waarom de doorsnee tennis-kampioen een pathetische malloot is.'

Phil Gailey, een andere schrijver, vindt ook dat het sportstadion overdreven wordt bejubeld. 'De sportwereld is een knusse, onbenaderbare schuilplaats waar de maatschappelijke maatstaven die buiten het stadion worden opgelegd niet van kracht zijn, een heilig bastion van seksisme, geweld, hebzucht en hypocrisie.' Gailey werd niet opgevoed met sport en had het gevoel dat hij zijn mannelijkheid op andere manieren moest bewijzen. 'Ik begon te roken, pruimde tabak, vloekte en deed mee met knapen die de stoere bink moesten uithangen. Niet dat ik er echt lol in had, maar ik deed het om voor vol aangezien te worden.'

Hoe overtuigend hun betoog ook klinkt, zij – Theroux en Gailey – gaan voorbij aan het feit dat de meeste jongens vaders hebben die zich niet al te veel met hen bemoeien. Ik vind die groepjes en sportwedstrijden belangrijk voor de ontwikkeling, omdat binnen de regels die zijn vastgelegd door generaties mannen die hen zijn voorgegaan, de grenzen van de competitieve woede van de jongen kunnen worden getoetst. Als dat op volwassen leeftijd tot machogedrag leidt, dan is er inderdaad sprake van geremde ontwikkeling. Maar in zijn jeugd verschaft de groep, de club, de jongen de kans zijn resterende boosheid te ventileren tegenover de mensen van wie hij hield, maar met wie hij niet kon wedijveren, zijn vader en moeder. Verliezen is naar, maar iedere jongen moet leren hoe het spel wordt gespeeld. Je geeft de winnaar een hand omdat de volgende overwinning misschien voor jou is. Of je nu wint of verliest, je bent mannen onder elkaar, maatjes onder elkaar.

Hoewel ik nooit heb getwijfeld aan het goede gevoel dat ik een man kan bezorgen – iets dat alleen een vrouw kan geven – heb ik altijd geweten dat mannen iets deelden waar ik buiten stond. Ik heb altijd met verwondering gezien hoe er onmiddellijk een gevoel van saamhorigheid ontstond als mannen samen in een bar stonden, naar het voetballen keken of aan het zeilen waren. Zelfs nu wint mijn verstand het niet van mijn jaloezie als ik mijn man tijdelijk moet afstaan aan andere mannen. De stemming, de manier waarop er wordt gepraat, een bepaalde manier van lachen geeft aan dat er iets tussen hen bestond lang voordat ik op het toneel verscheen. Vrouwen horen daar gewoon niet bij.

Ik denk dat vrouwen het genoeg hebben dat mannen scheppen in elkaars gezelschap.

schap niet ten volle begrijpen. Of misschien juist wel en daarom hun mannen de tijd met hun maatjes willen ontzeggen. In de traditionele symbiotische band met mannen beschouwen vrouwen iedere interesse van mannen buiten de gezinssfeer – behalve zijn werk – als een vorm van verraad. Iets dat van haar zou moeten zijn – zijn aandacht, tijd en gevoel – wordt haar ontnomen. Persoonlijk ben ik ervan overtuigd dat het verstandig zou zijn als vrouwen hun mannen op dat gebied wat ruimte zouden laten, ook als het gaat om een club waar uitsluitend mannen welkom zijn. Een club voor uitsluitend mannen hoeft niet per definitie een sociaal of zakelijk gebeuren te zijn. Het is een biologische noodzaak. Zolang mannen uitsluitend door vrouwen worden grootgebracht, zijn broederschappen nodig om hun mannelijkheid te versterken. Tegen de tijd dat we in de ideale wereld leven, waarin vader vanaf de geboorte van het kind zijn deel van de opvoeding van het kind voor zijn rekening neemt in samenwerking met moeder, moeten Theroux, Gailey en ik nog eens met elkaar praten.

‘Ik herinner me dat ik op mijn twaalfde verjaardag onder een boom in het park zat te bedenken dat het leven er met het jaar beter op werd,’ vertelde mijn man me op een dag. ‘Zou dit zo door blijven gaan? En toen kwamen de meisjes.’

Adolescentie. Het tijdschema van mijn man klopte precies. De idylle van de jongensjaren eindigt als het mannelijk hormoon testosteron in het bloed begint te stromen en het beeld van meisjes en hun schoonheid naar de hersens voert. Mooie meisjes die onverklaarbare nieuwe energie opwekken en je het gevoel geven dat je bergen kunt verzetten. Wat die meisjes ook brengen, is verwarring.

Meisjes hebben een zekerheid die jongens niet hebben; het begin van hun seksuele rijpheid wordt gemarkeerd door het beginnen van de menstruatie. Jongens hebben deze biologische bevestiging niet; de puberteitsriten van de man vinden plaats op een willekeurige leeftijd, hetgeen van cultuur tot cultuur verschilt. ‘Als de culturele nadruk de fysiologische nadruk zou volgen,’ zegt antropologe Ruth Benedict, ‘dan zouden de ceremonies voor meisjes meer in het oog moeten lopen dan voor jongens, maar dat is niet zo. De ceremonies benadrukken een maatschappelijk feit: de volwassen rechten van de man strekken in iedere cultuur veel verder dan die van de vrouw en het gevolg daarvan is dat de samenleving meer aandacht besteedt aan deze fase in het leven van de man dan aan die van de vrouw.’ Ik denk dat dit inderdaad zo is en ik vind dat er iets oneerlijks in zit ten opzichte van vrouwen, maar ik betwijfel of dit de voornaamste beweegreden is. Schuilt er niet iets van erkenning van de broosheid van de sekse-identiteit van de man in, hetgeen door de samenleving wordt gecompenseerd met het benadrukken van de puberteitsriten van de man?

Overal en altijd hebben culturen op diepgewortelde en vaak onbewuste behoeften en angsten gereageerd via religie en ceremonie. Het meisje van

gisteren is vandaag een vrouw nu zij menstrueert. Dat feit is duidelijk en behoeft geen verdere bevestiging. Maar de jongen krijgt geen baardgroei van de ene dag op de andere en zijn penis is vandaag niet groter dan gisteren. Bovendien vereist het manzijn veel meer dan zuiver fysiologische veranderingen. Bij de Indianen werden jongens getest op lichamelijke moed en uithoudingsvermogen – maar ze moesten bovendien de juiste dromen hebben. Het is geen wonder dat de jongen een psychologische ceremonie nodig heeft die hem laat weten dat hij iets tot stand heeft gebracht wat anders slechts een abstracte rite voor hem zou zijn. Uit zijn lijf stroomt geen bloed ten teken dat hij kinderen kan baren.

Het evenwicht tussen de seksen moet worden hersteld; de balans moet liefst even in het voordeel van de man doorslaan. Met geheimzinnige rituelen, vuren, dans, gebed, bloed, muziek en een grote menigte, wordt de angst van de jongen niet aan de maatstaven te voldoen gesust. 'Vandaag ben ik een man,' stelt de joodse jongen verheugd vast op zijn dertiende verjaardag. Tijdens de ceremonie wordt de Schepper dankgezegd voor het feit dat Hij hem niet als vrouw op de wereld heeft gezet. In orthodoxe synagogen zitten de vrouwen gescheiden van de mannen. Tijdens de menstruatie zijn ze onrein. Omdat ze minderwaardig zijn? Of omdat die bloeding maandelijks herinnert aan de macht waartegen geen enkele mannelijke ceremonie op kan?

Met de adolescentie vindt er een ingrijpende revolutie qua waarden plaats. De opzet was tot dusver het spel te winnen als een doel op zich. Nu wordt het spel gespeeld om het meisje te veroveren. Zij is de hoofdprijs. De vriend van gisteren is de rivaal van vandaag omdat er slechts een het meisje kan veroveren. Wat is er gebeurd met kameraadschap?

Bang om zijn zelfstandigheid te verliezen, bang om te verliezen van een andere man, doet de jongen zijn intrede in de adolescentie in een emotioneel nadelige positie die hij nooit met diezelfde zekerheid kan herstellen als in de tijd dat vrouwen nog niet meetelden. Het is ironisch dat hij zich als man nooit zo zeker van zichzelf kan voelen dan als jongen.

Als de beste vrouw – hetgeen wil zeggen de mooiste vrouw – de beste man (in de ogen van andere mannen) kiest, kan de verliezer het bijna begrijpen. 'Mijn hart is gebroken, maar ik accepteer dat je de sterkste hebt gekozen.' Vrouwen zijn echter niet altijd bereid het spel volgens de regels van mannen te spelen. Als de passie van de vrouw in dat geval ingrijpt in de broze structuur van het broederschap, dan brokkelt het afweersysteem af.

Ik heb zo mijn eigen gedachten over het feit dat er tegenwoordig zo veel jonge mannen aarzelen op de drempel van de heteroseksualiteit. Meisjes zijn zo machtig, zo assertief, wijs, veeleisend, zelfs op seksueel gebied! Als jongens besluiten het maar bij het gezelschap van mannen te houden, is dat misschien niet zozeer een seksuele voorkeur alswel een weigering om de mate van mannelijke zekerheid en zelfstandigheid die ze sinds kort hebben veroverd op te geven. Het is gemakkelijker om een man onder mannen te zijn,

om homoseksueel te zijn, dan een man onder vrouwen te zijn.

Gisteravond zag ik op de televisie koning Arthur Camelot bouwen. Hoewel Lancelot een krachtiger krijgsman was, onderwierp hij zich aan het broederschapsideaal van de koning. Sterker dan de hang naar persoonlijke roem was de wens van Lancelot om deel uit te maken van een wereld waarin afgunst en jaloezie werden opgelost volgens de regels van de Ronde Tafel. Dit ideaal was zelfs belangrijker dan de liefde van de mooie Guinevere.

Verteerd door hartstocht lag Lancelot op de kale grond, worstelend met zijn begeerte. Het was de vrouw die zich niet kon, niet wilde beheersen. 'Rotwijf!' gilte ik naar het scherm toen de sloerie in de richting van de arme kerel galoppeerde en zich boven op hem stortte. Voor Lancelot was er geen ontkomen meer aan. Terwijl zij de grond verschroelden met hun naakte lichamen, bleef er achter hen van Camelot slechts een ashoop over. De verwoesting die Guinevere was begonnen aan te richten, werd door de slechte heks Morgan le Fay afgemaakt.

Ik was geboeid door de wijze waarop de producent/schrijver de haat tegen Guinevere gestalte had weten te geven. Ik besef maar al te goed hoe weinig vrouwen in staat zijn het kasteel uit te rijden en de man schaakmat te zetten. Het verhaal van koning Arthur is een verhaal verteld door mannen. Is dit het beeld dat mannen van vrouwen hebben? Vrouwen die met hun ontembare begeerte alles verwoesten? Morgan le Fay leerde haar toverkunst van Merlijn, maar gebruikte het geleerde uiteindelijk tegen hem. De moraal van het verhaal is duidelijk: vrouwen zijn slecht en moeten klein worden gehouden. Vanwaar de angst van volwassen mannen die het in werkelijkheid voor het zeggen hebben in de wereld voor de intriges en het verraad van vrouwen die hen zullen vernietigen?

In sprookjes wemelt het van heksen en boze stiefmoeders die de slechte verwoestende eigenschappen van de moeder belichamen. Dit is een voorbeeld van *splijten*. In de poging van het kind om contact te houden met de goede moeder van wie hij houdt, plaatst hij de eigenschappen die hij haat apart en creëert de slechte heks/stiefmoeder. Op het moment dat het lichaam van de jongen ontwaakt en de mooie Guinevere zijn leven binnentreedt, is hij al verliefd op – en bang voor – haar. Meisjes lijken enorm bedreven verleiders te zijn, alsof ze jaren hebben geoefend in liefde en intimiteit. Dat is ook zo. Terwijl de jongen leerde autonoom, individueel en zelfstandig te zijn, ontwikkelde het meisje haar behoefte aan liefde, seks en symbiose. De jongen krijgt dit aangeboden als een fraai verpakt presentje onder het etiket romantische liefde. Allemaal zeer verwarrend.

Vrouwen zeggen niet wat ze willen, ze misleiden je met hun gezucht en hun lieve glimlach, hun hartstocht en hun lichtgeraaktheid, hun *nee* dat *ja* betekent. Het lichaam van de jongen wil reageren. 'Voorzichtig,' zegt zijn verstand. Als hij zich laat gaan, zal hij dan ongevarend uit de strijd komen? Hoe benijdenswaardig is haar bekoring, haar macht.

Jongens en meisjes zijn in die periode als wezens van verschillende planeten. Het meisje heeft zichzelf nooit betast. Opgezweept door het schijnsel van de maan, muziek, films, roept ze: 'Meer, meer!' Ze wil gekust worden, omhelsd worden, ze wil romantiek. De jongen neemt aan dat ze, net als hij, seksuele expressie van haar gevoelens wenst. Misschien geen echte penetratie – dat is voor hem zelf nog steeds een mysterie – maar wil ze niet dat hij de roos tussen haar benen betast? Wil ze zijn penis niet aanraken? Beslist niet! Zij heeft haar eigen regels en dat is haar kracht.

Bijna automatisch herhaalt hij de afweermiddelen uit zijn kinderjaren, deze keer vindt de splitsing plaats op seksueel gebied. Het goede meisje geeft hem de warmte en de koestering die hij zichzelf in de naam van zijn mannelijkheid heeft onthouden. Het slechte meisje zal zijn lustgevoelens bevredigen. Hoe het ook zij, het meisje wordt gedevalueerd.

In deze gehalveerde staat kan zij hem niet helpen zich als man te manifesteren. Hij valt terug op oude waarden. Mannen bepalen wel wie de echte mannen zijn. Eindelijk beseft de jongen welke macht de portefeuille van zijn vader vertegenwoordigt. Het manzijn heeft niets te maken met sportprestaties. Je bent een man als je een goede kostwinner bent.

Jaloezie zou de jonge man alles ontnemen waar hij zo hard voor heeft gewerkt. Zijn pogingen om jaloezie te vermijden, worden constant gehinderd door zijn verlangen om die mooie vrouw te veroveren. 'Het enige advies dat mijn vader me ooit heeft gegeven,' vertelt een man, 'is: zoek geen vrouw uit die je niet kunt houden.' Dit soort vaderlijke wijsheid kent een vrouwelijke evenknie. 'Het is net zo gemakkelijk om verliefd te worden op een rijke man als op een arme man,' zegt moeder tegen haar dochter.

Het hebben van een mooie vrouw is misschien opwindend, maar het is ook riskant. Ze versterkt je gevoel van eigenwaarde, maar er zullen altijd andere mannen achter haar aan zitten. Een seksueel actieve vrouw is aantrekkelijk, maar wie garandeert dat ze je trouw blijft? Misschien gaat ze morgen op zoek naar een rijkere of potentere man. Jonge vrouwen storten zich vol enthousiasme in de liefde. Jongemannen zijn wat voorzichtiger. Misschien ligt hierin de oorsprong van het idee dat ik vroeger had dat mannen minder jaloers waren dan vrouwen. Mannen worden pas verliefd als ze voor honderd procent zeker zijn van een vrouw. Het is bekend dat vrouwen trouwlustiger zijn dan mannen.

Jonge meisjes denken dat jongens alle macht in handen hebben. Is het niet zo dat zij moet wachten tot hij het initiatief neemt? Meisjes gaan voorbij aan het feit dat zij 'nee' kunnen zeggen als ze worden gevraagd. Zij is degene die afwijst.

'Als puber vond ik dat meisjes alle troeven in handen hadden,' vertelt een eenendertigjarige man. 'Als je een meisje opbelt voor een afspraakje, ben je zo kwetsbaar als wat. Zij kan de deur voor je neus dichtslaan. Jongens worden elkaars rivalen. Meisjes blijven hun leven lang intieme banden met elkaar

houden. Ik kom veel mannen tegen die hun schooimaatjes van vroeger missen. Ze hebben geen vrienden.

Toen ik dertien was, werd ik verliefd op een plaatje van een meisje. Zij heeft echt mijn hart gebroken. Ik herinner me dat ik haar thuisbracht van een feestje. Mijn vader had ons gehaald en gebracht en zat in de auto te wachten toen ik haar naar de deur bracht. Ze draaide zich om en zei: "Ik wil geen verkering meer met je." Zo maar, patsboem. Ik vroeg of ik iets verkeerd had gedaan. "Nee," zei ze en gaf me mijn ring terug. Toen ik bij de auto kwam, zag m'n vader dat ik huilde. Nadien kwam er geen meisje meer bij me in de buurt. Ik behandelde meisjes als vuilnis.' Jongens zijn niet minder jaloers dan meisjes, ze zijn alleen voorzichtiger.

'Mijn eer ligt in jouw handen,' zeiden de Victoriaanse mannen tegen hun vrouwen. Wat ze bedoelden was dat de man werd uitgelachen als zijn vrouw ontrouw was. Met 'eer' bedoelden ze hun 'gezicht', hun zelfrespect. De man wiens vrouw overspel pleegt, heeft het gevoel dat hij is beroofd van zijn mannelijkheid. Wat steekt is dat zij het heeft weggegeven als een geschenk – een trofee – aan een rivaal. Dat is de uiteindelijke vernedering; niet het verlies van de vrouw, maar de minachting die naar zijn overtuiging andere mannen voor hem koesteren.

'Je kunt beter een lelijke uitzoeken,' luidt een van de defensieve stellingen van mannen. 'Die zijn je tenminste dankbaar.' En ze wekken geen jaloezie op. Ik herinner me een feest waarop Raquel Welch aanwezig was. Ze was in het gezelschap van haar secretaresse. Een half dozijn mannen verdrong zich om de secretaresse. Raquel Welch verliet het feest in haar eentje in haar auto met chauffeur.

'Die bruidsklokken verstoren mijn oude vriendschappen,' gaat een oud liedje. Een klaagzang over de macht van vrouwen om oude vriendschappen te verstoren. Wie hoort er ooit een vrouw een dergelijk liedje zingen?

Manzijn leek eens zo gemakkelijk; een kwestie van aantallen. Mannen onder elkaar, activiteiten zonder vrouwen. Eén voor één verdwijnen ze met de vrouw van hun keuze en leren ze dat iedere vrouw verschillend is, dat ieder paar anders is. Je maat leert iets dat hij met jou niet kan delen. Sterke verhalen worden nog wel uitgewisseld, maar niet meer echt geloofd.

Tijdens een vlucht naar New York zag ik een van de slechtste films die ik ooit heb gezien. Wijlen John Belushi speelt een bekende journalist die op het spoor van een beroemde ornithologe is. Ze heeft zich op een bergtop afgezonderd om een zeldzame adelaar te bestuderen. Ze is boos over de komst van Belushi en behandelt hem neerbuigend. Op een dag betrapt Belushi haar tot zijn misnoegen in de armen van een 'wilde bergbewoner'. Ze is dus niet helemaal alleen! De twee mannen zijn al spoedig op het punt waarop ze elkaar zouden vermoorden om die vrouw.

Het verhaal omzeilt een echte confrontatie vanwege een ontluikende kame-

raadschap tussen de twee mannen. De 'wilde man' blijkt een voormalig voetballer te zijn. Belushi was al heel lang een fan van hem. Deze was op zijn beurt een bewonderaar van de keiharde wijze van verslaggeving van Belushi. Hoe zouden zij elkaar kunnen haten? Ze haten elkaar ook niet, ze bewonderen elkaar. De mannen sluiten vriendschap, hun oplossing voor de jaloerse driehoek. Omdat het allebei goede kerels zijn, zouden ze de vrouw allebei gelukkig kunnen maken. Samen besluiten ze dat Belushi de vrouw krijgt.

We worden verondersteld deze film te zien als een liefdesverhaal. Tussen wie? De seks/liefde die de mannen afzonderlijk hebben met de vrouw is lang niet zo roerend of geloofwaardig als de kameraadschap tussen die twee mannen, kameraadschap die beide mannen hebben gekend voordat er vrouwen in hun leven kwamen, een gevoel dat ze thans opnieuw met dankbaarheid omarmen. Het is niet de vrouw die mag kiezen; zij mag de relatie tussen de twee mannen niet in de weg staan.

Waarom blijf ik zitten met het gevoel dat de oplossing voor de jaloezie tussen die twee mannen zelfs voor een tweederangsfilm te keurig was? Omdat afgunst is weggelaten.

De macht van de vrouw komt helemaal niet aan de orde, noch de unieke rol die zij in het leven van beide mannen speelt. Om de film tot een goed einde te brengen moeten wij geloven dat beide mannen van haar houden. Onmogelijk, omdat de vrouw wordt gedevalueerd. Haar liefde heeft veel minder waarde dan die vriendschap tussen de beide mannen. Eén van de vreselijke grappen van Robertiello is: 'Laat me alsjeblieft niet in de steek, want het duurt wel twee of drie dagen voor ik een ander heb gevonden.' De boodschap van deze grap is dezelfde als die van de film. Als een baby zijn moeder mist, kan haar plaats dan door iedere willekeurige vrouw worden ingenomen? Nee. De vrouw in de film kan ook niet zo maar worden vervangen, maar de afgunst op haar vermogen om de band tussen de beide mannen te verstoren, is te sterk. Haar macht moet dus worden ontkend. Een leeg karakter in een lege film.

'Ben je jaloers?' vraag ik aan Howard Sackler, schrijver van het stuk *The Great White Hope*. Tijdens ons gesprek zijn zijn jeugd, overleden vader en gehate stiefvader al aan bod geweest.

'Jaloezie heeft tweemaal een grote rol gespeeld in mijn leven,' vertelt Howard. 'In beide gevallen bleef ik bij een vrouw – in één geval zelfs jarenlang – voor wie ik allang niets meer voelde. De gedachte dat ze in de armen van een ander zou belanden, vond ik onverdraaglijk.'

Zijn antwoord brengt me in verwarring. Het lijkt wel of de woorden ingestudeerd zijn. Ik moet weer aan Proust denken; de tragedie van Swann die zijn carrière, zijn maatschappelijke positie, alles, opgaf in zijn poging Odette te bezitten. 'Te bedenken dat ik jaren van mijn leven heb vergooid,' peinst hij op zijn sterfbed, 'dat ik ernaar heb verlangd te sterven, dat ik de diepste liefde

heb gekend, voor een vrouw die me niet aantrok, die mijn type niet eens was!' Alsof het leven met z'n tweeën al niet moeilijk genoeg is, bedenkt Howard een derde – een man die slechts bestaat in de nevelige toekomst van de vrouw – met wie hij kan wedijveren, op wie hij jaloers kan zijn.

Vorige winter heb ik een stel meegemaakt dat er een ritueel van maakte elkaar jaloers te maken bij wijze van voorspel op het liefdesspel. Betty bewoog zich heupwiegend door het vertrek en begon dan te flirten met een man die ze nog niet kende. Haar man Steve – een massieve, zwijgzame bonk – maakte vervolgens ruzie met die man. Betty rende dan als de beledigde onschuld naar buiten het strand op. Steve gaf zijn rivaal een opdoffer en ging Betty zoeken (ze ging nooit gewoon naar huis).

Ik vroeg haar op een keer waarom ze niet voorzichtiger was als ze wist dat haar man zo jaloers was.

'Als we het weer goedmaken, is het liefdesspel fantastisch,' zei ze.

'In een samenleving waar ik mezelf bewijs door middel van competitie met andere mannen, probeer ik mijn vrouw terug te krijgen als ze door een ander is ingepikt, dat hoeft niet uit liefde te zijn; het kan ook een poging zijn om m'n gezicht te redden of gewoon competitiedrang. Daar komt natuurlijk bij dat belangstelling van een ander voor jouw geliefde eventueel verflauwde begeerte bij jezelf weer doet herleven. De gedachte dat een ander jouw geliefde de moeite waard vindt, verhoogt haar waarde. In een materialistische cultuur is dit een normale wijze van denken. Hoe weet je dat iets waardevol is? Omdat anderen dat vinden,' vertelt sociaal-psycholoog Gregory White.

Omdat ik de kwellingen van jaloezie aan den lijve heb ondervonden, kon ik me niet voorstellen dat het een zinneprikkelend middel zou kunnen zijn. Maar Betty kende haar pappenheimers. Haar waarde werd verhoogd als Steve merkte dat een ander belangstelling voor haar toonde. Zijn reactie was een bewijs dat hij van haar hield. Misschien vond Betty het wel opwindend om de schakel tussen die twee krachten te zijn, met als resultaat de ontlading van verhoogde seksuele energie van de zijde van haar man.

Dr. Robert Michels stelt: 'In de klassieke zin is het jongetje verliefd op zijn moeder en boos over de tussenkomst van zijn vader. Maar hij houdt tegelijkertijd ook van zijn vader en wil graag zijn aandacht – ook al is vader zijn rivaal in de jaloerse driehoek waarvan moeder de spil vormt. Het is een gemeenplaats om te stellen dat de jaloerse partij boos is over de tussenkomst van een derde. Men dient zich te realiseren dat de jaloerse partij tegelijkertijd – bewust of niet – op een bepaalde manier vaak geboeid is door de derde partij. Die geboeidheid kan belangrijker zijn dan de relatie met de vrouw.'

Ik heb er moeite mee gehad om de woorden van Michels te accepteren; het bandje dat ik opnieuw beluister is bijna drie jaar oud. Toen ik Freuds publicatie over jaloezie voor het eerst las, hetgeen handelt over de dingen die Michels me wilde laten onderzoeken, voelde ik weerzin. Op aanraden van Michels

heb ik het opnieuw gelezen. Nu ik de opname van het interview met Michels nog eens beluister, vind ik zijn betoog plotseling heel begrijpelijk en redelijk.

'Jaloerse woede is niet alleen haat,' vervolgt de stem van Michels, 'niet alleen maar moordend destructief. De jaloerse man is geboeid en geïntrigeerd door die ander. Uit de praktijk weten we dat jaloerse mannen geobsedeerd zijn door het gebeurde. Ze moeten precies weten wat er is gebeurd. De partner wordt achtervolgd met vragen om details. "Wat heb je met hem gedaan, hoe, waar, hoeveel keer, hoe voelde het, wat was er gaande?"

Wat ik wil zeggen is dat in jaloezie ook positieve elementen ten opzichte van de derde partij schuilen: identificatie en gedeelde opwindning en genot. Het is geen of/of situatie. Het is beide. De jaloerse man is boos over het feit dat zijn vrouw door een ander is ingepikt, maar tegelijkertijd stelt het hem in de gelegenheid te fantaseren over die andere man. Dat kan intenser zijn dan zijn relatie met de vrouw. Het is wellicht de enige gepermitteerde manier voor hem om psychologisch opwindende, seksueel getinte fantasieën over mannen te hebben.'

Toen ik de woorden van Michels drie jaar geleden beluisterde, had ik het gevoel dat ik recht in de zon keek en verblind werd en slechts dat ene woord zag. Hoeveel deskundigen heb ik sindsdien niet geïnterviewd? Niet één vertoonde de directheid van Michels om de homoseksuele aspecten van jaloezie te bespreken. Voor mij lijkt het geen twijfel dat homofilie de voornaamste reden is voor het feit dat de analyse van jaloezie sinds de publikatie van Freud zestig jaar terug nooit veel verder is gekomen.

Zou het onbewuste van de een spreken tot het onbewuste van de ander? Sinds ik me na de uitleg van Michels meer op mijn gemak voel met Freud lijken de mensen die ik interview zich ook meer op hun gemak te voelen bij het vertellen van dit soort verhalen:

'Als ik een diepgaande, langdurige verhouding met een vrouw heb, heb ik het gevoel dat we het verlengde van elkaar worden.' Ted heet de man; hij is drieëndertig. 'In natuurlijke zin, niet in mystieke zin. Ten dele omdat je samen de liefde hebt geleerd, in elkaars huid bent gekropen. Maar ook psychologisch weet je hoe de ander reageert. Dat houdt in dat als je partner samen is met een rivaal, jij – in zekere zin – ook met die ander in bed ligt.'

'En jij voelt je...?' vraag ik.

'Kwetsbaar. Ik koester intimiteit in een relatie. Ik wil de ander heel dichtbij weten. Zo'n driehoeksverhouding maakt die zekerheid kapot. Je staat bloot aan vergelijking met die andere man. Op een of andere vreemde manier sta je bloot aan intimiteit met die ander. Competitieve intimiteit. En ook, omdat jij een deel van je partner bent en zij een deel van jou is, lig jij nu in bed met die man. Dat is heel frustrerend.'

'Als een vrouw je ontrouw is, vraag je dan naar die andere man?'

'Toen ik getrouwd was, had mijn vrouw een affaire met een ander. Ik raakte gedeprimeerd, ik wilde er niets van weten. Ik kon me niet veroorloven

ernaar te vragen, maar ik was er ongetwijfeld wel benieuwd naar. Ik had het gevoel dat ze samen over mij oordeelden. Ik vroeg me bovendien af wat hij had dat ik niet had. Als je een keer het gevoel hebt er buiten te staan, ik bedoel, het is net als toen je klein was. Als je klein bent, wil je dat je moeder van je houdt, wat er ook gebeurt. Als volwassene verwacht je van de vrouw met wie je samenleeft hetzelfde. Tot op zekere hoogte heb ik dat soort liefde van mijn moeder wel gehad, maar niet van mijn vader. Daarom zoek ik dat in de vrouwen van wie ik houd. Iemand die...

'...door dik en dun van je houdt.'

'Ja. Mijn vader had niet veel geduld, was niet erg soepel. Een kind reageert daarop. Mijn moeder verdeelde haar loyaliteit tussen ons, hij kwam op de eerste plaats, maar tegelijkertijd nam ze mij in bescherming. Ik weet dat ik hetzelfde doe met mijn kinderen en mijn vader had het weer van zijn vader overgenomen. Ik kan er niets aan doen. Ik wou dat ik meer kon accepteren. Wat ik mijn kinderen laat zien is afkeuring, het gevoel dat ze niet aan de verwachtingen voldoen...'

'Is er een strategie die je volgt om jaloezie te vermijden?'

'Ik probeer de vrouw emotioneel te binden,' zegt Ted, 'om te wedijveren en prestaties te leveren op zo'n manier dat ze er zelfs niet aan denkt naar een andere vent te kijken. Ik haat jaloezie. In zo'n driehoek ben je niet langer met z'n tweetjes. Plotseling is je geliefde de toeschouwer en ben jij degene die de voorstelling geeft. Nog erger is de gedachte dat jij toekijkt bij hun samenzijn en je het gevoel hebt dat je hen *bent*...'

Omdat jaloezie een emotioneel probleem is, vindt een vrouw het een afschuwelijk gevoel, maar ze voelt zich niet geslachtsloos om het feit dat ze ermee te maken krijgt. Voor een man is 'normale jaloezie', zoals Freud al zei, al erg genoeg. Hij voelt 'verdriet, pijn die wordt veroorzaakt door de gedachte het liefdesobject te zullen verliezen plus de narcistische verwonding...' Hij valt bovendien ten prooi aan 'gevoelens van vijandschap ten opzichte van de succesvolle rivaal en in geringe of grotere mate aan zelfkritiek...' Tot zover een nuchtere, verstandelijke redenering.

Maar, zo gaat Freud verder, sommige mensen 'ervaren jaloezie op een biseksuele manier; met andere woorden, de man lijdt niet alleen om de geliefde vrouw en kent niet alleen haatgevoelens ten opzichte van de mannelijke rivaal, hij lijdt ook vanwege de man die hij onbewust liefheeft en de vrouw die hij haat als rivale; op die manier lijdt hij dubbel.' Freud beschreef vervolgens een geval dat frappant veel gelijkenis vertoont met het geval van Ted: 'Ik ken zelfs een man die uitzonderlijk leed onder zijn jaloezie en die volgens zijn eigen zeggen hevig werd gekweld door bewuste beelden van zichzelf in de positie van de overspelige vrouw...'

Wat zo traumatisch is als mannen ten prooi vallen aan jaloezie, is het feit dat ze worden overvallen door vreemde emoties – heftige, indringende spanningen die ze nooit hebben gekend. 'Dit ben ik niet; zo gedraag ik me niet.'

Mannen zijn niet gewend aan gevoelens die ze niet de baas kunnen, waar ze niet boven kunnen staan, die ze niet kunnen vergeten of negeren en nu heeft hij dit soort intense gevoelens om een andere man. Verlies, pijn, haat, woede, verdriet, ook dat – maar wat doe je met die misselijk makende mengeling van nieuwsgierigheid naar de succesvolle rivaal, de wil om dichtbij genoeg te komen om alles over hem te weten te komen, de behoefte om hem te zien? Hoe moet hij de huivering onderdrukken over de beschamende intimiteit, de stiekeme band tussen hen, gevormd door de vrouw die ze delen? Vader was afstandelijk, te competitief of afwezig. Mannen zijn niet gewend elkaar aan te raken. Het contact met deze man is bijna lijfelijk. Het is onverdraaglijk, veel te dichtbij... in één woord, onmannelijk.

Paranoïde ideeën over homoseksuele aantrekkingskracht maken het onderwerp moeilijk bespreekbaar voor mannen. Met andere woorden, de man vindt zijn rivaal wellicht zo aantrekkelijk – 'onbewust bemind', zoals Freud het noemt – dat die emotie onverdraaglijk is. Hij plaatst deze bedreigende emoties buiten zichzelf en projecteert ze op de vrouw. Voor *hem* heeft de rivaal niet de aantrekkingskracht van een magneet, maar voor *haar*. Pas dan kan de man zijn angst, vermomd als woede naar buiten laten komen. De andere man is een weerzinwekkende lafaard. De vrouw is een bedrieglijke slet. De wereld staat bol van leugens.

Bij het aanschouwen van dergelijke scènes houden sommige mensen dit soort gevoelens ten onrechte voor 'latente homoseksualiteit'. Freud werd op dit punt verkeerd geïnterpreteerd. Uit niets van het hierboven beschrevene blijkt dat de man die uiting geeft aan dergelijke emoties homoseksueel is. Wie heeft er nooit eens geroepen: 'Houd daarmee op of ik vermoord je!' Wil dat zeggen dat je een moordenaar bent, al dan niet 'latent'? Freud beweert nergens dat de man die zich verplaatst in de positie van de overspelige vrouw een homoseksuele daad pleegt. De gedachte is de daad nog niet. Het zijn slechts de psychologisch ongeletterden die geloven dat alle fantasieën onderdrukte wensen zijn.

'Een manier om jaloezie te bekijken,' zegt dr. Michels, 'is dat het een veel voorkomend residu van homoseksuele belangstelling is, openlijke homoseksuele verlangens die sterk verminderd of verdwenen zijn. Het is derhalve verstandiger om met dit inzicht te beginnen dan met de vraag: "Waar komt die seksuele geboeidheid van de man ten opzichte van zijn rivaal vandaan?" Mensen zijn in beginsel seksueel onnipotentieel, doch tijdens een normale ontwikkeling verdwijnen openlijke homoseksuele interesses doorgaans. Jaloezie blijft dan als een primair residu over. Men zou het kunnen zien als een volwassen versie van vroegere, expliciet homoseksuele interesses die je overal in kinderen aantreft.'

In biologische zin krijgt het kind de genen voor de helft van de man, voor de helft van de vrouw. Psychologisch gezien is ieder kind zich bewust van twee immense bronnen van liefde in huis; alweer – een mannelijke en een vrouwe-

lijke. Hoe zou het kind niet bedolven worden onder emoties, ideeën, fantasieën, angsten en passerende verlangens van beide kanten? Het is gemakkelijk (veilig) om onszelf voor te stellen als kind, dat zich afvraagt hoe het zou voelen om de ouder van hetzelfde geslacht te zijn. Is het mogelijk dat we niet op z'n minst onbewust nieuwsgierig waren hoe het zou voelen om de erotische ervaringen van het andere geslacht te ondergaan? Ik denk van niet. 'Heteroseksualiteit werd vroeger – en tegenwoordig – gezien als een gevolg van de ontwikkeling, een produktie van mentale differentiatie en niet uitsluitend als iets fysiologisch,' zegt dr. Allan Compton. We worden niet emotioneel als mannelijk of vrouwelijk geboren.

Sekse-identiteit is het resultaat van de eindeloze speurtocht van het kind naar hetgeen mannelijk of vrouwelijk is – en wat ben ik? Ik heb bewondering voor de patiënt van Freud en voor Ted, met wie ik mijn vraaggesprek had. Beide mannen dwongen zichzelf dieper te denken dan de meesten van ons zouden kunnen verdragen. Hun fantasieën zijn bijna psychotische doorbraken naar kennis die onoverdraaglijk is en voert tot het hart van de existentiële puzzel: hoe voelt het om 'een echte man' te zijn?

Het prettige van Michels vind ik dat hij de ideeën van Freud weergeeft voor wat ze zijn, alledaagse feiten. 'Emoties als jaloezie', zegt hij, 'zijn een vast onderdeel van het grote geheel dat een relatie vormt. Er zijn ervaringen die als afwijkend of pathologisch worden bestempeld, die ik als normaal beschouw. De uitingsvormen zijn soms onverwacht en daarom noemt men ze dan afwijkend, maar in feite gaat het om fundamentele thema's die in ieder mens leven. Voor jaloezie zijn drie mensen nodig, ook al is de derde partij slechts denkbeeldig.'

'Een vreemde?'

'Psychologisch gezien, bestaat er niet zoiets als een vreemde,' antwoordt Michels. 'Je zou niet jaloers zijn op een vreemde als je hem niet al bepaalde kwaliteiten en karaktertrekken had toegedacht die vanuit jezelf komen.'

Howard Sackler kon ik niet meer vragen naar de duistere rivalen die hem ervan weerhielden een vrouw te verlaten van wie hij allang niet meer hield. Wat was er zo opwindend aan het onthouden van een vrouw aan een vermeende rivaal dat opwoog tegen jarenlange verveling?

De rol die we uitstippelen voor die vreemde is wellicht pijnlijk, maar geeft kennelijk stiekem toch voldoening. De vreemde wordt gecreëerd om aan een behoefte te voldoen. De prijs voor een dergelijke twijfelachtige vreugde kan hoog zijn. Howard Sackler is een paar maanden geleden gestorven. De kortstondigheid van het leven. De jaren die door jaloezie worden verspild!

Als ik bedenk hoe competitief mannen zijn als het om hun mannelijkheid gaat, dan verbaast het me dat in de duizend seksuele fantasieën die ik heb verzameld niet één man ooit een andere man heeft bedacht met het doel hem van zijn plaats te verdringen, zich daarmee zijn meerdere tonend. Mannen

hebben weliswaar fantasieën waarin zij de rivaal een pak slaag geven, de vrouw veroveren en er met haar vandoor gaan, maar die fantasieën zijn niet als erotische stimulans bedoeld. Integendeel, mannen vinden het juist opwindend om de vrouw in de armen van een ander te zien. Trio's en groepjes vormen hét thema van de erotische verbeelding van mannen.

Intrigerend is de vraag: op welk punt in zijn leven begint een man andere mannen in zijn fantasieën te introduceren met seksuele doeleinden? Een dergelijk scenario ben ik in de fantasieën van een man die nog knaap is nooit tegengekomen. De erotische dromen van deze jonge mannen bevinden zich in twee ruime categorieën: wilde, seksueel heetgebakerde vrouwen die hen verleiden of volkomen onervaren jonge meisjes die hen niet met een ander kunnen vergelijken. In geen van beide gevallen is een virtuose prestatie vereist. Het beangstigende idee aan een bepaalde verwachting te moeten voldoen komt hier niet aan de orde.

Pas nadat een jongen zijn maagdelijkheid heeft verloren en vrouwen echt een rol spelen in zijn leven, begint hij oude maatjes op te roepen. Ze krijgen een plaats in zijn seksuele fantasieën, maar niet als rivalen. Sommigen zijn zelfs potenter dan hijzelf. Is hij afgunstig? Nee. De behoefte om zijn mannelijkheid versterkt te weten door de aanwezigheid van een held maakt zijn zaadlozing alleen maar heviger.

Niet alle mannen genieten van deze fantasieën. Sommige mannen hebben ze helemaal niet. 'Degenen die ze wel hebben,' zegt Robertiello, 'en er overstuur van raken, zijn mogelijk bezig diep verborgen homoseksuele impulsen te projecteren. Laten we niet vergeten dat statistisch ongeveer een derde van alle mannen daadwerkelijk homoseksuele ervaringen heeft gehad. Dat percentage ligt veel hoger dan voor vrouwen. Die mannen hebben bewust besloten om er nooit meer aan toe te geven. Maar de aanwezigheid van een andere man in hun fantasie is een signaal voor de opnieuw bovenkomende impulsen die ze willen ontkennen. Daarom is het zo beangstigend. Als ik een fantasie heb over mijn vrouw die met mijn beste vriend in bed ligt en ik krijg daar een kick van – dan is dat één ding. Maak ik me er echter verschrikkelijk druk over, dan is het waarschijnlijk zo dat ik het met hem had willen doen.'

Het is begrijpelijk dat een seksueel onervaren jongeman alle prikkeling die hij nodig heeft, vindt in dromen waarin hij alleen is met de vrouw. Hij staat nog dicht bij de tijd van groepjes jongens onder elkaar en het homo-erotische stoere gedrag dat daarbij hoort. Een andere man in zijn fantasieën zou alleen maar bedreigend zijn. Pas als seksuele ervaring een gegeven is, beginnen zijn fantasieën te veranderen en complex te worden.

Hij weet dat hij niet homofiel is, maar er zijn andere problemen. Bevredigt hij de vrouw wel? Waarom reageert ze niet? Oordeelt ze over hem? De aanwezigheid van andere mannen verdeelt de verantwoordelijkheid. Zij helpen hem om de vrouw meer op te winden en haar tot een grotere climax te brengen. Tegelijkertijd vermindert de aanwezigheid van andere mannen zijn

angst dat de vrouw hem zal opslokken, hem zal overheersen. Daar komt bij dat een vrouw die zich met meer mannen in een bed bevindt op geen enkele wijze als een moederlijk figuur kan worden gezien. Het grootste voordeel is misschien wel dat die andere mannen bondgenoten worden in de strijd tegen de macht van vrouwen. Ze zijn allemaal helden. De sekse-identiteit is versterkt.

‘Vaak is het zo dat een man die fantasieën heeft over zijn vrouw met een andere man, niet werkelijk wil dat zijn vrouw het doet, maar hij vindt het leuk om met het idee te spelen omdat het haar seksualiteit verhoogt,’ zegt Robertiello. ‘Ik heb eens een patiënt gehad die vreemd ging. De dame in kwestie was niet bijzonder geweldig in bed, maar voor het eerst in zijn leven had hij het gevoel een vrouw te hebben ontmoet die het lekker vond. Hij had altijd gedacht dat zulke mensen niet bestonden.’

‘Wat ik nooit begrepen heb over die fantasieën is wat mannen doen met hun competitiedrang,’ zeg ik tegen Robertiello.

‘Dat is nu juist het punt,’ zegt hij. ‘In die fantasieën worden rivaliteit, jaloezie en competitie ontkend. Een beangstigende driehoeksverhouding wordt omgedraaid in een sexy driehoeksverhouding. Competitie wordt uit de weg geruimd door de manier waarop de man zijn fantasie structureert.’

‘Wil je zeggen dat deze fantasieën een manier zijn om te leren omgaan met competitie...?’

‘Hij leert er niet mee omgaan, Nancy. Je snapt het niet. Competitie speelt niet mee, wordt weggelaten. De fantasie omzeilt het hele onderwerp.’

Een moment van herkenning. In het echte leven plaatste de aanwezigheid van vrouwen mannen in een positie van competitie tussen mannen onderling. Jaloezie mannen houden hun vrouw altijd weg bij andere mannen. In zijn fantasie echter kan hij zijn bondgenoten mee naar bed nemen. Er bestaat dan geen competitie noch jaloezie; dat is pas echt pret, de vrouw en zijn vriendjes op de koop toe. Fantasieën bieden ons de gelegenheid de dingen die ons het meest beangstigen om te draaien. Dat is de toverkracht van fantasieën.

Ik vertel Robertiello dat ik onze interviews van drie jaar heb doorgenomen. De progressie in interpretatie van zijn eigen seksuele fantasieën is fascinerend. De eerste keer dat hij het over Susan en de besteljongen had, zei hij dat de fantasie ten doel had Susans seksualiteit te verhogen. Toen het onderwerp enige maanden later ter sprake kwam, had hij zojuist zijn afgunst op de macht van vrouwen onthuld. Toen gaf hij toe dat zijn fantasie tevens de wens bevatte Susan te kleineren en te vernederen. Door zich Susan voor te stellen als iemand die het met elke willekeurige voorbijganger deed, werd ze begerenswaardig en opwindend, maar het wilde tegelijkertijd zeggen, dat ze niet moest denken dat ze Hare Majesteit was.

‘Herinner je je nog, dat je vroeg of ik dit onder ons wilde houden?’

‘Dat is niets voor mij; ik kan het me nauwelijks voorstellen.’

‘Het staat op het bandje. Ik kan het zo voor je afdraaien.’

'Ik vraag me af waar ik zo bang voor was. Dat intrigeert me. Heb ik gevraagd of je het geheim wilde houden? En nu ben ik vergeten dat ik dat heb gevraagd? Daar moet ik eens over nadenken.'

Zo doet hij dat altijd. Deprimerende inzichten die een ander waarschijnlijk nog dieper zou willen begraven, maken hem enthousiast.

'Jij bent één van de strijdlustigste mensen die ik ken,' zeg ik tegen Robertello. 'Toch beweerde je toen je je fantasie analyseerde waarin je de man pijpte die je vrouw had ingepikt, dat dat een "verheerlijkende vernedering" was. Is dat een volledige interpretatie? Misschien wilde je alleen maar intiemer zijn met die man. Kijk niet zo verwilderd. Ik zeg niet dat je homoseksueel bent...'

'Dat bedacht ik gisteren opeens,' zegt hij kalm. 'Dat was de enige keer dat ik ooit een homoseksuele fantasie heb gehad. Zij had me verteld dat hij precies hetzelfde was als ik. Hij was ook therapeut, had ook een baard, net als ik. Het was alsof ze een carbonafdruk van mij had gevonden – geen woordgrapje – hij was namelijk donker. Deed ik het met mezelf, een of andere narcistische...?'

'Het was de enige seksuele rivaal die je ooit als gelijke had erkend.'

'Aan die fantasie lag de angst ten grondslag om door mannen overmeesterd te worden. De meeste mannen zijn bang om door de vrouw opgeslokt te worden als ze te intiem worden. Omdat ik door mijn grootvader werd grootgebracht, heb ik andere angsten. Mijn grootvader was verschrikkelijk bemoeizuchtig en heerszuchtig. Hij controleerde mijn potje, deelde mijn tijd van minuut tot minuut in en vertelde me ook nog welke kleren ik aan moest. Hij was de belichaming van de bemoeizieke joodse moederfiguur.'

'Er was geen vrouw die zich voor je interesseerde toen je klein was, dus hoe zou jij bang zijn om te intiem te worden met een vrouw? Jij bent het omgekeerde van de meeste mannen. Tot op vandaag klaag je nog steeds dat vrouwen je niet genoeg warmte en koestering geven.'

'Omdat de indringer een man was, had ik geen problemen met sekse-identiteit. Ik had wel identiteitsproblemen. Door mijn grootvader werd ik van de aardbodem weggevaagd.'

'Dat van die zwarte therapeut begrijp ik nog steeds niet. Volgens mijn aantekeningen zei je dat je *jaloers* op hem was. Verwijzend naar die fantasie waarin je hem pijpte, zei je: "Dat lijkt me een vreemde manier om jaloezie te verzachten..."'

'Zei ik dat ik jaloers op hem was? Ik geloof niet dat ik dat zo voelde...'

'Gaf je niets om die vrouw?'

'Jawel.'

'Oké, je had dus iets speciaals verloren. Je was een bijzondere vrouw kwijtgeraakt. Als je jaloers op hem was, welke andere emoties had je in die situatie dan nog meer kunnen voelen?'

'Goed... laat me... onderbreek me niet! Ik zal proberen het te reconstrue-

ren. In de eerste plaats was het een verhouding waarin ik wilde dat ze haar man zou verlaten en met mij zou trouwen, snap je?"

'Het oude Robertiello nummer.'

'Fascinerend, jawel. In ieder geval, wat er gebeurde was dat ze aanvankelijk ja zei en halverwege afhaakte...'

'Ze realiseerde zich dat jij niet zo betrouwbaar was.'

'Nee, dat was het niet. Ik was te goed voor haar.'

'Haha!'

'Daarna waren we weer een tijdje samen en toen vertelde ze me dat ze in de periode dat we elkaar niet hadden gezien naar een andere analyticus was geweest. Ik koesterde geen haatgevoelens, wilde hem niet wurgen, ik was ook niet jaloers.'

'Toen noemde je het wel jaloezie, Richard! Je zei – ik citeer – "Ik was jaloers..."

'Er was inderdaad een driehoek en er was een vent die mij had verslagen, dat klopt – maar ik voelde niet datgene wat men met jaloezie associeert. Die pijn voelde ik niet...'

'Omdat je afweermechanisme zo uitstekend functioneerde! Het is net zoiets als een aspirientje slikken voor je naar bed gaat zodat je niet wakker wordt met een kater. Wat jij doet om bepaalde gevoelens te vermijden – de afweer die je optrekt – is even onthullend als zou je die gevoelens wel ervaren.'

'Ben ik met je eens. Dus toen ik zei dat ik jaloers was, bedoelde ik het in de context van de oude afweermiddelen die ik had gecreëerd. Dat werkte heel goed. In de trant van "Jou heb ik niet nodig. Jij deugde toch al niet..."

'Je devalueerde haar dus.'

'Ja, en dus had ik niet het gevoel iets te hebben verloren. Wat ik wel vreemd vind is die plotselinge homoseksuele fantasie...'

'Waarom een homoseksuele fantasie als afweermiddel tegen jaloezie?'

'Dat weet ik niet. Ergens moet hij mijn broer of mijn zoon zijn die mijn moeder of mijn vrouw inpikt, niet?'

'Of je vader.'

'Oké, vader/broer. Maar het is vreemd dat ik niet kwaad was op de vent die mijn plaats innam...'

'Misschien...'

'Laat me uitpraten! Jij zegt altijd dat ik jou niet mag onderbreken! Dus, misschien castreer ik hem wel door hem homofiel te laten zijn.'

'Maar je zei dat jij hem pijnpte...'

'Dat hoeft er niet per se iets mee te maken te hebben... hoewel, in zekere zin wel, natuurlijk. Omdat ik...'

'Een slaaf was.'

'...de vrouwelijke helft was.'

'Jij met je Italiaanse ideeën over dominantie. Hoe kwam het dat jij je onderwierp?'

'In wezen is het allemaal een afweer tegen competitie. Ik was niet bang dat hij mij zou ontmannen. Ik denk dat het meer te maken had met mijn angst hem te zullen vermoorden. Dus onderwierp ik me om te voorkomen dat ik hem zou vermoorden. De fantasie wil zeggen: "Laten we geen vijanden zijn nu jij de vrouw hebt veroverd. Laten we vrienden zijn. Ik wil jou niet vermoorden, dus hoeft je mij ook niet te vermoorden." Alsof ik uiteindelijk een ouder had gevonden... Het was alsof ik iets opzoog... een ouder van wie ik iets overnam, iets leerde, op een liefdevolle manier.'

'Je kreeg je grootvader door je strot geduwd.'

'Precies – zijn pik, als je het zo wilt stellen – maar dat was geen liefdevolle uitwisseling. Deze fantasie was misplaatst in opwaartse richting. Alsof ik hun hersens in me wilde opnemen en integreren en dat is hetzelfde als hun pik in me opnemen. Dit is buitengewoon interessant!'

'Nog een suggestie. Zegt deze fantasie niet tegen de vrouw: "Krijg jij de pest maar. Deze vent begeert mij meer dan jou?"' Je woede was in werkelijkheid gericht tegen de vrouw, niet tegen de man.'

'Dat klopt. Daar hadden we het een tijdje geleden over. Dat mannen voor mannen belangrijker zijn dan vrouwen.'

'Je hebt me verscheidene malen verteld dat je in het echt graag een man zou hebben die intellectueel je gelijke of je meerdere was...'

'Ja. Ik wilde graag iemand die sterker, slimmer was dan ik, iemand van wie ik zou kunnen leren. Hij zou mijn goeroe, mijn leraar, mijn vader zijn. Maar elke keer als ik zo'n man zocht, werd het een teleurstelling.'

Probeert Robertiello me te vertellen dat hij zijn intellectuele gelijke niet kan vinden? 'Je bent altijd bang geweest dat zo'n man op je vader zou lijken, veel te wedijverig...'

'Deze fantasie zegt dat ik ondanks die angsten toch nog steeds op zoek ben naar zo'n man.'

'Als ik je soms hoor praten over je dagelijkse behoefte aan seks en over het feit dat je een vrouw die je dat niet verschaft, niet zou pikken, krijg ik het gevoel dat je met vrouwen wedijvert. Jij bent zo potent, jij bent tot meer orgasmes in staat dan welke vrouw ook.'

'Misschien overdrijf ik de zekerheid wat betreft mijn sekse-identiteit wel. Ergens is mijn gepreoccupeerdheid met seks misschien wel gepreoccupeerdheid met mannelijkheid. Ik weet nog dat het belangrijk was "mijn vrouw" te kunnen zeggen toen ik pas getrouwd was. Dat betekende: ik heb een vrouw en daarom ben ik een man.'

'Toch vreemd. Ondanks het feit dat jouw jeugd anders verliep dan bij anderen, neig je toch naar de norm. Ook jij hebt problemen met sekse-identiteit, net als de meeste mannen. Je verlangt tevens naar een goede vader en naar een hechte band met andere mannen. Wist je dat statistisch is aangetoond dat zelfs in deze tijd nog ongeveer vijftientig procent van de jongemannen beweert nooit met een ander over intieme gevoelens te spreken?'

‘Heteroseksuele mannen zijn veel homofobischer dan je zou denken. Het klopt allemaal met die publikatie van Freud.’

Mijn mond valt open. ‘Dus de publikatie van Freud is toch geen lariekoek?’

Robertiello gaat niet in op mijn ‘Zei ik het niet?!’ Hij haalt zijn schouders op. Het doel van onze conversaties is dat we dieper tot de kern doordringen. Ik probeer een ander citaat te vinden om meer licht op de zaak te werpen. Hij heeft altijd beweerd dat hij geen last had van seksuele jaloezie, maar van rivaliteit tussen broers/zusters onderling.

‘Yablonsky zegt in *Vaders en zonen* dat “veel mannen bij de geboorte van hun kinderen een verscheidenheid van negatieve gevoelens doormaken als gevolg van nare herinneringen aan hun eigen jeugd, als gevolg van rivaliteit tussen broers en zusjes, of uit angst voor competitie tussen het kind en de vader om de aandacht van de moeder...” Stemt dit overeen met de situatie tussen jou en je zoon?’

‘Het is net of mijn zoon mijn broer is. Ik verwar hun namen ook altijd. Onbewust haal ik die twee altijd door elkaar.’

‘Hoe voelde jij je toen je zoon werd geboren?’

‘Vreselijk jaloers vanwege de aandacht die hij kreeg van mijn vrouw. Het was hetzelfde als in de passage die je me net voorlas, alle rivaliteit uit mijn jeugd kwam boven. Weet je nog dat ik je heb verteld dat ik van huis ben weggelopen de eerste keer dat ik zag dat mijn moeder mijn broertje de borst gaf?’

Regelmatig zegt Robertiello dat hij zal proberen een betere vader voor zijn zoon te zijn dan zijn eigen vader voor hem was. Het is triest om te horen dat een man die zo heeft verlangd naar de liefde van zijn vader zelf niet in staat is die liefde aan zijn eigen zoon te schenken.

‘We hadden al vastgesteld hoe moeilijk het is een goede moeder te zijn als je zelf geen warmte en koestering van je moeder hebt gehad. Vaders zijn geen rotzakken. Ze laten hun zoons niet met opzet barsten. Waarom kunnen ze hun zoon nu niet het gevoel geven dat ze “een aardje naar hun vaartje” hebben, dat ze “erbij horen”?’

‘Daar had ik het net over,’ zegt hij. ‘Rivaliteit tussen broers en zusters. Aanstaaende vaders hebben totaal verschillende fantasieën dan hun zwangere echtgenote. Zij zien het ongeboren kind vaak meer als een broer of zuster dan als een baby.’

‘Een zwangere vrouw ziet haar kind niet als broer of zuster. Het is zo anders voor een man!’

‘Ik heb eens een patiënt gehad wiens vrouw zwanger was. Hij had gedroomd dat hij de foetus had gedood. Het was zo verschrikkelijk dat hij zich tot mij om hulp wendde. Hij had een heel hechte band met zijn vrouw. Wat aan hem knaagde was het gevoel dat er rivaliteit bestond tussen hem en het ongeboren kind, terwijl hij tegelijkertijd van het kind hield. Daar kwam nog bij dat de eenheid tussen hem en zijn vrouw zou worden verbroken – zelfs al

was de indringer dan zijn eigen kind – hetgeen herinneringen opriep aan de rivaliteit die er had bestaan tussen hem en zijn broers en zusters.'

'Als de vader meer betrokken zou zijn bij de verzorging van het kind, zou dat de rivaliteit dan niet verminderen?'

'Dat is één van de beste argumenten die voor gedeeld ouderschap pleiten. Hij is dan meer als ouder bij het kind betrokken en zal het kind daarom minder als rivaal zien. Het helpt ook als de vader het kind als een narcistisch verlengstuk van zichzelf ziet. Het kind is een miniatuuruitgave van hem en de liefde van de moeder voor het kind ondergaat hij als liefde voor hemzelf in plaats van liefde die hem wordt ontnomen.'

'Het is mij nog steeds een raadsel dat je niet jaloers was toen een andere man het met je vrouw aanlegde, maar wel krankzinnig jaloers was op je zoon.'

'Mijn vrouw was stapelgek op hem. Ik was zo woest, dat ik ze allebei wel had kunnen vermoorden.'

'Wil je hiermee zeggen dat rivaliteit tussen broers en zusters dieper gaat dan het oedipale conflict?'

'Seksuele jaloezie is een veel latere ontwikkeling. Die onderlinge rivaliteit dateert van veel vroeger datum, gaat dieper en is veel indringender. Een slippertje maken is één ding. Maar de liefde van je moeder, dat is echt een kwestie van leven en dood.'

'Je hevelde de haat die je koesterde voor je broers en zuster over naar je zoon...'

'Meer nog dan de haat die ik voor mijn vader koesterde.'

8. Een echte vrouw

'Wij zijn het geslacht dat alles heeft. Mijn dochtertje van vijf herinnert me er dagelijks aan. Weet je wat Molly onlangs zei op een verjaarspartijtje? "Als ik groot ben, wil ik net zo beroemd worden als Shakespeare." Waarop een jongetje dat even oud was als zij vroeg: "Wat is beroemd?"'

Aan het woord is de schrijfster Erica Jong. We zitten in mijn kantoor in New York met een gekoelde fles wijn en een taperecorder tussen ons in. Freud heeft eens gezegd dat dichters dicht bij de geheimen van het onbewuste stonden. Erica is een dichteres.

'Wat is de angst van mannen voor vrouwen volgens jou?' vraag ik.

'Macht. Niet alle mannen, maar veel. Daardoor voelen ze zich weer een klein jongetje. Ze doen dingen die ze eigenlijk niet willen doen. Ze voelen op een of andere manier dat de vrouw hen ertoe heeft gebracht, maar ze snappen niet hoe. Macht gaat ook schuil achter de angst van mannen voor de seksuele onverzadigbaarheid van vrouwen.'

'Je wilt de macht van vrouwen toch niet samenvatten in het argument dat vrouwen meer orgasmes achtereen kunnen krijgen?'

'Dat is niet zo bedreigend voor een hoop mannen. Sommigen vinden het opwindend, voelen hun ego versterkt door de gedachte dat ze een vrouw zes keer kunnen laten klaarkomen, of ze zelf nu één keer, twee keer of helemaal niet klaarkomen.'

'Het gaat verder dan dat,' zeg ik. 'Ik heb je boek over heksen gelezen. Waarom waren de mensen zo doodsbang dat ze hen verbrandden?'

'Als je het spoor van de heks nagaat, kom je terecht bij de Moeder Godin, de schenkster van het leven. Zij liet de dingen groeien. Zij bracht mannen en vrouwen samen in het verlangen tot voortplanting. Zij vertegenwoordigde de positieve kant van het vrouwelijke, onze connectie met de psychische wereld, met elementaire emoties, helende kracht, geboorte. Degene die het leven beheerst, beheerst ook de dood. De heks is het omgekeerde van de macht die werd aanbeden in de Moeder Godin.'

'Dus de heks vertegenwoordigde de angst voor de onbeteugelbare passie van de vrouw, haar jeugd...'

'En angst voor haar ouderdom. Het doden, het folteren van de heks, was de manier waarop mannen – en vrouwen – vrouwen beteugelden en straffen voor

hun vrijheid en hartstocht.'

'Ik weigerde altijd te accepteren dat men – met name mannen – angst had voor de macht van vrouwen. Welke macht? Ik voelde helemaal geen macht. Het was volkomen in tegenstelling tot hoe ik de wereld zag. Misschien begrepen mannen het wel.'

'Dat is ook zo en daarom namen ze er sancties tegen – de patriarchale samenleving.'

'Jonge vrouwen weigeren in deze tijd nog steeds te zien hoeveel mogelijkheden er voor hen openliggen.'

'Ze weten wel dat die mogelijkheden er liggen, maar ze zijn bang om er gebruik van te maken. Ten dele omdat ze zich realiseren dat mannen er onrustig van worden.'

'Ik had een vraagggesprek met een directeur van een groot reclamebureau. Hij vertelde dat zodra er een vrouw binnen het bedrijf promotie maakt, alle mannen in het lagere management de zenuwen krijgen.'

'Wij zijn het sterkere geslacht,' zegt Erica. 'In deze fase van onze beschaving is spierkracht minder belangrijk dan intelligentie. En er bestaat geen twijfel over dat vrouwen even intelligent zijn als mannen. Daar komt bij dat we langer leven en taaier zijn. Bovendien kunnen wij kinderen baren.'

'Die reclameman zei nog iets anders,' zeg ik. 'Dat mannen op de werkvloer doodsbang zijn voor kwaai vrouwen. Vooral als die vrouw voor hem werkt. Iets in de trant van de vrouw die haar beheersing verliest – ze zal hem aanvalen en hij zal niet weten hoe hij zich moet verdedigen. "Ik heb geen notie waar het over gaat," zei hij.'

Erica knikt begrijpend. Wij weten allebei heel goed 'waar het over gaat.' Zowel mannen als vrouwen zijn doodsbenaauwd voor een vrouw die niet meer in toom te houden is.

'Ben jij dat?' vraagt Erica. Ze houdt een fotootje in een zilveren lijstje omhoog en kijkt van het fotootje naar mij en terug.

'Dat is mijn moeder.' Ik hoor mijn moeder zeggen: 'O Nancy, dat is toch geen foto die je aan iedereen kunt laten zien!' Het is mijn lievelingsfoto. Ze ziet er zo aantrekkelijk en sexy uit in haar tweedelige badpak op dat strand. Op die foto is ze een jaar of tweeëndertig.

Dat badpak had een schitterende kleur geel. Later heeft ze het aan mijn zusje gegeven; ik had niets van boven, mijn zusje wel. O, wat was ik jaloers op hun boezem. Merkwaardig genoeg heb ik mijn moeders seksualiteit het grootste deel van mijn leven ontkend. Nu heb ik het gevoel dat ik het nodig heb.

'Een aantrekkelijke vrouw,' zegt Erica. 'Jij lijkt veel op haar.' Ik voel me geveid, maar kan het compliment niet serieus nemen. De enige keer dat ik vind dat ik op mijn moeder lijk is als ik dezelfde verbeterde trek van haar op mijn eigen gezicht weerspiegeld zie in een etalageruit.

'Ik ben blij dat ik in bepaalde opzichten op haar lijk en in andere helemaal niet.' Ik zucht. 'We lijken allemaal op onze moeders.'

'Dat hoort ook zo,' zegt Erica. 'Ik heb vriendinnen, de ambitieuze types dan, die harder werken dan mannen. Ze zijn gedrevener en doelgerichter.'

'Wat die mannen beangstigt is dat zij die ambitieuze, gedreven vrouwen in verband brengen met hun echtgenotes thuis. Ze zijn bang dat hun vrouw ook zo zal worden... veeleisend, agressief.'

'Het is vreselijk voor een feministe om zoiets te zeggen,' zegt Erica, 'maar ik geloof dat het geheim achter aantrekkelijk zijn voor mannen betekent dat je beseft dat zij voortdurend verzorgd willen worden, er moet een goed glas wijn klaarstaan, ze moeten een aai over de bol krijgen en hun problemen bij je kwijt kunnen.'

'Maar dat wil ik ook! Iedereen wil verzorgd worden.'

'Het verwarrende is dat we in feite meer en meer in een matriarchaat leven; alleen de regels zijn die van een patriarchaat – hetgeen vrouwen enorm beperkt. Wij zijn grootgebracht – gehersenspoeld – met het idee dat er iets aan ons ontbreekt, dat we een penis missen en meer van dit soort gezwets. Het is moeilijk voor vrouwen om te beseffen hoeveel macht ze in wezen hebben.'

'Mannen snappen er niets van. Wij zijn machtig, maar we gedragen ons als slachtoffers. Heb jij er moeite mee om het initiatief te nemen met mannen?'

'Ik ben bang voor afwijzing.'

'Volgens mannen doet het altijd pijn. De angst om te worden afgewezen verdwijnt nooit, maar mannen blijven volhouden. Vrouwen worden boos of voelen zich verpletterd de eerste keer dat ze worden afgewezen en ze wagen zich er geen tweede keer aan.'

'Ik ben niet bang voor afwijzing totdat ik verliefd ben,' zegt Erica. 'Dan voel ik afwijzing terwijl die er niet is. Als ik niet verliefd ben heb ik er geen moeite mee een man te bellen en te worden afgewezen. Als er echter een relatie bestaat en ik koester een bepaalde verwachting, dan sterf ik liever dan te worden afgewezen.'

'Ben je jaloers?'

'Pas als ik verliefd ben. Als het om een vriendschap gaat en ik zie de man bijvoorbeeld alleen op dinsdag, dan kan ik heel goed hebben dat hij met een ander uitgaat. Als ik me aan iemand heb gehecht, wordt het anders. Dan kom ik in de verleiding om zijn agenda door te snuffelen. Ik ben agressief, een furie in mijn fantasie, maar ik probeer het niet te tonen.'

'Het erge van jaloezie is het dwangmatige ervan. Je haat je eigen gedachten en handelingen. Herinner je je die vrouw in dat boek van Rona Jaffe die zijn vuilnisbak napluist?'

'Dat heb ik ook weleens gedaan.'

'Een keer heb ik het vuile wasgoed van een man doorzocht. Wat een vernedering! Wie zou jij naar de strot vliegen als je je man met een andere vrouw betrapte?'

Stilte.

'Ik denk haar. Ik weet het niet. Ik kan me niet voorstellen dat ik in een

situatie zou zitten waarin zo iets zou kunnen voorkomen.'

'Had je ex-man ooit verhoudingen?'

'Verscheidene.'

'Welke ex-man?'

'De zielenknijper.'

'Wist je ervan?'

'Ik vermoedde het.'

'Heb je ernaar gevraagd?'

'Ik plaagde hem min of meer. Aan de ene kant plagerij, aan de andere kant iets wat ik niet wilde weten. Ik zei dan: "Slaap jij met die of die?" Hij ontkende altijd, maar met een gemaakt lachje. Dan voelde ik me schuldig. Hij sliep nota bene met een ander en ik voelde me schuldig vanwege het feit dat ik ernaar vroeg.'

'En je hebt je nooit voorgesteld dat je hem ooit zou betrappen? Nooit bedacht wat je dan zou doen?'

'Nu ik erover nadenk, was ik kwaad op hem, niet op haar. Toen ik erachter kwam was ik woest op hem... en op mezelf.'

'Omdat...?'

'Omdat ik zelf met andere mannen naar bed had gewild en het niet had gedaan. Wat me razend maakte was dat hij mij een schuldgevoel bezorgde over mijn jaloerse achterdocht en intussen zelf allerlei affaires had.'

'Precies zoals je vermoedde.'

'Ik wist dat een heleboel psychiaters affaires hadden, gewoon op de bank in de spreekkamer. Het is een koud kunstje voor een zielknijper.'

'Maar jij had je fantasieën nooit verwezenlijkt...'

'Ik ben heel trouw als ik van iemand houd. Monogaam. Ik dacht dat hij volmaakt was, de vaderfiguur die alles wist. Ik was het schuldige wezen dat overspelige fantasieën had en trouweloze boeken schreef.'

'Heb je hem verteld over je fantasieën?'

'Daar schaamde ik me te veel voor. Bedenk wel dat dit vijftien jaar geleden is. Ik ben er een keer met hem over begonnen. "Jij bent echt geschift," zei hij toen. "Ik zou maar weer in therapie gaan als ik jou was."'

'En hij deed het altijd!'

'Ik schreef al die boeken... door die boeken dacht iedereen dat ik nimfo-maan was. Maar ik schreef alleen maar over mijn fantasiewereld. Hij deed het in werkelijkheid. Ik kon hem wel vermoorden.'

'Hoe sta jij tegenover ouder worden, tanende schoonheid?'

'Doodsbenauwd ben ik ervoor.'

'Mannen hebben geld. Vrouwen hebben schoonheid. Geld kun je sparen, dan wordt het vanzelf meer.'

'In de vijftiende eeuw, de zestiende eeuw, en eerder, werden vrouwen verbrand om het simpele feit dat ze zo jong en seksueel attractief waren, omdat ze mannen "beheksten". Simone de Beauvoir schreef dat er vrouwen

als heksen zijn verbrand louter omdat ze mooi waren.'

'De dubbele moraal van het ouder worden. Rimpelige, rijke, oude mannetjes hebben er nooit veel moeite mee gehad om een mooie jonge vrouw aan de haak te slaan. Zou macht in rimpelige oude vrouwtjes ooit als een zinneprikkelend middel worden gezien?'

'Ik vind oude mannen onaantrekkelijk,' zegt Erica.

'Jij hebt de macht van een rijke oude man niet nodig, jij hebt zelf macht genoeg. Ik heb eens een barkeeper uit Washington geïnterviewd, die vertelde dat hij er doodziek van werd om al die beeldschone jonge vrouwen te zien binnenkomen met pafferige oude mannen, de limousine snorrend langs het trottoir.'

'Herinner je je Leah uit *Chéri* van Colette? Zij was achtenveertig en haar minnaar was twintig. Ze vergelijkt zichzelf met een vampier die van jong bloed leeft. Ik heb het gelezen toen ik twintig was. Ik had geen flauwe notie waarover ze het had. Onlangs heb ik het opnieuw gelezen. Ongelooflijk boeiend.'

'"Nooit sterven zolang er nog vragen voor je bestaan," schreef zij.'

'Leah was een courtesane en nog steeds mooi. Zij zei dat ze liever zou sterven dan zich aan een oude man geven.'

'Omdat ik mijn vader nooit heb gekend,' zeg ik, 'zou je denken dat ik zou vallen op oudere mannen. Maar ik heb me nog nooit tot hen aangetrokken gevoeld, hoe rijk ze ook waren.'

'Wij hebben dezelfde ziekte.'

'Het heeft te maken met je eigen leven bepalen...'

'Ik was de middelste dochter. Ik had de zoon moeten zijn, iemand die iets zou bereiken in het leven. Dat heb ik altijd gevoeld. Mijn moeder zegt altijd: "Je bent precies je vader." Wat ze bedoelt is mijn gedrevenheid om prestaties te leveren, uit te blinken en geld te verdienen.'

'Ik heb ook altijd gevoeld dat er een dergelijke verwachting aan mij werd gesteld. Dus hier zijn we nu...'

'Ik denk dat sterke vrouwen jonge mannen zullen uitzoeken.'

'Als zij vijftig is en hij dertig, kan ik dat nog begrijpen,' zeg ik. 'Maar zou het ook kunnen als zij zeventig is en hij vijfendertig?'

'Het is moeilijk voor vrouwen om zich een beeld te vormen van de dingen waarop een man valt.'

'Ik denk dat vrouwen banger zijn voor de oude vrouw dan mannen,' zeg ik.

'Wij zijn degenen die de heks worden. Je vel wordt slap...'

'De oude toverkol. Het slappe, rimpelige vel van de heks was het symbool van onze angst en verafschuwing van haar macht.'

'Macht,' zeg ik. 'Het gaat dus om macht.'

'Moeder en kind. Groot tegenover klein.'

'En dat loopt als een rode draad door de volwassen man/vrouw-relatie. Ik denk dat alleen die relaties duurzaam zullen zijn waarin beide partijen de

macht opgeven. Je moet leren een zodanig vertrouwen op te bouwen dat je de ander niet naar je hand hoeft te zetten en jezelf niet in bedwang hoeft te houden.'

'Tegenwoordig blijven de mensen nooit lang genoeg samen om dat punt te bereiken,' zegt Erica. 'Zou dat niet fantastisch zijn? Niet meer de behoefte te hebben om de ander te overheersen? Tot op het moment dat ik dat punt heb bereikt, trouw ik nooit meer.'

Erica lag in de armen van haar sterke echtgenoot en droomde stiekem over andere mannen. In haar jaloezie verdacht ze hem van affaires. Als hij dan ontkende, voelde ze zich nog schuldiger. Haar vermoedens werden bevestigd. Als ze niet waren bevestigd, zou ze dan minder argwanend zijn geweest? Hij was de sterke man, vaderfiguur, 'volmaakt'. Zichzelf zag ze als een klein kind, de zwakke partij. Dat was vijftien jaar geleden, maar zelfs toen druiste dat lijnrecht in tegen haar persoonlijkheid en kunnen we ons afvragen: Wat leverde die kleinering van haar persoonlijkheid haar op?

Er is een persoon naar wie ik verlang
Ik hoop dat hij
iemand zal zijn
die over mij zal waken...

Erica en ik kunnen wel over onszelf waken. We hebben onze stem hervonden, de macht die we opgaven als jong meisje omdat er een bepaald gedrag van ons werd verwacht. Wij regelen onze eigen zaken en huishouding en kunnen het tegen een ieder opnemen. Tot we verliefd worden. Op dat moment krimpen we in elkaar, zijn bang om te worden afgewezen, snuffelen we in agenda's, pluizen vuile was na.

Ik ben een lam, verdwaald in het bos
Ik weet dat ik lief en goed zou kunnen zijn
Voor degene die over mij zal waken...

Dit liedje van Gershwin is een van mijn lievelingsliedjes. Het verlangen om verzorgd te worden heeft niets met leeftijd of geslacht te maken. Ieder mens heeft die behoefte. Als je het eenmaal hebt gevonden, wil je het nooit meer kwijt. Als kind wil je het niet verliezen aan een broertje of zusje; als geliefde niet aan een rivaal.

'Als je van iemand houdt, kun je het niet hebben als die ander een leven naast jou zou hebben,' zeg ik tegen Hanna Segal.

'Een eigen leven naast het jouwe, inderdaad,' herhaalt zij. 'Jij mag mooi, rijk, schrandere en goed zijn, zolang je een deel van mij bent. Bezitterigheid is beslist een afweermiddel tegen afgunst.'

'Maar zodra jij tekenen van onafhankelijkheid vertoont, zonder mij kunt bestaan, voel ik me niet alleen in de steek gelaten...'

'...ik word onmiddellijk afgunstig op jouw kwaliteiten omdat ik ze niet langer bezit.'

'Dus als je bezitterig bent, zijn het de eigenschappen van de ander die je zo liefhebt, de eigenschappen waardoor je de ander later gaat haten.'

'Dan heb je je gerealiseerd dat die eigenschappen jouw eigendom niet zijn,' zegt Hanna Segal.

'Wij zijn van het geslacht dat alles heeft,' juicht Erica Jong, verliefd op het leven en de manifestatie daarvan in haar vijfjarige dochter. 'Als vrouwen zoveel macht hebben, waarom kunnen ze er dan niets mee op het moment dat er verlies in de lucht hangt? Volgens mij zijn vrouwen er te laat mee vertrouwd geraakt. Misschien zullen kinderen als Molly zich hun zelfvertrouwen in een vroeger stadium eigen maken. Naarmate de feministische waarden meer opgang maken, zal er een radicale verandering te zien zijn in de werking van jaloezie,' zegt psychiater Robert Gould.

Vroeger was de verdeling van de man als kostwinner en de vrouw als verzorgende partij geworteld in economische noodzaak. Die situatie is thans veranderd. Niemand weet nog hoe die verdeling er in de toekomst zal uitzien.

'Per traditie werden vrouwen verantwoordelijk gesteld voor de emotionele kant van een relatie,' zegt socioloog Gordon Clanton. 'Daarom geven vrouwen gemakkelijker uiting aan jaloezie. Dit wil niet zeggen dat een vrouw die jaloers is, ziek of zwak of gestoord is. Het kan een waarschuwing zijn ten teken dat de relatie gevaar loopt. Vrouwen zijn niet jaloerser van aard dan mannen. Veranderingen in het rolpatroon leiden tot verwarrende situaties. Die verwarring is een bron van veel hedendaagse pijn, incl. jaloezie.'

In de toestand van vroeger waren sommige mannen slechte kostwinners en sommige vrouwen slechte huisvrouwen, maar de behoefte om als eenheid te overleven verschaftte beide partners een gevoel van eigenwaarde. Ook toen bestonden er hevige afgunst en jaloezie, maar men bleef bij elkaar. Dat was de situatie, zonder daar een waardeoordeel over te willen uitspreken. Zelfs als de man slippertjes maakte, leefden vrouwen met hun jaloezie en angst om in de steek gelaten te worden. Zo waren vrouwen.

Hoe ironisch! Vrouwen voelden zich machteloos binnen een systeem dat was gebaseerd op de angst dat vrouwen te veel macht hadden.

Vrouwen kregen dikwijls genoeg hun zin, dat wel. Ze zeurden, weigerden met hun man naar bed te gaan, onthielden hem de kinderen. Vrouwen manipuleerden. Manipulatie echter is geen macht die je rechtens toekomt. Het is een vorm van macht die je krijgt via slinkse omwegen, via een ander. Vrouwen voelden zich machteloos omdat ze het verweer tegen hun afgunstige woede op mannen – devaluatie van vrouwen – zo volledig accepteerden. Ze devalueerden zichzelf juist op dat punt waar zij de meeste macht hadden: de opvoeding van de kinderen. Geen enkele andere taak heeft meer invloed op de toekomst van de wereld. Aan geen enkele andere taak wordt zo weinig waarde gehecht.

Niets geeft duidelijker aan dan echtscheiding hoe dwangmatig het verweer van vrouwen is, de behoefte om zichzelf te devalueren en de man te idealiseren. Al breekt de man bij wijze van spreken haar arm op het moment dat hij voorgoed de deur uitgaat, zij blijft geloven dat hij voor haar zal zorgen. Het is bijna onmogelijk voor een vrouw om het beeld van de prins op het witte paard op te geven. Als ze hem niet zou idealiseren, zou ze oog in oog staan met haar razende afgunst op de macht die hij over haar had. Jarenlang. Ze zou hem vermoorden. Dat is waar advocaten het op aansturen en daarom gaan echtscheidingen met zoveel haat en nijd gepaard. De oorlog wordt gevoerd in het niemandsland tussen twee machtsposities: zijn geld, haar kinderen.

In de ogen van vrouwen hebben mannen nog steeds alle macht. De vrouw is afgunstig omdat hij voor haar zorgt. Dat is het bewijs van zijn macht. Ze is afgunstig omdat hij niet voor haar zorgt. Hij is er wel toe in staat, maar hij vertikt het. Ze is afgunstig op zijn plaats binnen een systeem waarin de vrouw nog altijd wordt onderbetaald.

Haar woede komt nu openlijk naar buiten – zonder afweermechanismen – omdat ze dubbel klem zit en hij geen oplossing biedt. Uit ieder onderzoek komt weer naar voren dat vrouwen nog steeds met één been in de oude situatie staan en met één been in de nieuwe: zij wil verzorgd worden en tevens als gelijke worden behandeld.

‘Het is een universeel probleem,’ zegt dr. Michels. ‘Het is gemakkelijker om het voorbeeld van je ouders na te volgen omdat het vertrouwd is. Jij leert door hen te observeren. Als jij en je tijdgenoten nieuwe wegen gaan bewandelen, begeef je je in een situatie die stress oproept.’ Als je moeder en haar moeder nooit initiatief en zelfvertrouwen hebben getoond, vrees je als vrouw toch dat je macht een illusie is. Het zelfvertrouwen van slechts één generatie is te fragiel om op te bouwen.

De media verkondigen de glorie van een onafhankelijke vrouw, maar dezelfde moeders die hun dochters aanmoedigen zelfstandig te zijn, schikken zich naar hun echtgenoten. Vaders die hun dochters moed inspreken maar verwachten dat hun echtgenote ‘het kleine vrouwtje’ blijft, leggen eveneens twee verschillende maatstaven aan. Wie is nu de echte vrouw? Degene met wie vader is getrouwd of de dochter die door hem heeft geleerd de wereld te veroveren?

Vrouwen hebben altijd over hun schouders gekeken en zich afgevraagd of ze het wel anders, beter hebben gedaan dan hun moeder. Het is ook niet verwonderlijk dat de jonge vrouwen van vandaag nog scherper opletten om te zien of hun moeder tekenen van rebellie vertoont. Als de moeder minder afhankelijk van vader is, kan de dochter misschien ook de verleiding weerstaan om te versmelten met een man en in zijn armen te bezwijken.

Steeds meer jonge vrouwen stellen het huwelijk uit en zo ook het moederschap. Economische redenen en een carrière zijn voornamelijk verantwoordelijk voor dit uitstel. Een verklaring die meestal over het hoofd wordt ge-

zien, is dat een vrouw, zolang ze ongehuwd blijft, haar eigen leven kan bepalen en de moeilijke vergelijking kan vermijden tussen haar leven en dat van haar ouders.

Erica Jong denkt dat zelfstandige vrouwen mooie jongemannen zullen uitzoeken. Sommigen zullen dat inderdaad doen. Anderen zullen het risico niet nemen. Veel vrouwen houden hun pasverworven zelfstandigheid en vrijheid in eigen hand, wegen de verleiding zich te laten verzorgen af en verwerpen de onvoorspelbaarheid van de liefde. Het veilige gevoel van zich verzorgd te weten zullen zij niet meer voelen; machteloosheid evenwel ook niet meer.

'Alle goede mannen zijn getrouwd,' zeggen vrouwen. 'Alle vrijgezellen zijn homofiel.' 'Er bestaan geen goede mannen.'

Dat is natuurlijk niet waar. Mannen zijn niet veranderd; vrouwen zijn veranderd. Vroeger idealiseerden vrouwen mannen als afweer tegen afgunst, tegenwoordig devalueren vrouwen mannen. Door mannen 'op hun plaats te zetten' – mannen zijn waardeloos – wordt de razende afgunst in toom gehouden. Vrouwen kunnen zo hun leven gewoon verder leven. Deze notie is volgens mij volkomen nieuw in de geschiedenis van de mensheid. Vrouwen zijn nooit eerder in staat geweest mannen te kleineren in de zekerheid dat ze wel voor zichzelf konden zorgen.

Het buitensluiten van mannen geeft vrouwen een gevoel van macht. De kans te worden afgewezen bestaat niet; er is geen jaloezie die haar verhindert te werken. Er is geen 'ander' die haar geluk in zijn handen houdt. Een eenzaam bestaan misschien, maar dat doet er niet toe. Het is spannend om op je vijftiengste te ontdekken wat je in je eerste levensjaren al had moeten leren. Voor veel vrouwen wordt het gemis van de liefde van een man vergoed door een gevoel van vrede en zelfverwerkelijking. Vrouwen ontdekken wat mannen altijd hebben gevreesd: in haar eentje redt een vrouw zich emotioneel veel beter dan een man.

Ze kan zelfs in haar eentje een kind krijgen met sperma van een zaadbank of van een toevallige minnaar. Niet bepaald een grootmoedige keuze en zeker geen 'natuurlijke' keuze – als dat woord al iets betekent. Misschien is het een overgangsfase. Hoe dienen wij de boosheid van de 'bevrijde' vrouw ten opzichte van mannen te begrijpen? Hoe dienen wij de wrokgevoelens die zo'n vrouw moet voelen om haar ongebooren kind een vader te onthouden, te begrijpen?

'Hier komt de madonna-kwestie weer aan de orde,' zegt Hanna Segal. 'In de eerste plaats is er het infantiele verlangen van de vrouw zelf om moeder voor zich alleen te hebben zonder een vader die de aandacht van moeder opeist.'

'En daarna wil de vrouw zelf de madonna worden?' vraag ik.

'Niet alleen een madonna maar tevens een prima donna. Afgunst op de eigen moeder speelt ook mee. Het is een demonstratie dat zij het beter kan. Zij kan in haar eentje moeder worden. Het is ook een vorm van narcisme,

afgunst op de man, die volledig buitenspel wordt gezet. Om te beginnen is het diefstal.'

'Wat?'

'Diefstal. Ze steelt het zaad van de man en ontkent vervolgens die diefstal. Ze doet alsof ze het helemaal alleen heeft gedaan, maar dat is niet waar. Eerst moest ze het zaad van de man stelen.'

Een man en een vrouw worden verliefd op elkaar. Beiden ervaren dit als een bovenzinnelijke toestand, warm, geborgen, 'iemand die voor me zorgt, over me waakt'. Na een liefdesnacht bevindt de vrouw zich nog steeds in een toestand van gewichtloosheid. 'Wanneer zie ik je weer?' Zij moet zich geborgen blijven weten. Zij weet dat mannen verliefd kunnen zijn voor één nacht.

Bruno Bettelheim: 'Veel vrouwen die seks bewust of onbewust ervaren als iets "dierlijks"... voelen zich 's nachts tijdens het liefdesspel heel anders. Maar als de man is vertrokken komen bij daglicht de oude angsten en frustraties, inclusief jaloezie ten opzichte van het andere geslacht, weer in volle hevigheid boven. Wat 's nachts zo mooi leek, ziet er overdag heel anders uit, met name als de wereld met zijn kritische houding ten opzichte van seksueel genot zich weer doet gelden.'

Deze populaire sprookjes over 'dierlijke' mannen' vatten in het kort de angst van vrouwen samen: als een man zijn pleziertjes heeft gehad, vertrekt hij. De man wordt hiermee te kort gedaan. Er wordt voorbij gegaan aan het feit dat hij misschien 's ochtends nog even verliefd is als gisternacht. Hij heeft evenwel ook andere gevoelens. De behoefte tot werken, om tot zichzelf te komen, is een evenwichterstellende reflexhandeling tegenover intimiteit – geen ontkenning. Het is zelfs zo dat hij zijn werk beter doet na die liefdesnacht.

Wat weten vrouwen van het vermogen van de man om liefde en het ego van elkaar te scheiden? Een vrouw doet haar werk niet beter na een liefdesnacht. Zij heeft het gevoel dat hij een deel van haar met zich heeft meegenomen.

Vrouwen verwarren liefde en seks en romantiek met elkaar. Mannen krijgen een erectie, een uiterlijk teken van seksuele opwinding; vrouwen niet en verwarren daarom gemakkelijk lustgevoelens en romantiek.

In een onderzoek onder jonge mensen gaf 46 procent van de mannen als reden voor hun eerste geslachtsgemeenschap begeerte op. Slechts 16 procent van de vrouwen was het daarmee eens, maar 42 procent van de vrouwen had voor het eerst gemeenschap omdat ze verliefd waren. Dat was bij slechts 10 procent van de mannen het geval.

Mannen hebben geleerd met afwijzing om te gaan. Het is misschien pijnlijk om te worden afgewezen, maar het betekent niet het einde van de wereld.

Voor vrouwen betekent het wel het einde van de wereld, of althans zo voelen ze dat. Dit is het tegenovergestelde van de filosofie van mannen 'voor jou tien anderen'. De jaloezie van vrouwen begint vaak met de overtuiging

dat elke man de laatste is; als ze hem verliest, komt er nooit meer een ander.

'Ik ben niet gegroeid, maar mijn man wel,' schrijft een vrouw genaamd Carol mij naar aanleiding van een lezing die ik heb gehouden. 'We zijn allebei achtenveertig. Ik ben afgunstig op zijn positie in het leven, die ik slechts deel omdat ik zijn vrouw ben. Ik ben jaloers op zijn relaties met jongere vrouwen en zelfs met jongere mannen. Van die mensen heeft hij nieuwe trucjes geleerd en wij zijn het samen niet eens over die nieuwe trucjes.

Mijn jaloezie is gebaseerd op intuïtie. Als je met een man samenleeft, weet je bepaalde dingen. Door zijn werk is mijn man voortdurend in het gezelschap van jonge mensen. Ik kan me niet voorstellen dat hij geen affaires heeft met die mooie jonge vrouwen. Hij mag dan te verlegen zijn om de eerste stap te zetten, maar zij niet!

Ik zie vrouwen van mijn leeftijd opnieuw beginnen, zelfs verhoudingen aangaan. Ik was maagd toen we trouwden. Ik liet ons seksuele leven aan hem over en ik heb nog nooit aan een andere man gedacht. Hij was verantwoordelijk voor mijn leven. Een domme beslissing misschien, maar in die tijd gold dat als een vrouwelijke gave, iets dat hem mannelijker maakte. Ik wilde niet degene zijn die "de broek aan had". De gedachte aan ontrouw is nooit in mijn hersens opgekomen. Nu nog niet. Hij is degene die de kansen krijgt. Mannen zijn nooit te oud om te flirten.

Ik kan me niet voorstellen dat er een man zou zijn die mij zou willen hebben. Als ik kijk naar de jonge vrouwen van tegenwoordig, die zijn zo zeker van zichzelf. Zou ik op een man hebben kunnen toelopen met een glimlach op mijn gezicht die een seksuele invitatie inhield? Misschien toen ik jong en aantrekkelijk was, maar in mijn tijd deden meisjes zoiets niet.

Ik zou niet weten hoe ik mezelf moest veranderen en of ik het wel zou moeten proberen.'

De vorm van jaloezie in de brief van Carol schreeuwt om aandacht: zij weet dat haar man met al die jonge meiden naar bed gaat. Als zij in zijn positie zat, zou zij dat ook doen. *Projectie*. Door hun opvoeding zijn het juist de vrouwen die hun eigen verboden begeerten op hun partners projecteren.

Vanaf de geboorte wordt een meisje beloond voor de hechte band met moeder. De zuigeling kan zelf niet bepalen waar de grens ligt, waar zij ophoudt, waar moeder begint.

De symbiose begint met de kussen van moeder en eindigt door zichzelf te belonen. Het pijnlijke losmakingsproces blijft het meisje bespaard. Op een dag zal zij dezelfde borsten hebben, dezelfde geur en zachtheid van die huid. Hoe dichter ze bij moeder bleef, des te sterker de bevestiging. Waarom zou ze weg willen?

Hoe pijnlijk het voor een jongetje ook moge zijn te ontdekken dat moeder een andersoortig wezen is dan hijzelf, het proces bevordert het losmaken van de moeder. Hij krijgt een kusje voor het feit dat hij een 'kleine man', onafhankelijk, is. Uit de buurt van vrouwen voelt hij zich sterk en machtig. De

kern van Carols symbiose is: wat zal er met mij gebeuren als hij me in de steek laat?

De vrouw die zich zo versmelt met haar partner, die zelfs geen televisie wil kijken zonder haar man, accepteert liever een onbevredigend liefdesleven dan te zeggen wat zij fijn vindt. Als ze dat in woorden zou moeten uitdrukken, zou de symbiotische eenheid worden verstoord. Haar partner zit in haar hoofd. Hij wordt verondersteld te weten wat zij wil. Omgekeerd geldt dat ook; zij zit in zijn hoofd en weet wat hij wil. Als Carol een doosje lucifers vindt van een of ander motel, kan dat maar één ding betekenen. Het feit dat alleen daar nog een kamer vrij was op die afschuwelijke zakenreis en dat hij daar alleen heeft geslapen, doet er niet toe. In zo'n 'eenheid' denkt en handelt de geliefde zoals wij zouden doen. Symbiose intensiveert projectie.

Als de man van Carol inderdaad een verhouding heeft, heeft zij reden om bang te zijn dat ze in de steek wordt gelaten. Ze is volledig afhankelijk van hem, niet alleen wat betreft een dak boven haar hoofd, maar ook emotioneel. Aan hem ontleent zij haar gevoel van eigenwaarde: 'Ik ben afgunstig op zijn positie in het leven, die ik slechts deel omdat ik zijn vrouw ben.'

'Vrouwen zijn van oudsher opgevoed om zichzelf als een succes of een mislukking te zien in verhouding tot relaties,' zegt therapeute Leah Schaefer. 'Als een vrouw jaloers is en bang is dat een andere vrouw haar huwelijk verstoort, bestaat die jaloezie voor een deel uit het gevoel te hebben gefaald.'

Carol heeft kinderen grootgebracht, haar huishouden efficiënt geleid, talloze verantwoordelijke taken op zich genomen, maar bevrediging over haar zelfredzaamheid heeft ze nooit gevoeld. Erkenning van haar zelfstandigheid zou de symbiose hebben verbroken. Dat zou zoiets zijn als tegen haar man zeggen 'Zonder jou overleef ik ook wel.' Alleen door zich klein en afhankelijk op te stellen kan zij de hechting die voor haar van levensbelang is handhaven. Is er een vruchtbaarder voedingsbodem voor jaloezie denkbaar?

In het leven van het jonge meisje gaat het ontwaken van seksuele gevoelens gepaard met een bijkomend probleem: zal zij de liefde van mannen kunnen winnen zonder de liefde van moeder te verliezen? 'Het feit dat de eerste levensjaren worden beheerst door een vrouw maakt jaloezie voor vrouwen ingewikkelder dan voor mannen...' zegt Dorothy Dinnerstein. 'Om de vroege geslachtsoriëntatie te ontwikkelen die haar later in staat moet stellen heteroseksuele gevoelens te koesteren, moet het kleine meisje een handicap overwinnen. Wat van haar wordt geëist is een verlegging van haar erotische gebondenheid. Het is deze verlegging waar Freud en zijn volgelingen op doelen, meer dan op de wankle theorie van penisnijd, als basis voor het uitgangspunt dat het onvermijdelijk is dat vrouwen seksueel in het nadeel zijn... Oorspronkelijk was de liefde van het meisje, net als die van de jongen, gericht op een vrouw. Dit prototypische erotische beeld moet plaats maken voor het beeld van een man.'

In het geval van het meisje heeft de plaats die zij inneemt bij de ouders

twee scherpe kanten. De dierlijke aantrekkingskracht van de vader is voor het meisje waarschijnlijk sterker voelbaar dan voor het jongetje. Tegelijkertijd is zowel voor het meisje als voor het jongetje de moeder degene op wie erotisch geaarde tedere gevoelens in eerste instantie waren gericht. Dit betekent dat dit soort liefde meer gelijkmatig op beide ouders wordt gericht door het meisje dan door het jongetje. Rivaliteit met de moeder om de liefde van vader is bovendien meer in evenwicht met rivaliteit met de vader om de liefde van moeder. Het groeiende inzicht dat dit evenwicht later in het voordeel van vader zal doorslaan is pijnlijk. Met het besef dat je als vrouw later met vrouwen zult moeten wedijveren om de erotische eigenschappen van mannen, ontdek je dat je gedoemd bent je eerste liefde af te zweren.'

De stelling van Dinnerstein dat veel vrouwen die eerste liefde – moeder – nooit helemaal afzweren, verklaart veel van de jaloezie van vrouwen. Vrouwen hebben aan de goedkeuring van moeder/vrouwen vaak meer behoefte dan aan de hartstocht van de heteroseksuele liefde. Het wedijveren om een man wordt hierdoor geremd. Omdat de rivale in verband staat met de onbewuste herinnering aan de almachtige oedipale moeder, begint de dochter de strijd gehinderd door ambivalentie die terug te voeren is tot de wieg. Doordat haar primitiefste passies werden beantwoord of gedwarsboomd door vrouwen, is de bedrogen vrouw niet in staat haar woede ten opzichte van de man onder ogen te zien of openlijk om hem te wedijveren. Wat ontbreekt in de ervaring van de vrouw is de kracht/vastberadenheid/moed die voortvloeit uit vroege heteroseksualiteit. Daarom is seksuele onthouding, het verlies van een erotische partner, voor de vrouw niet de prikkel die het voor mannen is.

Mannen doen vrouwen vaak onrecht, maar ze onthouden hun geen seks. Vrouwen onderdrukken hun seksualiteit en geven er de voorkeur aan niet te wedijveren met andere vrouwen teneinde expressie te geven aan hun seksualiteit.

Vrouwen houden elkaar in toom. Het meisje leert door mannen en vrouwen, vader en moeder te observeren, dat het dilemma verder strekt dan alleen het veranderen van liefdesobject. Als zij zich buiten het kleine, veilige en vertrouwde wereldje van moeder zou wagen in de grotere, vrijere – een beetje angstaanjagende – wereld van mannelijke waarden, zou de kwestie van verraad aan de orde komen. Haar horizon zou verder komen te liggen dan die van andere vrouwen. De mannelijke kijk op het leven als een zich immer uitbreidend universum staat lijnrecht tegenover de vrouwelijke overtuiging dat er niet meer is dan dat. Als die ene vrouw iets meer krijgt, is er minder voor al die anderen. De mannenwereld is gebaseerd op competitie. De wereld van vrouwen ontkent competitie. De vrouw, die verder kijkt dan haar neus lang is en zich permitteert te leven zoals mannen gewend zijn, haalt zich de wraak van andere vrouwen op de hals. Er zijn maar weinig vrouwen voor wie de goedkeuring van anderen niet uitermate belangrijk is.

'Er is geen evidente biologische component te bespeuren in karaktereigen-

schappen als assertiviteit en competitiedrang,' luidt de conclusie van een recent onderzoek naar sekseverschillen. De mate van competitiedrang in mannen en vrouwen wordt sterk beïnvloed door de opvoeding. De opvallende geremdheid van vrouwen op het gebied van competitie en agressie is niet afkomstig uit de genen maar vanuit de samenleving.

'Waarom gaan vrouwen er bij voorbaat al van uit dat ze hebben verloren als zich een rivale aandient?' vraagt ik dr. Michels.

'Wat jij zegt is dat vrouwen in wezen wel concurrerend zijn, maar dat niet durven tonen,' antwoordt hij. 'Vrouwen zijn zo getraind dat ze zich liever verbijten en uiteindelijk verliezen dan het risico te lopen openlijk te worden verslagen en vernederd in een poging om te winnen.'

Als het meisje zich voor het eerst onder moeders vleugels vandaan waagt, wordt in haar vriendschappen datgene herhaald wat ze aanvankelijk met moeder had: symbiose en afweer tegen competitie. Er bestaat geen vrouwelijk equivalent van de jongensgroepjes, geen geest van kameraadschap waarbinnen de seksualiteit wordt onderzocht en separatie en onafhankelijkheid worden aangemoedigd. Evenmin wordt de slimste en de beste als model genomen. Eenvormigheid en uniformiteit zijn de regel. Het mooiste meisje – geboren met extra macht die niemand in de hand heeft – dient extra voorzichtig te zijn. Zij mag niets meer hebben omdat ze al zoveel heeft. Al heel vroeg leren mooie vrouwen om niet te pronken met hun schoonheid. Dat wekt te veel afgunst.

De relaties die jonge meisjes in die jaren opbouwen zijn hecht en exclusief. Ze kunnen nauwelijks zonder elkaar en hangen uren met elkaar aan de telefoon. Het tweetal verdraagt geen buitenstaander. De adolescentie vraagt om bredere bevestiging, grotere groepen, maar in deze fase is een derde niet welkom. Dit wekt onvermijdelijk jaloezie op. Er is er altijd één die er buiten staat. Het is een voorspel van hetgeen ze later vreest in een driehoek met een man. Omdat het meisje haar beste vriendin dezelfde macht toedenkt als haar moeder over haar had, is ze nooit vrij van afgunstige gevoelens.

Jongens van die leeftijd hebben helemaal geen belangstelling voor meisjes, andersom zijn jongens nooit verdwenen uit het leven van meisjes. Intussen wacht het meisje en bekwaamt zich met andere meisjes in het kweken van de hechte relatie die ze later met een man zal trachten op te bouwen. 'Jij bent mijn beste vriendin en ik ben jouw beste vriendin, maar je moet me beloven dat je nooit iemand aardiger zult vinden dan mij.' Dit is de vroege versie van De Regels, die elk meisje zich eigen maakt. De regels van jongens die zij via het spel leren, zijn anders. Die regels propageren open competitie. De regels van meisjes doen het tegenovergestelde: zij ontkennen competitie. Vrouwen leren niet uit ervaring dat je de ene keer verliest en de volgende keer wint. Daarom houdt de wereld op – of zo lijkt het althans – als zij een man kwijtraken.

Als jongens hun intrede doen – tijdens de adolescentie – verlegt het jonge meisje gracieus en zonder aarzeling haar symbiotische trouw. Maar het moet wel volgens de regels gaan. Wanneer, hoe vaak en met wie je wat doet staat ieder meisje in het hoofd gegrift, een ongeschreven wet. Door de regels te overtreden krijg je misschien de man, maar iedere vrouw zal zich tegen je keren. De regels zijn een garantie dat geen enkel meisje meer krijgt dan haar toekomst. Maagdelijkheid was altijd Regel Nummer Een. De vorm is tegenwoordig anders, maar de inhoud is hetzelfde gebleven. 'Als je met meer dan één jongen tegelijk naar bed gaat, krijg je het stempel sekspoes,' vertelt een vijftienjarig meisje. 'Je wordt met de nek aangekeken.' Als er grenzen moeten zijn, dan gelden die voor iedereen.

Door die vele regels wordt seksualiteit veel te beladen. Het beste is om het maar aan de man over te laten en hem de verantwoordelijkheid te geven. Het beste is om je in zijn armen te werpen en je te laten meeslepen. Deze woorden vormen een verklaring voor het feit dat jonge meisjes geen voorbehoedsmiddelen gebruiken.

'Ik was maagd toen we trouwden,' schreef Carol. 'Ik liet ons seksuele leven aan hem over en ik heb nog nooit aan een andere man gedacht. Hij was verantwoordelijk voor mijn leven. Een domme beslissing misschien, maar in die tijd gold dat als een vrouwelijke gave, iets dat hem mannelijker maakte. Ik wilde niet degene zijn die "de broek aan had".'

Deze zinnen vormen de kern van de wanhoop van Carol en haar angst en overtuiging dat ze haar man kwijt zal raken aan een jongere vrouw. Ze heeft geen bewijs van ontrouw. Ze 'weet' het gewoon. Projectie.

Projectie is niet alleen aan vrouwen voorbehouden. Er zijn tal van jaloerse mannen die trachten hun vrouwen op te sluiten en hen beschuldigen van flirtations met iedere man die in de buurt komt. Maar zijn vermoedens over haar ontrouw vloeien niet voort uit seksuele verdringing.

De meeste mannen zijn meer onthecht dan vrouwen en derhalve meer bewust van hun seksualiteit en hun seksuele fantasieën. Een geslaagde projectie legt de kwade begeerte bij de ander en houdt degene die projecteert zuiver en onbewust van zondige begeerte. Mannen krijgen geen punten voor 'onschuld'. Mannen moeten trots zijn op hun seksualiteit. Hetgeen niet wil zeggen dat het voor mannen altijd even gemakkelijk is om overspelig te zijn. Mannen hebben evenveel last van hun geweten als vrouwen, maar een man schaamt zich niet voor zijn seksuele begeerte. Mannen kunnen voor de televisie roepen: 'Met die dame zou ik het weleens willen doen.' Zijn vrouw zal hem dan ontstemd in zijn zij porren, maar in wezen gaat ze er vanuit dat hij seksueel alert is. Een verschil is dat zij nooit een soortgelijke opmerking zou maken over een mannelijke ster. Hoe seksueel actief vrouwen tegenwoordig ook mogen zijn, de meeste vrouwen hebben nog steeds geen greep op hun eigen seksualiteit. Omdat ze op seksueel gebied het initiatief niet nemen, kunnen ze zichzelf nog steeds als het Nette Meisje bezien. Nette Meisjes

verbergen hun seksuele gevoelens. Die projecteren ze op de man. Hij is een beest, zij is Sneeuwwitje. Ze is jaloers.

Een oud grapje van mannen is om over hun vrouw te spreken als 'het blok aan hun been'. Zij is echter tevens een gevangene; de andere kant van dat blok zit aan *haar* been. De gedachte aan het liefdesspel met die aantrekkelijke vreemde mag dan opwindend zijn, maar vormt tevens een bedreiging voor de zo belangrijke eenheid met hem, een replica van de levenslijn die er eens bestond tussen haar en haar moeder. De klassieke vrouwelijke oplossing is het onderdrukken van fantasieën over seksuele avontuurtjes, op dezelfde wijze als lang geleden seksualiteit zelf werd onderdrukt. Net als woede, verdwijnt de begeerte niet zomaar vanzelf. Het eindresultaat van geslaagde projectie is dat zij onschuldig is en hem derhalve kan beschuldigen van het verbreken van de symbiotische band. Als het haar lukt hem voldoende schuldgevoel te bezorgen, zal hij die band niet verbreken. Het feit dat het haar eigen begerende blik was die in eerste instantie de eenheid bedreigde, wordt ontkend.

Tegen Carol zou ik zeggen (zoals ik tegen mezelf spreek): 'De volgende keer dat je jaloers bent omdat je je man in levendig gesprek verward ziet met een andere vrouw, denk dan eerst even na. Ben je er zeker van dat hij een rendez-vous probeert te arrangeren omdat jij hem "kent" – of omdat je weigert jezelf te kennen? Is jouw angst/boosheid/jaloezie het gevolg van je eigen verlangen naar avontuur of het zijne? Het enige bewijs tot dusver is dat hij praat met iemand – waarover is niet bekend. Wat we wel weten is wat jij voelt. Wat voel je precies, Carol? Zou je graag naar bed gaan met die attractieve onbekende man die op een feestje de begeleider van je beste vriendin was?'

Ik ben uitvoerig ingegaan op het begrip projectie omdat ik van huwelijks-therapeuten heb geleerd dat dit nodig is. 'De jaloerse vrouw weet niet – wil niet weten – dat zij degene is die naar seks verlangt. Daarom moet je blijven herhalen en de werking van projectie aan haar uitleggen. Als je er lang genoeg op blijft hameren, geeft ze wellicht toe dat het zo is.'

'Biologisch gezien en qua intensiteit is een vrouw tot even sterke seksuele begeerte in staat als een man,' zegt dr. John Money. 'Sociale druk en de manier waarop vrouwen zijn opgevoed, zijn er de oorzaak van dat vrouwen hun seksuele gevoelens verdringen en in een soort seksuele schemering of blindheid leven, zelfs heden ten dage nog. Maar dat is een cultureel feit, geen biologisch feit.'

Een gerechtvaardigde vraag is of je van meer dan één persoon tegelijkertijd kunt houden. De vraag of je je tot meer dan één persoon seksueel aangetrokken kunt voelen, behoeft geen verdere discussie. Hoewel de meeste mensen de voorkeur geven aan monogamie, is dat een kwestie van norm en niet van natuur. Persoonlijk denk ik dat het negeren van het bestaan van lukrake seksuele impulsen eerder leidt tot projectie dan tot monogamie.

In samenlevingen waar seks taboe is, wordt het verborgen of verdrongen en wordt het een obsessie. Schuldgevoel versterkt de glans van het verbodene. De Victoriaanse Tijd in Engeland is ook wel het Tijdperk van de Pornografie genoemd. Het is geen toeval dat het instituut chaperonne en harem werd ingesteld in de uitzonderlijke seksueel repressieve samenlevingen van Zuid-Europa en Arabië. Het was ondenkbaar dat een jonge man en een jonge vrouw die vijf minuten alleen werden gelaten niet onmiddellijk het bed in zouden springen. Dat is de reden waarom de oudere generatie (de samenleving) zich in hun afgunst en projectie grote moeite getroostte om jonge mensen te laten chaperonneren.

De culturele antropologie leert dat men overal en altijd structuren heeft bedacht om seksualiteit in banen te leiden. Hoe vaak heeft Robertiello me er niet aan herinnerd dat het verlangen van mannen naar polygamie niet noodzakelijkerwijs een reactie op de te hechte band met één vrouw is. 'Het wordt vaak schamper afgedaan met "de angst van mannen voor intimiteit",' zegt Robertiello. 'Dat geldt voor sommige mannen, maar voor andere mannen is polygamie een deugdelijke keuze. Zij doen datgene wat ze willen, maar niet louter als een reactie tegen vrouwen. Het is een bagatellisering om te stellen dat alle mannen die polygaam zijn, neurotisch zijn.'

'Goed,' antwoord ik. 'Maar als we mannen polygamie toestaan als een deugdelijke keuze, moeten we vrouwen dan niet de keuze tot polyandrie gunnen op dezelfde tolerante voorwaarden?'

Krachtige culturele normen achten monogamie en een lage begeertedrempel in vrouwen nog steeds hoger dan expliciete seksualiteit. Vrouwen zijn nog maar net begonnen hun seksualiteit in hun levens te integreren. Maar als we spreken over de bevestiging van sekse-rolgedrag, is seks nog steeds meer een mannelijke dan een vrouwelijke ervaring. Hiermee wil ik zeggen dat als een man de daad heeft verricht, of het orgasme nu bevredigend was of niet, hij zijn mannelijkheid opnieuw heeft bevestigd.

In termen van zelfrespect en mannelijkheid zijn mannen veel minder kieskeurig wat seks betreft. Zelfs als het seks met een hoer is, is de daad op zich psychologisch bevredigend. Ik denk dat vrouwen de geslachtsdaad los van een liefdesrelatie ook wel als bevredigend kunnen ervaren, maar ik denk niet dat zij zich meer vrouw voelen louter en alleen door de seksuele ervaring op zich. Zo ver zijn we nog niet.

Sinds ik aan dit boek ben begonnen is er een aantal onderzoeksresultaten gepubliceerd, waaruit naar voren kwam dat vrouwen meer seks bedrijven dan ooit tevoren en dat de leeftijdsgrens lager ligt. In de jaren '40 meldde Kinsey dat slechts drie procent van de vrouwen op zestienjarige leeftijd geen maagd meer was. In 1983 bleek uit een enquête van het conservatieve blad *Ladies Home Journal* dat 70 procent van de ondervraagden seksueel actief was voor hun twintigste. Uit de onderzoeken bleek bovendien dat vrouwen meer buitenechtelijke verhoudingen hebben dan ooit.

Betekenen de nieuwe cijfers over meer en vroegtijdiger seks voor vrouwen dat ze gelukkiger zijn? Als dat zo is, waarom gaan dan niet meer vrouwen op zoek naar het geluk? Waarom nemen niet meer vrouwen het initiatief op seksueel gebied?

Vragen over significante verandering zijn niet eenvoudig te beantwoorden omdat verandering plaatsvindt op verschillende niveaus en in verschillend tempo.

Het eerste niveau is verandering van *houding*. Hierin ligt besloten wat we denken en wat we zeggen. We lezen iets in een boek, zien een film, zitten naast iemand met een uitgesproken mening. De nieuwe informatie lijkt overtuigend. De volgende morgen is het ook onze mening. Houding verandert snel.

Maar leven we ook naar onze nieuwe houding? Wat we doen – *gedrag* – is het tweede niveau. Gisteravond heeft iemand ons ervan overtuigd dat vrije seks volledig geaccepteerd is. Zeggen is één ding, doen is een tweede. Ons gedrag verandert minder snel dan onze houding.

Het derde en belangrijkste niveau is het niveau dat we ironisch genoeg meestal over het hoofd zien en ons vervolgens de meeste moeilijkheden bezorgt. Waar het om gaat is hoe we er diep in ons binnenste tegenover staan. We hebben ons ervan laten overtuigen dat vrije liefde acceptabel is. Misschien is onze houding wel veranderd tot gedrag. Waarom hebben we dan achteraf het schuldige gevoel dat we iets verkeerd hebben gedaan? We zijn gaan handelen naar onze nieuwe houding voor die in ons diepste waardesysteem is geïntegreerd. Het gevoel van goed en kwaad hebben we van onze ouders en die hebben het weer van hun ouders. Dat verandert heel langzaam en valt buiten oppervlakkige intellectuele beslissingen.

Hier volgt het verhaal van een vrouw die handelde naar haar nieuwe houding, terwijl haar diepste gevoelens nog lagen geworteld in haar oude waarden.

‘Ik ben verliefd geworden op een man die tien jaar jonger is dan ik,’ vertelt ze. Ze is achtendertig, ze is mooi en ze heeft een goede baan. ‘Hij werkt al een jaar bij onze firma. Ik heb hem verleid. Het was geweldig. Hij was volledig overweldigd.’

Op dit moment voelt ze zich doodongelukkig, maar samen lachen we om de ondeugende voldoening die in haar woorden doorklinkt. De herinnering aan haar glorieuze verleiding is nog vers. Ze is nerveus en heeft randen onder haar ogen; ze gebruikt het woord ‘jaloers’ om de gevoelens omtrent haar fantastische verhouding te beschrijven. Omdat ze de zaken niet meer in de hand had, ging ze naar een therapeut, die ons samenbracht.

‘Qua beroep, en economisch en intellectueel ligt er een wereld tussen ons,’ gaat ze verder. ‘Jonge mannen zijn nooit mijn stijl geweest. De mannen in mijn leven waren altijd ouder en stonden maatschappelijk in hoger aanzien dan ik. Maar toen het met mijn carrière goed ging gebeurde er iets. Als er een

lijn te trekken valt tussen de mannen die zich tot me aangetrokken voelden en mijn carrière dan is het deze: hoe meer succes ik heb, hoe jonger de mannen worden die zich tot me aangetrokken voelen.'

'Maar hij was niet degene die de eerste stap zette,' zeg ik.

'Nee, nee. Dat was ik. Ik voelde me opperbest die dag... en ik liep gewoon op hem af en sloeg mijn armen om hem heen. Ik had van hem gedroomd. Zijn lijf is... fantastisch, er is geen ander woord voor. Hij is zeer serieus in zijn werk, dat bewonderde ik ook in hem. Zijn ernst. Ik wist dat hij mij wilde hebben. Maar hij is zo verlegen, hij zou nooit...

Ik dacht dat hij flauwviel toen ik hem kuste. Zijn knieën knikten, letterlijk. We waren op het werk. Er waren andere mensen in de buurt, die ons niet konden zien, maar wel horen. Ik denk dat het het spannendste is dat ik ooit heb gedaan, mijn eerste verleiding. Ik heb me nog nooit zo zeker van mezelf gevoeld, zo... vrouwelijk. Ja, ik weet het, initiatief nemen is mannenwerk, maar die dag, ik weet niet hoe ik het moet uitleggen... werkte alles mee. Het was de juiste manier.

Was het machtsvertoon? Ja, ik ben er zeker van dat mijn succes er veel mee te maken had. Maar ik was mezelf. Ik heb het wachten op jongens, op mannen, altijd verafschuwd. Mijn hele leven leken altijd de verkeerde mannen op me af te komen; degenen die ik wilde hebben reageerden niet op mij of ze zagen niets in me. Ik denk dat ik me die dag realiseerde dat ik niet hoefde af te wachten.

In het begin werkte die kloof tussen ons voor hem ook. Ik kon voelen dat hij het fijn vond dat hij me had veroverd, trots over het feit dat ik hem had uitgekozen. Ik kon gewoon niet wachten om naar mijn werk te gaan, om hem te zien, bij hem te zijn. We stonden allebei in vuur en vlam. Stiekeme lunches, stiekeme reisjes. Ik hield niets achter. Omdat ik de oudste en de wijste was, dacht ik dat ik hem gelukkig kon maken als ik mijn emoties, mijn liefde toonde op een manier die mannen mij nooit hadden laten zien. Kennelijk willen mannen niet wat vrouwen willen.

Ik heb zo geprobeerd hem niet te overheersen. Ik probeerde het leeftijdsverschil, de wijsheid die ik bezat te gebruiken om alles zo soepel mogelijk tussen ons te laten verlopen. Als hij zei dat hij zich een gigolo voelde wanneer ik betaalde, zei ik dat het voor rekening van de zaak was. Dat was ook zo. Kun je je voorstellen hoe enig het is om een wereld voor een man te openen, om eersteklas door het land te vliegen, hotelsuites, limousines, restaurants die hij nog nooit had gezien? Ik ben eraan gewend. Maar met hem samen werd het spannend. Ook in seksueel opzicht was het stimulerend om degene te zijn die zoveel gaf.

Toegegeven, we hadden niet veel om over te praten. Hij leest niet veel; Tolstoj is mijn lievelingsauteur. Maar ik was niet op zoek naar een intellectuele gelijke. Mannen hebben mij altijd als slim beschouwd. Ik wilde dat ze van me hielden omdat ik lief, warm en grootmoedig ben... ik wilde echt iets geven.

Op seksueel gebied waren we wel elkaars gelijken. Met geen andere man heb ik ooit dergelijke ervaringen gehad. Voor de eerste keer in mijn leven draaiden mijn fantasieën tijdens het liefdesspel ook om de man met wie ik in bed lag. De man in mijn hoofd en de man die in me zat werden dan tot één persoon en dat wond me enorm op.

Ik denk dat het me in zekere zin over het hoofd groeide. De gereserveerde vrouw van de wereld die hem ervan had overtuigd dat het leven te kort was om niet in te gaan op onze wederzijdse aantrekkingskracht – de vrouw op wie hij verliefd was geworden – verdween. Plotseling had ik hem nodig op een wanhopige manier. Plotseling was alles omgedraaid. Vandaag voelde ik me de situatie volledig meester en was ik gelukkig omdat ik hem zoveel kon geven. De ene dag kon hij zijn handen niet van me af houden en de volgende kon ik gewoon geen contact met hem krijgen. Hij begon zich terug te trekken, zich emotioneel in te houden. Ik weet dat hij nog steeds van me hield. Daar heb ik nooit aan getwijfeld, maar we verloren onszelf, allebei. De grote verleidster werd zijn baby die – nou ja, ik weet niet hoe ik het anders moet uitleggen dan door te zeggen dat ik wilde dat *hij mij* zou verzorgen!

Ten slotte hunkerde ik zo naar een aai, een woord, een gebaar, zoals ik nog nooit heb meegemaakt. Hoe behoeftiger ik werd, des te meer trok hij zich terug. Hij maakte misbruik. Hij trok zich zelfs op seksueel gebied terug, niet geheel maar duidelijk merkbaar. Hij bedierf het.

De laatste keer dat ik hem heb gezien, die laatste nacht, midden onder het liefdesspel, deed ik iets dat ik nog nooit had gedaan. Ik vroeg of hij een ander had gehad op de dagen dat hij mij had ontweken. “Ja,” zei hij. Hij lag boven op mij. Ik duwde hem van me af; ik krijste tegen hem; ik huilde. Ik lag die hele nacht naast hem, klaar om hem te vermoorden en tegelijkertijd wilde ik wel in hem kruipen en me veilig voelen. Het was een verschrikkelijke, afschuwelijk jaloerse scène.

“Ik dacht dat jij anders was,” zei hij. Hij zei het zo treurig. Hij dacht dat hij “een echte vrouw” had gevonden. Het moest eindigen. Ik had alle zelfrespect verloren.

Tegen het eind zei hij iets dat ik nooit zal vergeten: “Ik weet niet meer wie ik ben.”

Hoewel dit verhaal in veel opzichten anders is dan de traditionele versie oudere man/jongere vrouw is er een sterke parallel. Als de kloof tussen twee mensen te groot is, als een persoon alle macht heeft, wordt het voor de afhankelijke partner steeds moeilijker om zijn/haar afgunst in toom te houden. In een verhaal als dit, waar de rollen zijn omgedraaid en de man zich in de afhankelijke positie bevindt, wordt de kern van de theorie van Klein op dramatische wijze geïllustreerd. De geliefde van deze jongeman had de macht om hem de wereld te schenken, maar ze had eveneens de macht die weer af te nemen. Per traditie is dit de mannelijke rol. Als de man zegt ‘Ik weet niet meer wie ik ben’, krimpt je hart ineen over zijn identiteitsverlies. De vrouw

wilde hem alles geven, maar ondanks haar goede intenties, ontnam ze hem het weinige dat hij bezat.

Als het om een jongere vrouw met een oudere man ging, zouden we minder begrip hebben voor haar benarde situatie. Heeft de man haar geen schitterend huis, kleding, geld, alles wat haar hartje begeerde, gegeven? Hoe ondanikbaar van haar om wrok te koesteren. Een bruid die de eerste ochtend na haar huwelijk ontwaakt, roept niet verschrikt uit: 'Ik weet niet meer wie ik ben!' Wat zij bewust voelt is opluchting en vervulling. 'Nu weet ik wie ik ben.'

Het is tekenend dat de eerste reactie van deze man op zijn machteloosheid dezelfde is als van veel echtgenotes. Hij begint zich terug te trekken, hij onthoudt de vrouw seks. Hij houdt nog wel van haar, maar tegelijkertijd is hij woedend. Zoals Klein ons leert: afgunst op haar macht doet hem de hand bijten die hem voedt. Hij bederft iets moois.

Zijn volgende reactie op het verlies van zijn identiteit is met een andere vrouw naar bed gaan, om zijn onafhankelijkheid terug te krijgen. Hij had niet gedacht dat ze daarmee verguld zou zijn, maar een dergelijke jaloerse razernij had hij niet verwacht. Zij had alles, moet hij hebben gedacht: macht, geld, positie. Vrouwen van zijn leeftijd, vrouwen die afhankelijk waren, hadden altijd getracht hem te bezitten. Hoe kon hij weten dat een zelfstandige, sterke vrouw als zij de irrationele behoefte aan verzorging zou voelen als ze verliefd werd? 'Ik dacht dat jij anders was,' zei hij.

De vrouw begon de verhouding op een almachtige hoogte en wilde de man en zichzelf vrijwaren van alle onbenullige jaloezieën die ze had ervaren in een traditionelere verhouding. Ergens ging er iets helemaal mis. Liggend in de armen van de man van wie ze hield, wiens salaris zij betaalde, kwamen de woorden vanzelf over haar lippen: 'Zorg voor me.'

Hoe krankzinnig het ook moge klinken, de jonge man was haar symbiotische connectie geworden. Ze had al haar gevoel van eigenwaarde in hem geïnvesteerd en wilde hem zien als de sterkste binnen de relatie. Ze leefde alleen dan wanneer hij in de buurt was en ze was bang om in de steek te worden gelaten. In een poging het vuur weer te doen oplaaien, nam ze zelfs haar toevlucht tot onbenullige manoeuvres om hem jaloers te maken. Hoe ellendig ze zich ook voelde over zijn terughoudendheid, zij zocht haar heil niet bij een ander – zoals hij. Hoe kon hij weten dat zij een stilzwijgend contract op hem had geprojecteerd waarmee hij nooit had ingestemd? 'Ik zal jou trouw zijn en jij zult mij trouw zijn.' Toen hij contractbreuk pleegde, voelde zij zich bedrogen. Ze deed alles wat het traditionele 'kleine vrouwtje' doet. Waarom niet? Tegen het eind was zij de jongere partij, zwakker dan hij. In de steek gelaten en jaloers, was zij het kind.

Het mechanisme van jaloerse projectie reikt verder dan het zuiver seksuele. Het is niet alleen seks die vrouwen hebben geleerd te onderdrukken; niet alleen de erotische mogelijkheden van mannen die zij benijdt. Het is de hele

reeks van menselijke ervaringen waarvan vrouwen werden uitgesloten – emoties, vrijheden, beweging, stemkracht, flair, keuzemogelijkheid, spontaneïteit. Omdat deze vrijheden werden geremd in dezelfde tijd waarin haar werd geleerd haar seksualiteit te onderdrukken, is het niet verwonderlijk dat deze voorgoed gecombineerd en verward zijn met seks.

Als een vrouw plotseling een jaloerse fantasie in zich voelt opkomen als haar man later thuiskomt dan normaal, hoeft dat niet altijd puur seks te zijn wat ze zich voorstelt. Het kan even goed een beeld zijn van haar man die een bar binnenloopt of een gesprek aanknoopt met een mooie vrouw in de forensentrein. Initiatief, bewegingsvrijheid, conversatie, dit zijn allemaal wegen die naar seks leiden. Wegen die voor haar gesloten zijn. 'Mijn moeder gaf me het gevoel dat mijn tong zwart zou worden als ik tegen een jongen sprak voordat hij iets tegen mij had gezegd,' vertelt een vrouw.

Die flair van mannen! De mogelijkheden die ze hebben! Hoe benijdt zijn echtgenote hem. Ze is er zeker van dat uit dat barbezoek, het aanknopen van dat gesprek intimiteit met die andere vrouw zal voortvloeien. Hoe vaak heeft ze zelf niet ergens zitten wachten op een man, hopen dat hij precies datgene zou doen wat haar trouweloze echtgenoot nu aan het doen is. Ze ziet het voor zich: hoe hij naar de andere kant van de bar loopt, de humoristische opmerking die het gesprek moet openen... Haar voorstellingsvermogen en wrok zijn meer gericht op het gemak waarmee mannen zich bewegen dan op de geslachtsdaad zelf.

Nu de vrouw de man heeft beschuldigd en er een ruzie op is gevolgd, smijt hij de deur achter zich dicht en vertrekt! Waar gaat hij heen? Hij is vrij te doen wat hij wil. Haar vrees/boosheid dat hij een andere vrouw zal tegenkomen – olie op de jaloerse golven – wordt vermengd met afgunst: te kunnen gaan en staan waar je wilt! *Bewegingsvrijheid*.

Het doet er niet toe dat de man in werkelijkheid in zijn eentje ellendig zit te zijn. Vrouwen overschatten het gemak waarmee mannen vrouwen oppikken. Doet er niet toe. Zij weet dat hij haar kan vervangen. Zelfs een hoer is een seksueel alternatief. Als hij daar vaak genoeg mee naar bed gaat, wordt hij op haar verliefd. Dat zou zij doen, als ze dezelfde kansen had als mannen. Vervloekte kerels!

Eens was het het meisje, niet het jongetje, dat alle antwoorden wist, haar vinger opstak op school en ze trots hardop zei. Uit klinisch onderzoek is gebleken dat meisjes sneller taal leren. Het is ook bekend dat meisjes eerder kunnen lezen en een grotere vocabulaire hebben voordat ze naar school gaan.

De ontzagwekkende seksuele energie van de adolescentie zou vermogen moeten geven aan mentale, fysieke en intellectuele rijping. Dat is het moment waarop het meisje nogmaals de stap tot separatie en individuatie die ze in moeders armen vergat, waagt. In plaats daarvan is voor de meeste vrouwen de adolescentie de tijd waarin zij leren zich terug te trekken, zich in bedwang te houden en zich klein te houden.

Het spontane gebaar, de moedige daad, de briljante gedachte die de eerste vonk tot scheppen is, zijn allemaal een onderdeel van de stimulerende kracht van seksualiteit. Of, zo zou het althans behoren te zijn. Als het opgroeiende meisje leert om initiatief en verantwoordelijkheid aan de man over te laten wordt de leiding tussen hersenen en tong weldra roestig. Spreken vereist net als het zwaaien van een tennisracket spierbeheersing en hoe steviger de basis voor deze beweging in het centrale zenuwstelsel, des te sneller en gemakkelijker de woorden naar buiten komen. 'Nadenken voor je iets zegt,' wordt het meisje verteld. Het duurt niet lang of ze denkt dat ze niet voor zichzelf kan spreken, net zoals ze niet voor zichzelf kan zorgen.

Wij luisteren niet naar de stemmen van vrouwen. De taal van vrouwen is aarzelend, minder specifiek en beleefder dan die van mannen. Vrouwen worden liever helemaal niet gehoord dan het risico te lopen dat ze aanstoot geven. Wat eruit komt moet aangenaam zijn voor een grote groep en derhalve weinig belangwekkend.

'Er zijn serieuze aanwijzingen dat vrouwen de neiging hebben bevestigend te spreken op "vragende toon",' zegt dr. Sally McConnell-Ginet. 'Als je bijvoorbeeld vraagt "Wat lees je daar?", reageren vrouwen dikwijls met een vraag ("Een krant?") in plaats van met een bevestiging ("Een krant").'

Vocabulaire en de toon van haar stem houden de vrouw op haar plaats, onderdanig en ondergeschikt aan de man. Vrouwen houden dit patroon in stand en mannen herkennen dit. Het gelach en gegiechel die kenmerkend zijn voor het taalgebruik van vrouwen zijn zowel een verontschuldiging als een devaluatie voor hetgeen de vrouw te zeggen heeft. Volgens professor Candace West wordt 75 procent van de gesprekken die vrouwen beginnen door mannen onderbroken. Uit ander onderzoek kwam naar voren dat in conversaties, begonnen door of mannen of vrouwen, interrupties in 96 procent van de gevallen werden gepleegd door mannen. Vrouwen interrumperen niet.

Tijdens een lezing vorig weekend stelde Margaret Mahler dat na de eerste drie levensjaren de adolescentie de meest kritieke fase in de karakterontwikkeling vormde. Ja, dacht ik, een tweede kans.

Of juist het omgekeerde. Het bezorgde mij een vreselijke omweg.

Ik was elf en had de zaken juist onder controle. Ik had geleerd de angst te overwinnen die ik nooit een naam had durven geven: in de steek gelaten worden. Ik was het populairste meisje van de stad, lid van het schoolbestuur, aanvoerder van elk team, een uitstekende leerling en ik had lef. O, wat was ik dapper.

De puberteit kwam heel onverwacht en bood mij de intimiteit waarnaar ik altijd had verlangd, maar dan wel op voorwaarden die de wereld die ik had geschapen volledig op z'n kop zette. Van de ene dag op de andere werden alle moed en talent die ik als kind had ontwikkeld waardeloos – een handicap eigenlijk – als het ging om het veroveren van jongens. Ik snakte naar jongens,

maar het ging niet alleen om het feit dat ik minder succes zou hebben bij jongens dan mijn vriendinnen – dat was ondenkbaar. Ik scheen een veel grotere behoefte te hebben aan die mysterieuze wezens dan mijn vriendinnen. De puberteit ben ik nooit te boven gekomen.

Evenmin als zoveel vrouwen die ik heb geïnterviewd, bloeide ik op tot een vrouw via het dappere meisje dat ik eens was. Haar liet ik achter me samen met alle bewonderenswaardige eigenschappen die ik bezat. Ik was niet zo goed in het super-vrouwelijke, een ideaal dat in de puberteit vorm krijgt en waarbij schoonheid centraal staat. Ik was doodsbenuwd om niet mee te tellen, om niet vrouwelijk genoeg over te komen en oefende me in secundaire eigenschappen. Ik werd heel handig in het beteugelen van spontaniteit; ik leerde mijn opgewonden gebaren, mijn uitbundigheid in toom te houden. Ik was langer dan de rest van mijn klas, dus probeerde ik mezelf klein te maken. Ik leerde dansen met gebogen knieën. Om er zeker van te zijn geen slimme opmerkingen te laten ontsnappen, maakte ik mijn hoofd leeg. Ik was altijd een zeer uitgesproken type geweest. Ik was zo goed in het afbijten van mijn tong dat ik later opnieuw vloeiend moest leren spreken.

Ik weet dat spreken in het openbaar voor veel mensen een nachtmerrie is. Ik was er ooit goed in geweest. Ik kan me nog levendig herinneren hoe paniekerig ik was, hoe het zweet me in de handen stond toen ik tien jaar geleden voor het eerst een lezing gaf. Niets heeft mij meer zelfvertrouwen gegeven dan het hervinden van mijn stem. Tegenwoordig kijk ik met genoegen uit naar lezingen die ik moet geven. Het is een uitdaging voor me. Als mijn schrijfstijl in de afgelopen tien jaar is verbeterd, is dat voornamelijk te danken aan het feit dat ik weer geleerd heb gedachten in woorden om te zetten.

‘Ik ben nog niet overal geweest, maar het staat op mijn verlanglijstje,’ zegt iemand in een boek van Susan Sontag. Marilynne Robinson schrijft over haar heldin: ‘Ieder verhaal dat ze vertelde had te maken met een trein of een busstation.’

Bewegingsvrijheid is het motto van de nieuwe vrouw. Achter de traditionele angst van vrouwen om alleen te zijn, om ergens heen te gaan zonder man, school hun aangeleerde onvermogen om voor zichzelf te spreken.

Benijdde ik die mooie meisjes uit het zuiden, in vergelijking met wie ik door mijn lengte zo houterig overkwam, zo ‘masculien’ was in mijn competitieve, assertieve binnenste? O zeker, te meer daar ik vroeger hun aanvoerster was geweest. Maar ik was me nooit bewust van afgunst. Daar beschermdte ik mezelf tegen door vriendschap te sluiten met de mooiste meisjes, door hen te idealiseren, in de hoop dat door mijn connecties met hen iets van hun begeerlijke eigenschappen op mij zou afstralen.

’s Avonds droomde ik van de jongen naar wie ik verlangde, op wie ik wachtte, naar wie ik snakte. Als het had gekund, zou ik geprobeerd hebben hem te veroveren, zou ik om hem hebben gewedijverd. Wachten was het

enige dat was toegestaan. Onder mijn witte baldakijn probeerde ik mezelf klein en hulpeloos te maken, luisterend naar grammofoonplaten. Het verlokende van mannen, de belofte die het samenzijn met een man inhield, was dat als ik een net meisje was die zich aan de regels hield, de beloning een sterke persoon zou zijn die aan al mijn wensen en behoeften tegemoet zou komen. Omdat ik mijn zelfstandigheid had opgegeven, waren die behoeften enorm.

De liefde van een man, hoe groot ook, kan deze opoffering nooit goedmaken. Dat is de zin van liefde ook niet. Het is niet eerlijk om dat van de liefde of van een man te verwachten, maar dat doen vrouwen wel. Hij heeft niet alleen macht van zichzelf, vindt zij, hij bezit tevens de macht die zij in hem heeft geïnvesteerd.

De jongen, geïntimideerd door de schoonheid van meisjes, denkt op zijn beurt dat zij alle macht hebben. Zouden jongens in de puberteit enige notie hebben van het geïdealiseerde beeld dat meisjes van jongens hebben? Zou hij enig idee hebben van de bereidheid tot overgave of de wens zich om te vormen tot het soort vrouw dat hij graag wil? Mannen zijn verbaasd als vrouwen verraad zien in handelingen die zij onbeduidend vinden. 'Ik stond alleen maar met haar te praten.' Wat de man verbijstert is dat de jaloeerse vrouw reageert alsof hij daadwerkelijk ontrouw is geweest. Hij begrijpt niet dat aandacht voor een andere vrouw voor haar betekent dat 'het speciale' dat volgens haar uitsluitend voor haar bestemd is wordt bedreigd. Zij wil niet alleen zijn seksuele leven beheersen; ze wil hem vastnagelen; hij moet net zo gericht zijn op haar als zij op hem is.

Voor sommige vrouwen is de geslachtsdaad op zich niet per definitie een bedreiging voor 'dat speciale'. Ze zal niet juichen om de ontrouw van haar man, maar haar wereld stort niet in elkaar. Wellicht ging seks gepaard met zoveel angst in de periode dat ze opgroeide, was de competitie met moeder zo benauwend, dat ze in de puberteit op de drempel aarzelde en er nooit overheen is gestapt. Seks was nooit belangrijk in haar leven. Het is ook niet belangrijk in het leven dat ze deelt met haar echtgenoot. Zo'n vrouw is wat een bevriende therapeut een 'Latentie Meisje' noemt.

Ze groeide op; haar menstruatie begon. Ze had vriendjes, trouwde en kreeg kinderen. Ze was een aardige, gezonde, aantrekkelijke vrouw. Maar het idee van zichzelf als een seksueel actief wezen tegenover een man – heeft nooit wortel geschoten. Laura, uit het volgende verhaal, is een goed voorbeeld van het 'Latentie Meisje'.

'Ik heb gezien hoe mijn moeder jarenlang moest leven met de schijnheiligheid van mijn vader,' zegt Laura. Laura is eenenvijftig. 'Hij schepte altijd op over het feit dat hij vrouwen op een voetstuk plaatste. Hij hield ons mijn moeder voor als het voorbeeld van deugdzaamheid. Ze gunde geen man ooit een blik. Ze gaf hem in alles zijn zin. Iedereen wist dat hij andere vrouwen had. De vernederingen en de boosheid die zij moet hebben geslikt! Ik heb haar vaak in bed horen huilen.'

Natuurlijk was ze jaloers. Ze was op een of andere manier dol op hem. Aan echtscheiding heeft ze nooit gedacht. Ze voelde zich ellendig bij hem, maar zonder hem zou ze zich nog ellendiger hebben gevoeld. Het is niet zo dat ze geen keus had. Een vriend van mijn vader, een vriend van ons, was verliefd op haar. Jarenlang. Ik weet het zeker. Maar mijn moeder deed net of ze het niet in de gaten had. Ik denk dat ze er bloednerveus van zou zijn geworden. Ik ben ervan overtuigd dat ze bang was dat mijn vader haar zou verlaten als ze ooit een ander had aangekeken. Dat had ze zich gewoon in haar hoofd gezet. Ik betwijfel of het hem zou zijn opgevallen. Ik heb gezworen dat ik nooit zo zou worden als zij. En daar zit ik nu.

Ik ontmoette mijn man toen we studeerden. Het was net een sprookje. Ik kon er niet over uit dat hij mij zo geweldig vond. We trouwden en ik bleef werken tot hij was afgestudeerd en daarna kregen we kinderen. Het was allemaal gepland, precies zoals ik had gedroomd dat het zou gaan. Het was ook heerlijk. Hij deed het goed in zijn werk en beide kinderen hebben gestudeerd en daarna hun eigen gezin gesticht.

Een paar jaar geleden had mijn man zijn secretaresse ontslagen. Uit wraak belde zij mij op. Ze vertelde dat ze een verhouding met hem had gehad. Ik voelde me gekwetst, jaloers, maar ik wist wat voor vrouw zij was. Een sloerie. Geen vrouw die hij serieus zou nemen. Hij zou mij nooit in de steek laten voor haar. Vrouwen vinden mijn man aantrekkelijk. Ik heb geleerd daarmee te leven. Ik wilde de zaak niet op de spits drijven.

Onlangs kwam ik erachter dat hij een verhouding heeft met een vrouw die vice-president van onze bank is. Ik sprak erover met mijn beste vriendin. "Net doen of je neus bloedt," zei zij, "zoals je altijd hebt gedaan. John houdt van je. Er is niets veranderd behalve het feit dat je iets weet wat je voorheen niet wist."

Maar ik ben veranderd. Ik kan mijn boosheid niet langer inhouden. Ik heb me altijd aan de regels gehouden. Ik was altijd het brave vrouwtje. Mijn dochter zei altijd dat ze niet begreep waarom ik mijn droom om rechten te gaan studeren ooit heb opgegeven. "Dan was ik niet met haar getrouwd," zei mijn man dan met een glimlach. Dat meende hij. Ik schepte er een soort zelfingenomen genoeg in hem dat te horen zeggen! Zo opofferend. Wat een braaf vrouwtje – hij kon niet anders dan dankbaar zijn en van me houden. Ik zou een beetje aan mezelf hebben moeten denken... maar in de jaren '50 ging het allemaal om "alles samen" en ik ben erin getrapt. Ik wilde het kleine vrouwtje achter de grote man zijn. Ik was er trots op dat mijn man op mij leunde, dat mijn mening over zijn werk zo belangrijk voor hem was. Hij besprak alles met mij, maar al waren de beslissingen en ideeën vaak van mij afkomstig, hij kreeg de eer van de buitenwereld. Zijn leven was ons leven.

Ik heb me nooit druk gemaakt over zijn flirtpartijen of zijn tochtjes naar de hoeren. Seks om de seks was tussen ons niet het belangrijkste. Maar een president van een bank! Ik realiseer me nu dat ik afgunstig was op de lof die

hem werd toegezwaaid. Door die nieuwe vrouw die haar hersens had gebruikt om vooruit te komen, beseft ik de absurditeit van mijn positie. Ik zie mezelf door haar ogen, een grap! Ik heb altijd geweten dat ik slimmer was dan hij, maar ik had me geschikt en me alles laten aanleunen... Ik zou een uitstekende advocaat zijn geworden!

Het enige verschil tussen mij en mijn moeder is dat de vrouw die wordt bedrogen nu van haar voetstuk afstapt en echtscheiding aanvraagt. John wilde ons huwelijk niet beëindigen. Ik wilde dat. Het gaat niet om zijn lijf dat hij aan die ander geeft. Het verraad is dat het de man is die ik heb helpen maken en vormen. Zouden ze het over mij hebben als ze in bed liggen? Hij gooit *mij* weg; dat gevoel heb ik als ik aan die twee denk. John was ontzet toen ik het huis uitging. Volgens mijn advocaat wil hij mij het huis geven, om zijn schuldgevoel af te kopen, denk ik. De enige reden waarom ik dat huis ooit nog zou betreden zou zijn om hem te vermoorden. Daar dacht ik aan toen ik over Jean Harris las die die dokter heeft vermoord. Laat ik je dit zeggen: mannen kunnen maar beter uitkijken, want Jean Harris heeft alleen het ijs nog maar gebroken.'

De man van Laura zei dat hij alleen maar verhoudingen was begonnen omdat zij niet langer geïnteresseerd was in seks. Dat klopte, vertelde ze mij. Het was geen opzet, maar de behoefte was gewoon verdwenen. Misschien was de behoefte er wel nooit geweest. In het begin was er wel die hartstocht, maar seks... als ze eerlijk moest zijn, was het knuffelen eigenlijk het fijnste onderdeel van het liefdesspel geweest. Ze heeft nooit gemasturbeerd. Kon zich niet voorstellen hoe dat was. Ze mist het niet.

Dr. Carol Cassell is voorzitter van de Amerikaanse Associatie van Seks-therapeuten en hulpverleners. Na het lezen van het interview met Laura zegt dr. Cassell: 'Het "Latentie-Meisje" is niet verdwenen met de komst van de seksuele revolutie. Als vrouwen zichzelf werkelijk als seksuele wezens zouden zien, zou het percentage ongewenste zwangerschappen niet zo hoog zijn. Door zich niet voor te bereiden op seks – door geen voorbehoedmiddelen te gebruiken – mijden vrouwen hun verantwoordelijkheid. Vrouwen hebben inderdaad meer seks dan ooit tevoren, maar het initiatief laten ze nog steeds heel zedig aan mannen over. Het heeft niets met intelligentie of succes te maken, als je er maar voor zorgt het kleine meisje te zijn in je intieme leven...'

'Op die manier stel je jezelf wijddopen voor jaloezie.'

'Precies,' zegt zij. 'Onderzoek toont aan dat vrouwen bang zijn voor de afkeuring van mannen als ze zich te bewust van hun seksualiteit zijn.'

Sommige vrouwen hebben zelfs geslachtsgemeenschap terwijl ze weten dat ze uiterst vruchtbaar zijn op dat moment.

Ze lopen liever het risico zwanger te worden dan te zeggen "Ik moet een voorbehoedmiddel gebruiken". Dat zou betekenen dat ze zich niet door hartstocht zouden kunnen laten meeslepen. Onlangs werd een onderzoek

gedaan naar de wenselijkheid van reclame voor voorbehoedmiddelen op televisie. Een verbazingwekkend groot aantal vrouwen in de risicogroep – van achttien tot vierenzeventig – was radicaal tegen. Bijna 60 procent was tegen.

Onlangs zag ik een praatprogramma waarin een jonge vrouw aanwezig was die bij haar afstuderen het woord niet had mogen voeren omdat ze zwanger was geworden. Er stond een vrouw op in het publiek die haar vroeg: "Ik wil u eens vragen, wist u als één van de beste studenten dan niets over geboortenregeling?" Waarop zij antwoordde: "Jawel, maar ik kon er niet toe komen iets te gebruiken."

De aardige meisjes uit de middenklasse scoren het hoogst,' zegt dr. Cassell. 'Het percentage ongewenste zwangerschappen is in die kringen geweldig hoog. De redenen waarom zij geen voorbehoedmiddelen gebruiken stammen regelrecht uit de jaren '50.'

'Als je voorbehoedmiddelen ziet als een bevestiging van het feit dat je een seksueel wezen bent en nog steeds het gevoel hebt dat nette meisjes zoiets niet doen, hoe zou je dan voorbehoedmiddelen kunnen gebruiken?' zeg ik.

'Zolang vrouwen nog aan de pil waren, kon het nog een beetje in het vage worden gehouden. Tegenwoordig gebruiken veel jonge vrouwen andere vormen van anti-conceptie, die niet zo eenvoudig te verbergen zijn. Ze hebben het pessarium misschien wel op het nachtkastje liggen, maar ze doen er niets mee. Statistieken tonen aan dat de meeste abortussen worden verricht op vrouwen boven de twintig. Dat zijn jonge volwassenen. Hoe kunnen die zo onverantwoordelijk zijn om zwanger te worden?'

Een man vertelde me dat hij het onderwerp anti-conceptie niet langer ter sprake bracht. Als hij dat deed, dacht de vrouw dat hij geen serieuze bedoelingen met haar had. "In feite was het zo," zei hij, "dat ik me er zorgen over maakte juist omdat ik serieus was."

'Mannen krijgen signalen van vrouwen,' zegt dr. Cassell, 'maar die hebben ook hun eigen ideeën. Mannen zijn ook niet veel veranderd. Ik heb juist een week met medische studenten achter de rug. Het is verbazend hoeveel mannen zeiden "Verstandelijk weet ik dat de vrouw met wie ik samen ben geen maagd is, maar ik sluit me gewoon af voor het feit dat ze één, twee, drie – of meer – seksuele partners heeft gehad." En dat zijn medische studenten van in de dertig.'

Ik vertel dr. Cassell over een onderzoek van psychologen en sociologen in de Verenigde Staten en Canada waaruit bleek dat het nemen van verantwoordelijkheid 'mensen hielp door hen de gelegenheid te bieden hun gedrag te veranderen... waardoor ze in de toekomst minder snel het slachtoffer zouden worden.'

'Als je seksueel het initiatief neemt,' zegt dr. Cassell, 'loop je de kans te worden afgewezen, maar de mogelijkheid blijft. De wetenschap dat je mogelijkheden hebt, maakt je minder kwetsbaar. Uit betrouwbare onderzoek blijkt echter dat het nog steeds de mannen zijn die het initiatief nemen.'

'Waarom blijven vrouwen toch zo hardnekkig weigeren om zelfs maar de telefoon te pakken?'

'Iedere vrouw die ik daar naar vraag begint over afwijzing,' zegt dr. Cassell. 'Vrouwen zijn daar niet op voorbereid. Het is zo persoonlijk. Het is geen afwijzing op zakelijk gebied. Jijzelf bent te licht bevonden.'

Als een vrouw een man belt en een blauwtje loopt, voelt zij dezelfde pijn als een man in dat geval. Maar daar komt nog iets specifiek vrouwelijks bij: voor haar is het 'nee' niet alleen een afwijzing maar tevens een straf. Zij heeft de Regels overtreden. Ze mag dan achter een groot bureau zitten en op zakelijk gebied iets hebben bereikt, op zo'n moment wordt ze weer het ondeugende kleine meisje.

'Overal word je aangepraat dat het volledig geaccepteerd is om een man te bellen, maar ik kon het niet,' vertelt Liz. Liz is achtendertig, pas gescheiden en directrice van een uitzendbureau. 'Ik moest voelen dat hij mij echt wilde hebben, dat hij mij had uitgekozen. Dus ik moest wachten tot hij mij belde. Als ik achter hem aan zou gaan, zou het niet werken. Het gekke is dat mensen zo gemakkelijk te bereiken zijn via de telefoon. Ik had zijn nummer wel, maar er bestaat een onzichtbare drempel die vrouwen niet overschrijden.'

Ik trouwde op mijn achttiende. Mijn man en ik kwamen tot de conclusie dat we een tijdje uit elkaar moesten. Ik wilde zelfstandig zijn. Ik wilde de seksuele revolutie weleens meemaken. Ik wilde niet gebonden zijn. En wat gebeurt er? Ik ontmoet een man, we hebben een verhouding en wat doe ik? Ik zit te wachten tot hij belt. Ik heb nooit anders geleerd.'

Als Liz praat verandert haar stem. Het ene moment klinkt haar stem verstandelijk – ze weet waar ze over praat. Op het andere moment emotioneel – dan is haar gevoel aan het woord.

'Vrouwen hebben een bepaalde manier van wachten op een telefoontje,' zegt ze. 'Niet terloops, nee, het is heel intens. Je zorgt dat je op ieder moment beschikbaar bent, zodat niets de romance in de weg kan staan. Het was de intensiteit van dat wachten die me dwars zat. Het betekende een inbreuk op mijn leven; ik kon niet even naar vriendjes of even snel boodschappen doen. Ik moest er zijn als hij belde. Het is krankzinnig. Mannen – hij wil je stem misschien ook wel graag horen, maar als je in gesprek bent, hangt hij op en gaat tennissen. Maar jij zit naast die telefoon en vreet je op. Het was niet zo dat ik tijdens dat wachten steeds weer bedacht hoe fantastisch die man was. Het was die zenuwachtige gespannenheid: "Zou hij dat zijn? Zou hij wel bellen?"'

'Je had de touwtjes niet meer in handen,' zeg ik.

'...en ik voelde me vernederd! Ik heb een dochter van zestien die maar wat door het huis loopt te slenteren. Tegen haar zeg ik altijd: "Blijf daar niet zo sloom zitten, bel hem dan!" En ik doe vervolgens precies hetzelfde. En kwaad dat ik was, op hem en op mezelf! De jaloerse fantasieën over "Met wie zou hij zijn?" Die afschuwelijke fantasie bleef maar door m'n hoofd spoken; uit

dingen die hij had gezegd of gedaan construeerde ik een plaatje van hem met een andere vrouw...'

'Je denkt dus niet dat de jonge vrouwen van tegenwoordig het beter doen?'

'Ik zie het niet alleen bij mijn dochter, maar ook bij de jonge vrouwen met wie ik werk. Er zit iets primitiefs in de manier waarop wij opereren. Hij moet naar je verlangen, hij moet je veroveren. En jij moet er zijn. Je moet door hem worden uitgekozen. *Hij moet bellen.*'

De woorden van Liz raken een snaar; iets dat antropoloog Lionel Tiger jaren geleden heeft gezegd. Zijn uitdrukkelijke verklaring dat bepaalde jaloerse reacties gezond, 'ingebouwd' zijn, is kennelijk blijven hangen. Dr. Tiger en ik mogen het dan niet volledig met elkaar eens zijn, maar ik vind de nadruk die hij op de positieve en biologische aspecten van jaloezie legt een waardevol tegenwicht vormen tegen de alom verspreide mening dat jaloezie zwak, vernederend en verkeerd is.

Ik bel hem op en vertel hem over de klaagzang van Liz dat ze wel gek moet zijn om bij de telefoon te zitten wachten op een man met wie ze een verhouding heeft – in plaats van uit te gaan en misschien een andere man tegen te komen.

'Dat is niet zo gek,' zegt dr. Tiger. 'Zelfs als zij niet van plan is kinderen van die man te krijgen, of misschien zelfs geen kinderen meer kan krijgen, zijn de emoties die gepaard gaan met het selecteren van de mannen met wie ze wil omgaan precies dezelfde als van een vrouw die een vader voor haar ongebooren kinderen uitzoekt. Precies dezelfde.'

'U beweert dat het biologisch is.'

'Natuurlijk.'

'We hebben het over jaloezie...'

'En?' zegt hij.

'En?'

'Waarom zou het een vrouw iets kunnen schelen dat iemand zijn penis in een andere vagina dan de hare steekt?' zegt Tiger. 'Dat is het nu juist. Het kan haar wel degelijk wat schelen, heel veel zelfs. De reden waarom het haar kan schelen is, dat het essentieel is in het sturen van het voortplantingssysteem. Dat geldt voor alle levende soorten.'

'U wilt toch niet zeggen dat er iets van waarde zit in het meten met twee maten?'

'De dubbele moraal is fundamenteel. Of we het leuk vinden, het goedkeuren of niet. Voor vrouwen staat er meer op het spel en in bijna alle culturen zijn vrouwen zorgvuldiger in het kiezen van partners dan mannen. Mannen zijn in het algemeen promiscu. Over het geheel genomen zijn vrouwen dat niet. De reden is dat de vrouw, als zij zwanger wordt, een belangrijke tijdsinvestering moet doen. Ze heeft een man nodig, of daar heeft ze althans recht op, op wie ze kan bouwen. Daarom is zij heel zorgvuldig in haar keuze.'

! 'Wat heeft dat te maken met een vrouw die alleen maar een seksueel avontuur zocht en plotseling merkt dat ze alleen maar bij de telefoon zit te wachten?'

'Als je het over jaloezie hebt en het verschil tussen liefde en seks, is het te vergelijken met boven en onder, zwaartekracht... de beweging met betrekking tot bestaande krachten. Het valt allemaal onder dezelfde noemer. De relatie tussen seksualiteit en dat wat wij liefde noemen is dat liefde een ander woord is voor duurzame en generaliserende seksualiteit en vice versa.'

'Als u zegt dat er geen verschil bestaat tussen liefde en seks, ben ik het niet met u eens.'

'In biologische zin kun je dat onderscheid niet maken en het haalt niets uit om het te proberen. De poging onderscheid te maken tussen liefde en seksualiteit is nu precies wat die goedbedoelde maar onverbeterlijke pathologie veroorzaakt van mensen die menen dat ze edelmoediger moeten zijn dan de man of vrouw die jaloers is, omdat de partner "alleen maar" een affaire heeft gehad, omdat het tenslotte "Alleen maar seks is en geen liefde".'

'Onlangs was er op de televisie een programma over jaloezie. "Hoe is jaloezie in toom te houden?" vroeg Barbara Walters. Alsof jaloezie iets was dat de kop ingedrukt moest worden. Waarom doen mensen zo negatief over het gevoel?'

'Omdat mensen de biologie van de mens niet begrijpen. Ze begrijpen niet dat de emoties sterke, vitale en uitermate belangrijke krachten zijn en dat zij echte problemen in het hedendaagse bestaan onthullen, die, in natuurlijke en evolutionaire termen, de mens al miljoenen jaren op zijn pad heeft gevonden. Jaloezie is een van die emoties.'

'Denkt u niet dat de verhoogde belangstelling voor jaloezie te maken heeft met de nieuwe bewegingsvrijheid, de seksualiteit van vrouwen...?'

'Het is een nieuw spel. Een volkomen nieuw spel. Omdat vrouwen eindelijk zover zijn dat zij zwanger of niet zwanger kunnen worden wanneer zij dat wensen, ligt het allemaal voor het grijpen. Nog nooit in de geschiedenis is er een samenleving geweest waarin één geslacht de voortplanting kon beheersen.'

'Als jaloezie een zuiver destructieve emotie was zonder enige goede kwaliteiten, zou het dan via de evolutie niet reeds zijn verdwenen?'

'Natuurlijk. De reden waarom jaloezie zo krachtig en volhardend is, komt doordat het een niet te verjagen kenmerk is van iedere seksuele selectie. Elk paar dat uiteindelijk bij elkaar kwam, moest er wel van overtuigd zijn dat hun hectische inspanning de moeite waard was. Wat ik wil zeggen is dat seksuele selectie altijd een netelige kwestie is geweest en meer voor vrouwen dan voor mannen vanwege de investering die zij doen qua tijd, persoonlijke inbreng en de rest. Om het cru te stellen, de werkelijkheid is dat vrouwen die niet jaloers zijn het risico lopen minder te zeggen te hebben over de goederen, diensten, affectie en de verdeling die mannen kunnen verschaffen.'

‘En u? Bent u ooit jaloeers geweest?’

‘Ja. En ik denk dat het een gezond soort jaloezie was. Intiem contact met een ander was een bedreiging voor de integriteit van mijn verhouding met een bepaalde vrouw. Het is gezond om daartegen te vechten. Als de relatie belangrijk is, is het belangrijk om die te beschermen. Het is waanzinnig om aan te nemen dat de persoon die zegt: “Het doet mij niets. Daar sta ik boven” blijk geeft van magistrale grootmoedigheid. In onze cultuur vinden veel mensen dat elke ervaring, hoe ellendig ook, uniek en of psychologisch belonend of verbeterend moet zijn. Nonsens. Het idee – dat is echt arrogant, rustig doorleven met het feit dat degene van wie jij houdt tegelijkertijd van een ander houdt! Wat mij betreft is dat een hoofdzonde.’

Honderden bladzijden heb ik moeten schrijven om emotioneel greep te krijgen op iets dat ik aan het begin van dit onderzoek alleen verstandelijk in me had opgenomen: jaloezie op zich is niet destructief. Het is afgunst die jaloezie een slechte naam geeft. Afgunst vermomd als jaloezie, een verkeerde benaming die deze akelige emotie op een hoger plan brengt zodat we ze met elkaar verwarren en doen alsof het liefde is.

Er bestaan geen deskundigen op het gebied van jaloezie. Maar als we niet begrijpen dat gepaste jaloezie een beschermende emotie is die ons oproept om te verdedigen wat we liefhebben, hoe kunnen we er dan voor zorgen dat afgunst datgene wat we liefhebben niet verwoest? Hetgeen Lionel Tiger zegt kunnen we niet bewijzen noch ontzenuwen, maar in zijn antropologische benadering van de waarde van jaloezie vind ik geruststellende en diepe parallellen met de woorden van Hanna Segal:

‘In zekere zin gaat jaloezie bijna altijd vergezeld van liefde. Het is een positief element in die zin dat je er weer eens bij stilstaat dat je echt van die ander houdt. Je wordt je bovendien bewust van het feit dat je die ander niet bezit. Ongepaste jaloezie – bezitterigheid, destructiviteit, excessieve afgunst – dat is een andere kwestie. Als mensen zeggen geen jaloezie te kennen, wat betekent dat dan? Dat betekent dat die ander niet echt waardevol voor hen is, dat niemand beter is dan zichzelf – arrogantie – of dat niemand anders van het liefdesobject zou willen houden, hetgeen devaluatie betekent. Een zekere mate van jaloezie, de hang naar een exclusievere relatie is, denk ik, een onderdeel van de liefde. Het is onvermijdelijk en het ontkennen van jaloezie veroorzaakt veel kwaad.’

Vrouwen denken dat mannen alle macht hebben; mannen denken dat vrouwen alle macht hebben. De verwarring als gevolg van omgekeerde rolpatronen in de hedendaagse samenleving is het onderwerp van verscheidene recente films. Sprekend over haar rol als man in *Victor/Victoria*, zegt Julie Andrews: ‘Ik heb het ver geschopt, maar toch hebben mannen het wat vrijheid betreft echt voor elkaar, heb ik ontdekt.’ Vanuit de kant van de mannen gezien, zegt een

achtendertigjarige man die ik heb geïnterviewd: 'Nadat ik *Tootsie* had gezien wilde ik naar huis en één van die gewaagde jurken van mijn vrouw aantrekken. En veel prachtig bont en heel hoge naaldhakken, zodat ik eruit zou zien als een stuk. Daarna zou ik uitgaan en vier bouwvakkers oppikken. Dan naar het ziekenhuis om een kind te baren. Ik zou het kind borstvoeding geven. Dan zou ik in een strapless avondjurk met glitters naar een nachtclub gaan en een liefdeslied gaan zingen.'

'En de baby dan?' vraag ik.

'O, die zou ik in mijn ene arm houden onder het zingen.'

Als hij het verhaal vertelt, moeten we allebei lachen, maar het is niet helemaal een grapje.

Deze man houdt van mooie vrouwen. Hij is met een mooie vrouw getrouwd en ik ben er zeker van dat zijn gevoel voor humor een rol heeft gespeeld. Zelf heeft hij een minder knap uiterlijk dan de vrouwen die hij aanbidt. Ik denk dat hij vaak is afgewezen. De macht van vrouwen.

Macht die vrouwen zelf vaak niet voelen, omdat ze zich veel te druk bezighouden met hun opvatting over de macht van mannen. Twee jaar geleden kreeg zijn vrouw een kind. Hij is dol op zijn zoon. Zijn gezicht betreft als het kind bij voorkeur de handjes uitstrekt naar de moeder. Met een treurig gezicht vertelt hij: 'Als het kind op zondag tussen ons in in bed ligt, schopt hij naar mij.'

Deze man is dol op mooie vrouwen. Hij benijdt hen ook vreselijk. Om het in Robertiello's onsterfelijke woorden te zeggen: 'Het enige dat een mooie vrouw hoeft te doen is bestaan.'

Kom daar maar eens mee aan bij een mooie vrouw.

Hoe moet je over jaloezie schrijven en de juiste nadruk leggen op de jeugd en schoonheid van vrouwen. Over de afgunst die wordt opgewekt. Tussen de man en de vrouw. Tussen vrouwen.

De macht van de schoonheid van vrouwen is zo enorm, dat deze moet worden ontkend of gedevalueerd.

'Je weet niet dat je mooi bent tot iemand het je vertelt en niemand had het mij ooit verteld. Mijn moeder zou wel de laatste zijn.' Het is moeilijk te geloven dat de spreekster bijna zestig is. Ze heeft een perfect figuur en nauwelijks rimpels in haar gezicht. Ze heet Marion.

'Mijn moeder wist niet hoe ze moest moederen. Mijn ouders zijn gescheiden toen ik twee was. Van foto's weet ik nu dat ik er heel leuk uitzag met platinablond haar. Mijn vader moet dol geweest zijn op zijn eerste kind. Ik denk dat ik een bedreiging voor mijn moeder was wat betreft mijn vaders affectie. Maar ik heb nooit gedacht dat ik aantrekkelijk was...

Mijn moeder had het altijd over mijn lelijke voeten. Ze zei ook dat mijn handen te groot waren, werkhanden. Mijn neus was lelijk en mijn zangstem was afgrijselijk. Ze vertelde me dat haar borsten... dat haar arts had gezegd dat hij nog nooit zulke mooie borsten had gezien. Tegenwoordig laat ik elke

week mijn handen en mijn voeten verzorgen. Ik heb mijn neus laten corrigeren en ik heb ontdekt dat mijn voeten heel klein zijn, veel kleiner dan die van mijn moeder.'

'Ze was afgunstig op jou.'

'Als kind dacht ik altijd dat er iets mis met me was. Wat er mis was, was onze relatie. Het was een schok toen ik me realiseerde dat ze mij als een rivaal en een bedreiging zag. Toen ze hertrouwd was, werden wij aan de zorg van de huishoudsters overgelaten zodat zij op reis kon met haar nieuwe echtgenoot. Ik heb haar nooit gemist. Ik voelde me wel schuldig over het feit dat ik niet kon huilen als ze wegging.

Ik trouwde voor mijn twintigste en kreeg drie kinderen. Dat is sloven. Ik begon veel te lezen. Daarna volgde ik een opleiding. Ik ontwaakte uit die halfslappende toestand en zocht een baan. Toen ben ik gescheiden. Ik kwam erachter dat ik er goed uitzag.

Ik liet me nooit in badpak zien omdat mijn moeder me had verteld dat mijn benen te lang en te stakerig waren. Het eerste dat ik deed na mijn scheiding was een badpak aanschaffen en naar het strand gaan. Ik bleek een sensatie. Dat was nooit bij me opgekomen. Ik was zevenentwintig. Het was alsof ik een nieuw leven was begonnen. Ik werd fotomodel. Ik herinner me de broek nog die ik droeg bij mijn eerste opdracht. Aan de reactie van de mensen kon ik merken dat ik echt een verschijning was.'

'Plotseling mooi zijn kan problemen geven,' zeg ik.

'Ik ontdekte dat ik erg voorzichtig moest zijn. Ik moest vooral niet aardig doen tegen mannen. Dan gebeurden er dingen die ik niet in de hand kon houden. Een enkele glimlach en de man in kwestie zag dat als een invitatie. Mijn tweede man was mijn manager. Hij is degene die me in het modellenvak bracht. Ik maakte mezelf wijs dat ik van hem hield en dat hij een goede vader voor mijn kinderen zou zijn. We zijn acht jaar getrouwd geweest. Het geld dat ik verdiende dekte de kosten van zijn bureau.'

'Voordat we aan dit interview begonnen, vertelde je me dat je dochter verliefd werd op je tweede man.'

'Zij was de jongste uit mijn eerste huwelijk. Ze werd verliefd op hem zoals kleine meisjes verliefd worden op hun vader. Hij bracht haar het vak binnen zoals hij mij had binnengebracht. Tot op de dag van vandaag is hij nog steeds haar manager. Toen zij kind-model werd, wilde hij dat ik ermee ophield. Ik stond aan de top van mijn carrière. Ik begreep niet precies waarom hij wilde dat ik ermee stopte. Maar daar kwam ik snel achter. Als je een dochter hebt in de leeftijd van Alice word je niet meer gevraagd. Toen zij een super-model werd, was mijn carrière ten einde... voordat ik eraan toe was.'

'Had je wat geld gespaard?'

'Van het geld dat ik verdiende, heb ik nooit een cent gezien. Ik werkte heel hard, ik had succes, maar sparen was er niet bij. Ik ben een spaarzaam type. Hij was iemand die geld uitgaf. De echtscheiding was zijn idee. Hij heeft me

tijdens ons huwelijk vijf keer om echtscheiding gevraagd. Hij wilde mij op m'n knieën hebben. Hij wilde de baas zijn over mij. Ik was bang om weer alleen te zijn.'

'Je tweede man wakkerde jaloezie aan tussen jou en je dochter.'

'Ja. Toen Alice dertien was had ze al heel grote borsten en mijn man wilde een bikini voor haar kopen. Ze was beeldschoon, maar voelde zich gegeneerd en geveleid tegelijk. Ze wist niet wat ze ermee aan moest. Hij deed dingen waardoor zij zich schuldig voelde; opgewonden en schuldig. Omdat ze mij haatte. Ik was niet het soort moeder dat andere kinderen hadden. Ik ben er zeker van dat ze jaloers was op mijn uiterlijk. Ze verweet me altijd dat ik er niet uitzag als haar stiefmoeder. "Zo hoort een moeder eruit te zien."

Op een dag was er een filmscreening waar ik niet heen wilde. Dus nam hij Alice mee. Later op het feest danste hij met haar. Ik denk dat ze een jaar of vijftien was. Nu vertelt ze me dat ze gemengde gevoelens had... opgetogen over het feit dat ze er was en tegelijkertijd schuldig. Hij speelde ons tegen elkaar uit.'

'Dus zij was afgunstig op je schoonheid. En jij? Benijdde je haar?'

'Waarschijnlijk wel. Maar ik deed alles wat in mijn vermogen lag om maar niet dezelfde relatie te hebben die mijn moeder met mij had. Mijn moeder deed zoveel dingen die ik haatte. Mijn moeder wedijverde met mij; mijn dochter wedijverde met mij. Ik had het gevoel tussen twee vuren in te zitten. Ja, er bestond concurrentie tussen Alice en mij... Die bikini's die mijn man voor haar kocht, daar had ik last van. Omdat mijn moeder... weet je nog, die dokter die had gezegd dat hij nog nooit zulke mooie borsten had gezien? En daar zat ik met een dochter van dertien met een borstomvang van 95 centimeter.'

'Jij kwam er pas achter dat je mooi was toen je bijna dertig was,' zeg ik. 'Tegen de tijd dat je je daar net lekker bij begint te voelen, komt je dochter die je beroepsmatig ondermijnt. Je zou geen normaal mens zijn als je je niet verongelijkt zou voelen.'

'Het eerste huwelijk van Alice was pure rebellie tegenover mij. Het was alleen maar uit kwaadheid, vijandigheid, om maar bij mij weg te zijn. Mijn dochter... ze kreeg de baan; ze kreeg de man...'

'Je bedoelt dat je tweede man haar manager werd?'

'Ja. Ze kreeg de baan; ze kreeg de man en ze kreeg de manager. Ik heb pas met haar geluncht. Ik zei: "Ik heb je iets te zeggen. Ik wil dat je het aan alle kanten bekijkt, binnenste buiten, van onder naar boven en omgekeerd, verwerk het en leef ermee. Dit is wat ik je te zeggen heb: Jij hebt mij nooit iets afgenomen, nooit ofte nimmer." Ik wilde dat ze dat wist.'

'Maar ze heeft het je wel afgenomen.'

'Nee, dat is niet waar. Ze heeft me niets afgenomen.'

'Ik bedoel, ze kreeg de baan, de man en de manager.'

'Kan wel zijn, maar ik wilde niet dat zij het gevoel had dat ik het zo voelde.'

Ik weet niet of ze het heeft begrepen. Misschien nu wel omdat haar dochter in dezelfde fase zit met haar beeldschone echtgenoot.'

'Bedoel je dat je dochters dochter nu verliefd is op haar stiefvader?'

'Ja. Ik denk dat Alice zich nu minder schuldig voelt. Ik denk vaak dat we beter af waren geweest als we minder mooi waren geweest. Ik ben gaan inzien dat er ook een negatieve kant aan schoonheid kleeft. Soms als ik me aan het aankleden ben, trek ik de hele zaak die ik net heb aangetrokken weer uit omdat het te mooi is. Dan trek ik iets aan dat niet bij elkaar past. Ik was apetrots op mijn figuur, apetrots, maar het bracht vrouwen aan het huilen. Dat heb ik weleens meegemaakt. Op een keer gingen we met vrienden naar het strand en ik had een prachtig zwart badpak aan. Ik had de kinderen bij me. Toen we weggingen was er een vrouw die zei: "Dat zijn vast uw kinderen niet." Waarop ik zei: "Ik ben voor de tweede keer getrouwd." Ze begon te huilen en zei: "Ik wist het wel."'

'Hoe bedoel je?'

'De jaloezie. Die vrouw hilde van opluchting over het feit dat het mijn kinderen niet waren, omdat ik er niet zo kon uitzien en al kinderen van die leeftijd hebben.'

'Maar het waren wel jouw kinderen.'

'Ja, natuurlijk.'

'Je loog dus tegen haar.'

'Dat heb ik zo vaak gedaan. Ik moest wel als ik me niet gehaat wilde maken.'

'Dus je bent je bewust van de afgunst en de jaloezie die je bij anderen oproept?'

'Bij andere vrouwen. Het is afschuwelijk, echt afschuwelijk. Pas speelden we met vrienden een spel. Het gaat om wat je zou willen en hoeveel je bereid bent ervoor te betalen. Ik zei dat ik agressie wilde hebben. Ik zie agressie anders dan de meeste mensen. Ik zie het als goedaardig. Het verschaft je kracht om de wereld aan te kunnen. Ik zei dat ik in staat wilde zijn voor mezelf op te komen en erop af te gaan als ik iets wilde. Ik wilde macht. Macht. De anderen vroegen wat ik bereid was op te geven om te betalen voor agressie. Ze besloten dat ik mijn schoonheid moest opgeven. Ik zei: "Uitstekend. Mijn schoonheid geef ik met genoeg op, want ik heb er niets aan."'

'Waren ze niet verbaasd?'

'Ja. Ze zeiden: "Zou je bereid zijn een bochel te krijgen?" Die prijs leek me te hoog. "Nee," zei ik. "Ik wil er gewoontjes uitzien. Dat zou prima zijn. Dan maar iets minder agressie." Naar mijn idee redden minder mooie vrouwen het even goed als ik. Ik was al behoorlijk oud toen ik ophield met mijn toneelstukje: moedeloos zijn en prullen en dat soort dingen om mijn zin te krijgen. Het werkte niet altijd. Als kind was ik echt heetgebakerd, maar ik kwam erachter dat dat me alleen maar problemen opleverde. Het was zelfs zo dat ik al getrouwd was en kinderen had en ons vanwege mijn opgewonden

temperament de huur werd opgezegd. Dat zelfde gedrag maakte een einde aan mijn verjaarspartijen. Ik heb geleerd mijn boosheid, mijn woede te onderdrukken.'

Het mannelijke afweermiddel is dat hij de mooie vrouw op een voetstuk zet, buiten bereik, gedeseksualiseerd, aanbeden om haar reinheid en standvastigheid. Als ze van haar voetstuk afklimt, zegt de afgunst van mannen over haar onbeteugelde macht dat ze een hoer is. De wrok van de man over de schoonheid van vrouwen wordt versterkt door de afgunst van andere vrouwen. De schoonheid weet dat andere vrouwen haar zouden vernietigen als ze zich zou weten te bevrijden van de scheiding madonna/hoer en gebruik zou maken van haar uiterlijk. *Of zo denkt ze althans.* Ze tracht de wrok van haar zusters te verminderen door zichzelf te devalueren. Ze klaagt over haar kromme neus. Welke kromme neus? vraag je bij het zien van een perfecte neus. Doet er niet toe. Zelfs als de neus chirurgisch is gecorrigeerd, vindt die mooie vrouw wel weer een ander schoonheidsfoutje. Ze gaat op dieet.

De cliëntèle van dieetclubjes bestaat voor 95 procent uit vrouwen. Ik vind het tekenend dat vrouwen een periode in de geschiedenis waarin ze sterke posities innemen in de wereld van mannen, tegelijkertijd proberen hun afmetingen te reduceren. In een artikel getiteld 'Hoe dieet van vrouwen hun angst voor macht weerspiegelt', concludeert de schrijver: 'De door mannen beheerste cultuur vraagt om slanke vrouwen in een onbewuste poging de symbolische lichamelijke expressie van hun kracht te beperken. Vrouwen accepteren dit soort tirannie... vanwege hun eigen tegenstrijdige gevoelens over hun lichaam... Onze cultuur heeft een andere reactie op de ontzagwekkende omvang en kracht van de vrouw die we als zuigeling ervoeren. Wij hebben sterke, tegenstrijdige gevoelens over de relatie tussen de kracht van een vrouw en haar afmetingen en die worden weerspiegeld in onze afkeer van grote, dikke vrouwen...'

Wat klinkt dat Kleiniaans – 'de kracht van vrouwen... grote, dikke vrouwen.' En niemand vreest die kracht meer dan de vrouw zelf. Het zijn niet de mannen die vrouwen een dieet aanpraten. Vrouwen proberen zichzelf klein te houden. Niet uit angst voor mannen, maar uit angst voor wie/hoe ze zullen worden als ze te groot worden.

Mannen wedijveren met de imaginaire reuzenpenis. Vrouwen wedijveren met mooiere, jonge vrouwen. En ze wedijveren ook niet. De ontkenning van competitie onder vrouwen, vastgelegd door de regels van de adolescentie, die zeggen dat geen enkele vrouw iets meer mag krijgen dan haar seksegenote, leert de mooie vrouw dat ze al te veel macht heeft. Een mooie vrouw vertelt een grapje. Een andere vrouw keert zich in haar richting en zegt: 'Hé, jij wordt niet verondersteld grappig te zijn. Jij bent al mooi.'

Ik heb dezelfde stommitieit ook weleens begaan. In een groepje vrouwen die het over sport hadden, hoorde ik een verrukkelijk uitzierende vrouw zeggen

hoe goed ze in honkbal was geweest.

'Was jij atletisch als meisje?' gooide ik eruit.

De pijn was te zien in haar prachtige groene ogen. 'Waarom vraag je dat? Omdat ik zo dik ben?'

Ik zat even met de mond vol tanden. Een van de andere vrouwen sprong vriendelijk te hulp. 'Omdat je zo mooi bent,' zei ze, omdat ze begreep wat ik bedoelde. Een vreemde manier van denken, een overblijfsel uit mijn jeugd. Omdat ik er zo gewoontjes uitzag, moest ik andere talenten ontwikkelen.

De nachtcrèmemfabrikanten hebben zelfs in het hart van vrouwen met een onberispelijk gave huid twijfel weten te zaaien. Afgunst – versterkt door de cosmetica-industrie – zorgt ervoor dat iedere vrouw haar eigen uiterlijk afkraakt en dat van anderen overschat. Met zo'n gering gevoel van eigenwaarde is het onmogelijk om te wedijveren.

In *Femininity* schrijft Susan Brownmiller:

'Uiterlijk is het voornaamste wapen in de competitie vrouw tegenover vrouw. Uiterlijk, niet prestatie, is de vrouwelijke demonstratie van begeerlijkheid en waarde. In het streven een lichamelijk ideaal te benaderen, korsetten in vroeger dagen of het magere-kaas-met-selderij-dieet van morgen, bewapent men zichzelf om de competitieve oorlogen te voeren. Vrouwelijke bewapening is nooit metaal of spierkracht, maar paradoxaal een overdrijving van lichamelijke kwetsbaarheid die geruststellend (niet bedreigend) is voor mannen. Omdat zij gedwongen is zich te concentreren op de details van haar lichaamsdelen, is ze nooit vrij van verlegenheid. Ze is nooit helemaal tevreden en nooit zeker, want die wanhopige, niet aflatende geabsorbeerdheid in het streven naar een perfect uiterlijk – noem het vrouwelijke ijdelheid – is het toppunt van beperking van de geestelijke vrijheid.'

Hoewel ze haar vrouwelijkheid niet hoeft te bewijzen zoals een man moet zwoegen voor zijn mannelijkheid, weet een vrouw dat haar marktwaarde daalt met het klimmen der jaren. Niet iedere man is uit op een mooie vrouw, maar alle mannen respecteren haar macht. Als een klein jongetje hoort: 'Schoonheid is slechts buitenkant; je moet een boek niet beoordelen aan de hand van het mooie plaatje op de omslag,' krijgt hij een indringende boodschap mee: De schoonheid van vrouwen is belangrijk. 'Maar dat is allemaal veranderd,' zeg je. Waarop ik antwoord met een citaat uit een overzicht in een van de grootste vrouwenbladen:

In een vijfde klas vond 75 procent van de meisjes zichzelf oprecht het minst aantrekkelijke meisje in de klas. En als u denkt dat we wijzer worden wat ons lichaam betreft naarmate we ouder worden, kijk dan eens naar de uitkomst aangaande omvang en maat: bijna 70 procent van de vrouwen die aan het onderzoek deelnamen beschreef zichzelf als te zwaar, terwijl maar 39 procent dat ook werkelijk was.

Wij allemaal kennen vrouwen wier innerlijke schoonheid het vertrek doet stralen op het moment dat ze binnenkomen. Maar het zijn de mannen die kiezen en de marktwaarde van een vrouw heeft iets te maken met haar gezicht en haar jeugd.

Mannen trouwen met jongere vrouwen. Vrouwen trouwen met oudere mannen.

'Het is me opgevallen toen het verhaal van Mary Cunninghams opkomst en val binnen de firma Bendix bekend werd, dat het vrouwen waren, andere succesvolle vrouwen, die vaak eerder dan mannen suggereerden dat die snelle opmars te danken was aan haar schoonheid en aan haar romance met de voorzitter van de raad van bestuur van Bendix, William Agee,' schrijft Anne Taylor Flemming. 'Ik heb die vrouwen gehoord op feestjes, in restaurants, in hun chique mantelpakken, terwijl ze op beschaafde toon insinueerden dat mejuffrouw Cunningham haar seksualiteit had gebruikt om vooruit te komen. Ze was te jong, zeiden ze peinzend, te mooi, zeiden ze afgunstig, om het niet te hebben gedaan. Het feit dat ze zich terugtrok uit de firma Bendix beschouwden ze als een bevestiging van hun vermoedens.'

Toen vrouwen twintig jaar geleden en masse besloten hun leven te veranderen, ging schoonheid als eerste overboord. Als er een belangrijke prestatie moest worden geleverd, dan konden vrouwen niet als kemphanen tegenover elkaar staan. Een logische redenering. De strijd van afgunst en jaloezie over schoonheid maakte plaats voor belangrijker oorlogen. Tijd besteden aan je uiterlijk werd beschouwd als een gebrek aan ernst. Gloria Steinem verborg haar mooie benen in een spijkerbroek. Je kon moeilijk vrouwen laten wedijveren met mannen om machtsgelijkheid terwijl ze bezig waren te wedijveren om de succesvolste man. Schoonheid was niet meer in tel en moest het veld ruimen voor nieuwe vormen van macht in het leven van de vrouw.

Soms heb ik het gevoel dat vrouwen nooit iets overgeven, ze nemen alleen maar meer hooi op hun vork. Naast de rol van huisvrouw en opvoeder, hebben vrouwen daar nu die van kostwinner aan toegevoegd, terwijl aan het in stand houden van schoonheid meer aandacht dan ooit wordt besteed. Om een voorbeeld te noemen: een paar jaar geleden verschenen er twee uitgaven van tijdschriften in de kiosk. Een daarvan (*Mademoiselle*) bevatte een landelijk onderzoek onder jonge vrouwen in de leeftijd van 17 tot 30 jaar. De resultaten vertoonden een verbijsterend idealisme, een optimisme dat volledig buiten de werkelijkheid stond. Meer dan de helft van de ondervraagden verwachtte 'aan de top' te komen in haar vakgebied en daarbij een topsalaris te verdienen – een salaris dat toen slechts door 2 procent van de vrouwen werd verdiend. Ruim driekwart verwachtte echtgenoten die huishouden en de zorg voor de kinderen op een fifty-fifty basis met haar zouden delen. Tachtig procent verklaarde dat zij er vertrouwen in had dat haar leven zou gaan zoals het was gepland.

Tegelijkertijd glimlachte de vijftigjarige Elizabeth Taylor ons vanaf de omslag van *Life* toe met een gezicht dat door allerlei cosmetische goocheltrucs zo verfraaid was, dat we meteen dertig jaar teruggezet werden. Waar andere vrouwen ook mee bezig mogen zijn geweest – werk, kinderen opvoeden, intussen ouder wordend – Miss Taylor en de magnaten van *Time-Life* brachten ons even in herinnering dat er weinig was veranderd wat de ware macht van vrouwen betreft.

Een zevenentwintigjarige industrieel ontwerpster komt nogal verhit bij mij binnen voor een interview. Ze is nijdig omdat een paar onbeschofte mannen haar kushandjes hebben toegeworpen op straat. De blouse die ze aan heeft is zo doorzichtig dat je haar tepels kunt zien. Haar rok zit zo strak dat haar billen uitsteken. Ze heeft haar uitdagende verschijning gezien in de spiegel voordat ze het huis uit ging. En toch heeft ze het niet gezien. Ze doet het bovenste knoopje van haar blouse open en doet het weer dicht. Aan de ene kant wil ze haar schoonheid laten zien, aan de andere kant wil ze die verbergen. De mooie, sterke vrouw boezemt niet alleen mannen angst in, ze maakt zichzelf ook bang.

‘Er bestaat een ingebouwde reflex om elite vrouwen een toontje lager te doen zingen,’ schrijft filmrecensente Molly Haskell. ‘Die reflex is tegenwoordig helaas sterker dan in de jaren 30 en 40, wellicht omdat er thans meer vrouwen zijn die “alles willen doen” en “alles willen hebben” en er meer terreinen zijn waarop je je onzeker en incompetent voelt. We kunnen ons vergapen aan een mannelijke “krachtpatser”, terwijl zijn vrouwelijke gelijke moeite heeft zich te handhaven. Een man “mag het allemaal hebben” – een prima universitaire opleiding, een fraai uiterlijk, glamour, rijkdom, goedgevormde dijen – hij mag een professionele dynamo zijn en geen mens zal zich eraan storen, maar breng maar eens een vrouwelijke Warren Beatty op het doek en het publiek begint te fluiten. De oplossing is deze, waartoe Hollywood jaren geleden toe heeft besloten: Neutraliseer haar, tem haar door haar een of meer opties te ontnemen. Vraag een offer. Smijt haar een ei in het gezicht.’

Het is niet alleen de samenleving die vrouwen van volledige zelfverwerkelijking weerhoudt; vrouwen zelf hebben het gevoel te moeten kiezen tussen liefde en werk, huwelijk en een carrière. Het is niet alleen een kwestie van tijd, praktische zaken en verdeling. De remmingen ten opzichte van accumulatie van te veel macht komen van binnenuit. Zowel de man als de vrouw is nog steeds onbewust bang voor de oppermachtige vrouw. Zowel mannen als vrouwen splitsen de moeder in goed en kwaad en houden de liefdevolle moeder intact, terwijl de destructieve impulsen worden geprojecteerd op het slechte monster van de kinderkamer, de boze heks.

Mannen zijn niet bang om te veel macht te verzamelen. Zijn groei verwijderd hem nog verder van moeder; vereenzelvigd hem meer met vader. Omdat vrouwen van hetzelfde geslacht zijn als hun moeder, zijn ze onbewust bang

dat ze de destructieve moeder-vrouw zullen worden als ze te veel macht zouden krijgen.

Klinkt deze verklaring van de zelf-kleining van vrouwen te psycho-analytisch? Ik denk dat het een nieuw element toevoegt ter bevordering van een beter begrip voor de raadselachtige angst van vrouwen voor succes. De optimistische cijfers van *Mademoiselle* kloppen geenszins met de werkelijkheid. Uit een onderzoek uit 1982 over management bleek van de 300 vrouwen – gemiddelde leeftijd zesenveertig – slechts 40,7 procent te zijn getrouwd, tegenover 94 procent van de mannen ondervraagd in een enquête drie jaar daarvoor. (Vrouwen deden niet mee in dat eerdere onderzoek omdat er slechts acht hadden gereageerd.) Van die vrouwen was 27,6 procent nooit gehuwd geweest tegenover minder dan 1 procent van de mannen.

In de jaren 70 bestond het merendeel van de gescheiden vrouwen uit vrouwen die waren getrouwd in de jaren 50, zegt dr. Cassell. Hun huwelijk had twintig of vijfentwintig jaar geduurd. De grootste groep gescheiden vrouwen in de jaren 80 is achter in de twintig. 'Tegenwoordig lopen de meeste huwelijken stuk binnen de zeven jaar.' Als de optimistische vrouwen uit het onderzoek van *Mademoiselle* over een jaar of tien hun man kwijtraken, zal hun eigen succes haar woede/afgunst op hem dan verergeren omdat hij meer geld verdient dat zij? En op haar – omdat ze jonger is dan zichzelf?

Naarmate de stress van de ambitie zijn tol eist en zich aftekent op de gezichten van vrouwen, worden jeugd en schoonheid steeds tijdgebondener. Het gezicht van een man is de landkaart van zijn leven. Als hij machtig genoeg is, weet een vrouw in elk rimpeltje en lijntje wel iets liefs of aardigs te zien. Elke ochtend kijken vrouwen echter in de spiegel om te zien hoe groot de schade nu weer is.

Te veel schoonheid bij een vrouw maakt een man bang. Als hij haar zou kwijtraken aan een machtige rivaal, zou hij zijn gezicht verliezen. Hij verkiest een veiliger partner. Maar als zijn kansen en zijn gevoel van eigenwaarde stijgen, vindt hij dat hij recht heeft op een mooie vrouw. De dreiging van verlies is afgenomen, de kloof tussen schoonheid en macht is gedicht, dus ruilt hij zijn kleurloze partner in voor iemand die bij zijn nieuwe status past. Gatsby van Fitzgerald komt terug om zijn rijkdommen uit te spreiden voor de voeten van Daisy Buchanan. Een combinatie die tien jaar tevoren ondenkbaar was, omdat Gatsby geen stuiver bezat, is nu beladen met seksuele begeerte. We snappen het allemaal. We begrijpen waarom Gatsby zo hard heeft gewerkt en waarom Daisy bezwijkt. Macht trekt macht aan.

In de sensatiepers treffen we een foto aan van de tachtigjarige dr. Benjamin Spock, de meest geliefde kinderarts van Amerika. Zijn nieuwe vrouw staat ook op de foto. Zij is veertig jaar jonger dan hij. Ongeveer tien jaar geleden las ik een interview met de verlaten gewezen vrouw die hem had bijgestaan in de tijd dat hij zijn beroemde boeken schreef. De woede en het verraad stonden in haar gezicht gegrift. Achten wij de man er minder om? Zo gaan de

dingen nu eenmaal in het leven. De jonge mooie vrouw is de prijs die onze cultuur aan macht toekent.

In het leven van iedere vrouw schrijdt de tijd voort en ontnemt haar steeds een onvervangbaar stukje jeugd en schoonheid en stelt haar bloot aan de meest oneerbare vorm van jaloezie omdat het al het andere dat zij is denigreert. Intelligentie, moed en creativiteit kunnen niet worden verondersteld op te wegen tegen een jonger lijf.

Toen ik jong en verdrietig
en mooi was
En arm, wenste ik
Wat alle meisjes wensen:
Een man, een huis en kinderen.
Nu ik oud ben,
Heb ik een typische vrouwenwens:
Ik wou dat de jongen
Die de boodschappen in mijn auto zet
Me zou zien. Het verbijstert me
Dat hij me niet ziet.

'Next Day'
Randall Jarrell

Een man krijgt macht naarmate hij ouder wordt; de vrouw aan zijn arm wordt nooit ouder. Waar komt dat idee in oorsprong vandaan, dat vrouwen moeten verliezen naarmate ze ouder worden? Van mannen? Van vrouwen zelf? Iets dat zo ingebakken is, moet wel van beiden afkomstig zijn.

Als alle mogelijke lichamelijke schoonheid wordt geprojecteerd op één sekse, moet het andere geslacht zich daaraan laven. Dat is ongezond. Dat is waartegen vrouwen altijd al bezwaar hebben gehad... het staren en het handtastelijke van mannen, alsof ze honger hadden. Dat hebben ze ook. En door die honger zijn ze boos omdat die mensen, deze vrouwspersonen, zich naar eigen goeddunken kunnen terugtrekken. Een afweermechanisme dat beide geslachten parten speelt, is dat vrouwen de innerlijke honger van mannen om te worden bewonderd, niet om zijn geld of prestaties, moeten bevredigen.

Het verlangen naar aandacht en waardering is sterker in sommigen van ons, maar het is menselijk en universeel. In onze irrationele distributie van privileges voor mannen en vrouwen, zijn het per traditie de vrouwen die mochten worden bewonderd om zichzelf.

Wanneer is Robertiello opgehouden naakte dames te gaan bekijken?

Toen ik hem tien jaar geleden voor het eerst ontmoette, vertelde hij dat hij vaak naar huizen van plezier in het westen van de stad ging. Ik was met

stomheid geslagen. Ik vond het verachtelijk en dat zei ik hem ook.

'Een van de redenen waarom ik het leuk vind om vrouwen te zien strippen is dat ik dat zelf niet kan doen. Met andere woorden, het exhibitionisme en het narcisme van de stripper zijn een vervangingsmiddel voor mij.'

Een mooie vrouw aan je arm is niet hetzelfde als bewonderd worden om jezelf, hoe mooi die vrouw ook moge zijn. Er blijft een gevoel van onbevredigdheid achter, boosheid soms, die vaak boven komt in de seksuele fantasieën van mannen. De man draait zijn eigen exhibitionisme om en schept er genoeg in aan de vrouw te denken, die zichzelf laat zien aan andere mannen. Ze paradeert niet alleen koket heen en weer. In het scenario dat hij bedenkt, ontbloot ze haar geslachtsdelen en public en toont die aan andere mannen. Een overdreven omkering van hetgeen hij zelf zou willen doen.

Een paar maanden geleden viel het me plotseling op dat Robertiello het nooit meer over die huizen van plezier heeft. Hij heeft er in geen jaren meer over gesproken. Er is nog iets gebeurd: Hij is zich veel beter gaan kleden. Verdwenen zijn de glimmende, flodderige broeken en de versleten, vormloze truien. Zijn vrouw knipte zijn haar altijd en dat was te zien ook. Tegenwoordig zien zijn baard en zijn grijze manen er zeer verzorgd uit.

'Hoe meer ik zelf in staat ben tot narcisme en exhibitionisme', zei hij, 'des te minder de behoefte aan die huizen van plezier.'

'Wat is de reden van die verandering?'

'Het heeft veel te maken met de dingen die ik heb gelezen. De boeken van Kohut hebben me een beter inzicht over narcisme verschaft. Dat afweermechanisme om mezelf weg te cijferen... het was alsof ik plotseling toestemming kreeg om aandacht voor mezelf te vragen.'

'Geen wonder dat je een van je boeken aan Kohut hebt opgedragen.'

'Jij hebt me ook sterk beïnvloed.'

'Vereenzelvigde jij je met mij?'

'O zeker. Jij was een identificatiemodel. Kijk maar eens naar jezelf. Jij bent exhibitionistisch/narcistisch. Jij kleedt je om gezien te worden; je schrijven is onthullend. Onze gesprekken zijn heel persoonlijk. Wij vertellen elkaar alles. Omdat ik een band met je heb en jij de dingen doet die je doet... kreeg ik het gevoel dat ik ook mocht, snap je?'

'Is dat het moment waarop je kleding bent gaan kopen die bij je past?'

'Als ik met jou naar die chique restaurants ging, moest ik er net zo goed uitzien als jij... of het in ieder geval proberen. Voordat ik jou kende, ging ik nooit naar dergelijke restaurants.'

Gedurende een aantal jaren, tijdens het schrijven van *Mijn moeder en ik*, gingen Robertiello en ik iedere woensdag lunchen. Toen ik erachter kwam dat hij dol was op lekker eten en nooit in de betere restaurants kwam, zocht ik iedere week een ander goed restaurant uit.

Tijdens één van die lunches viel er een traan in zijn glas wijn. Ik dacht dat het kwam door het onderwerp dat we bespraken – verlatenheid, separatie,

dood, de gebruikelijke onderwerpen. 'Dat is het niet,' zei hij. 'Ik huil omdat ik het zo fantastisch vind. Zonder jou zou ik hier nooit hebben gezeten.'

Ik was ontroerd. Te meer omdat hij degene was die betaalde.

'Ik heb altijd iemand nodig gehad die me ertoe aanzette geld aan mezelf te spenderen. Jij hebt die rol vervuld. Jij hebt erop aangedrongen dat ik mijn wereld moest verruimen.'

'Ik heb erop aangedrongen dat je die duurdere wijn zou bestellen,' lachte ik.

'Zonder jou zou ik hier nooit zijn gekomen. Ik denk dat ik daarom nooit meer naar die naakte dames ga kijken. Ik keek naar jou in je chique kleding en ging vervolgens iets moois voor mezelf kopen.'

'Op die manier liet je je eigen exhibitionisme de vrije teugel en hoefden die naakte dames het niet meer voor je te doen.'

'Jij hebt er nooit iets van begrepen. Je zei "jakkes" omdat je het walgelijk vond, iets voor chauvinistische mannetjes...'

'Ik vond het iets voor vieze oude mannetjes die onder hun regenjas masturbeerden...'

'Misschien zijn die er wel, maar vrouwen zullen de macht van hun schoonheid over mannen nooit begrijpen.'

'En dat mannen hen benijden om het feit dat ze kunnen paraderen en koketteren en alles kunnen krijgen alleen omdat ze mooi zijn...'

'Vrouwen snappen het gewoon niet.'

'Nee, vrouwen snappen het niet,' zuchtte ik.

'De meeste mannen hebben niet het gevoel aantrekkelijk te zijn,' zegt Dustin Hoffman over zijn rol in *Tootsie*. 'Er zit enorm veel verdrongen narcisme achter, we willen aantrekkelijker zijn en daarom nemen we een goeduitziende vrouw aan onze zijde...' Bij het uitbeelden van een vrouw ontdekte de acteur tot zijn ontsteltenis dat hij zichzelf niet kon omtoveren tot een aantrekkelijke vrouw. Daarna volgde de woede over de manier waarop hij werd behandeld door mannen. Hoffman was er stuk van dat zijn doorsnee uiterlijk hem onzichtbaar maakte voor mannen, maar hij moest bekennen dat hij zichzelf aan hetzelfde had schuldig gemaakt.

'Ik voelde dat ik een beoordelingscijfer kreeg van 4 of misschien een 6. Dat maakte me heel vijandig. Ik wilde ze mores leren (mannen). Maar tegelijkertijd realiseerde ik me dat ik zo'n type ook niet mee uit zou vragen.'

Feministen vechten de dubbele maat aan waarmee wordt gemeten, als het gaat om het ouder worden, door vrouwen aan te moedigen eerlijk voor hun leeftijd uit te komen. Wij vragen mannen toch ook niet hoeveel geld ze hebben? 'Ik praat nooit over mijn leeftijd,' zegt de Franse filmactrice Anouk Aimée. Ik vind dat niemand dat hoort te vragen. Ik vind het onvrouwelijk en onbeleefd. Wie kan het wat schelen?

Wie kan het wat schelen? Het kan Anouk Aimée wat schelen. Zij is realis-

tisch. Zolang de leeftijd van een vrouw haar marktwaarde bepaalt, moeten we haar dan naar de activa vragen? Als er ooit economische gelijkheid tussen mannen en vrouwen zal bestaan, als de macht van vrouwen niet langer tijdgebonden zal zijn, dan zal het meten met twee maten misschien veranderen. Ik denk dat er meer voor nodig is. Ik denk dat we onze kinderen anders moeten opvoeden, zodanig dat het monster/moeder niet altijd een vrouw is.

Als ik mannen vraag of ze zich kunnen voorstellen dat het witte doek wordt gevuld met het vijfenzestigjarige gezicht van Jane Fonda dat wordt gestreeld door een man, kunnen ze zich geen beeld vormen. Ik probeer het bij Dan Stern, een uiterst sympathieke, rationele man.

'Als je me dat vijf jaar geleden had gevraagd', zegt hij, 'had je een ander antwoord gekregen. De laatste tijd voel ik me seksueel aangetrokken tot een paar oudere vrouwen. Vrouwen van in de zestig, één zelfs in de zeventig. Zou ik mezelf met hen in bed kunnen voorstellen?' Hij sluit zijn ogen. 'Ik probeer me voor te stellen of ik me daar overheen kan zetten, of ik een bepaald gevoel zou kunnen overwinnen...'

'Aha! Je moet je ergens overheen zetten...!'

'Je hebt gelijk. Ik weet niet wat het is.'

Mijn uitgever herinnert me eraan dat er mannen zijn die hun vrouw na dertig, veertig jaar nog steeds begeerlijk vinden. Zij waarschuwt me tegen generalisering. Maar ik weet dat die aversie, die zelfs Stern geen naam kan geven, er wel degelijk is. Het gaat verder dan het zuiver erotische. Oud vrouwenvlees is storend, beangstigend, weerzinwekkend zelfs.

Ik bel Robertiello. Gelukkig is zijn patiënt laat.

'Die foto's van Picasso op zijn vijfentachtigste, staande op het strand, zo gerimpeld als een gedroogde pruim,' zeg ik, 'maar we weten dat er thuis een jonge vrouw op hem wacht. Niemand stoort dat. We glimlachen er zelfs om. Maar als het nu een oude vrouwelijke Picasso was...'

Die gedachte intrigeert Robertiello. Hij heeft er ook nooit over nagedacht. 'Het is zo irrationeel,' peinst hij, 'een breuk in de menselijke symmetrie. Ik weet het niet, maar ik denk dat het iets met de moederkwestie te maken heeft. Het is zo primitief.'

'Klein, bedoel je?'

'Ja. Dat hele gedoe van de zuigeling die de moeder wil verslinden...'

'Ik zal je even voorlezen wat Brigitte Bardot over ouder worden heeft gezegd: "Het is afgrijselijk, je rot weg, je stort in elkaar, je stinkt... ik ben 48 en niet bepaald mooi. Met deze aanblik zou ik niemand meer willen belasten."'

'Luister eens goed naar de woorden die ze gebruikt - "je rot weg, je stinkt" - het komt zo dicht bij het idee van de wens die we allemaal hebben gehad - onze vroegste afgunst. Het moederlichaam. De ouderdom onthult haar afgescheiden helft, het monster dat we altijd hebben gehaat.'

'Maar wij hebben haar zelf gecreëerd,' zeg ik. 'Als ik denk aan de zachte,

uitgezakte onderarmen van oudere vrouwen...'

'Dat klopt precies met de theorie van Klein!' zegt Robertiello enthousiast. 'Omdat het niet eens geslachtsgebonden is. Mannen en vrouwen zijn allebei bang voor hun impuls moeder te vernietigen.'

'Het is de tijd die verwoest, niet wij. Borsten worden slap en rimpelig...'

'Luister eens even naar jezelf, Nancy. Waarom begin je over borsten die oud worden in plaats van ogen of de neus...? Ik geloof niet dat het toeval is dat je juist die delen van het lichaam noemt... een uitgezakte arm lijkt op een borst. Dat was duidelijk onbewust. Het betekent iets dat je die twee plaatsen als het onaantrekkelijkst hebt aangemerkt. Ik moet ophangen, want mijn patiënt is gearriveerd.'

'Wacht even, nog één ding,' zeg ik snel. 'Waarom zijn vrouwen altijd de monsters? Waarom bestaat er geen mannelijke tegenpool van de heks?'

'We associëren het schrikbeeld van oud en verlept vel niet met mannen omdat we door vrouwen zijn grootgebracht. De monsters en de furies zijn onze eigen afgunstige furie tegen moeder, die op ons terug worden geprojecteerd.'

'Maar zo zou het niet zijn', zeg ik boos over de oneerlijkheid van dit alles, 'als mannen ook kinderen zouden grootbrengen...'

'Tuuttuut.' Hij heeft opgehangen.

Ik zit op de rand van het bed en maak een aantekening voor onze volgende ontmoeting. Werpt dit een volkomen nieuw licht op het feit dat mannen jongere vrouwen uitzoeken? De gebruikelijke reden die wordt gegeven is dat de biologie en de evolutie een premie uitloven voor de vruchtbaarheid van een vrouw. Mannen kunnen zich tot op hoge leeftijd voortplanten, vrouwen niet. Dit is een waarheid als een koe, maar misschien is het volgende wel even belangrijk: hoe jonger de vrouw, des te geruster de man, dat zij niet stiekem de almachtige Kleiniaanse heksmoeder is die hij zijn leven lang onbewust heeft gevreesd en aan wie hij heeft getracht te ontkomen.

Ik begrijp die mannen die me vertellen hoe doodsbenuwd ze zijn voor de woede van een jaloerse vrouw. Het monster dat zij vrezen is het monster uit de griezelfilm, het wezen dat de buik van mannen openrijt. Het is een projectie van zijn furie tegenover de oppermachtige moeder die hij wilde vernietigen omdat ze hem iets onthield.

Het is bovendien de werkelijkheid. 'De hel kent geen groter furie dan een afgewezen vrouw.' Vroeger was het zo dat jaloerse vrouwen hun woede inslikten en de zee inliepen, een overdosis pillen namen of hun hoofd in de oven staken. Tegenwoordig neemt de destructiviteit van vrouwen een minder passieve vorm aan. Jean Harris, directrice van een chique meisjesschool, pakte een geweer en schoot haar trouweloze minnaar door het hoofd. Een mijlpaal in de geschiedenis.

In 1980 had de liefdesverhouding van Jean Harris en dr. Herman Tarnower,

de arts bekend van het Scarsdale Dieet, meer dan veertien jaar standgehouden. Zij was zevenenvijftig. Al een hele tijd wist Harris dat Tarnower andere vriendinnen had. Ze vond het niet leuk, maar ze had zich erbij neergelegd uit angst de man die haar hele wereld was te verliezen. Toen het duidelijk werd dat zijn stijgende belangstelling voor de veel jongere Lynn Tryforos Harris uit zijn leven zou verdrijven, reed ze van Virginia naar Scarsdale in de staat New York en schoot Tarnower in bed dood. Haar timing was profetisch; voor mij althans. Het dodelijke schot viel samen met het begin van mijn onderzoek. Toen Harris beweerde dat ze niet jaloers was, weet ik nog dat ik dacht: Die vrouw is gek.

Ik heb één van de eerste boeken over de rechtszaak van Harris gelezen en vond dat er iets aan ontbrak. Ik had gehoopt Harris zelf te kunnen interviewen, maar toen verscheen dat boek van Shana Alexander. Haar onderzoek was zo volledig, haar contact met Harris zo langdurig, intiem en empathisch, dat ik betwijfelde of ik in mijn eentje meer zou kunnen leren. Als ik op Alexander terugval om mijn conclusies te staven, is dat omdat haar intelligentie een moord helpt verduidelijken die zoveel zegt over afgunst en jaloezie. Toen Shana Alexander Jean Harris voor het eerst zag, zei ze: 'Ze doet me aan mezelf denken.' Ze doet mij aan een heleboel vrouwen denken. Ze doet mij ook aan mezelf denken.

Toen Jean Harris verliefd werd op Herman Tarnower, betekende dat een ommekeer in haar leven. De liefde stelde het afhankelijke, behoeftige kind in Harris in staat naar boven te komen. Met volledige overgave gaf zij haar zelfstandige, dominerende 'ik' op voor intimiteit. Tarnower werd niet alleen een spiegel van haarzelf als vrouw, maar haar symbiotische connectie, haar enige toevlucht qua identiteit en eigenwaarde. Een van haar psychiaters noemde het verlies van Tarnower een 'amputatie'.

Jean Harris was drieënveertig, gescheiden, en had een volledige baan, toen ze Tarnower ontmoette. Ze had drie kinderen in haar eentje grootgebracht. Op haar drieëntwintigste was ze getrouwd met een veel minder agressieve, minder ambitieuze man dan zichzelf. Dus zij had de leiding, geheel naar haar aard. Een van de dingen die haar in Tarnower aantrok was dat hij de leiding nam. Ze vond het heerlijk dat hij de beslissingen nam. Hij gaf haar het gevoel dat ze mooi was, vrouwelijk en hij gaf haar een gevoel van geborgenheid. Hij blies leven in haar eenzame, grauwe bestaan.

'Vanaf het moment dat ik een jonge vrouw was,' zegt Harris, 'had ik maar één bede: geef me de kracht om deze dag door te komen.'

Jean Harris had altijd keurig volgens de Regels geleefd. Toen ze Tarnowers geliefde werd, overtrad zij die regels en continueerde de verhouding, zelfs toen ze wist dat er geen huwelijk van zou komen, dat er andere vrouwen waren. Volgens haar eigen maatstaf was zij een getekende vrouw. Ze had haar redenen om te blijven. Ze had altijd keurig geleefd en er niets voor teruggekregen. Tarnower accepteerde haar als zijns gelijke en als vrouw.

Zoals zoveel vrouwen vandaag de dag zat Jean Harris gevangen tussen de onderdanige generatie van haar moeder en een wereld waarin zij een leidinggevende positie had, zich gedroeg 'als een man'. Tarnower overbrugde de kloof. In de ideale situatie is verliefd worden een wederzijdse zaak, 'zorg hebben voor elkaar' en zo was het aanvankelijk ook. Daarna trok Tarnower zich terug.

Maar niet volledig. Hij liet haar in het ongewisse, hij liet haar wachten; ze was er nooit zeker van wanneer ze hem weer zou zien. Hij werd de ouder, die haar toestond hem te zien als zij het brave meisje was en haar letterlijk verbande als zij zich niet gedroeg. Het was een herhaling van de Kleiniaanse leven-en-dood situatie waarin alle macht bij één persoon berust, de macht om te geven of te onthouden. Harris leefde voortdurend met de angst om in de steek te worden gelaten.

Als bescherming tegen haar destructieve razernij bracht Harris Kleins afweer in stelling: ze idealiseerde Tarnower als een godheid en devalueerde zichzelf. Toen ze besloot bij hem te blijven zonder dat daar een huwelijk tegenover stond, leverde zij haar geweten in. Het was het begin van haar verval. Ze hevelde de last van de eisen die zij zichzelf stelde – een toonbeeld van integriteit te zijn – over op hem. Hij werd haar ego-ideaal, haar narcistische verlengstuk. Hij moest boven iedereen verheven zijn, hoog genoeg om te beantwoorden aan de maatstaven van haar wrede superego, dat bovenmenselijke perfectie verlangde. Nu zij zo nietig was, moest hij volmaakt genoeg zijn voor hen beiden.

Voor iemand met de ethische achtergrond van Jean Harris betekende het feit dat ze zijn geliefde bleef een volledig inleveren van haar integriteit. 'Integriteit' was een woord dat zij vaak gebruikte tijdens de rechtszitting. Ze noemde haar rivale herhaaldelijk laag-bij-de-gronds en zei dat het innemen van haar plaats door Tryforos een aanval op haar integriteit was. Haar uitspraken werden opgenomen als snobistische opmerkingen, hetgeen haar verdediging niet ten goede kwam. Dat is spijtig. De correcte interpretatie van hetgeen Harris bedoelde met integriteit was eigenwaarde. Omdat de plaats in het hart van Tarnower werd ingenomen door een vrouw die zij niet respecteerde, werd niet alleen Tarnower naar beneden gehaald, maar tevens haar gevoel van eigenwaarde.

Harris had een symbiotisch contract met Tarnower dat slechts bestond in haar hoofd; omdat ze hem dat deel van zichzelf had geschonken dat voor haar het waardevolst was – haar integriteit als een ethisch persoon, een eigenschap die ze er bij haar vrouwelijke leerlingen had ingehamerd – moest hij wel ideaal zijn. Als hij niet aan de norm voldeed, voldeed zij ook niet aan de norm. Ze haatte het Scarsdale Dieet. Als hij het type was die populaire bestsellers schreef, dan betekende dat dat zij als zijn verlengstuk ook goedkoop en commercieel was. Als hij de volmaakte ridder niet was, *sans peur et sans reproche*, dan was zij niets anders dan een hoer.

Om het ideaalbeeld van de man die ze liefhad in stand te houden, uit zelfbehoud, scheidde Harris de goede dokter van de slechte dokter die populaire dieetboeken schreef en naar bed ging met inferieure wezens als zijn assistente, Lynn Tryforos. Wat overbleef was de andere helft, de geïdealiseerde godheid die haar leven was. Het werd allemaal onthuld in een brief, bijna een schoolvoorbeeld van het resultaat van splijten. Toen de brief tijdens de rechtszitting werd voorgelezen, konden de beste vrienden van Harris niet geloven dat zij de brief had geschreven. In de brief beschuldigde ze haar rivale ervan een slet en een hoer te zijn en de brief klonk alsof deze door een hoer was geschreven. Alle laaghartige en nare eigenschappen van Tarnower, die zij niet in hem mocht zien, smeerde ze uit over zichzelf en haar rivale. Het Kleiniaanse monster dat ze had geweigerd op hem te projecteren, kwam in die brief tot leven.

Shana Alexander gebruikt bijna Kleiniaanse beelden als ze schrijft: 'De brief was het werk van een dame die werd gedreven door de demonen in zichzelf. Begraven wraakgevoelens druipen van de pagina's als kleine duiveltjes met pikhaken die uit de mond van door de duivel bezeten slachtoffers in middeleeuwse schilderijen stromen.'

Een van de voorwaarden die Harris haar verdediging had gesteld, was dat er geen kwaad woord over Tarnower mocht vallen. De rechtszaak moest niet haar rechtvaardigen maar haar romance, haar minnaar. Als zij zou worden vrijgesproken door te bewijzen dat hij een vuile schoft was die zijn verdiende loon had gekregen, als er in moreel opzicht iets op hem aan te merken was, zou het opofferen van haar integriteit voor hem een smerige grap zijn. Ze legde haar eigen verdediging lam.

De aanklager noemde het geval 'jaloerie, heel simpel... de afgewezen maîtresse die haar geliefde was kwijtgeraakt aan een jongere vrouw'. Harris ontkende bij herhaling dat ze jaloers was. Ze wilde eerlijk zijn; ze geloofde zo volledig in eerlijkheid en rechtvaardigheid, dat ze nooit aan zuivering heeft getwijfeld, als zij de waarheid vertelde. Als een vrouw met de intelligentie van Harris hardnekkig blijft volhouden dat ze niet jaloers is, moeten we heel zorgvuldig luisteren.

Natuurlijk bevond zij zich in een jaloerse situatie. Het was duidelijk dat Tarnower haar voor een jongere vrouw aan de kant zou zetten. *Maar ze vermoordde die andere vrouw niet.* Allerlei vormen van afgunst speelden mee in deze driehoek. Ze was wel degelijk afgunstig op de jeugd en de schoonheid van die andere vrouw. We weten dat Harris haar eigen uiterlijk tot op het pathologische af kleineerde. Tijdens het proces zag ze er nog zo aantrekkelijk uit dat een van de bewakers haar de bijnaam 'Miss Mooi' gaf. Haar zelfbeeld was zo gering dat ze vijf jaar tevoren had besloten om maar geen plastische chirurgie te laten verrichten uit angst dat ze 'er nog lelijker van zou worden'.

Een doorn in het oog van Harris was dat Lynn Tryforos het soort vrouw vertegenwoordigde dat zij nooit kon imiteren. Harris vond het vreselijk dat

Tryforos vrouwelijkheid definieerde door als gediensstige voor Tarnower te fungeren. 'Ik wou dat ik als voetveeg was geboren, of als man,' zei Harris. Het fungeren als voetveeg betekende voor Harris al het passieve, opofferende gedrag dat traditionele vrouwen vertoonden als ze een man wilden vleien. Ze accepteerde die definitie van vrouwelijkheid half en half maar kon zelf niet zo handelen. Eerlijkheidshalve moet daar bij worden gezegd, dat Tarnower dat van haar ook nooit had gevraagd. Maar uiteindelijk zette hij haar aan de kant voor een vrouw die wel als zijn dienstbode wilde optreden.

'Ik was iemand en geen mens heeft het ooit geweten.' Wat bedoelde zij daarmee? vroeg haar advocaat. Huilend antwoordde Harris: 'Ik weet het niet... ik denk dat het iets te maken had met het feit dat ik een vrouw ben die heel lang heeft gewerkt en de dingen heeft gedaan die mannen doorgaans doen om het gezin te onderhouden, maar (snik) nog altijd een vrouw. Ik had altijd het gevoel als ik bij hem was, dat ik een vrouw was in een mooie jurk die met dr. Tarnower naar een diner ging... in mijn eigen woonplaats was ik een vrouw in een mooie jurk en directrice van een school. Maar ik wist niet zeker wie ik was... en het leek er ook niets toe te doen... ik was iemand die een lege stoel bezette.'

De woede van Harris was uiteindelijk niet gericht op Tryforos, want als zij het bed met de dokter niet had gedeeld was er wel een ander geweest. Daarom denk ik dat ze beweerde dat ze niet jaloers was. Iets zei haar dat het ware gevoel – hoewel ze dat niet kon benoemen – gericht was tegen Tarnower. Het was afgunst. Hij had haar leven kunnen redden, maar hij verkoos dat niet te doen.

Eén van de punten die Harris ter verdediging aanvoerde was dat ze het geweer had meegenomen om zichzelf te doden. Ze was volkomen overstuurd omdat ze al dagen zonder pillen zat, pillen die Tarnower haar al jarenlang voorschreef. Ze was uitgeput, gedeprimeerd door een van de ergste crises in haar loopbaan; ze wilde nog een keer met hem praten.

Ik geloof echt dat ze van plan was zichzelf van het leven te beroven. Of ten dele althans. Toen ze Tarnowers slaapkamer binnenkwam reageerde hij geïrriteerd op haar komst. Voor de zoveelste maal keerde hij zich van haar af. Ze doodde de persoon die haar onbewuste wilde vermoorden.

'Daar ben ik het mee eens,' zegt Robertiello. 'Maar wees voorzichtig, Nancy, dat het niet klinkt alsof dit een pathologische overgave van haarzelf was. Misschien verloor ze inderdaad een deel van haar identiteit, maar over het geheel genomen was haar verhouding met Tarnower een vreugdevolle ervaring. Zelfs na zijn dood zei ze dat hij het belangrijkste was dat haar ooit was overkomen.' Robertiello vond het boek van Shana Alexander uitstekend.

'Ik vind niet dat Tarnower eruit te voorschijn komt als een schoft,' gaat hij verder, 'wel de wrede, ongevoelige manier waarop hij Jean aan de kant zet. En het feit dat hij haar van kalmeringsmiddelen voorzag, hetgeen haar in dat opzicht afhankelijk van hem maakte. In veel opzichten kan ik me met hem

vereenzelvigen. Wat mij in hem aantrekt, trok haar ook aan. Hij had behoefte aan veel narcistische reflectie en bevestiging. Hij was een statuszoeker en had vrouwen om zich heen nodig. Hij was in ieder geval het soort man dat ervoor zorgde dat zijn behoeften werden bevredigd.'

'Dus hij was egoïstisch.'

'Egoïstisch is geen vies woord. Je legt iemand geen moralistisch systeem op door zijn waarde te bepalen. Als je de moraal buiten beschouwing laat was hij zo slecht nog niet. Zij vond hem nooit een slechte vent.'

'Vrienden van mij in Scarsdale vonden hem aardig.'

'Jij en ik zouden hem waarschijnlijk hebben gemogen om zijn persoonlijkheid, zijn directheid, omdat hij geen ei was of een stiekeme intrigant. Hij manipuleerde wel, maar niet stiekem.'

'Hij vertegenwoordigde en gaf haar inderdaad een deel van haarzelf dat was verdwenen.'

'Maar niet alleen in seksuele zin op de manier man/vrouw,' zegt Robertiello. 'Hij zat niet met al die remmende Angelsaksische onzin waar zij mee opgevoed was en die haar had beperkt. Zij heeft hem nooit van misbruik beschuldigd. Hij heeft haar nooit gekleineerd of haar 'masculiene' trekken onderdrukt. Hij heeft haar niet als lustobject gebruikt. Hij deelde belangrijke intellectuele en spirituele ervaringen met haar. Hij reageerde niet alleen op de baby in haar, hij reageerde op haar hele persoon, op de baby, de vrouw, de man in haar, zo je wilt. Op een gegeven moment kwam hij iemand tegen voor wie hij meer belangstelling had. Zo gaat het in het leven.'

'Alles wat je over Tarnower leest, beschrijft hem als een schoft,' zeg ik. 'Beide boeken zijn geschreven door vrouwen. Het intrigeert me dat jij hem wel mag...'

'Hij was lange tijd een goede vader voor Harris. Hij was echt de goede vader die ze nodig had en nooit had gehad.'

'De moeder van Harris personifieerde de gedienschtigheid die Jean haatte.'

'Ze moet als meisje haar vader heel hard nodig hebben gehad, als bron van liefde en als identificatiemodel. Hij wees haar op een akelige manier af. Hij onthield haar niet alleen de warmte en de nauwe band die haar in staat zouden hebben gesteld hem als voorbeeld te nemen, maar hij ontkende bovendien haar vrouwelijkheid.'

'En er is geen ander die zijn dochter zoiets beter kan geven dan de vader.'

'Als je als meisje sterke "masculiene" karaktertrekken hebt, dan heb je meer dan ooit een vader nodig. Een vader die zegt: "Jij bent een prachtige vrouw en ik ben trots op je." Dat kreeg Harris van Tarnower. Hij reageerde op haar als een mooie vrouw, maar tevens als een capabel persoon.'

'Zoveel jonge meisjes groeien tegenwoordig op in eenoudergezinnen zonder vader. Wie geeft die meisjes de bevestiging dat ze agressief, concurrerend en toch begeerlijk kunnen zijn?'

'Ik denk niet dat Harris een moment heeft getwijfeld aan het feit dat ze

vrouw was,' zegt Robertiello. 'Maar ze vond zichzelf niet vrouwelijk, moederlijk, koesterend. Omdat Harris haar halve leven als een man had gehandeld, stond ze bloot aan allerlei vormen van afgunst.'

'De afgunst van de nieuwe vrouw ten opzichte van de traditionele vrouw,' zeg ik.

'En andersom,' zegt hij. 'De traditionele vrouwen zijn afgunstig op onafhankelijke vrouwen. Het maakt de problemen tussen vrouwen alleen maar groter.'

'O, de oorlog tussen de vrouwen,' zeg ik. 'Dat is de titel van een artikel dat ik voor je heb meegebracht. Het is een onderzoek van sociologe Kristin Luker. Zij zegt dat de vrouwelijke activisten aan beide kanten van de abortus-kwestie over veel meer strijden dan abortus op zich. "Hun gevoelens over abortus", zegt Dr. Luker, "liggen verankerd in een veel breder wereldbeeld, dus als zij vraagtekens moeten zetten bij hun standpunt over abortus, moeten zij eveneens vraagtekens zetten bij een reeks met elkaar verbonden zijnde waarden aangaande de rol van het moederschap, de seksen, moraal, religie en de mensenrechten." En moet je dit horen: "De voorstanders van het leven besteden wel 40 uur per week aan die zaak", maar er was geen activiste te vinden die voor een vrije keuze was "die er meer dan vijf uur per week aan besteedde".'

'Dat komt omdat de voorstandsters hun hele identiteit op het spel zien staan. Dat is een tijdrovende passie,' zegt Robertiello.

'Hier heb je Lukers profiel van beide kampen. "De typische anti-abortus activiste is 44 jaar oud (vrouw), getrouwd op haar zeventiende, heeft drie of meer kinderen. Haar vader heeft alleen middelbare school, maar de kans bestaat dat zij een universitaire opleiding heeft gehad. Ze heeft geen baan buitenshuis... Haar echtgenoot is een kleine zakenman of een lagere ambtenaar. Het gezinsinkomen bedraagt minder dan f 80000 per jaar. Ze gaat één maal per week naar de kerk en is hoogstwaarschijnlijk rooms-katholiek.

Haar tegenpool uit het andere kamp, dat voor vrije keuze is, is ook getrouwd en 44. Zij is getrouwd op haar tweeëntwintigste of later en heeft één of twee kinderen. Haar vader heeft een universitaire opleiding gehad en zij waarschijnlijk ook. Ze heeft een baan en is getrouwd met een academicus. Samen verdienen ze f 120000 of meer. Ze gaat zelden naar de kerk."

'De anti-abortus vrouw,' zegt Robertiello, 'heeft echt het gevoel dat de nieuwe vrouw alles naar beneden haalt waar zij voor staat. Al die repressie en opoffering...'

'Aan de andere kant hebben vrouwen die buitenshuis werken het gevoel dat vrije keuze integraal is in hun hele leven. De strijd wordt niet openlijk gestreden in termen van afgunst – dat woord kom je niet tegen – maar het is er wel degelijk.'

'Vergeet niet,' zegt Robertiello, 'dat de vrouwen die voor vrije keuze zijn, ook veel afgunst kennen. Zij moeten wel afgunstig zijn op de traditionele

vrouw die wordt verzorgd, die niet hoeft te vechten voor haar positie, die niet hoeft te concurreren met mannen...'

'Ze mag er dan voor hebben gekozen om die traditionele rol op te geven, maar ze heeft niet die zekerheid over haar vrouwelijkheid, die ze zou hebben gehad als ze net als haar moeder gewoon was thuisgebleven...'

'Aan de andere kant zijn de anti-abortus vrouwen afgunstig op de werkende vrouw die de heldin van de dag is en alle aandacht van de media krijgt.'

'Dus de abortuskwestie is een onderdeel van een veel grotere strijd. Wat er voor vrouwen op het spel staat is de vraag: *wie is de echte vrouw?*'

'Daar hadden we het over toen we het over Harris hadden,' zegt Robertiello. 'Tarnower loste het conflict op door haar zowel te prijzen om haar positie als om haar vrouwelijkheid.'

'Maar later hield hij niet meer van haar.'

'Het was niet waarschijnlijk dat zij hem ooit zou inruilen voor een ander. In de eerste plaats zijn dergelijke mannen dun gezaaid en in de tweede plaats had zij de flair niet om een ander te zoeken.'

'Ik heb onlangs een jonge vrouw geïnterviewd die tussen oudere en heel jonge mannen laveert,' zeg ik. 'Ze is zesendertig en ze heeft een goede baan. Op het ogenblik heeft ze een man die veel jonger is dan zij. Zij verbiedt hem vriendinnen te zien. Daarvoor heeft ze verhoudingen gehad met mannen die twintig of dertig jaar ouder waren dan zij. Ze is nooit jaloers geweest, want in haar ogen had zij de macht. Zij was jong en mooi. Nu is het haar minnaar die jong en mooi is, daarom is ze nu wel jaloers.'

'Het lijkt erop dat de vaderfiguren het kleine meisje in haar bevestigen,' zegt Robertiello, 'en die jonge kerels bevestigen die sterk aanwezige "masculiene" trekken, die haar in het zakenleven zoveel succes geven. Deze vrouw kan niet allebei in een man vinden. Tarnower was wat dat betreft een zeldzaamheid die Harris alletwee bood. Daarom was het zo'n geweldige klap voor haar om hem kwijt te raken.'

'Jij hebt je echt met Tarnower vereenzelvigd,' zeg ik.

'Dat boek heeft mij persoonlijk wel iets opgeleverd,' zegt Robertiello peinzend. 'Het heeft mijn gevoelens over mezelf in positieve zin versterkt. In zekere zin is Tarnower een afdruk van mij. Ook ik heb vrouwen over de hele wereld meegenomen. Ik heb hun gevoel van vrouwelijkheid versterkt, maar ook hun zogenaamde masculiene ambities gerespecteerd. Ze hebben een opleiding voltooid, of zich ontplooid in hun baan. Ik gaf hun de aanmoediging die ze van hun vader nooit hebben gekregen. Zelfs als ik een vrouw verliet, had ik nooit het gevoel dat ik een schoft was en zij het slachtoffer. Ik voel me bevestigd door dat boek.'

'Bevestigd? Tarnower werd doodgeschoten!'

'Ik ben een paar keer bijna vermoord.'

'Dat komt omdat jij vrouwen belooft er eeuwig te zullen zijn en ze zijn zo dwaas om dat te geloven. Zij konden zich veroorloven om uit hun afhanke-

lijke rol te stappen en aan zichzelf of hun carrière te werken. En dan laat jij hen in de steek, net als Tarnower.'

'Ik heb die woedende reactie nooit begrepen als ik iemand in de steek liet. Iets in de trant van: hoe kun je zo razend op me zijn na alles wat ik voor je heb gedaan?'

Ik sta perplex. Moet ik hieruit opmaken dat Robertiello werkelijk niet wist waarom die vrouwen zo razend waren als hij hen in de steek liet? Hij was zo doodsbenauwd voor hun woede, dat hij letterlijk als een bang kind in een hoekje kroop. 'Ik ben altijd banger voor vrouwen dan voor mannen geweest,' heeft hij me diverse malen verteld.

Hij kent het patroon. Eerst zoekt hij uit wat de behoeften van de vrouw zijn, vervolgens presenteert hij zichzelf als de vervulling van al haar wensdromen en al die tijd belooft hij haar dat hij haar nooit zal verlaten. Uiteindelijk stapt hij dan op omdat hij zelf niets terugkrijgt in de eenrichtingsverhouding. 'Richard,' zeg ik, 'jij bent psychoanalyticus. Ben je niet opzettelijk naïef om jezelf te beschermen?'

'Ik begreep niet wat er zo vreselijk aan was om mij kwijt te raken.'

Ik kijk hem aan. Hij maakt geen grapje. Het is evenmin valse nederigheid. Hij is een mengeling van zelfverheffing en zelfdevaluatie – zoals de meesten van ons.

'Ik ben een oude vriendin tegengekomen die ik tien jaar niet had gezien. Ze vertelde dat ze een jaar lang in de put heeft gezeten nadat ik haar had verlaten. Ik was stomverbaasd. Ik wist niet eens dat het haar iets kon schelen, om het zo maar eens te zeggen. Ik wist dat ze van me hield, maar dat ik zo belangrijk was heb ik nooit geweten. Door Tarnower realiseerde ik me hoe zelden het voorkomt dat een man zowel de vrouwelijke kant als de "masculiene" kant van een vrouw stimuleert. Uit dat boek werd het duidelijk. Ik gaf die vrouwen alles wat ze altijd hadden gewenst en vervolgens liet ik ze vallen.'

'Daarom vind je het boek goed,' zeg ik. 'In Tarnower vond je een geestverwant.'

'Harris heeft hem wel gedood, maar zelfs daarna wilde ze geen kwaad woord over hem horen. Ze zei dat Tarnower emotioneel gezien de belangrijkste persoon in haar leven was. Dat wil zeggen dat ze wist dat Tarnower haar heel veel had gegeven en het bevestigde dat ook ik mijn vrouwen heel veel had gegeven. Ik had me nooit eerder gerealiseerd hoe belangrijk ik voor die vrouwen was. Nu begrijp ik waarom ze me wilden vernietigen als ik opstapte.'

'Je verbrak je belofte, Richard.'

'Als ik zeg dat ik nooit weg zal gaan, is dat geen smoesje. Op dat moment geloof ik daar zelf heilig in.'

'Daarom ben je zo bang voor de woede van vrouwen,' zeg ik. 'Je hebt me zelf verteld dat je iemand zou kunnen vermoorden als hij/zij een belofte verbrak, zelfs als het om iets onbelangrijks gaat als te laat komen op een afspraak. Je bent bang dat die vrouw hetzelfde voelt als jij. Jij denkt dat die

vrouwen je zullen vermoorden...'

'Dat willen ze ook...'

'Tot op heden is het niet gebeurd...'

'Niet letterlijk, maar figuurlijk. De dingen die sommigen hebben gedaan, waren heel gemeen, echt verschrikkelijk.'

'Wat die vrouwen zo bedreigend voor je maken, is dat je hun zoveel macht toedenkt...'

'Ik projecteer mijn eigen woede op hen. Zij worden de reusachtige moordlustige moeder van de kinderkamer. Wat mij zo afgunstig maakt, is de wetenschap dat ik zonder een vrouw niet kan leven.'

'Jij moet twee instituten overeind houden. Het eerste is je beroep, je patiënten die jou als een godheid zien. Deze spreekkamer is je kunstnier. Het tweede instituut is de vrouw die je aanbidt. Als jij thuiskomt en Susan zit alleen maar met haar zus te telefoneren...'

'Niet alleen maar. *Juist* haar zus.'

'Je bent jaloers.'

Hij lacht wat nerveus.

'Dat wat jij rivaliteit tussen broers en/of zusters noemt. Je mag wel uitkijken. Harris is nog maar het begin. De vrouwen zijn bezig zich te bewapenen.'

'Letterlijk, bedoel je?'

9. Verraad: een middag met Medea

Het is een stralende zondagmiddag in april. Alles in mij verzet zich tegen een middag in een donkere schouwburg. Volgens de kritieken is het optreden van Zoe Caldwell als de bedrogen Medea iets dat je maar eens in je leven ziet. Ik ben bezig aan een boek over jaloezie en zie hier een van de grootste klassieke stukken over het onderwerp, alsof ik die besteld heb. Ik heb het kopen van kaartjes steeds uitgesteld, zogenaamd omdat ik geen zin meer heb in het theater. De waarheid is dat ik de vleesgeworden emoties waarover ik al zo lang schrijf niet wil zien. Omdat het stuk over drie dagen niet meer wordt vertoond, heb ik toch maar besloten te gaan.

Meestal zit ik te dagdromen in de schouwburg. Vanaf het moment dat het doek opgaat en een woedende Medea, door Jason verlaten, op het toneel verschijnt, ben ik volledig geboeid. Wat verteert deze vrouw? Jaloezie? Afgunst? Verraad? Euripides voegt een belangrijk element toe aan jaloezie, iets waar ik zelf nog niet aan had gedacht:

Medea: Jaloers omwille van Jason?

Jason hoeft ik al lang niet meer.

‘Ze wil zichzelf terug, niet hem,’ zegt Zoe Caldwell tegen mij.

Drie weken na de voorstelling zitten we samen in mijn kantoor.

‘Ze had zichzelf volledig gegeven aan Jason,’ gaat Zoe verder. ‘Dat moet je niet doen. Dan verlies je je identiteit. Medea had alles voor hem opgegeven, haar familie, haar land. En toen bedroog hij haar. O nee, hem wilde ze niet terug hebben. Ze was geen in de steek gelaten huisvrouwje. Ze was een barbaarse prinses. Ze wilde zichzelf terug.’

Ik vraag Zoe wat zij denkt dat Medea bedoelde toen ze Jason vertelde dat ze zich schaamde voor het feit dat ze ooit van hem had gehouden.

‘Ze is in alle opzichten zijns gelijke geweest en hij heeft haar vernederd. Ze voelde zich vernederd toen ze erachter kwam dat ze een held had getrouwd, die zich ontpopte als een politicus. In één van de versies zegt ze tot haar zonen: “Je vader heeft je bestaan gestolen”, waarmee ze bedoelde dat Jason de trots over hun huwelijk had verraden.

Wat haar razend maakt, is dat zij hem niet langer kan respecteren nu hij

zich heeft ontpopt tot een draaiende, schipperende politicus.'

'Samen konden ze de hele wereld aan.'

'Het was een gouden paar.'

'Zeker. Hij was de man die zij nodig had om zich vrouwelijk te voelen. Hij moest op een plateau staan, de held zijn. Omdat hij zichzelf naar beneden haalde' – Zoe maakt een gebaar van het plafond naar de vloer – 'verdween haar vrouwelijkheid. Hij heeft haar tot in het diepst van haar vrouwzijn verraden.'

'De Grieken beschouwden haar als een barbaar. Ze waren zo rationeel dat ze liefde zelfs verdacht vonden. Eén van de vrouwen uit de stad zegt: "Door te veel liefde brandt het dak af."'

'Een beetje liefde brengt vreugde in huis. Een klein vuur houdt de kou buiten. Maar een grote liefde verbrandt de balken van het dak...'

'Het is veel veiliger om met een beetje liefde genoeg te nemen...'

'Een grote liefde is heel moeilijk in stand te houden.'

'In haar woede over het verraad', zeg ik, 'doodt Medea iedereen, de rivale, de koning, zelfs haar eigen zonen. Maar Jason doodt ze niet.'

'De dood van Jason zou haar niet teruggeven wat ze wil hebben. Pas als Jason is vernederd en machteloos is, zijn toekomst verwoest door de dood van zijn zonen, kan zij zichzelf terugkrijgen.'

'Op een gegeven moment zegt Jason tegen haar: "Jouw jaloezie heeft alles verwoest."'

'Jaloezie is te zwak. Als je jaloers bent wil je het blonde meisje vermoorden. Medea vermoordt haar ook, maar het is geen jaloezie die haar verteert. Veel belangrijker dan de blonde prinses is de vernedering van Medea over het feit dat ze gekleineerd is. Hij heeft haar naar beneden gehaald, alles bedorven. "Moet ik in de ogen van mijn zonen kijken en voor eeuwig het beeld van Jason zien?" zegt zij. Zelfs de ogen van haar zonen herinneren haar aan haar vernedering. Ze houdt geen klaagzang over het feit dat Jason copuleert in het paleis. Wat ze zegt is: "Moet ik datgene zien wat mij besmeurt, naar beneden heeft gehaald, maar ook hem, de kinderen, alles omlaag heeft gehaald?"'

'Maar ze voelt wel degelijk iets met betrekking tot haar rivale...'

'Natuurlijk voelt ze iets. Medea is ouder, ze heeft een donkere huid. Medea doodt haar, maar het meisje is slechts een pion. De rivaliteit is slechts een element in een groter, duisterder geheel. Het maakt Medea razend dat Jason haar van ordinaire jaloezie beschuldigt.'

'Dan is het wraak...'

'Wraak is ook te zwak. Medea wil vernietiging. Ze wil de menselijke grenzen overschrijden. Door alles te vernietigen, de wereld te laten instorten, herwint zij haar macht.'

Zoe vertelt dat er na de voorstelling vaak mensen in de kleedkamer kwamen en zeiden: 'Ik voel me een stuk beter en gezonder.'

'De catharsis?' zeg ik.

‘De Griekse tragedie was er niet alleen om je te amuseren. De functie van het treurspel was voor de Grieken inderdaad een soort zuivering van de ziel. De beroemde stelling van Aristoteles. Drama, om je beter te maken...’

‘Door ons te vereenzelvigen met de spelers reiken we verder dan ons individuele zelf, verder dan het stiekeme vermoeden dat alleen wij zo slecht zijn...’

‘Juist,’ zegt Zoe. ‘De Grieken gingen met hun vrienden naar het openlucht-theater en daar zaten ze met andere stadgenoten om hen heen in de zon. Ze zagen hoe menselijke wezens alle grenzen overschreden. Moeders die hun kinderen doodden, trouwden met hun zoon. De meest zware stukken werden opgevoerd terwijl zij in de zon een glaasje wijn dronken. Als je mensen uitzonderlijke dingen ziet doen op het toneel, dingen die zo uitzinnig zijn dat je ze zelf nooit zou doen; als je de consequenties hebt gezien en meeleeft met de persoon die dat allemaal meemaakt, is het net of je het zelf hebt doorge-maakt. De acteur heeft het voor je gedaan. Je hebt het meegemaakt en overleefd. Uiteraard voel je je dan beter.’

‘Als je erover nadenkt heeft Medea een hedendaags probleem... een vrouw die het machtsprobleem verwerkt. Medea vond niet dat Jason haar vanuit een lage positie naar een hogere, de zijne, had gevoerd. Het was niet zo dat haar identiteit door hem werd versterkt.’

‘Ze wilde niet eens Grieks zijn... omdat de Grieken zichzelf zo geweldig vonden dat ze een ieder die niet Grieks was als barbaar beschouwden. Voor Medea was het Aziatische volk superieur. Azië vertegenwoordigde oude wijs-heden, een oude religie. Zij voelde zich niet minder dan de Grieken. En Euripides... De vrouwen uit zijn tijd verafschuwden het treurspel. Ze verafschuwden het feit dat hij een barbaarse vrouw zoveel geestkracht en intelli-gentie had toebedeeld. Ze verafschuwden het feit dat hij een vrouw liet zien die niet onderdanig was aan de koning, die zelfs in staat was de koning te overtroeven en te doden nota bene. Ze vonden het vreselijk dat Medea niet de gediensstige echtgenote was, die haar huishouden keurig verzorgde en zich op de kinderen concentreerde. Ze haatten Medea omdat ze het soort vrouw was dat in staat was te handelen en te vernietigen. Ik vind haar een heel bijzondere heldin, een grootse, glorieuze vrouw.’

‘Tot op het laatste moment denk je dat ze de kinderen misschien niet zal doden. Maar de emoties die haar bestormen zijn te overweldigend. Haar afgunst op de macht van Jason...’

‘Afgunst? Zo heb ik dat nooit gevoeld. Ik verachtte hem juist. Zijn fysieke aanwezigheid alleen al, dat hij zo diep had kunnen vallen in ons huwelijk!’ Zoe is zo gepassioneerd in haar ontkenning van het feit dat er sprake was van afgunst van de kant van Medea dat ze in de eerste persoon is gaan spreken. Ze wordt Medea. ‘Nee, nee,’ zegt ze, ‘afgunst heb ik nooit gevoeld.’

‘Met afgunst bedoel ik afgunst op zijn macht,’ zeg ik. ‘Niet op hem, maar op de macht die hij over jou, over je leven had. De macht om jullie geluk te verwoesten terwijl hij het gouden paar had kunnen laten bestaan...’

Haar ogen lichten op.

'Ahhh... afgunst op de macht die hij over mij had...'

'Ik heb het over primitieve afgunst. De afgunst van de zuigeling op de borst, op de macht van de moeder om leven te geven of te ontnemen. Als je dat toepast op het traditionele huwelijk waarin de man alle macht heeft, dan zie je dat de vrouw, bewust of niet, woedend op hem is. Ze houdt van hem, maar als de machtsongelijkheid in de relatie te groot is, is ze afgunstig op hem. Hij geeft haar inderdaad een mooi huis, mooie kleding, alles, maar dat betekent eveneens dat hij het weer kan afnemen. De keuze is aan hem. Ze houdt van hem en ze haat hem. Ze is afgunstig op zijn macht. Tot op het moment dat Medea in Griekenland belandt, zijn zij en Jason elkaars gelijken. Plotseling heeft hij alle macht.'

'Ja, dat is zo. En zij had hem alles gegeven. Zij had alles voor hem opgegeven. Niet alleen haar land en haar familie. Haar macht ook. Ze doodt in het wilde weg mensen voor hem.'

'Wat een val. Voor het eerst in haar leven is ze machteloos. Ze was een prinses... ze viel van zo grote hoogte. Nu is ze afhankelijk van hem.'

'Afhankelijkheid is zo destructief. Het groeit niet zoals liefde. Het is snuikend voor begeerte. Afhankelijkheid, o ja. Je benijdt de ander de macht die hij over jouw leven heeft. Grote goden, dat verklaart inderdaad heel veel. O, o, *afgunst!*'

'Hij kon haar ellendig maken of hij kon haar redden. Ze had haar eigen broer voor hem vermoord...'

'Er kleefde zoveel bloed aan hun handen,' zegt Zoe. 'Ze gingen stralend door het leven, maar er kleefde bloed, zo verschrikkelijk veel bloed aan hun handen. Dus van de ene op de andere dag is deze barbaarse prinses, deze trotse vrouw, afhankelijk van hem. Ze is jaloers. En inderdaad, bovenal moet ze afgunstig zijn geweest. Als je je machteloos voelt, wil je zelf macht over die ander krijgen of een eind maken aan zijn macht over jou. En die jongens, haar zoontjes, herinneren haar er voortdurend aan dat het allemaal verkeerd zit. Het is hun kwetsbaarheid die maakt dat je hen zou willen kwetsen, slaan of vermoorden. Ik begreep niets van kindermishandeling tot ik zelf kinderen had. Ik heb mijn kinderen nooit mishandeld, maar ik heb er wel meer begrip voor gekregen.'

Zoe vertelt over de periode dat ze haar eerste zoon Sam borstvoeding gaf. Ze had een drukke dag, er was veel te veel te doen. Ze was moe en had geen melk op het moment dat Sam kwam. 'Ik was die dag alleen. Het enige dat het kind wilde was de borst. Meer niet. En ik had niets. Dat gevoel van onmacht over het feit dat ik hem niet kon voeden... en hij bleef maar krijsen. Wat ik ook probeerde, een fles... niets was goed. Hij wilde mijn melk. Ik voelde me zo onmachtig... dat is de eerste keer dat ik echt iets kon begrijpen van kindermishandeling.'

Een ontstellend beeld van afgunst gezien vanuit het standpunt van de moe-

der. De baby vervuld van haat omdat de gierige borst hem niet wil geven wat hij verlangt. De wraakzuchtige reactie van de moeder op die woede – de baby geeft haar ook niet wat zij verlangt.

‘Omdat ik al heel vroeg afgunst en jaloezie heb gekend,’ zeg ik, ‘denk ik dat de meeste mensen zich voor die gevoelens proberen af te sluiten. Hoeveel mensen trouwen met hun grote liefde? Vrouwen zijn bezig te leren wat mannen altijd al hebben geweten: het is moeilijk om een gepassioneerd bestaan te leiden, een bestaan waarin je leven constant aan een zijden draadje hangt, en je baan te behouden.’

‘Tot ik mijn man ontmoette, moest ik met mannen altijd doen alsof, ik bedoel, ik heb een paar adembenemende mannen gehad...’

‘Dat geloof ik graag.’ Deze vrouw is beeldschoon, een geweldig mens.

‘Ik moest me altijd voordoen als iets minder,’ vertelt Zoe. ‘Een beetje minder van dit, iets minder van dat, iets minder slim, iets minder getalenteerd, iets afhankelijker. Ik dacht weleens: Moet dat mijn hele leven duren?’

‘Vrouwen begrijpen niet waarom mannen tegenwoordig zo kwaad zijn, waarom ze zich niet willen “binden”. Vrouwen hebben de afweermiddelen van mannen kapot gemaakt. Mannen staan bloot aan hun afgunst op vrouwen. Aan iemand die je benijdt, bind je je niet.’

‘Toen ik met Robert trouwde, moesten we maatjes zijn, zoals mijn vader en moeder. Het was voor het leven en ik moest mezelf kunnen zijn... “ik ben ik” en niet “ik ben ik eigenlijk niet helemaal”. Mijn relaties met mannen werden altijd geruïneerd als ik mezelf niet was, me minder voordeed dan ik was. Met Robert realiseerde ik me dat ik samen was met een vent met wie ik zo sterk kon zijn als ik wilde. Hij blijft dezelfde. Ik kon zo slim zijn als ik wilde en hij bleef intact. Hij moedigde me zelfs aan om verder te gaan.’

‘Zo was het ook met Medea en Jason. Zij was te veel vrouw, te sterk voor de meeste mannen. Hoeveel mannen zouden met haar in zee zijn gegaan? Jason vroeg uitzonderlijke dingen van haar en die deed ze. Hij moet haar moed wel hebben benijd. Na het avontuur met het gulden vlies wilde hij een regelmatigere bestaan en politiek bedrijven met de mannen in het paleis en een afhankelijker “blanke vrouw”. Hij wilde zich verweren tegen zoveel macht in een vrouw. Hij bedroog Medea.’

‘Ik ben nooit jaloers op Robert,’ zegt Zoe, die nog steeds haar eigen gedachtenlijn volgt, ‘omdat ik me niet afhankelijk van hem voel.’

‘Jij bent niet gemakkelijker te vervangen in zijn leven?’

‘Je gebruikt de juiste woorden. Dat zou spijtig zijn voor hem en voor mij ook. Ik denk niet dat hij gemakkelijk te vervangen is. Ik kan me niet voorstellen dat ik ooit opnieuw zou trouwen na Robert.’

Als Zoe vertrekt staan we nog even bij de deur te praten. ‘Dat machtsidee vind ik uitermate interessant,’ zegt Zoe. ‘Het idee dat het verziekende in afgunst de macht is die iemand over je heeft. In dat licht had ik het nooit eerder bekeken.’

Maar zo speelde ze Medea wel. Het enige dat ik deed was haar op de gedachte aan afgunst brengen en toen begreep ze het volledig. Klein heeft haar en mij een nieuw referentiekader geboden waarin wij plaatsen wat we eigenlijk al wisten: dat we de mensen die ons door de hel laten gaan terwijl ze ons naar de hemel hadden kunnen voeren, haten.

Technisch gezien is verraad uiteraard geen jaloezie. Ik breng het onderwerp hier ter sprake, omdat ik tijdens interviews heb gemerkt dat jaloezie en verraad elkaar zo dikwijls overlappen.

'Als hij te lang en te intiem en te vaak met een vrouw zou dansen, zou ik jaloers zijn,' vertelt een vrouw. 'Maar als hij met een ander naar bed zou gaan, zou ik me verraden voelen.'

Men zou kunnen zeggen dat jaloezie voordien komt en verraad nadien.

Bij de definitie van verraad wordt in geen enkel woordenboek verwezen naar afgunst of jaloezie. Geen van de voorbeelden die worden gegeven heeft betrekking op verraad in romantische/seksuele zin.

Verraad of bedrog en jaloezie zijn verschillende dingen, maar ze kunnen wel naast elkaar bestaan. In een jaloerse situatie kan er zeer wel sprake zijn van een diep gevoel van verraad. Het is echter niet altijd aanwezig.

bedrog:

1. het op arglistige wijze opwekken van onjuiste veronderstellingen bij een ander; bedriegerij, bedrieglijke handeling
2. datgene waardoor men misleid wordt; leugenachtige, bedrieglijke woorden

verraad:

het verraden, de trouweloosheid, de schennis van verschuldigde trouw enz. door het in handen spelen van personen, plaatsen, goederen aan de vijand of de tegenpartij

Een belofte, een contract. Is dat niet wat liefde is? Als wij ons overgeven, onze afweer neerleggen, ons toevertrouwen aan de zorg van de geliefde, dan zal hij ons niet verraden. Doet hij dit wel, zoals in het geval van Medea, dan bevat onze wraak alle infantiele destructiviteit van het afhankelijke Kleinniaanse kind. De meesten van ons zullen niet overgaan tot moord als we zijn bedrogen, maar de wens is wel degelijk aanwezig. Er is een belofte verbroken.

Misschien is één van de redenen waarom zoveel huwelijken mislukken het feit dat de betrokken partijen een verschillende opvatting van het contract hebben. 'De meeste dingen die we doen,' zegt Erika Freeman, 'doen we omdat we een bepaalde afspraak hebben met de wereld. Ik steel niet van jou als jij niet van mij steelt. Zelfs als vrouwen zich bewust zijn van het feit dat

mannen niet per definitie monogaam zijn, blijven ze geloven in het magische. Ze geloven echt dat alles in orde is zolang zij brave kleine meisjes blijven. Vrouwen die hun vader hebben zien opstappen verwachten onbewust door hun eigen partners bedrogen te zullen worden. Als ze niet bedrogen worden, denken ze dat dit komt door die magische afspraak: zij waren zelf monogaam, dus was hun echtgenoot het ook.'

Zoveel van dit soort afspraken worden stilletjes in onszelf gemaakt. Zij: 'Ik blijf maagd tot ik trouw. Dat is mijn bruidsschat. Hij zal me dankbaar zijn en me nooit verlaten.' Hij: 'Ik geef al mijn dromen over avontuur op, ik zal hard werken en de hypotheek aflossen. Zij zal me dankbaar zijn en me nooit verlaten.'

Begrijpt hij de omvang van haar opoffering, de voorwaarden van haar contract? Begrijpt zij de zijne? Als zij hoort over zijn ontrouw, is het huwelijk in haar ogen geruïneerd. Voor hem was het slechts een slippertje. Voor haar was het verraad. Als hij haar verwijt dat ze jaloers is, heeft ze semantisch gezien gelijk als ze dat ontkent.

Vrouwen hebben niet het monopolie op het zich verraden voelen. Zeker tegenwoordig niet. Ik ken een vrouw die door haar man op overspel werd betrapt. Hij was de prullenbak aan het legen en vond een brief. Ze waren allebei nog maagd toen ze trouwden. Zij voelde zich tot hem aangetrokken omdat hij zoveel op haar vader leek: strikt en rechtlijnig, 'een absolutist'. Zijn karakter was tevens de reden waarom ze een verhouding begon. Ze verlangde naar 'romantiek', een man die haar schoonheid en seksualiteit zou bevestigen, hetgeen haar echtgenoot/vader nooit had gedaan.

Toen haar man haar ontrouw ontdekte, voelde hij zich aangetast in zijn mannelijkheid. Hij voelde zich verraden. Hij was altijd volkomen trouw geweest. Deze man, die vijftien jaar lang van zijn vrouw had gehouden met zijn hele hart, besloot van de ene op de andere dag dat dit het einde van hun huwelijk was. Zij smeekte en probeerde hem uit te leggen dat het niet meer dan een avontuurtje was geweest. Voor hem betekende het dat het contract was verbroken. Net als Medea, zei hij: 'Ik ben niet jaloers. Ik wil haar niet meer terug hebben.'

Zij was levendiger, aantrekkelijker, misschien beter in haar werk dan hij. Als hij afgunstig was, dan had het contract zijn afgunst altijd in toom weten te houden. Waar hij thans op uit was, was wraak. Hij gooide haar het huis uit, hoewel ze dat samen hadden gebouwd en betaald. Hij begon met gewichtheffen en richtte zijn blik op de vrouw van de man met wie zijn vrouw een verhouding had gehad. 'Hij spuwde zijn sperma over de hele gemeenschap,' waren haar woorden.

De overspelige echtgenote accepteerde haar veroordeling volledig. Van de ene op de andere dag werd deze avontuurlijke vrouw de Gevallen Vrouw. Haar vrienden merkten dat ze plotseling met een klein stemmetje ging praten. Ze had een contract met hem gebroken, maar ook met haarzelf/moeder/sa-

menleving. Het is voor de meeste vrouwen nog te vroeg om hun seksualiteit te poneren zonder dat te voelen als contractbreuk, een verraad aan de madonna-idealiserings van het vrouwzijn.

Ik vertel het verhaal aan Hanna Segal. 'De man wilde haar niet terug,' zeg ik. 'Is dat belangrijk, in verband met jaloezie?'

'Daar heb ik nog nooit over nagedacht,' zegt ze, 'maar het lijkt mij dat het voornaamste doel het terugkrijgen van het liefdesobject is, als er geen sprake is van pathologische jaloezie. Dat wil zeggen dat je liefde nog steeds bestaat. Je wilt de persoon terug, of, als de situatie hopeloos is, je besluit de persoon te laten gaan.'

'Dus als deze man – net als Medea – zegt dat hij niet jaloers is, dat hij haar niet terug wil hebben...'

'Dat betekent: "Ik houd niet meer van haar/hem." Ik word dus niet beheerst door liefde of jaloezie, maar door wraakzucht. Je verraden voelen is iets anders dan jaloers zijn. Kijk, als ik van een man hield die al van een andere vrouw hield, zou ik hem niet haten, maar haar. Maar als de man mij liefde had beloofd en me achter mijn rug bedroog, dan geldt de reactie het verraad.'

'Heeft Melanie Klein over verraad geschreven?'

'Ik geloof het niet, maar ik weet zeker dat het belangrijk is. Om een voorbeeld te noemen, als een kind een narcistische moeder heeft die hem het gevoel geeft "dat het de enige en de liefste" is, wordt dat opgenomen als zijnde een belofte. Als die belofte wordt verbroken – en dat kan niet anders want "jij bent de enige en de liefste" is een leugen – dan voelt het kind zich verraden.'

Het lijkt erop dat we steeds nader komen tot een definitie van het vermogen tot liefhebben. 'Het begrip houden van,' zeg ik, 'iemand terug willen hebben, je willen wreken, gekwetst worden en willen kwetsen... het is allemaal zo tegenstrijdig.'

'De manier waarop jij het beziet,' zegt Hanna Segal, 'heeft te maken met de relatieve kracht van liefde versus destructiviteit. En ik zou destructiviteit relateren aan afgunst.'

'Dus hoe sterker je liefde...'

'Des te minder zou je je bezighouden met afgunst, destructie en wraak. Als het liefde is, zou je bang zijn het liefdesobject pijn te doen.'

'Dus als je werkelijk liefhebt, zou je het beste met je geliefde voorhebben. Zelfs als je jaloers was, zou je niet onmiddellijk tot wraakacties overgaan...'

'Als de persoon die je liefhebt iemand anders wil, zou je proberen hem terug te krijgen of je zou hem laten gaan en rouwen om het verlies. Je zou doen wat het beste voor hem/haar was.'

Ik zucht. 'Bestaat er een definitie van houden van?'

'Nee,' glimlacht ze.

'Bent u jaloers?'

'Het heeft niets te maken met jaloezie,' zegt hij uitdagend, hoewel er achter zijn rug wordt gefluisterd. Iedereen in de stad weet dat hij 'rondneukt', zoals hij het zelf noemt. Thans heeft zijn vrouw hem met gelijke munt terugbetaald.

'Als het geen jaloezie is', zeg ik, 'hoe noemt u het dan?'

'Het heeft met geld te maken. *Mijn* geld. Ik zal doodvallen als ze nog een cent van me krijgt.'

'In uw vorige huwelijk ging uw vrouw ook vreemd en toen kon het u niets schelen. Wat is er nu dan voor verschil?'

'In dat huwelijk deden we het allebei en daar bestond geen verschil van mening over. Maar dit huwelijk moest een eerzame verbintenis zijn. Zij moest thuisblijven en voor mijn kind zorgen. Wat ik daarnaast deed was mijn zaak.'

'Dat is meten met twee maten.'

'Natuurlijk is het dat. Maar daar kon ze geen bezwaar tegen maken, want ze kende de voorwaarden en heeft die geaccepteerd. Nu is ze veertig en nu wil ze avontuurtjes. Ze kan kiezen of delen, als ze vreemd wil gaan, ziet ze van mij geen cent meer.'

Einde van de conversatie. Hij heeft gelijk. Hij is niet jaloers. Liefde speelde helemaal geen rol. Hij voelt zich zakelijk genept. Zij pleegde contractbreuk. Verraad.

Als we in de armen van onze geliefde liggen houden we het wantrouwen op een afstand. Daarom voelt liefde zo lekker en dat is ook de reden dat we zo argwanend staan tegen een dergelijke overgave. Als de geliefde ons zou bedriegen zouden we worden teruggebracht tot de staat van een hulpeloos kind.

Het kind geeft zich over aan de moeder, aan de borst; het is weleens de orale drieëenheid genoemd. Omhelsd worden, zuigend aan de borst en daarna in slaap vallen. 'Dat soort overgave heb ik als volwassene vaak gevoeld,' zei Robertiello onlangs. 'Het geeft een intens vredig en veilig gevoel. Ik denk dat dat is wat vrouwen voelen in de armen van mannen. Ik ben ervan overtuigd dat je dat gevoel ook zonder de letterlijke aanwezigheid van de borst kunt ervaren. Je laat al je verweer en bescherming vallen en mama zorgt voor alles.'

Wat me verbaast van mijn vriend is dat hij volledige overgave verlangt van een vrouw – en haar dat eveneens biedt – en vervolgens verrast is dat de vrouw woedend is als hij haar bedriegt.

De man, geboren uit een vrouw, heeft een speciale herinnering aan verraad. Lang voordat de oedipale jaren de jongen oog in oog doen staan met seksueel verraad, bestaat er een eenheid met moeder die in de ogen van het kind een onverbreekelijk contract is.

Een man vertelt me het volgende verhaal:

'Je bent een braaf kind,' zegt zijn moeder tegen zijn zusje.

'En ik ben ook een braaf kind,' zegt hij, overtuigd van het antwoord.

'Nee,' zegt zijn moeder, 'jij niet.'

Het antwoord ontstelde hem zo dat hij het zich nu nog herinnert. Hij was vier en zijn zusje was twee. Het is een van zijn vroegste herinneringen; het eerste dat hij zich weet te herinneren is de geboorte van zijn zusje. Waarom herinnert hij zich de exacte woorden na veertig jaar nog?

'Omdat het de eerste onverwachte en naar mijn mening onware opmerking van mijn moeder was.' Het verbroken contract.

Hij had een broer en een zusje die elf en veertien jaar ouder waren dan hij. Als nakomertje was hij mama's lieveling. Toen er daarna nog een zusje werd geboren, kon hij niet begrijpen dat de afspraak tussen moeder en zoon, de belofte dat zij altijd van hem zou houden, niet langer standhield. 'Voor altijd' en 'exclusief' stond het jongetje in de hersenen gegrift.

Ik vraag de man of de schokkende mededeling dat hij geen braaf kind was hem is bijgebleven omdat dat een verklaring was voor het feit dat ze de indringster, zijn zusje, had thuisgebracht en daarmee hun contract verbrak.

'Ik heb nooit verwacht dat vrouwen eerlijk zouden zijn, tot op het moment dat ik mijn vrouw ontmoette. Ik heb me ook nooit druk gemaakt over de mening van anderen over mij.'

De kleine lettertjes in het contract van moeder zeggen dat ze alleen maar een goede moeder moet zijn. In het contract van het kind echter staat dat moeder volmaaktheid heeft gezworen. Voor het jongetje komt daar nog een clausule bij. In de herinnering van de man zou de oppermachtige moeder het dilemma van hechting en separatie hebben kunnen opheffen. Zij was het toch die zijn tranen wegstreekte? Zij had niet alleen zijn leven, maar ook hemel en aarde in haar hand. Als zij hem niet leerde hoe hij een man moest zijn én haar behouden, kwam dat omdat ze dat niet wilde. Eén van de eerste dingen die een jongen leert is dat vrouwen je bedriegen.

'Ik koesterde wrokgevoelens ten opzichte van mijn moeder...', schrijft Sheila MacLeod, omdat haar moeder haar niet in bescherming nam tegen haar vader die in lijfstraffen geloofde. 'Ik vond het logisch dat ze voor me op zou komen, dat ze me zou beschermen tegen mijn vader... ik hoor hem nog tegen haar zeggen: "Ze probeert het niet eens. Ik geef het op!" Mijn moeder mompelde dan iets onverstaanbaars... ze legde zich er vroeg of laat bij neer en ik nam haar die berusting kwalijk, niet alleen vanwege de consequenties voor mezelf, maar omdat ik niet begreep waarom zij, een volwassene, niet wilde of niet kon ingaan tegen hem.'

Sheila MacLeod schrijft over de periode dat zij aan anorexia nervosa leed om te leren begrijpen waarom uithongering een vorm van macht is in een wereld waarin haar geen ander machtsmiddel ten dienste stond. Ze citeert Erik Erikson, die niet alleen haar eigen jeugd, maar ook die van ieder ander

samenvat, als hij zegt: 'De polariteit volwassene-kind staat bovenaan de inventarislijst van existentiële tegenstellingen (als tweede volgt de polariteit man-vrouw) die het mogelijk maken dat de mens wordt uitgebuit en hem in staat stellen een ander uit te buiten. De aangeboren neiging van het kind om zich machteloos, verlaten, beschaamd en schuldig te voelen in relatie tot degenen van wie hij afhankelijk is, wordt systematisch aangewend om hem te trainen, dikwijls tot het punt van uitbuiting toe.'

Het is opmerkelijk dat Erikson de relatie volwassene-kind qua tijd en macht voor de relatie man-vrouw plaatst. Hoe vroeg zuigelingen volgens Dan Stern en de Baby Watchers het onderscheid tussen vader en moeder ook mogen zien, er is geen twijfel aan dat ze reeds voor dat stadium het verschil zien tussen groot en klein. Erikson spreekt over een tijdperk waarin geslachtsverschillen nog niet belangrijk zijn. Hij heeft het over het bewind van de Kleiniaanse moeder.

In het onbewuste van MacLeod was haar moeder niet slechts een volwassene, maar tevens de Kleiniaanse bemiddelaarster tussen leven en dood. Het feit dat zo'n machtig figuur niet voor haar op de bres ging staan, was voor haar je reinste verraad.

'Het is zo voor de hand liggend dat allerlei uitgesproken en onuitgesproken beloften wel verbroken moeten worden zo lang slechts één persoon zich met de zorg van het kind bezighoudt,' zeg ik tegen Robertiello. 'Hoeveel kracht, geduld en liefde heeft een mens?'

'Hier komen we steeds weer op uit,' zegt hij. 'Gedeeld ouderschap.'

Ik zucht. Voor hem en voor mij is het een ideaal. In de praktijk zijn we al veel te laat. 'Toch geven sommigen de moed nooit op,' zeg ik. Hij weet waar ik het over heb.

'We blijven hopen ooit iemand te vinden die die onbevredigde behoeften zal vervullen,' zegt hij. 'Als we ouder worden, zeggen we: "Toen heb ik het niet gekregen, maar ik vind wel iemand. En dan worden we verliefd."'

Robertiello verlangt er wanhopig naar zich volledig te kunnen overgeven aan een vrouw. Daarvoor moet hij er eerst zeker van zijn dat de vrouw hem niet zal verraden, zoals zijn moeder heeft gedaan. Voordat hij zich kan overgeven, moet hij haar eerst alle macht ontnemen. Voordat hij zichzelf afhankelijk kan laten zijn van haar, moet zij eerst volledig afhankelijk zijn van hem.

Hij spreekt nu over de overgave van een zuigeling: 'Als het kind aan de borst van de moeder ligt, voelt hij zich machteloos maar op een positieve manier. Als je ontspannen aan de borst ligt, doe je afstand van je macht, zoals Medea. Medea zei: "Deze man is zo sterk dat ik alles aan hem kan overlaten, mijn lot in zijn handen kan leggen. Hij zal me altijd bewonderen, liefhebben en verzorgen." Dat is één fantastisch gevoel. De zuigeling "denkt": "Ik zet alle haatgevoelens van me af, alle destructieve doodsdrift opzij en ik ontspan me volledig en zal haar voor altijd als de goede moeder blijven zien."'

Robertiello gaat verder: 'Het is belachelijk te stellen dat een zuigeling

zoiets niet kan voelen. Kijk maar naar het gezicht van een baby en je kunt deze emoties aflezen. Je kent dat gevoel uit ervaring. Dus het kind bevindt zich in het nirvana, maar de volgende keer als hij huilt omdat hij honger heeft, is moeder toevallig even bezig of ze hoort hem niet, dus het duurt een paar minuten voor de borst verschijnt. Het kind zet een vreselijke keel op.'

'Zoiets als jij, als je lang moet wachten in een restaurant.'

'Dat is waar. Ik heb er een vreselijke hekel aan op eten te moeten wachten.'

'De baby "vindt" dat mama het contract heeft verbroken...'

'Het kind gaat er vanuit dat mama er altijd zal zijn, zoals ze er was toen hij aan de borst lag. Om het verwijt van de baby in woorden uit te drukken: "Toen liet je me toch ook niet wachten..."'

'Dus waarom laat je me nu wel wachten?'

'Hij wil haar borsten afrukken.'

'De afgunst van Klein...'

'Maar het gevoel te zijn verraden, is ook heel sterk aanwezig.'

'Wat dat gevoel verzacht,' zeg ik, 'is dat de meeste zuigelingen op den duur leren dat moeder haar best doet. Als zijn afgunst niet te constitutioneel is, laat hij uiteindelijk de eis dat moeder volmaakt moet zijn, vallen en neemt genoegen met de redelijk goede borst, de redelijk goede moeder. Zij zit zo in hem dat hij weet – ook al is ze er nog niet – dat ze weldra zal komen.'

'De volgende keer dat moeder niet onmiddellijk reageert op zijn eerste schreeuw, geeft hij zich niet zonder schuldgevoelens over aan destructieve doodsdrift. Hij voelt zich schuldig over het feit dat hij haar wil verslinden. Hij maakt het goed door haar gezicht te aaien of iets in die geest. Dan voelt hij dankbaarheid in plaats van afgunst.'

'Voel jij je ooit dankbaar voor hetgeen de vrouwen in je leven je hebben gegeven?'

'Ik heb moeite met het accepteren van de goede dingen. Dankbaarheid is een emotie die ik niet vaak voel.'

'Ik denk dat er een verband bestaat tussen onvermogen tot dankbaarheid en de manier waarop jij het verraad van vrouwen als voorbeeld stelt...'

'Ik kan moeilijk erkennen dat iemand mij iets geeft... Dan bederf ik de zaak. Als ik erken dat iemand echt genereus is ten opzichte van mij, me iets geeft dat ik nodig heb, dan plaatst mij dat in een positie waarin ik *hen* nodig heb. Ik ben afhankelijk van hen en van hetgeen ze geven. Dan sta ik bloot aan Kleiniaanse afgunst. Dus om dat te voorkomen, bederf ik de zaak. Ik zeg: "Waarom zou ik haar dankbaar moeten zijn? Ze geeft me toch niets of hetgeen ze geeft is waardeloos..."'

'Geef eens een voorbeeld met Susan.'

'Ik kleineer datgene wat ze voor me doet omdat ik niet wil erkennen hoe belangrijk ze voor me is. Misschien wil ik zelf wel niet weten hoe verpletterd ik zou zijn als ik haar kwijt zou raken. Ik vind dus dat ze de goede dingen aan haar zusje geeft en wat ze mij geeft is nul en van gener waarde.'

'Wordt Susan daar niet woest om?'

'En hoe! De volgende stap is dat Susan het gevoel heeft dat ze geen erkenning krijgt en dus besluit ze: "Die rotzak krijgt niets meer van me."'

'En dan zeg jij: "Aha! Ik had gelijk. Ze..."'

'Geeft me echt niets. Het is een sneeuwbaaleffect. Een mannelijke patiënt van mij laat geen enkele vrouw ooit belangrijk voor hem worden. Hij is vijftig en seksueel zeer actief. Zodra hij verliefd werd op een vrouw, devalueerde hij haar.'

'Om zichzelf te beschermen tegen de macht die ze over hem had.'

'Mannen verweren zich veel sterker tegen dit soort gevoelens dan vrouwen. Door zichzelf af te snijden, door nooit echt intiem te worden met een vrouw. Mannen weigeren vrouwen dankbaar te zijn; ze devalueren hetgeen de vrouw geeft, ze devalueren haar hele rol.'

'Door dankbaarheid toe te geven zou er intimiteit, afhankelijkheid ontstaan... Als je jezelf als afhankelijk ziet, sta je niet alleen open voor afgunst, maar het is bovendien niet mannelijk.'

'Nu hebben we het over één van de belangrijkste verschillen tussen mannen en vrouwen. "Vrouwen zijn emotioneel en mannen zijn afstandelijk."'

'De man zegt: "Jou heb ik niet nodig. Zonder jou red ik me prima." En de vrouw zegt: "Ik heb je nodig, maar ik haat je omdat ik je nodig heb."'

'Als we de afgunstige strijd tussen de seksen overleven, is er misschien een relatie gegroeid waarin mannen de vrouwen het alleenrecht op emotie niet langer misgunnen en vrouwen de mannen het alleenrecht op bezit en macht niet langer misgunnen.'

'Richard, waarom breng je niet in praktijk wat je predikt?'

'Toen we samen een huishouding opzetten,' vertelt hij over een vrouw met wie hij verscheidene jaren heeft samengewoond, 'had zij het gevoel dat ik me volledig aan haar had gebonden en dat we nooit uit elkaar zouden gaan. Dat had ik haar ook beloofd. Op dat moment meende ik het ook. Dus zij vertrouwde erop dat we voor altijd samen zouden blijven. Ze brak met haar vader en haar broer, omdat zij mij niet mochten. Ik werd haar goeroe, haar god, haar alles.'

'En op zekere dag vertel je haar dat het allemaal heel leuk is geweest, maar dat je wat anders wilt...'

'Ze was volledig ontredderd. Ze had dat wat ze bezeten had opgegeven. Toen ik vertrok, had ze niets meer.'

'Wist ze niet dat je een ander had?'

'Het was geen jaloezie. Zelfs als ze had geweten dat er een ander was, had dat er niets toe gedaan. Toen het duidelijk werd dat ik niet meer terugkwam, zei ze, net als Medea: "Je hebt me verraden. Je hebt beloofd er altijd te zullen zijn, dus ik heb me volledig aan je overgeleverd." En dat was ook zo. Ze had zich volledig aan mij overgeleverd.'

'Dus jij had alle macht.'

'Wat haar gevoel te zijn verraden nog veel erger maakte, was dat zij mij die macht had gegeven.'

'De vernedering die zij moet hebben gevoeld,' zeg ik. 'Het is alsof je twintig, dertig jaar van volwassenheid, beschaving, afweer hebt afgelegd...'

'Precies, precies...'

'...je hebt je tegenover mij tot op het diepst van je ziel blootgelegd...'

'Als een baby. Als een zoete, onschuldige, naïeve baby...'

Als hij het zo goed begrijpt, waarom verlangt hij dan van vrouwen dat ze zich volledig aan hem overleveren?

De zachtaardige, zweverige toon waarop hij 'als een zoete, onschuldige, naïeve baby' zei, verklaart waarom hij geen antwoord geeft op mijn vraag. Hij is de baby. Hij brengt vrouwen in de hulpeloze positie waarin hij zelf ooit verkeerde: toen hij – in zijn eigen woorden – afhankelijk was van zijn moeder en zij hem 'verried' en hem liet vallen, eerst voor zijn zusje en daarna voor zijn broertje.

10. De memoires van een jaloerse vrouw

Hoe eindigt het? Het is voorbij. Het vertrouwen is dood. Maar de transacties van de liefde zijn nog steeds in beweging: behoefte, afhankelijkheid, de verwachtingen van de eerste liefde, deze zaken drijven de spot met ons omdat ze een eigen schaduwleven leiden.

In het begin, lang geleden, beseften we al dat onze prins/prinses niet volmaakt was. Van die tekortkomingen hielden we het meest. De helende kracht van de liefde. Achter die acceptatie van de tekortkomingen van de geliefde ging een zekere zelfgenoegzaamheid schuil. Wij alleen waren tot zoveel liefde in staat. Zolang de liefde groeide, weigerden we boosheid nader onder ogen te zien; we moesten er echter toch mee leven. Boosheid, verstopt en begraven.

Liefde eindigt niet van de ene dag op de andere. En dan houdt het op. De grafstenen worden weggerold en alle begraven demonen komen te voorschijn. Woede regeert.

Vaarwel bestaat nooit uit een handdruk.

Ik wist al maanden dat het over was tussen Jack en mij. We hadden Guadeloupe gehad. Maar wat ik met die Franse soldaat deed was een speurtocht, een waagstuk buiten de paden van de monogamie zonder welke ik dacht niet te kunnen leven. Een wandeling in de ruimte, terwijl mijn levenslijn nog steeds was verbonden met Jack.

Ik kon teruggaan naar hem. Ik ging ook terug. Ik hield van hem. Ik haatte hem.

Vier, vijf maanden bleven we bij elkaar. Verhitte, hartstochtelijke maanden; verschrikkelijke maanden ook. De zomer kwam. Binnen vier dagen was het voorbij.

Ik herinner me de eerste van die vier dagen. Soms is herinnering een geur. Voor mij is het een aanraking, het gevoel van pure zijde op de blote huid toen ik uit de hitte van die zomeravond de koelte binnentrad van een bar in het oosten van de stad. Jack kwam nooit in dat deel van de stad, maar zijn vriend Bill was bezig een column te schrijven over die bar. De zachte zijde hing gewichtloos van mijn tepels naar beneden en bepaalde de avond verder. Of het echt zo was of niet, weet ik niet, maar ik had het gevoel dat alle ogen op mij waren gericht.

De jurk was nieuw. Ik had er niets onder aan. Toen ik Jack ontmoette had

ik een kast vol lingerie. Hij praatte me er van af. In die dagen liep ik constant in een bepaalde staat van opwinding rond en was me voortdurend bewust van wat ik niet aan had. De prijs die wij exhibitionisten betalen voor opwinding is dreigende vernedering.

Ik ging zitten met Jack en Bill, ieder aan een kant van me staande. De jurk bracht me ertoe een verhaal te vertellen dat ik die dag van een oude vriend van me, een effectenmakelaar, had gehoord. Hij en zijn vrouw waren onlangs naar een feest geweest, waar een vrouw zichzelf ontkleedde en vervolgens alle mannen die daartoe bereid waren, uitkleedde. 'Wij zijn natuurlijk weggegaan,' vertelde mijn vriend geschokt. Maar er waren anderen geweest die het wel geinig vonden en meededen.

Bill moest lachen. Jack niet. Te laat besepte ik mijn fout.

Ik dacht dat een verhaal over seksuele losbandigheid Jack zou opwinden, maar het ging over de losbandigheid van iemand anders, niet die van hem. Een bewijs te meer dat hij niet genoeg vooruitgang had geboekt. Ik vond het een uitzinnig verhaal. Voor hem was het een herinnering aan het feit dat hij nog lang niet was waar hij naar toe wilde.

Voor mij was het allemaal heel snel gegaan. De blote jurk was slechts een omhulsel voor het Nette Meisje. Dat was het spannende. Straks kon ik de jurk uittrekken, dat was het veilige ervan. Ik was allebei. Jack wilde het verleden achter zich laten. Ik niet. De zomerse hitte speelde hem parten. Hij hongerde naar de seksuele overvloed 'daarginds'.

Toen ik klaar was met mijn verhaal, pakte hij zijn drankje op en ging in zijn eentje aan het eind van de bar zitten. Ik had mijn eigen rivale gecreëerd. Als de vrouw uit het verhaal op dat moment was binnengekomen wist ik zonder twijfel wie hij zou hebben gekozen. Behalve mijn jurk uittrekken en nog iets uitzinnigers doen dan die vrouw had gedaan, kon ik niets beginnen.

Ik nam mijn toevlucht tot mijn gebruikelijke methode. Ik glimlachte nog stralender dan ik al deed. Bill hield een monoloog tegen het huwelijk. Iedereen moest lachen en er werden rondjes gegeven. Ik kon best begrijpen dat Jack Bill bewonderde. Zijn cynisme over het leven dat onze ouders hadden gekozen, paste wel in onze tijd. Maar in tegenstelling tot de rest van ons die nog naar het feest kwam in de uitdossing van de jaren '60, kwam Bill gewoon als zichzelf.

'Ik vind dat mensen zo snel mogelijk moeten trouwen,' zei Bill. 'Dan zijn ze nog niet zo oud als ze gaan scheiden.'

'Je probeert gewoon een discussie uit te lokken,' zei ik.

Hij lachte en bestelde een drankje voor me.

Die avond in bed zei Jack, net voordat hij klaarkwam: 'Je denkt aan Bill, of niet? Je wou dat hij hier was.'

Het was geen verwijt. Hij klonk niet gekwetst. Eerder hoopvol gestemd. Hij wilde er iemand bij hebben in bed. De ontbrekende schakel, de volgende logische stap in ons avontuur.

'Ga van me af!' schreeuwde ik. 'Donder op!'

Zo'n woedeuitbarsting was eigenlijk niet geheel gerechtvaardigd, maar die woede had er al zo lang gezeten, plus de wetenschap dat ik niet genoeg voor hem was. Ik wilde niemand in ons bed. Zelfs in mijn fantasieën waren er geen andere mannen. Jack was nog steeds zo mysterieus en beangstigend, hij was de andere man.

Hij kleepte zich aan en ging naar huis.

De volgende dag gingen we naar Fire Island voor het weekend, zoals afgesproken. Maar er was een nieuw hoofdstuk aangebroken. Op het strand verdween hij steeds. Uren later verscheen hij dan weer in het gezelschap. 's Nachts werd ik wakker en dan was hij er niet. De huizen waarin wij onze spelletjes speelden stonden in de voorhoede van de experimenten van midden jaren '60. Er waren genoeg drank, marihuana, geestverruimende middelen en er waren genoeg seksuele partners om de hebzuchtigste onder ons te bevredigen. Jack had het allemaal al geprobeerd. Hij was op zoek naar meer. Of had hij het gevonden?

Alle ogen op je gericht in een blote jurk, gedurfd, volwassen, koel, is één ding. Het is iets heel anders om op het terras van een zomerhuis te kijken te zitten voor allerlei onbekenden. De openbare vernedering om zo in de steek te worden gelaten. Ik verhuisde van het ene feest naar het andere met mensen die meer Jacks vrienden waren dan de mijne.

'Waar is Jack?'

'O, die komt zo,' glimlachte ik dan.

'Waar is je moeder?' Onderwijzers om me heen, na mijn eerste schooldag. Ik zie me nog staan achter het witte hek, terwijl de ene auto na de andere verscheen om de andere meisjes op te halen. Eindelijk, nadat iedereen weg was, arriveerde mijn moeder.

Jack ook. Intussen mocht niemand merken hoe ellendig ik me voelde. Waarom was dat zo belangrijk? In dat gezelschap zou het niemand wat hebben kunnen schelen als ik een hysterische inzinking had gekregen. Die zomer waren er al vier mensen per helikopter afgevoerd omdat ze waren ingestort. Maar het kon mij wat schelen.

'Iedereen zei altijd dat jij het vrolijkste kind was dat ze ooit gezien hadden,' houdt mijn moeder tot op de dag van vandaag vol. Ze heeft gelijk. Dat zei iedereen ook.

Ik zat glimlachend met mijn drankje in de hand – en bad dat Jack terug zou komen. Ik was bereid hem alles te vergeven, als hij maar naast me kwam zitten. Om één uur in de ochtend kun je op Fire Island geen kant op. Daar had het uiteraard niets mee te maken. Ik was bezig een duistere wedstrijd te verliezen waarvoor ik niet eens had ingeschreven. Een wedstrijd waaruit ik niet ongeschonden te voorschijn zou komen, dat wist ik.

Op het 'vroeg' feest die zaterdagavond kwam Bill naast me zitten. Hij was dronken en gelukkig en liet uit zijn woorden blijken dat hij wist dat ik dat niet

was en dat speet hem. De vrouw met wie hij was, manoeuvreerde hem naar de andere kant van het vertrek, naar een ander huis. Zij wist, voor Bill en ik het beseften – zoals toekomstige verliezers in de liefde dat weten – dat ik de vijand was.

Ik zag Bill toen nog helemaal niet. Dat was veel te vroeg. Al mijn emoties waren op Jack gericht, alle energie werd verbruikt om me te beheersen. Op een gegeven moment kwam Jack aanlopen en kwam naast me op het terras zitten. Er werden geen vragen gesteld. Even voor het ochtendgloren gingen we terug naar het huis waar we logeerden. We bedreven de liefde. Hij bleef niet. 'Ik moet wandelen,' zei hij met die krankzinnige wanhoop in zijn stem. En hij verdween. Het enige dat ik weet is dat hij ging wandelen, misschien heeft hij al die tijd wel gewandeld.

Wie was de rivale? Ongerichte jaloezie kan zeer pijnlijk zijn. Als de jaloezie op een individu is gericht, kunnen de angst en de woede worden ingeslikt. Ongerichte separatieangst is als 'een slopende ziekte'. De vijand is overal. Ik dacht dat Jack de vijand was, maar de vijand zat in mij.

De persoon die ik wilde zijn bestond alleen maar in zijn ogen. Als ik mezelf volkomen in hem had verloren, was het misschien simpeler geweest. Dan zouden we onze unieke uitwisseling van seksuele grenzen hebben kunnen voortzetten. Maar de fantasieën van Jack waren de enige die nog verkend konden worden. Ik was zover gegaan als ik wilde gaan.

Ik heb altijd geweten wat goed en niet goed voor me was. Ik moest wel. Omdat ik als jong meisje te veel aan mijn lot was overgelaten en de regels miste die mijn vriendinnen door hun ouders opgelegd kregen, maakte ik mijn eigen regels. Jongens hadden alles te bieden wat ik wilde. Omhelsd worden had een hemelse belofte in zich. Of het betekende de hel als ik niet oppaste. Mijn regels waren strenger. Mijn rebellie tegen Jack gold niets anders dan mijn geweten. Ik was hem gevolgd in zijn uitzinnigheid omdat ik ervan uitging dat dat deel van hem, net als het mijne, verankerd lag in het verleden. Dank zij mij – dank zij mijn permissie – was het dat deel van zichzelf dat hij op het punt stond overboord te gooien.

Hij had me moeten verlaten. Hij was de leermeester. Maar we waren nog steeds geliefden. Terwijl het schip zinkende was, lag ik in bed stiekem een ander schip op te bouwen dat mij moest redden. Een schip binnen een schip, gebouwd op overleving en woede.

Toen we zondags terugkeerden naar de stad kwam er geen kwaad woord over mijn lippen. Hij had tegenmaatregelen verwacht. Hij was dankbaar en liet dat blijken. Op maandag belde ik hem van kantoor en nodigde hem uit voor de lunch. Daarna rookten we een stickie in de tuin van het Museum voor Moderne Kunst. Ik nam die middag vrij. We vrijden die middag beter dan we in maanden hadden gedaan. Om zeven uur zei ik dat ik wegging. Hij ging rechtop in bed zitten en keek toe hoe ik me aankleedde.

Hij vroeg niet één keer: 'Waar ga je heen?'

Hij zei: 'Je bent mooi, van binnen en van buiten.'

Hij schreeuwde me die woorden na terwijl ik de deur uitging. Hij stond naakt bovenaan de trap. Ik wist dat hij hoopte dat één van de burens naar buiten zou komen en hem zo zou zien.

De taxirit ging slechts een paar straten verder. Ik had me gedoucht maar ik rook zijn geur nog op mijn huid. Jack zou het opwinden om de geur van een andere man op mijn huid te ruiken. Hoe zou de man naar wie ik op weg was erop reageren? Zijn naam was Parker.

Parker was aantrekkelijk en heel rijk. Ik had hem uitgezocht vanwege de ervaring die deze eigenschappen hem hadden bezorgd. Hij had alles al geprobeerd wat Jack in zijn hoofd had. En hij wilde mij. Toen ik hem die ochtend belde was hij blij verrast om mijn stem te horen. We hadden elkaar ongeveer een jaar daarvoor ontmoet, kort nadat ik met Jack een verhouding was begonnen. We hadden weleens samen gegeten. Toen ik zei: 'Nee, er is iemand anders,' had hij geglimlacht. 'Ah, het trouwe type.' Hij zei het op een aardige manier. Hij kon zich dat veroorloven. Het was geen gemene man. En het leven had hem geleerd dat hij de meeste dingen die hij echt wilde ook kreeg, als hij edelmoedig was. Ten opzichte van mij was hij edelmoedig geweest. Toen de taxi de oprit van het fraaie gebouw waar hij woonde inreed, voelde ik me emotioneel van de ene in de andere versnelling overgaan. De hal stond vol vazen met verse bloemen. De formele beleefdheid van de grijze heer die de lift bediende hield de belofte in dat het allemaal goed zou komen. Ik was maanden niet met dit soort mensen omgegaan. Voordat ik kon aanbellen, deed de bediende van Parker de deur al open. Ik hoorde stemmen op het terras. Terwijl ik daar naar toe liep, voelde ik hoe sterk ik was veranderd. Ik was steviger in mijn schoenen komen te staan dan ik dacht. Ik hoorde niet in de wereld van Jack en niet langer in deze wereld; ik zat ergens tussenin. Net als Parker. Door zijn afkomst hoorde hij hier thuis. Uit eigen vrije wil was hij ook een buitenstaander.

'Hoe ben je ontsnapt?' vroeg hij die eerste avond dat we dineerden. We hadden het over onze families gehad.

'Ik heb altijd geweten dat ik wat anders wilde dan degenen met wie ik ben opgegroeid,' zei ik. 'Ik voelde me anders.'

We waren blij dat we een conventionele opvoeding hadden gehad. 'Door die oude regels krijgen de nieuwe meer betekenis,' zei Parker die keer.

'De regels die je zelf maakt.'

Ik voelde me weer op mijn gemak bij hem.

De andere mensen waren precies zoals ik me hen herinnerde. Perfect gekleed. Parker was de enige die me aantrok. Zijn gebrek aan zelfvoldaanheid. Als ik nog niet met Jack was geweest toen we elkaar ontmoetten, had ik hem niet afgewezen. Ironisch genoeg zou de ontrouw van vanavond slechts worden gepleegd omdat er iets ontbrak aan mijn trouw. Ik probeerde nog steeds de vrouw van Jacks dromen te worden.

Toen de anderen aanstalten maakten om te vertrekken, keek Parker me aan. Ik bleef zitten. Hij bracht hen naar de deur. De rest van de avond verliep zo vlót dat ik me afvroeg of hij het wist. Waarvoor ik was gekomen, waarom ik hem nodig had. Als hij al wist dat ik hem gebruikte, dan vertrouwde hij er beslist op de zaak in zijn voordeel te doen veranderen.

Ik stond niet geheel achter hetgeen ik aan het doen was. Als zijn handen en zijn mond niet zo deskundig en geduldig waren geweest, betwijfel ik of hij mijn droge lijf had kunnen binnendringen. Zijn lijf was stevig en gebruind vanwege zijn dagelijkse rondjes tennis. In het donker had ik dat lijf nog wel kunnen beminnen, maar die penis... Zo anders dan die van Jack, volkomen verkeerd. Ik was het abrupte van zo'n moment vergeten, het voelen van de penis van een nieuwe minnaar. Zou dat voor mannen ook zo zijn? Voelt de vagina van een nieuwe vrouw de eerste keer ook zo vreemd? Is het de eerste keer een schok? Een droevig gevoel over iets dat voorbij is, zelfs als er nieuwe liefde in het vooruitzicht is?

'Jij bent net als ik,' zei Parker. 'Jij laat jezelf nooit gaan.' Hij lag naast me.

'Je hebt een fantastische mond.'

Maar hij zou nooit mijn leermeester kunnen zijn. Hoewel hij zowel mannen als vrouwen had bemind en alles had gedaan waarvoor Jack vreesde dat hij te laat zou komen als hij niet opschoot, miste hij de puriteinse ernst van Jack. Ik lag in Parkers armen. Volgens de instructies van Jack hoefde ik me niet schuldig te voelen. Ik voelde niets.

'Stil maar, stil maar,' zei Parker, terwijl hij zijn hand zachtjes over mijn rug liet gaan. Ik hilde.

's Ochtends gaf hij me een donkere bril te leen.

'Zie ik je vanavond?' vroeg hij.

'Nee.'

'Zie ik je ooit nog?'

'Jij bent te wispelturig voor een jaloerse vrouw als ik.'

'Jij bent veel te trouw.'

Jack belde terwijl ik me aan het omkleden was. Door de gretigheid in zijn stem wist ik dat hij eerder had geprobeerd me te bereiken. Hij nodigde me uit voor de lunch. Mijn verwarring smolt weg door de kunstige manier waarop hij met jaloezie omging, door het uitbundige genoegen dat hij in mijn aanwezigheid schepte. Mijn eigen minder geestdriftige aanpak van die emotie de avond daarvoor had kennelijk toch gewerkt. Nu zou het beter gaan. Nu zou hij merken dat ik niet zo gemakkelijk te vervangen was.

De wereld is klein, zelfs in New York. Op weg naar kantoor kwamen we Parker tegen. Jack wist onmiddellijk dat ik bij Parker de nacht had doorgebracht. Die wetenschap scheen hem op te winden. Opnieuw voelde ik dat zijn liefde een injectie kreeg. Hij kon de avond bijna niet afwachten, zei hij. De avond brachten we door op een zolder van een kunstenaar, alwaar de gastvrouw eindigde op bed, haar knieën opgetrokken, terwijl een naakte man,

met alleen zijn sokken en schoenen nog aan, haar begerig stond te likken. Ik zag alleen het achtereind, om het zo maar eens te zeggen, toen iemand die naast me zat in de zitkamer me zachtjes aanstootte en wees. De slaapkamerdeur stond open. Er stonden drie mensen aan het voeteneind van het bed te kijken en hun beurt af te wachten. Een van hen was Jack.

Ik was niet verbaasd dat Jack geen afspraak voor 's avonds maakte toen hij me de volgende dag belde. Ik vroeg ook niet waar hij heen ging; ik moest nog steeds een deel van zijn leven zijn. En omdat ik wist dat hij meer van me hield om alles wat ertoe bijdroeg dat ik hem zou accepteren, belde ik Parker en nam zijn uitnodiging voor een dineetje aan.

Aan het eind van de avond belandden we samen met een oude vriend van hem in zijn huis. De man was aantrekkelijk en bezat een grote dosis humor. Toen Parker ons met z'n drieën de slaapkamer inloodste, stribbelde ik niet tegen. Ik keek gewoon naar Parker en zijn vriend volgde mij. Het was voor hem ook de eerste keer. Misschien dacht hij wel dat wij regelmatig trio's vormden. Het deed er niet toe. Ik had mijn eigen redenen en wat die van hem geweest mogen zijn om de liefde met mij te bedrijven terwijl Parker toekeek, weet ik niet, maar het verbaasde me hoe gemakkelijk het allemaal ging. Het had iets te maken met het feit dat het me niet zoveel deed, met het feit dat er niemand aanwezig was van wie ik hield. We waren gewoon alledrie aardige mensen.

Ik vertrok voor zonsopgang en realiseerde me somber dat ik dit nooit met Jack had kunnen doen, maar dat ik nu bereid was het te accepteren als hij het deed. Ik kon alleen maar hopen, dat hij het me nooit zou vertellen; dat hij me niet zou dwingen het te horen.

Dat deed hij wel.

De volgende avond nam hij midden in een feest een man en een vrouw mee naar de slaapkamer. Het leek wel of ze uren wegbleven. Waarom ben ik niet direct vertrokken? Waarschijnlijk weer iets van onafgewerkte zaken als niet willen laten blijken dat je je vernederd voelt, dat je er kapot van bent. Maar zo voelde ik me wel. Ik werd verteerd door de valse hoop dat de slaapkamerdeur zou openzwaaien en dat er niets zou zijn gebeurd.

We zagen elkaar daarna een week lang niet. Toen hij belde, zei ik dat ik wel naar het Mexicaanse restaurant zou komen. Tijdens het eten kon ik me nauwelijks bedwingen om hem niet over de tafel heen bij zijn keel te grijpen. In plaats daarvan nam ik hem mee naar mijn flat, waar we neukten als nooit tevoren. Jack, de man die nooit naar woorden behoefde te zoeken, was sprakeeloos. Ik hield nog steeds van hem.

Die volgende week zag ik hem bijna elke dag. Als ik hem niet zag, was ik bij Parker, of hij bij mij. Ik verschoonde het bed niet eens als Jack zou komen. Als hij de vlekken in de lakens en de lege champagneflessen in mijn anders zo onberispelijk opgeruimde flat heeft opgemerkt, dan scheen hem dat alleen maar meer op te winden.

Aan het eind van de week was ik hem te slim af en nam hem en twee andere mannen mee naar mijn flat en deed het met allemaal. Daarna kon ik in zijn ogen lezen dat ik me nergens meer zorgen om hoefde te maken: hij was de mijne. Een vrouw als ik zou hij nergens anders ooit nog vinden. Een vrouw die zijn verleden en zijn toekomst samenbracht. Een vrouw die hem volledig accepteerde.

De volgende ochtend vloog ik met Parker naar Londen. Ik bleef een hele tijd weg. Zo lang als nodig was.

Toen ik terugkwam ben ik met Bill getrouwd.

Wat is het verband tussen jaloezie en wraak?

Niet iedereen wil terugslaan als hij jaloers is. Als mijn man mij in een intiem gesprek verward ziet met een andere man, voelt hij zich misschien heel even bedreigd, gekwetst zelfs, maar in wezen ziet hij de dingen die ik doe als iets dat ik voor mezelf doe, niet als iets dat tegen hem is gericht. Zo is hij. Ik denk dat hij altijd zo is geweest, dat hij zo is opgegroeid en voor zichzelf heeft leren denken. Hij weet dat hij niet gemakkelijk te vervangen is.

In een omgekeerde situatie, als ik me bedreigd voel, straf ik zijn gedrag onmiddellijk af. Ik praat bijvoorbeeld niet tegen hem in de auto of ik draai me om in bed als hij toenadering zoekt. Als gevolg van hetgeen ik met mijn moeder had? Ten dele.

Bill en ik hadden een verschillende start, een verschillend verhaal qua liefde en verlies. Onze behoefte om de touwtjes in handen te hebben, ons vermogen tot vertrouwen, lijken in de verste verte niet op elkaar. Zijn moeder was een warm moederlijk mens. En hoewel zijn vader hem nooit heeft gemogen – ‘Hij was altijd woedend’ – had hij twee broers van tien en twaalf jaar ouder. ‘Zij waren mijn helden,’ vertelt hij. ‘Ik vond het perfecte kerels. Ik begreep nooit waarom ze samen altijd ruzie maakten.’

Toen Bill twee was werd er een zusje geboren. Zijn vader was een en al glimlach. Op zijn kleine meisje kon hij nooit boos worden. Na drie zoons had de krachtige, liefdevolle moeder plotseling een dochter, iemand naar haar beeld. Bill was haar troetelkind geweest. Zijn plaats werd nu door zijn zusje ingenomen. ‘Ik heb altijd geweten dat er iets speciaals tussen die twee was,’ zegt hij. Hij zegt het nu zonder wrok en wel om twee redenen.

In de eerste plaats werd het slechte zusje gestraft. ‘Wil je een film zien?’ zei hij een keer tegen haar toen ze nog klein waren. Hij had een halve citroen in zijn hand. Hij zei dat ze haar oog tegen het gaatje moest houden. ‘Ik spoot het zuur in haar oog,’ zo vertelt hij het verhaal altijd. Ik heb het verhaal diverse malen gehoord en ik begreep de dramatische toon niet waarmee hij het vertelde. Nu wel. Voor Bill als klein jongetje was het inderdaad een zuur. Hij had haar blind gemaakt, of zo dacht hij althans. Uiteindelijk heeft hij een manier gevonden om haar uit te schakelen. Omdat zij zijn plaats had ingenomen, hem zijn moeder had ontstolen, verbande hij haar. Hij ziet haar zelden.

Hij praat nooit over haar. Ze bestaat gewoon niet.

Zijn broers zijn wel degelijk aanwezig in zijn leven, ze zijn zelfs heel belangrijk voor hem. Dat is de tweede reden waarom de rivaliteit met zijn zusje zijn leven niet heeft beheerst. 'Mijn broers waren als een vader voor mij,' zegt hij. 'Die hebben mij gered.' Hij zegt het vaak. Iedere keer als hij hen ziet, toont hij hoe dankbaar hij is, hoeveel hij hun verschuldigd is. Het is me opgevallen dat ze het niet leuk vinden om te horen. Ze gaan op een ander onderwerp over. Op een keer werd één van hen zelfs kwaad. 'Jij bent degene aan wie pa de pest had. Hij had meer de pest aan jou dan aan één van ons,' zei zijn broer. Zijn broers konden hun eigen goedheid niet uitstaan. Nogal logisch. Wie was 'een goede vader' voor hen geweest? Niemand.

Wij accepteren niet gemakkelijk dat de keuze van degene naast wie we verkwikkend slapen, wordt bepaald door hetgeen we met moeder hebben gehad in onze eerste levensjaren. Het is gemakkelijker om met oedipale jaloezie in het reine te komen – ons vermogen om te wedijveren met rivalen, gebaseerd op een volwassener periode in ons leven. Maar er blijft iets ontbreken. Er steekt meer achter mijn intimiteiten met mannen, angst voor afwijzing, dan kan worden verklaard door middel van een analyse van mijn relatie tot mijn moeder en een ontbrekende vader. Waar heb ik die behoefte om terug te slaan vandaan, de neiging om al bij voorbaat uit te halen?

Welke plaats neemt mijn zusje in dat geheel in?

Deze vraag vormt de weg naar een discussie die ik mijn hele leven heb trachten te vermijden. Hierin sta ik niet alleen. Freud zelf liet in zijn memoires zijn broers en zusters buiten beschouwing. Als je zijn levensbeschrijving leest, krijg je het gevoel dat ze niet bestonden. Hij schakelde ze gewoon uit. Wraak. Om wat? Omdat ze geboren werden.

Ik zou mijn zusje ook buiten beschouwing hebben gelaten. Wat heeft zij te maken met mijn volwassen problemen met mannen? Maar dit boek is een eigen leven gaan leiden. Dat is precies wat een schrijver wil en niet wil. Controle verliezen. Je laten leiden door het onbewuste.

Vanaf het begin bestond er een driehoek. Een moeder met twee dochters. 'Toen ik met jou thuiskwam, heb ik je in de armen van Anna gelegd,' vertelt mijn moeder. Anna was de kinderverzorgster. Mijn zusje had geen kinderverzorgster gehad. Zij was als eerste geboren. Zij had mijn vader en moeder.

Ik heb altijd geweten dat er iets speciaals bestond tussen mijn moeder en mijn zusje. Ik nam altijd aan dat het niet verder ging dan hetgeen ik zag – kritiek, opgewonden reacties, hevige emoties over en weer gepaard gaand met tranen. Ik vond dat ik er mooi van af kwam. Waarom had ik dan mijn leven lang het gevoel dat ik er buiten stond? Ik weet nu dat 'dat speciale' dat mijn moeder en mijn zusje deelden mijn vader was. Een tijd waarin mijn moeder een gelukkige vrouw was. Een tijd waarin zij een echtgenoot had en mijn zusje een vader. Dat heb ik nooit gekend. Ik heb mijn vader nooit gekend. Tegen de tijd dat ik op de wereld kwam, was dat magische, legenda-

rische tijdperk voorbij. Mijn zusje was deelgenoot van het grote mysterie waarover niemand mocht spreken. Ik werd door de tijd buitengesloten.

'Ik denk dat de rivaliteit tussen broers en zusters veel belangrijker is voor iedereen dan seksuele rivaliteit,' zei Robertiello jaren geleden. Ik vond dat toen een misleidende gedachte. Ik ging er van uit dat hij weer verstoppertje speelde en jaloezie andere namen gaf dan de naam die eraan gegeven moest worden.

Hij vertelde een verhaal over een voorval toen hij twaalf was. Zijn moeder had een verre nicht uitgenodigd om bij hen te komen wonen. Het meisje was veertien. 'Ik was zo jaloers op de aandacht die mijn moeder aan haar schonk, dat ik op de vijfde verdieping in het raamkozijn ging staan. Ik heb gedreigd te zullen springen als mijn moeder haar niet naar huis zou sturen. Dat had met onderlinge rivaliteit te maken. Een herhaling van het verhaal van mij en mijn zusje en van mij en mijn broer. Ik voel geweldige rivaliteit van mijn kant.'

De vroegste herinnering van Robertiello: hij is twee en wordt plotseling zonder uitleg naar familie gebracht. Hij zit onder de tafel te huilen en voelt zich ellendig. Als hij thuiskomt, wordt hem verteld dat hij een zusje heeft. Het eerste dat hij weet is dat zij zijn plaats in de ouderlijke slaapkamer heeft ingenomen. Hij moet voortaan in de kamer van zijn grootouders slapen. 'Mijn zusje had letterlijk mijn bed gestolen.'

Bruno Bettelheim: 'Als het verhaal (van Goudhaartje) wordt verteld vanuit het perspectief van Baby Beer, is Goudhaartje de indringer die plotseling uit het niets verschijnt en een plaats inneemt – of tracht in te nemen – in een gezin, dat volgens Baby Beer al compleet was. Deze akelige indringer eet zijn eten op, zakt door zijn stoel heen en probeert bovendien zijn bed ook nog in te pikken – en hem van zijn plaats te verdringen in het hart van zijn ouders. Dan wordt het begrijpelijk dat het niet de stem van de ouders, maar de stem van Baby Beer is "die zo scherp en schril klonk, dat Goudhaartje er direct van wakker schrok. Snel stond ze op... en rende naar het raam." Het is de Baby Beer – het kind – die van de nieuwkomer af wil, wil dat ze verdwijnt naar de plaats waar ze vandaan is gekomen en "nooit meer iets van haar wil zien of horen". Dit verhaal geeft op verbeeldende wijze gestalte aan de angsten en wensen die een kind heeft over een denkbeeldige of echte nieuwkomer in het gezin.'

De eindeloze verwardheid en de pijn van Robertiello's start voerde hem langs twaalf verschillende therapeuten over een periode van dertig jaar. Het was therapeut nummer dertien die met hem naar het graf van zijn zusje ging, die de kwestie onderlinge rivaliteit voor het eerst aanroerde. 'Ik ging naar de begraafplaats in de verwachting dat ik ontzettend veel berouw zou voelen. Wat eruit kwam aan het graf van mijn zusje was een stortvloed van razernij.' Niet gericht tegen zijn moeder of tegen zijn vader, maar tegen het zusje van wie hij had gehouden en die hij had gehaat en die was gestorven.

'Onder individueel en gezinsgerichte psychotherapeuten wordt de ervaring van wat het inhoudt om broers/zusters te hebben zelden beschreven,' schrijven de psychologen Stephen Bank en Michael Kahn. 'De psychoanalytische literatuur en de commentaren bevatten, vreemd genoeg, vrijwel geen verwijzing naar het standpunt van Freud ten aanzien van de relatie tussen broers en zusters. Therapeuten roeren het onderwerp wel aan met hun patiënten, maar de behandeling is er zelden op gericht... de neo-Freudiaanse theorie houdt nauwelijks rekening met de relatie broers/zusters en de belangrijke invloed die deze relatie op het leven van het individu heeft.'

'Wat was Freuds eigen ervaring? En hoe kan die ervaring de manier waarop hij zijn patiënten zag hebben beïnvloed? En ten slotte, heeft de eigen ervaring van Freud invloed gehad op de manier waarop hij vanuit zijn karakter handelde in relatie tot zijn gelijken en zijn rivalen?' vragen Bank en Kahn zich af.

De antwoorden zijn belangrijk gezien het licht dat zij werpen op de theorieën van Freud, de lacunes die bestaan in het psychoanalytische proces, waarin de discussie over de relatie broers/zusters nauwelijks nadruk krijgt. Tot op de dag van vandaag hebben Bank en Kahn geen enkele respons gehad op hun opzienbarende artikel.

Sigmund Freud was het eerste kind in het gezin Freud. Zijn moeder adoorde hem, haar 'gouden Sigi'. Toen Freud ongeveer tien maanden oud was, werd zijn broer Julius geboren. Freud was niet blij met de komst van Julius. Toen Julius, negen maanden oud, stierf bleef Freud zitten met 'de neiging tot zelfverwijt die hem zijn leven lang bleef achtervolgen'. Er bestond nog een andere belangrijke situatie vergelijkbaar met de relatie broers/zusters met zijn neefje Johan die een jaar ouder was en de jongere Sigmund overheerste en tiranniseerde. Freud schrijft: 'Tot ik bijna vier was waren wij onafscheidelijk; we hielden van elkaar, we haatten elkaar en, zoals ik al eerder heb aangegeven, heeft deze kinderlijke relatie mijn latere gevoelens tot mensen van mijn eigen leeftijd bepaald.'

Ernest Jones, de biograaf van Freud, zegt: 'De problemen binnen het gezin bereikten een hoogtepunt met de geboorte van het eerste zusje, Anna, toen hij tweeëneenhalf jaar oud was. Hoe en waarom was deze indringster verschenen, met wie Freud opnieuw de warmte en de liefde van zijn moeder, die eerst voor hem alleen had bestaan, moest delen?'

Er bestaat een belangrijke parallel tussen de relatie van de jonge Freud met zijn zusje Anna en Freuds latere analyse van zijn eerste patiënt in de kinderteeltijd, Hansje. In beide gevallen wordt de komst van een zusje onderschat.

Het geval van Hansje (de analyse van een fobie in een vijfjarig jongetje) is een klassiek voorbeeld van de oedipale driehoek. Weinig mensen zien het in het licht van de relatie broers/zusters. Dat is ook het punt dat Bank en Kahn naar voren brengen: ofschoon Freud het trauma van Hansje als zijn zusje wordt geboren wel bespreekt, wordt dit als ondergeschikt beschouwd en slechts gebruikt als lens in de analyse van de beslissende oedipale strijd.

Wordt het geval van Hansje niet nog interessanter als we erkennen dat er twee – even belangrijke – driehoeken bestaan, achter elkaar: de driehoek broers/zusters/ouders en de oedipale driehoek?

Hansje is ruim drie als zijn zusje Hanna wordt geboren. De eerste dagen na de geboorte werd het jongetje 'uiteraard sterk naar de achtergrond verdreven.' Hij wordt 'plotseling' ziek en in zijn 'koortsdroom' vertelt hij dat hij geen zusje wil hebben. Als bezoekers de baby prijzen, lacht Hansje spottend. Hanna is niet mooi, ze heeft niet eens tandjes. Hij ontwikkelt een grote behoefte aan aandacht van zijn moeder. Hij hoopt dat moeder Hanna zal laten vallen in het bad en dat ze zal verdrinken. Later zegt hij dat hij zou wensen dat de baby dood was. Een jaar na de geboorte van Hanna, ontwikkelt Hansje een fobie, hij durft niet meer naar buiten. Hij is bang dat hij door een paard gebeten zal worden. Hij is plotseling overbezorgd over zijn penis; hij wil constant gerustgesteld worden dat iedereen – vader, moeder, dieren, zelfs een stoommachine – een 'plassertje' heeft.

De basis van zijn angst ligt duidelijk in de waarschuwing van zijn moeder dat ze zijn penis er door de dokter laat afhalen als hij er te veel aan frunnikt. Freuds diagnose van de angst van het kind om naar buiten te gaan luidt verkapte oedipale angst. Het paard zal hem bijten en ontmannen. Tijdens een van de bezoeken aan Freud legt Hans ook inderdaad de associatie tussen zijn vader en een paard (iemand met een grote penis) dat hem kort daarvoor bang heeft gemaakt. De klassieke oedipale verklaring wordt het kind in begrijpelijke taal gepresenteerd en hij geeft inderdaad toe dat hij vader graag uit bed zou sturen en zelf met moeder zou willen trouwen.

Vader: En dan ben je alleen met mama. Maar een goed jongetje wenst zulke dingen niet.

Hans: Maar misschien denkt hij het wel.

Freud merkt zelf op 'dat de belangrijkste invloed op de psychoseksuele ontwikkeling van Hans de geboorte van zijn zusje was'. Hij constateert het feit en richt zich vervolgens op de oedipale driehoek. Ik heb me afgevraagd waarom hij zijn eigen constatering niet serieuzer heeft genomen. Zou dat hebben ingehouden dat hij al zijn gedachten en geschriften van voor die tijd zou hebben moeten herzien?

De oedipale driehoek was doorworsteld en Freud verklaart de zaak daarmee als afgehandeld. Voor Freud, zeggen Bank en Kahn, 'had de relatie broers/zusters geen eigen bestaansrecht'.

Er blijven vragen. Bestond er verband tussen de castratieangst van Hans en de geboorte van een zusje dat geen penis had? Hans maakt zich zo druk over het feit of iedereen wel een 'plassertje' heeft, dat hij zichzelf ervan overtuigt dat hij er bij Hanna ook eentje ziet.

Hoe moeten we het feit dat Freud zo gemakkelijk heen stapt over Hansjes

defensieve verdraaiing van de werkelijkheid interpreteren? Waarom wordt het overlappen van de twee driehoeken niet verder onderzocht? 'Ongeveer zes maanden later', schrijft Freud, 'was Hans over zijn jaloezie heen en zijn broederlijke liefde voor de baby werd slechts geëvenaard door zijn superioriteitsgevoel ten opzichte van haar.' Freud leert zelf dat hoe primitiever de emotie, des te duurzamer het effect. De mogelijkheid van ambivalentie – dat Hans zowel liefde als haat zou voelen – wordt niet eens geopperd.

Als jongen was Freud bevoorrecht boven zijn broer en zuster. Hij was de enige die een eigen kamer had. Hij was het genie van de familie en wenste als zodanig te worden behandeld. Hij overheerste iedereen en sloot iedereen buiten. Er bestond zo'n rivaliteit over de intieme band van zijn verloofde met haar broer, dat Freud dreigde de verloving te verbreken. Toen zijn zuster Anna met diezelfde charmante zwager in het huwelijk trad, was Freud niet aanwezig.

Zijn intolerantie ten opzichte van rivalen bleek ook uit zijn autocratische optreden als hoofd van de psychoanalytische beweging. Ferenczi, Jung, Adler en Abraham kregen de rol van broers toebedeeld; rivalen van elkaar, nooit Freuds rivalen. Iedereen die het oneens was met Freud werd uit de beweging gezet. Er is wel gesuggereerd dat Melanie Klein de oedipale driehoek in het eerste levensjaar heeft geplaatst om maar niet uit de Freudiaanse familie te worden gestoten. In boeken door en over de aanhangers van Freud worden we herhaaldelijk getroffen door het feit dat intellectuele verschillen zo persoonlijk werden. Meningsverschil met Freud was op een of andere manier een schande, ondankbaar, een vorm van verraad: een neurotisch symptoom op zich. Leden van de kern spraken zelfs niet meer tegen de overtreder.

Freud was de meester. Dat is hij nog steeds. Maar ik denk dat Bank en Kahn de plank niet ver misslaan als ze stellen dat de persoonlijke ervaringen van Freud zijn theorieën hebben beïnvloed. Hij deed niet alleen de kwestie relatie broers/zusters af als zijnde ondergeschikt, als hij die al ter discussie stelde, zag hij het door zijn eigen lens: hij verduisterde het beeld.

'Een klein kind hoeft niet altijd van zijn broers en zusjes te houden; het is duidelijk dat het kind dat vaak niet doet,' schreef Freud. 'Hij haat ze als rivalen en het is een bekend feit dat deze houding vaak jaren lang blijft bestaan tot de volwassen leeftijd is bereikt of nog later.'

Broederliefde wordt gedenigreerd. Over *Totem und Tabu* merken Bank en Kahn op dat voor Freud 'broers en zusters met elkaar overweg kunnen louter en alleen omdat zij hun oedipale schuld moeten verwerken. Broederliefde op zich heeft geen bestaansrecht; het zou niet bestaan als het niet werd ontleend aan een gezamenlijk gedeeld oedipaal conflict.'

Historisch gezien heeft de term rivaliteit broers/zusters van Freud op zich al een ongelukkig vooroordeel voor latere discussie gecreëerd.

Bank en Kahn zien vijf hoofdthema's – alle vijf negatief – in de verwijzingen naar de relatie broers/zusters van Freud:

1. De één domineert, de ander wordt gedomineerd.
2. Zij hebben een kwalijke invloed op elkaars ontwikkeling.
3. Ze wedijveren met elkaar op een kwetsende manier. Eén komt er als verliezer te voorschijn uit de strijd om de ouderlijke liefde. Het is onmogelijk dat beide winnen.
4. Erotiek onder broers/zusters is normaal, toch is die erotische band eerder pervers dan nuttig.
5. Broers/zusters voelen frequente en blijvende onderliggende woede ten opzichte van elkaar.

Is woede het enige dat we voelen?

Ik heb weinig therapeuten ontmoet die uit praktijkervaring kunnen spreken over de relatie broers/zusters in bredere zin. Therapeuten zijn ook maar mensen en als ieder ander blootgesteld aan angst en verdringing. Zij ondergaan zelf een analyse als onderdeel van hun opleiding. Uit dit proces komen ze te voorschijn met achtergronden die te vergelijken zijn met de aangeleerde techniek. Iedereen blijft het unieke produkt van zijn persoonlijke verleden.

Sommigen werken het beste met patiënten die kampen met problemen die ze zelf hebben meegemaakt. Anderen kunnen op allerlei gebied hulp verlenen behalve op dat ene pijnlijke gebied dat ze voor zichzelf nog niet hebben verwerkt. We zouden een therapeut even zorgvuldig moeten kiezen als een partner.

Bank en Kahn zijn pioniers. Zij beperken zich niet tot rivaliteit tussen broers/zusters, maar verkennen het hele spectrum van emoties tussen broers en zusters.

‘Er bestaat geen normatieve taal om de relatie broers/zusters te definiëren, je kunt niet zeggen hoe die relatie zou behoren te zijn,’ vertelt Bank mij. ‘Ik denk dat dat de complexiteit van het onderwerp verklaart; waarom we hebben vermeden het onderwerp te analyseren. Er is een gebod dat stelt dat je je vader en je moeder moet eren. Er zijn wetten tegen kindermishandeling. Er bestaan codes en tradities die aangeven hoe ouders en kinderen elkaar horen tegemoet te treden. Er bestaat niets van dien aard ten aanzien van broers en zusters. Jij voelde je waarschijnlijk vrijer bij het schrijven over jezelf en je moeder dan over jezelf en je zusje, Nancy.’

Toen hij die woorden een jaar geleden tegen me zei, moest ik lachen. Hoe kon hij weten wat ik had doorgemaakt tijdens mijn pogingen om mezelf te herkennen in mijn moeder? Achteraf blijken zijn woorden profetisch te zijn. Mijn rug weigert weer mee te doen. Ik moet me weer laten behandelen.

‘Na vier jaar investering in jaloezie zou je toch denken dat ik wel klaar was voor de kwestie relatie broers/zusters,’ zeg ik als we de kliniek uitkomen en mijn vriendin me in een taxi helpt. ‘Waarom weigert mijn lichaam nu? Een laatste poging van de kant van mijn onbewuste... misschien een waarschu-

wing dat je het onderwerp weg moet laten.' En daarna, als om mij te troosten, zegt ze: 'Toen ik vier was vertelden ze mij dat mijn moeder uit het ziekenhuis een prachtige pop voor me mee zou brengen. In plaats daarvan kwam ze terug met een *baby*!' Haar stem klinkt als de stem van een boos vierjarig kind.

'Hoe voelde je je?'

'Op een keer, toen ik vijf was, kroop ik in haar wieg, trok mijn jurk op en plaste op de lakens! Zij was op dat moment al zindelijk!'

We moeten erom lachen. 'Dat verhaal heb ik je nooit eerder verteld,' zegt ze blozend. Ik vind het menselijke in het verhaal aandoenlijk.

Er heeft altijd al weinig belangstelling voor het onderwerp bestaan. Er verschijnen regelmatig periodieken waarin onderwerpen aan de orde komen als de optimale tijd om een tweede kind te krijgen, de significantie van geslacht en IQ van elk kind, de invloed van het feit of je het oudste, middelste of jongste kind bent, het enige kind. Sinds Adler is er speciale nadruk gelegd op de invloed van rivaliteit op de persoonlijkheid. Tegenwoordig wordt er veel aandacht besteed aan volgorde qua geboorte en de tussenliggende tijd tussen de geboorten van kinderen binnen een gezin.

Dan Stern: 'Iedereen beweert dat het beter is om de geboorten te spreiden. Ik ben er niet echt van overtuigd. Ik heb kinderen gezien waar maar veertien maanden tussen zaten die uitstekend met rivaliteit omgingen. Tot op het moment dat je een categorisch en symbolisch zelfbeeld hebt, en dat ontwikkelt zich pas rond het tweede levensjaar, ben je in je ontwikkeling nog niet op het punt waarop de geboorte van een broertje of zusje in je afgunst en jaloezie-systeem wordt verweven. Natuurlijk groeien en ontwikkelen beide kinderen verder – dus zal de interactie een jaar of twee later een ander beeld vertonen. De geboorte op zich is niet het enige dat aanleiding kan geven tot afgunst of jaloezie. Daaruit volgt dat het leeftijdsverschil wellicht niet zo heel belangrijk is.'

Hanna Segal zegt daarentegen: 'Ik probeer mijn eigen kinderen nooit te beïnvloeden door mijn theorieën... maar één ding zeg ik hun wel: "Zorg ervoor dat je eerste kind minstens tweeëneenhalf is voor je het volgende krijgt."'

Eén van de belangrijkste bevindingen van de psycholoog Victor Cicirelli is dat een goede onderlinge relatie in een vroeg stadium meestal het hele leven wordt gecontinueerd. Als er een slechte relatie bestaat kan die later in een sluimertoestand geraken. In crisissituaties echter komt alle oude rivaliteit dan aan de oppervlakte.

Onze herinnering is grillig en op een beschermende manier selectief. Wie wil zich de komst van een broertje of zusje herinneren, als je nog klein bent en je hele wereld op z'n kop wordt gezet? Tegen de tijd dat iemand oud genoeg is om te worden geïnterviewd, zijn de gebeurtenissen van de preverbale jaren

allang vergeten. De nieuwe onderzoekers beginnen met de eerste levensdagen.

‘Wat zo ingrijpend en verwarrend is voor kleine kinderen als ze zo ontderd zijn door de komst van een nieuwe baby, is dat ze geen woorden hebben om uitdrukking te geven aan wat ze voelen,’ zegt Judy Dunn. ‘Ik denk dat hierin de verklaring ligt voor het feit dat we de betekenis van die eerste jaren zo lang hebben genegeerd.’

Judy Dunn is een Britse en werkzaam als ontwikkelingspsychologe. Wat haar research zo interessant maakt, is dat zij het hele gezin in hun eigen omgeving heeft geobserveerd, beginnend tijdens de tweede zwangerschap van de moeder. Een vergelijkbaar onderzoek bestaat niet. Haar onderzoek heeft als titel *‘Kinderen en moeders: het ontwikkelen van relaties binnen het gezin’*.

Ze is in New York voor een internationale conferentie. ‘Het verdriet van het kind is zo ongericht,’ zegt ze. ‘Ze weten niet waarom ze zich zo ellendig voelen. Tijdens een leuk spelletje met moeder, barsten ze plotseling uit in tranen. Waarom zijn ze zo ongelukkig? Omdat hun leven is verwoest. Nog verwarrender is het feit dat veel kleine kinderen dol op baby’s zijn. Het is zo frustrerend, zo pijnlijk... om verdriet te voelen en toch niet in staat te zijn om het te begrijpen.’

‘Nadat mijn broertje was geboren, pakte ik regelmatig mijn koffertje en vertrok,’ vertelt een zevenentwintigjarige vrouw. ‘Ik kwam natuurlijk altijd terug. Ik was vier. Als mijn familie er tegenwoordig om lacht, zeg ik altijd: “Maar ik wilde dat jullie me tegenhielden. Daarom liep ik weg.”’

Als deze vrouw jaloers is op haar geliefde, loopt ze weg. Ze komt niet verder dan de kelder van het flatgebouw waar ze wonen en gaat daar een potje zitten huilen. Ze wacht.

‘Je komt nooit meer achter me aan’, is dan het verwijt als ze weer terug is.

‘Je was kwaad,’ zegt hij dan, ‘en je zei dat ik je met rust moest laten.’

‘Wie zegt dat je dat serieus moest nemen?’ zegt ze dan wanhopig.

Weglopen is nog steeds haar wraak. Het is vernederend, maar ze doet het toch. Wat haar verbijstert is dat ze het nog steeds doet, terwijl ze weet dat hij heeft geleerd haar niet langer achterna te komen.

Als we klein zijn en onze ouders reageren niet op ons ‘ongericht verdriet’, straffen we hen. We doen hen net zoveel pijn als zij ons hebben gedaan. De gruwelijkheid van onze wraak (in onze ogen) staat in proportie tot de pijn die zij hebben veroorzaakt door die indringer lief te hebben, dat ‘andere’ kind. Waarom reageren ze niet op ons gemanipuleer? Uiteindelijk vertelt onze angst ons hoezeer we hen nodig hebben. We kruipen onder het struikgewas vandaan en gaan met ons koffertje weer naar huis.

Eén van de dingen die zeer veel bijdroegen tijdens ons onderzoek was dat die kindjes tussen anderhalf en drie veel met ons praatten. Op het ene moment vertelden ze dat ze hun zusje lief vonden en de volgende minuut zeiden ze ‘dat het leuker was voordat de baby was geboren’. Sommige kindjes zijn heel dol

op hun broertje of zusje, andere kinderen helemaal niet. Meestal vind je alle twee. Zelfs in gezinnen waar het kind vijandig tegenover de baby staat, zal het de baby beschermen als iemand plagend roept: 'We nemen de baby maar mee.' Daarom vind ik het begrip jaloezie in een dergelijke situatie niet van toepassing, of althans misleidend. Ik denk dat er meer sprake is van ambivalentie.

Als ik een boek moest schrijven over jaloezie en kinderen uit één gezin, zou ik dit aspect benadrukken. Er kunnen heel veel steun en solidariteit bestaan, naast de verschrikking van de ontredde.

Psychologen als Dunn, Bank en Kahn voeren ons verder dan de beperkte inzichten van Freud ten aanzien van rivaliteit tussen broers en zusters. Zij staan een herwaardering voor van de identiteitsvorming in die zin dat niet alleen de relatie ouder/kind een rol speelt, maar ook de relatie kinderen onderling in de ontwikkeling van het individu. Dit mag als een nuchtere constatering klinken, maar gezien het gewicht dat Freud en zijn aanhangers hechtten aan de rol van de ouders in de ontwikkeling van het kind, kunnen we wel spreken van een geheel nieuw gezichtspunt. Misschien hebben de partners die we als volwassenen kiezen wel net zo veel te maken met wat we hadden – of niet hadden – met onze broers en zusters als met onze ouders. Onze kwetsbaarheid ten aanzien van het verlies van deze partners, onze jaloezie, wordt misschien wel meer bepaald door het verlies van de liefde van de ouders aan een broertje of zusje dan door oedipaal verlies. 'Kinderen, broertjes of zusjes zijn in de ontwikkeling van kinderen soms van grotere invloed dan de ouders,' zeggen Bank en Kahn.

'Bent u jaloers?'

Hij kijkt op van zijn werk en werpt me een boze blik toe. De man is een antieke tafel in onze eetkamer aan het politoeren. Hij is dertig.

Zijn collega lacht. 'Vraag Larry maar eens naar zijn jongere broer.'

'Ik beschouw mezelf als enig kind,' zegt Larry, voordat ik er een woord uit kan krijgen. Een reactie die ik vaker heb gehoord.

'Wie heeft je broer de familie uitgezet?' vraag ik. 'Jij of je ouders?'

Een dreun van de hamer. 'Ik!'

'Hoeveel leeftijdsverschil is er?'

'Twee jaar. Hij werd te vroeg geboren, hij was een beetje ziekelijk. Mijn ouders behandelden hem alsof hij van porselein was. "Raak hem niet aan!" zeiden ze tegen mij. Hij kon geen kwaad doen. Medisch gezien was hij na het eerste jaar volkomen gezond. Maar ze beschermden hem nog steeds, met name tegenover mij. Hij probeerde me altijd uit te dagen, met stompen of duwen als zij het niet zagen. Ik voelde dan de boosheid in me opkomen, maar ik hield me in. Het kwam zelfs zo ver dat ik tegenover niemand meer boosheid kon uiten. Op school was er een groepje dat mij regelmatig in elkaar sloeg. Ze wisten dat ik een gemakkelijk doelwit was. Op een dag hadden ze me vreselijk

geschopt. Ik ging naar mijn vader toe. "Houd op met huilen," zei hij, "wees een man!" Dat deed de deur dicht.

'Een week later besprongen die zelfde jongens me op ons eigen gazon voor het huis. Ik pakte een van die knapen. Ik had hem bij zijn oren vast en beukte zijn hoofd tegen de grond. Ik bleef dat hoofd tegen de grond beuken en riep: "Ik vermoord je, vuile klootzak!" Ik hoor mijn moeder nog roepen: "Larry, wat een taal!" Ik heb een zeer opvliegend karakter. Ik probeer mijn agressie in goede banen te leiden omdat ik weet waartoe ik in staat ben als ik kwaad word. Daarom ben ik dit werk gaan doen. Het werken met mijn handen aan mooie dingen is rustgevend.'

De vrouw met wie hij samenleeft is eveneens rustgevend. Ze is zachtvaardig, zorgzaam en volledig monogaam. 'Wat ik zou doen als ze dat niet was?' zegt Larry. 'Ik zou haar vermoorden.' Hij zegt dat met zijn arm om haar heen, terwijl hij haar tegen zich aandrukt. Hij is degene die vreemd gaat. Hij is uiterst indiscreet over zijn avontuurtjes. Belangrijker dan de lol van die avontuurtjes is de voldoening over de jaloezie die hij daarmee wekt bij de vrouw van wie hij houdt. Er is een tijd geweest dat hij het gekwelde, passieve slachtoffer was. Nu is zij dat. Een illustratie van een van de meest ware psychologische stelregels die ik ken: als volwassenen scheppen wij vaak de trauma's die we vroeger passief hebben ondergaan. Ditmaal plaatsden we onszelf echter in de rol van de overwinnaar. Wraak.

'Raak de baby niet aan,' zeiden zijn ouders indertijd. 'De baby' had zijn leven vergald. Hij kon de baby wel vermoorden om de aandacht die hij kreeg, vanwege het feit dat hij hem stiekem pestte, omdat hij wist dat Larry toch niets terug zou doen. De opgekropte woede werd almaar groter tot het zulke proporties aannam dat hij het niet meer durfde uiten. Tot hij veertien was en bijna een ander jongetje vermoordde. Onlangs dreigde de huisbaas op oneerlijke gronden het huurcontract niet te verlengen. Toen de politie arriveerde, had Larry de huisbaas bij zijn oren vast en beukte diens hoofd tegen de grond.

'Waarom zou er zo weinig onderzoek zijn gedaan naar het verband van de onderlinge verhoudingen binnen het gezin in relatie tot de volwassen leeftijd?' vraag ik Dan Stern. Hij en Judy Dunn zijn collega's. Hij heeft me aan haar voorgesteld en vond haar onderzoek 'het beste op dat gebied'.

'Ik weet het niet,' zegt Stern. 'Als je bedenkt hoe ontzettend veel invloed het heeft, is het onbegrijpelijk dat er geen aandacht aan is besteed. Voor mij persoonlijk is het heel belangrijk geweest.'

'De relatie met je broers/zusters?'

'Als ik niet zou begrijpen waar mijn zuster stond, zou ik de vertakkingen in mijn oedipale ontwikkeling ook niet snappen. In feite is het zo dat de relatie met je broers/zusters grotendeels verklaart wat we per traditie zagen als het oedipale conflict. De relatie met je broer of zuster is bepalend in je leven.'

Hoe sinister. Na jaren zijn plotseling allerlei psychologen in verschillende landen bezig te graven in hetzelfde gevoelige onderwerp.

Het gezin ligt uiteen als de gebroken stukjes van een ouderwetse legpuzzel. Niets past meer zoals vroeger. Ouders zijn niet langer het solide voorbeeld van weleer. Kinderen raken het spoor bijster in een tijd vol verandering. We kunnen ons niet langer permitteren om zo vanzelfsprekend het huwelijk, het ouderschap binnen te stappen.

Vroeger waren er regels: seks buiten het huwelijk was slecht, huwelijken duurden tot de dood ons scheidde en kinderen eerbiedigden hun ouders en namen een voorbeeld aan hun ouders. Zelfs als de regels werden overtreden, wist je in ieder geval waartegen je je afzette. Onze ouders meenden wat ze zeiden. Die tijd is voorbij. Als de trend doorzet, heeft een kind dat in 1983 is geboren 40 procent kans dat zijn ouders gaan scheiden en 20 procent kans dat zich een tweede scheiding voordoet.

In een tijd van zoveel tumultueuze verandering is het niet ondenkbaar dat een broer of zus het enige vaste punt in je leven is. Kinderen uit een gezin hebben elkaar altijd gesteund in het losmaken en zelfstandig worden. In het tijdperk van het éénoudergezin, zullen kinderen wellicht nog meer op elkaar zijn aangewezen.

Bruno Bettelheim: Hans en Grietje komen uit hun avontuur met de boze heks te voorschijn 'als meer volwassen geworden kinderen, klaar om op eigen intelligentie en initiatief te varen als er problemen moeten worden opgelost. Als afhankelijke kinderen waren zij een last voor hun ouders; bij hun thuiskomst brengen ze de nieuwverworven schatten – hun zojuist verworven onafhankelijkheid in woord en daad mee naar huis.'

Verhalen als die van Hans en Grietje, gaat Bettelheim verder, 'sturen kinderen in de richting van het ontwikkelen van een grotere mate van zelfstandigheid, een staat waarin zij behalve de steun van hun ouders ook de steun van leeftijdgenoten zoeken. De samenwerking met leeftijdgenoten bij het aanvaarden en vervullen van de levenstaken moet uiteindelijk de eenzijdig gerichte afhankelijkheid van de ouders vervangen.'

'Eén van de unieke aspecten van de relatie broers/zusters is de mogelijkheid tot identificatie,' zegt Bank. 'Je hebt dezelfde ouders gehad, samen dingen meegemaakt. Je kunt jezelf verplaatsen in je broer of zuster. Jij kent hen beter dan wie ook. En zij jou. Niemand anders heeft dezelfde ouders gekend op dezelfde manier, of je dat nu leuk vindt of niet. De buitenwereld ziet jullie misschien als dat leuke gezinnetje. De werkelijkheid ziet er misschien heel anders uit. Je vader gokt en je moeder is een koud mens. Alleen jij en je broer of zuster weten dit en jullie weten alles van elkaar.'

Door elkaars ervaringen te toetsen helpen broers en zusters elkaar in het proces van separatie en individuatie. Een uitermate positieve functie van de onderlinge band binnen het gezin is dat 'het moeilijk is om in je eentje te weten hoe je ouders zijn,' zegt Dan Stern. 'Je kunt er in je eentje wel achter komen, maar dat vergt meer tijd en het is moeilijker. Kinderen bekijken de wereld op een andere manier dan volwassenen. Ze voelen dingen vaak intui-

tief aan. Ze zien dingen vanuit hun eigen perspectief. Het hele communicatiesysteem, de geheimtaal die broers en zusters onderling bezigen is verbazend om te zien. Het is uitermate belangrijk bovendien.'

'Omdat ze daardoor het separatieproces continueren?'

'Het is geruststellend als iemand die je vertrouwt de waarheid hardop verwoordt. "Heb je niet in de gaten dat papa dronken is?" Dat wist je niet. Het enige dat je wist was dat papa thuiskwam en raar deed en ruzie maakte met je moeder. Jij dacht, zo is hij nu eenmaal.'

'Niet weten wat er aan de hand is en altijd bezig zijn erachter te komen hoe het zit, is beperkend,' zeg ik. 'Er is iets mis en jij denkt dat het jouw schuld is.'

'Dan hoor je van je oudere broer of zus dat papa al problemen had lang voordat jij was geboren en dan zie je plotseling hoe het zit. Geen ander dan je broer of zus had je dat kunnen uitleggen met hetzelfde resultaat.'

'Moeten kinderen altijd met elkaar overweg kunnen om elkaar te kunnen helpen bij het separatieproces?'

'Ze hoeven elkaar niet eens aardig te vinden.'

Stern vertelt een verhaal over een vrouw die uit een koud en liefdeloos gezin kwam. Volgens de normale regels der ontwikkeling zou ze er slecht afgekomen moeten zijn. Haar redding was dat ze zich had voorgenomen volkomen anders te worden dan haar zusje. Dit werd de basis voor haar separatie.

'Haar oudere zus,' zegt Stern, 'was mooi, maar passief en bangelijk. Het jongere zusje stelde haar als voorbeeld van alles wat ze niet wilde zijn. Dit werd haar kracht. Het jongere zusje werkte hard en blonk uit in van alles en nog wat. Ze was populair. Zij bracht zichzelf ambitie bij omdat haar zusje verlegen was.

Zij individualiseerde zich, niet zozeer van de moeder als wel van het zusje.' Wat niet altijd wordt herkend is dat mensen in het separatieproces broers of zusters vaak op dezelfde wijze gebruiken als ouders. Het is uiteraard gemakkelijker als het iemand van het andere geslacht betreft. In het onderhavige geval was het een voordeel dat de zusjes waren geboren op een tijdstip dat emotioneel voor de ouders en hun verhouding anders lag.

'Men zou kunnen zeggen dat de jongste in het nadeel was op het moment dat zij werd geboren omdat de ouders toen niet met elkaar konden opschieten, maar zij deed zelfs dat feit in haar voordeel werken. Zij besloot haar eigen regels te bepalen en als het gezin voor haar komst dan al iets speciaals had gedeeld, dan zou zij van haar leven wel iets bijzonders maken, waar de rest part noch deel aan had. En dat deed ze ook,' concludeert Stern. 'Ze gebruikte haar zusje als negatief voorbeeld om zich los te maken en ten slotte iedereen in de schaduw te stellen.'

'Dat is een verklaring voor een verschijnsel dat je dagelijks om je heen ziet,' zeg ik. 'Broers en zusters die volkomen verschillend van elkaar zijn.'

Het meest gemakkelijke doel voor wraak is een broer of zuster. Je kent hun geheimen; je weet wat hen kwaad maakt; je weet wat hen verdrietig maakt.

‘Je kent hun lusten,’ zegt Stephen Bank. ‘Je weet waar ze hun erotische boekjes hebben verstopt; je kent de maat beha; je weet dat ze het vervelend vinden als de deur van de w.c. openstaat als zij erop zitten. Er bestaat een uniek systeem van controle en evenwicht in de relatie broers/zusters. Als je broer jou vernedert waar iedereen bij staat, kun je hem het leven zuur maken.’

Afgunst en woede beginnen met moeder. ‘Als er sprake is van extreme jaloezie,’ zegt Hanna Segal, ‘heeft het kind in dat geval meestal een fantasie waarin hij de moeder volledig bezit. De geboorte van een broertje of zusje is dan een onttroning. De absolute haat die niet tegen de moeder kan worden gericht wordt dan op de baby gericht.’ Als een broertje of zusje haatgevoelens opwekt, worden onze gevoelens niet getemperd omdat we afhankelijk zijn. Een broertje of zusje hebben we niet nodig om te kunnen bestaan. Onbedekte, naakte fantasieën over wraak worden verlokkelijk realiseerbaar.

Je vader en je moeder doodslaan? Dat is een zonde. De geboden zijn minder strikt ten aanzien van het doden van je broer of zuster.

‘Tussen broers en zusters bestaan er geen grenzen,’ zegt Dunn. ‘Het is zo’n onbeschermd relatie. Iedere irritatie wordt afgereageerd; op elke provocatie wordt ingegaan. De dingen die je ten aanzien van je ouders probeert te verdringen – en zelfs nog meer ten aanzien van je eigen kinderen – verberg je niet voor je broers of zusters. Daar komt het allemaal naar buiten.’

De wraak van het kind tegenover de moeder is echt kinderkwerk. We willen haar straffen, maar hoe? We bijten haar in de borst, zegt Klein, maar daarmee bederf je iets goeds voor jezelf. Als de seksuele jaloezie van de oedipale jaren geweldige wraakzucht oproept, durven we die fantasieën niet te verwezenlijken. Vader is te groot en te sterk. We hebben even grote... of kleinere personen nodig om onze wraak op bot te vieren.

‘Mooi is de baby, hè?’ zegt het driejarige knaapje tegen zijn grootmoeder.

‘Ja, prachtig is ze,’ zegt grootmoeder.

‘Kijk eens hoe lief ze slaapt,’ zegt het jochie.

‘Als een engeltje.’

‘Zullen we haar pijn doen?’

Als we drie zijn kunnen we onze gedachten nog niet ordenen. Liefde en verdriet, het komt er allemaal uit. De woede tegen de moeder moet onder water blijven, maar de woede tegen een broertje of zusje kan ieder moment bovenkomen. We leren om onze strijd voor moeder te verbergen. Moeder denkt dat het uitstekend met ons gaat; ze vindt alleen dat we wel wat veel bekvechten. Zij heeft geen weet van de stiekeme straf en vergeldingsmaatregelen, het emotionele verkwanselen en chanteren dat achter gesloten deuren plaatsvindt.

‘Broers en zusjes leren elkaar alles over wraak,’ zegt Stern. ‘Ze leren alles over strafmaatregelen. Kinderen handelen veel meer op die manier dan ouders. Je broer of zusje zegt tegen je: “Als je dit of dat dan en dan niet hebt gedaan, dan zwaait er wat.” En dan zwaait er ook inderdaad wat. Of: “Goed,

je mag mijn fiets lenen, maar dat kost je een gulden per uur." Ze geven je vaak een betere indoctrinatie wat de werkelijkheid aangaat dan je ouders.'

'Ouders geven ons de volwassen werkelijkheid van geestelijk gezonde mensen.'

'Kinderen behandelen elkaar op de irrationele manier zoals het er in werkelijkheid in de wereld aan toegaat. Ik heb nog geen kinderen uit een gezin gezien die niet lange periodes van hevige wraakacties hebben doorgemaakt.'

'Robertiello zegt dat enige kinderen het moeilijker hebben met jaloezie omdat ze nooit hebben geleerd te delen. Hier wordt door andere psychologen tegen ingebracht dat enige kinderen leren van hun grootouders, ouders of andere familieleden, wat kinderen met broers of zusjes van elkaar leren. Dus dat het op hetzelfde neerkomt. Enige kinderen zouden niet gevoeliger zijn voor jaloezie dan andere kinderen. Beide theorieën klinken redelijk, maar ze zijn wel in tegenspraak met elkaar.'

'Het is allemaal nog zo nieuw. We kunnen er nog geen eensluitende uitspraak over doen. Ik heb het gevoel dat enige kinderen opgroeien met het idee dat het leven rechtvaardig hoort te zijn. Ze geloven in rechtvaardigheid. En dat is iets heel uitzonderlijks om te geloven. Als je bent opgegroeid in een gezin met meer kinderen weet je dat het leven helemaal niet rechtvaardig is.'

'In een gezin met meer kinderen leer je dat je kunt kabbelen en het weer goedmaken. Als je denkt dat elk onvertogen woord Het Einde betekent, sta je volgens mij wagenwijd open voor jaloezie.'

'Maar er zijn kinderen die nooit ruzie maken. Dat is de afspraak. Als ze ruzie zouden maken, zou alles eruit komen. Dat ze elkaar niet aardig vinden en elkaar nooit zouden hebben uitgekozen als ze elkaar op straat waren tegengekomen.'

'Heel veel echtparen doen precies hetzelfde. Ze durven niet te vechten.'

'Om dezelfde reden.'

'Ik herinner me een foto van het hele gezin, genomen voordat ik was geboren,' vertelt een man. 'Mijn broer en mijn zusje met mijn vader en moeder. Vlak na de oorlog. Zo jong en onbedorven, zo gelukkig. Ik had een hekel aan die foto.'

De man heet Jeff, hij is achtendertig, lang, knap en erg aardig. Hij heeft iets in zijn ogen, waardoor je de behoefte krijgt hem te knuffelen.

'Als mijn vader thuiskwam van zijn werk, zei hij altijd: "Waar zijn mijn schatjes?" En dan stonden wij in een rij als eendjes te wachten op een kus en een knuffel.'

'Jij was de middelste van vijf kinderen...'

'Ik wilde altijd de eerste zijn voor de grootste kus en de dikste knuffel. Maar ik moest altijd op mijn beurt wachten. Naar mijn gevoel kregen de oudste twee en de jongste twee altijd de grootste kus en de dikste knuffel...'

Ik vraag hoe zijn oudste broer en zus op zijn komst reageerden.

‘Ik had altijd het gevoel dat ik niet welkom was. Ze vertelden me altijd dat ik hun echte broertje niet was, dat ik was geadopteerd. Ik vroeg constant aan mijn ouders: “Weten jullie wel zeker dat ik van jullie ben? Hebben ze me niet met een ander verwisseld in het ziekenhuis?” Ik vroeg dan of ze het naambandje uit het ziekenhuis wilden laten zien. Mijn moeder kon het mijne niet vinden, kennelijk zoek geraakt. Dat was een bevestiging van het idee dat mijn broer en zusje mij hadden aangepraat. “Zie je wel, jij bent geadopteerd,” zeiden ze dan.

Er werd mij ook verteld dat ik zo lelijk was als baby. “Je leek wel een Japannertje,” zei mijn moeder. “Dan keek ik in de wieg en dan dacht ik: Lieve hemel, de eerste twee waren zulke prachtige baby’s en nu heb je dan een lelijke.” Dat verhaal heb ik eindeloos moeten horen. Mijn moeder vertelde dat ik pas op mijn tiende een aantrekkelijk kind werd. Maar zelfs nu kan ik dat niet geloven.’

‘Was je moeder mooi?’

‘Een schoonheid. Mijn ouders zagen er allebei uit als filmsterren. Ze weet dat ze er goed uitziet. Mijn jongste zusje ook. Die lijkt precies op mijn moeder. Mijn moeder noemt haar: “Mijn *même chose*”. Ik denk dat mijn oudste broer en mijn jongste zusje haar lievelingen waren. Mijn oudste zus en mijn jongste broertje waren mijn vaders lievelingen. Ik hing er zo’n beetje bij en had het gevoel dat ik niet aan de eisen voldeed.’

Ik zeg hem dat het nauwelijks voor te stellen is dat hij zich als kind zo heeft gevoeld. Het is juist zijn uiterlijk waardoor je je zo tot hem aangetrokken voelt en hem aardig wilt vinden. Hij straalt een enorme sympathie en begrip uit. Ik vraag hem waar hij denkt zijn goede eigenschappen aan te danken te hebben.

‘Allebei mijn grootmoeders waren fantastisch voor me. Van alle kleinkinderen hielden ze het meest van mij. Mijn vader is een heel beminnelijke man. Dat heeft hij van zijn moeder. Mijn moeder heeft dat helemaal niet. Als mijn ouders ooit ruzie maakten, had mijn moeder altijd iets op zijn moeder aan te merken. Ze zag haar echt als een rivale.

‘Mijn manier om liefde en een pluim te krijgen was alle karweitjes doen. Mijn broer deed nooit iets. Ik deed zijn werk erbij. Ik zeemde de ramen, de zijne en de mijne. Ik deed ook de ramen van het huis van mijn grootouders. Ik wilde dat iemand zou zeggen: “Wat ben je toch een schat van een kind.”’

Hij is nog steeds zo. Hij is het type dat je om drie uur in de ochtend opbelt om te zeggen dat je je sleutel bent vergeten. Hij ‘zeemt de ramen van iedereen’. Daarom houden mensen van hem, hoewel hij dat nog altijd niet kan geloven. Tot op de dag van vandaag denkt hij dat andere mensen aardiger worden gevonden dan hijzelf. Ik vraag hem wat voor effect dat op hem heeft gehad: het gevoel om ertussenin te zitten.

‘Het eerste meisje dat ik had was het mooiste meisje van de hele school. Toen zij het uitmaakte, heb ik mezelf voorgenomen dat nooit weer te laten

gebeuren. Nadien ben ik nooit meer in een situatie terechtgekomen waarin ik de touwtjes niet in handen had.'

'Je zocht mensen uit die dat soort macht niet hadden over jou.'

'Ze waren minder mooi, minder populair, wat dan ook. Of ze hadden iemand nodig die de baas over hen speelde. Het is naar dat ik het moet zeggen, maar nadien heb ik vrouwen altijd rot behandeld.'

Op school was hij klassevoorzitter, aanvoerder van het honkbalteam. 'Ik maakte gemakkelijk vrienden.'

'Denk je dat dat voorzitterschap en die teams iets te maken hadden met het feit dat je bijval nodig had? Zoals de karweitjes die je deed, die extra ramen...?'

'Dat je dat zegt! Ik denk dat je de spijker op de kop slaat. Ik had altijd het gevoel dat ik niet genoeg aandacht kreeg. Dus ik werkte er extra hard voor.'

'Dus jij wedijverde door extra aardig te zijn?'

'Mijn moeder was een echte vechtster. Ze had een tweelingbroer en een jongere broer. Haar vader moedigde hen aan, voor zijn liefde te wedijveren. Degene die de beste sportprestatie leverde, mocht een ritje in de auto met hem maken. Maar je was dan alleen die dag zijn lieveling.'

'De vader van je moeder moedigde competitie aan en bovendien had ze een tweelingbroer. Dat was dubbelop.'

'Haar moeder was een simpele, lieve vrouw die geen zin had om alle zakenpartijen en sociale gelegenheden van mijn grootvader bij te wonen. Dus nam hij mijn moeder al vanaf zeer jonge leeftijd mee. Ze was heel aantrekkelijk en flitsend. Mijn moeder trad op als gastvrouw voor mijn grootvader. Daaruit ontstond concurrentie tussen haar moeder en haar.'

'Hoe sta jij tegenover competitie?'

'Als jongen vond ik het prachtig. Dat was niet in de eerste plaats mijn keus, meer die van mijn moeder. Wij moesten van jongs af aan wedstrijd zwemmen. Bij elke wedstrijd rende mijn moeder langs het zwembad om ons te vertellen waar de tegenstanders lagen. Het leek wel of het haar wedstrijd was, in plaats van die van ons.'

'Dus de onderlinge wedijver was groot bij jullie thuis?'

'Ik was ervan overtuigd dat mijn oudere broer me haatte vanaf het moment dat mijn moeder met me uit het ziekenhuis kwam. Hij is nog steeds competitief. Een keer zei hij tegen me: "Ik wou dat ik op jou leek." Het kwam als een donderslag bij heldere hemel. Het verklaarde zoveel van alle rottige dingen die hij me had aangedaan.'

'Als jullie elkaar beconcurrerden, gaf je moeder je dan het gevoel dat de winnaar haar gunsteling was, zoals haar vader met haar had gedaan?'

'Precies! Je kon niet genoeg wedstrijden winnen.'

'Hoe is de situatie tussen jullie op dit moment?'

'We wedijveren niet meer met elkaar. We zijn goed bevriend. Als we samen zijn, herinneren we ons dat we zo'n hekel hadden aan de ruzies tussen

onze ouders. We hadden allemaal dezelfde angst. Dat we net zo zouden worden als onze ouders, dat we ruzie zouden maken met degenen die we liefhadden of die ons liefhadden. Als ze uitgingen, wisten we dat ze zouden thuiskomen met ruzie. Ik wist dat mijn ouders het seksueel heel goed met elkaar konden vinden. Maar op de een of andere manier ging het nooit goed. Dan werden ze nog jaloers. Mijn vader flirtte met de mooiste vrouw van het feest en mijn moeder flirtte met de aantrekkelijkste man. Ik denk dat flirten een vorm van wedijveren is. Na een tijdje konden ze de dingen die gezegd en gedaan waren dan niet meer achteraf goedmaken. Ik was zestien toen ze gingen scheiden. Het gekke is dat alleen mijn broers en zusters zich hun ruzies kunnen herinneren. Om een of andere reden die ik niet kan vatten, heb ik het allemaal verdrongen.'

Toen Jeff negentien was had hij zijn eerste homoseksuele verhouding. Hij leidt thans een heel tevreden bestaan met een man die al twaalf jaar zijn compagnon en zijn minnaar is. Ze staan bekend als Het Beste Paar.

'Was je gezien je achtergrond niet bang om iets met Philip te beginnen? Iemand die zo van flirten houdt?'

'Daarom werd ik juist verliefd op hem.'

'Is dat flirten ooit een probleem tussen jullie?'

'De eerste twee jaar vertrouwden we elkaar voor geen cent. We hadden allebei een teleurstelling achter de rug. We moesten er allebei hard voor werken om samen te blijven. Je hebt gelijk wat dat flirten betreft. In het begin vond ik het prachtig, maar als hij het met een ander deed, werd ik gek. We hadden constant ruzie. Ik sloeg iedereen op de bek die zich voor hem interesseerde, ik sloeg hen letterlijk recht in het gezicht.'

'Heb je Philip nooit een klap verkocht?'

Jeff kijkt met ontsteltenis naar me. 'O nee! Dat wil niet zeggen dat hij me niet op m'n huid zat. Omdat hij bang was om nog eens in de steek te worden gelaten, was zijn geflirt een manier om de touwtjes in handen te houden. Door mij jaloers te maken, zou ik vertrekken. Dat zou betekenen dat het zijn keus was, niet de mijne.'

'Een variatie op een oud thema. "Ik dwing jou mij te verlaten voordat ik het zelf doe."'

'Uiteindelijk heb ik tegen hem gezegd: "Je kunt de feiten beter onder ogen zien. Je kunt me jaloers maken, zoveel je wilt, maar ik ga nergens heen." Dus dat was dat. Hij kan me nog steeds jaloers maken, maar ik weet dat hij niet met een ander in bed kruipt. Hij flirt alleen om een reactie van mij uit te lokken. Hij doet het als hij niet genoeg aandacht van me krijgt. Wat me trouwens aan iets anders herinnert. Als mensen Philip aantrekkelijk vinden, ben ik jaloers en boos omdat hij bij mij hoort en zij proberen hem af te pakken. Maar ergens ben ik ook kwaad omdat ze mij niet proberen.'

'Dat is afgunst.'

'Ik dacht dat afgunst iets met materiële zaken te maken had... Maar je hebt

gelijk; ik ben afgunstig op iets dat hij heeft en ik niet. Hij is er zo van overtuigd dat iedereen hem aardig vindt. En dat is ook zo.'

'Maak je hem wel eens jaloers?'

'Vroeger wel omdat ik het gevoel had niet aantrekkelijk te zijn. Als hij jaloers was, was dat het bewijs dat hij van me hield. Ik besef nu dat het een smerig spel is. Ik voel me nu zekerder van mezelf en heb het niet meer nodig. Als ik mensen voor het eerst ontmoet, duurt het heel lang voor ik ze kan aanraken en als het ijs eenmaal is gebroken kan ik niet van ze afblijven. Philip begrijpt dat het komt omdat ik als kind te weinig ben geknuffeld. Hij weet dat het niet seksueel is. Het is warmte, vriendelijkheid, die ik nodig heb. Af en toe overdrijf ik. Het enige dat Philip hoeft te zeggen is: "Je bent wel erg aanhalig vandaag." Dat is een signaal. Dan voelt hij zich niet op zijn gemak.'

'Jij hebt het gevoel dat je het miezertje uit het nest was, het achtergestelde kindje. Het is niet zo gek dat je denkt dat anderen altijd aardiger worden gevonden. Wedijveren zou geen zin hebben, je zou toch verliezen. Wat jaloezie voor jou zo pijnlijk maakt, is de overtuiging dat je toch zou verliezen.'

'Vanaf het begin was de stelregel monogamie. Als Philip monogaam was, was er ook geen sprake van wedijver en kon ik niet verliezen. Ik heb altijd het gevoel dat als er iemand weggaat, hij het is. Wat ik met Philip heb, is beter dan ik ooit heb gekend. Maar op een of andere manier, net als iedere andere keer dat ik verliefd was op iemand... voel ik iets paniekerigs in me opkomen.'

We zijn het erover eens dat jaloezie niet altijd destructief hoeft te zijn. Soms is het een signaal, een waarschuwing... 'De homofiele wereld is zo openlijk seksueel,' zeg ik, 'als je elkaars signalen op die manier oppikt, ben je verder dan de meeste paren.'

'Als ik Philip bezorgd zie kijken, vraag ik me in de eerste plaats af of het rationeel is. Als hij gelijk heeft, breek ik het meteen ter plekke af. Zelfs als hij ongelijk heeft. Waarschijnlijk houd ik ermee op omdat het hem pijn doet en me dat laat weten.'

'Als jij Philip zou betrappen met een ander...'

'O, dan vermoordde ik hem.' Een nuchter antwoord.

'Je zou hem vermoorden.'

'Ik zou hem vermoorden, ja. We hebben regels vastgesteld. Als één van beiden de regels zou willen veranderen, zouden we daar eerst over praten. Dan zouden we allebei een keus hebben. Maar als ik hem met een ander in bed zou aantreffen, zou ik weer dat oude gevoel krijgen dat ik niet aan de eisen voldeed.'

'Daar kom je steeds op terug...'

'Dat is mijn echte probleem. Die woorden vatten in het kort mijn onzekerheid samen. Ik denk dat het komt omdat mijn vader altijd mijn oudste zusje knuffelde en mijn moeder de anderen liever vond...'

Vlak voordat hij weggaat, zegt hij iets heel opmerkelijks. 'Ben je er zeker van dat we het over jaloezie hebben gehad?'

Ik vraag hem om jaloezie eens te definiëren.

'Ik denk dat ik het verwar met verraad.'

'De verbroken belofte.'

'We hebben zoveel over mijn broers en zusjes gepraat. Heeft jaloezie niet uitsluitend te maken met iemand van wie je houdt? De eerste vorm van jaloezie die ik ooit heb gezien was tussen mijn vader en moeder. Dat blijft het voorbeeld voor mij, denk ik. En misschien ben ik zelf wel jaloers omdat ik niet genoeg liefde van hen heb ontvangen. Maar ik geloof niet dat het gedoe met mijn broers en zusters belangrijk genoeg was om jaloezie te worden genoemd...'

Dr. Stephen Bank: 'Als kinderen van acht en twaalf boeken over psychologie konden schrijven, zou tachtig procent over broers en zusters schrijven. Tegen de tijd dat je oud genoeg bent om je gevoelens ten opzichte van je broers en zusjes onder woorden te brengen, ben je zeventien en met andere zaken bezig. Je hebt er nooit op het juiste moment over nagedacht hoe je je voelde. Dus de emoties en conflicten worden "bevroren". Wat er tussen jou en je broers en zusjes gaande was, lijkt niet langer zo belangrijk en toch is de mogelijkheid om te kwellen op een zeer intieme, bijna stilzwijgende manier nog steeds aanwezig.'

'Het klinkt als een huwelijk,' zeg ik.

'Als het om kwellen gaat, staat deze relatie als nummer twee op de lijst.' Hij vertelt me een verhaal dat illustreert hoe de wraak van vroeger (ten opzichte van broers/zusters) later wordt uitgespeeld in het huwelijk.

'Er was een man die een jongere broer had die hem en public altijd neerbuigend behandelde. Wat denk je – hij trouwt met een vrouw die hetzelfde doet. Tegen die tijd is hij overgevoelig geworden voor neerbuigend gedrag, ofschoon hij geen idee heeft waar die overgevoeligheid vandaan komt. Zijn vrouw ontvangt de wraak die hij bij zijn broer niet kwijt kon. Hij vernedert haar. Hij verwaarloost haar in seksueel opzicht. Hij zet haar voor gek door met andere vrouwen te flirten. Er zit voortdurend een soort maffia-boodschap in die luidt: "Ik vermoord je. Ik doe het langzaam, maar ik vermoord je en niemand zal weten dat ik bezig ben je te vermoorden." Echtelieden weten goed hoe ze elkaar kunnen kwellen.'

'Maar in het huwelijk moet je voorzichtig zijn,' zeg ik. 'Echtgenoten kunnen vertrekken. De band met je broers en zusters blijft voor altijd.'

'Dat is niet helemaal waar. De mogelijkheden om je op je broers of zusters te wreken zijn talloos.'

Naar schatting zal tegen 1990 het merendeel van de moeders, onder wie moeders met kinderen jonger dan zes jaar oud, een baan buitenshuis hebben. Eén op de vier kinderen onder de tien leeft in een eenoudergezin en de meeste ouders werken buitenshuis als ze zich een oppas kunnen veroorloven. Deze economische realiteit richt de schijnwerpers op de kinderen uit een gezin. De oudste kinderen worden de hechtingsobjecten, surrogaatmoedertjes

en -vadertjes, mini-verzorgers van broertjes of zusjes. Soms worden die rollen met liefde vervuld, soms met gevoelens van verongelijkheid. Ambivalentie lijkt ook hier op zijn plaats.

'Freuds pessimistische standpunt ten aanzien van broers/zusters', schrijven Bank en Kahn, 'werd bepaald binnen de ouder-gerichte cultuur van het Duitsland in de dagen van Freud. De Westerse cultuur rond de eeuwwisseling zag de ouders als primaire emotionele bron. In de dagen van Freud bestond er weinig belangstelling voor de kracht van gelijken. Freud leefde evenals wij in een cultuur die de nadruk legde op hiërarchie en superioriteit, terwijl collaterale relaties onder gelijken ondergeschikt waren. Het machtsverschil tussen ouders en kinderen kwam Freud veel interessanter voor dan de warmte en de gehechtheid onder broers en zusters...

Het klinische milieu van Freud maakte hem niet ontvankelijk voor een onderzoek naar de relatie broers/zusters. Freud behandelde patiënten uit intacte gezinnen: in het algemeen bestudeerde hij geen eenoudergezinnen. De aard van de te behandelen patiënten bepaalt de grenzen van iemands theorie. De gezinnen van Freud, hoe gestoord ze ook mogen zijn geweest, hadden niet het soort stoornissen meegemaakt die kinderen dwingt hun heil bij elkaar te zoeken. De typische gezinssamenstelling van de patiënten van Freud was die van twee ouders met twee kinderen. De wederzijdse steun die kinderen elkaar dikwijls bieden in grote eenoudergezinnen waarin de taken moeten worden verdeeld onder alle gezinsleden, trof men niet gauw aan in de betere klasse van Wenen die hulp zocht bij Freud... Dat zijn ideeën omtrent broers/zusters zoveel bijval hebben gekregen, is ten dele te verklaren door het nog immer geldende standpunt (aanvechtbaar misschien) dat het in de eerste plaats de ouders zijn die bepalend zijn voor de psychologische ontwikkeling.'

De stelling van Bank en Kahn wordt treffend geïllustreerd door het volgende verhaal. Tegen de tijd dat Joan werd geboren was het gezinsspatroon reeds bepaald. Zes jaar lang waren er slechts twee kinderen geweest. Bobby, de oudste was eraan gewend de aandacht van moeder te moeten delen met zijn twee jaar jongere zusje Liz. Liz vond het prima om door Bobby te worden gecommandeerd.

Vanaf het moment dat ze op de wereld kwam, was Joan de rivale van Bobby, een aandachtstrekker, net als hij. Ze lijken zelfs uiterlijk op elkaar. Toen ik Bobby interviewde, waren zijn eerste woorden: 'Joan wedijvert altijd met mij!'

De eerste woorden van Joan waren: 'Heeft hij je verteld over Bobby's voetbal?'

Daar had hij me inderdaad over verteld. Het was een spelletje dat hij vroeger altijd speelde met Liz. Zij moest proberen om van de ene hoek van de kamer naar de andere te komen zonder te worden gestopt. 'Het was heel liefelijk,' vertelde hij lachend, 'het was nog net geen doktertje spelen.' Maar Joan mocht nooit meedoen.

Op dit moment woont Joan samen met een getrouwde man. Ze is al jaren met hem samen. Hij belooft steeds te gaan scheiden, maar hij onderneemt nooit stappen. De standaardverklaring zou zijn dat Joan probeert een onbereikbare getrouwde man te veroveren, zoals ze heeft geprobeerd vader van moeder af te pakken. In werkelijkheid was het zo dat de vader van Joan nauwelijks aanwezig was toen zij opgroeide. De aantrekkelijkste man in huis was Bobby. De driehoek waar zij werd buitengesloten was Bobby's voetbal.

De klacht van Bobby dat Joan altijd met hem wedijvert is kortzichtig. Ze wedijvert niet zozeer *met* hem als wel *om* hem.

In een onderzoek onder oorlogsgeslachten die in een kindertehuis opgroeiden, bespeurde Anna Freud een lange reeks emotionele wisselwerkingen tussen de kinderen – liefde, haat, jaloezie, rivaliteit, competitie, maar eveneens bescherming, medelijden, edelmoedigheid, empathie en begrip. 'Maar Anna Freud zei specifiek dat dit binnen een normaal gezin niet zou zijn gebeurd,' zegt Judy Dunn, 'omdat volgens deze denkwijze de relatie moeder/kind bepalend is. Broers/zusters zijn slechts belangrijk vanwege het feit dat zij wedijveren om de liefde van de ouders.'

'Hetgeen wij hebben geconstateerd na ons onderzoek staat hiermee volledig in tegenspraak,' gaat Dunn verder. 'Je kunt op geen enkele wijze stellen dat er slechts sprake was van jaloezie of rivaliteit bij die twee kleine kinderen. Er was sprake van een hele reeks emoties waartoe men kinderen van die leeftijd tot op heden niet in staat had geacht. In het ene gezin sloegen de kinderen elkaar de hersenpan in en in een ander gezin gedroegen de kinderen zich als engeltjes, terwijl volgens de leerboeken één- en tweejarigen niet in staat zijn te begrijpen dat mensen gevoelens en bedoelingen hebben. Dat is absurd. Die tweejarigen begrijpen genoeg over inzet – van zichzelf en hun broertjes/zusjes – om te kunnen troosten en beheersen.'

Niet als iedereen, had ik de moeder/kind-relatie bestudeerd als losstaand van de andere relaties binnen het gezin en de relatie van de twee kinderen onderling buiten beschouwing gelaten. Ik realiseerde me dat het absurd was oogkleppen op te houden. Dat heel veel van hetgeen er in het gezin gebeurt te maken heeft met wat er tussen de kinderen gaande is, met de relatie die het oudste kind aanvankelijk met de moeder had voor de geboorte van het tweede kind en met de relatie van de kinderen afzonderlijk met de vader. Welke invloed heeft de komst van de baby op elk van die relaties gehad? En hoe ontwikkelde zich de relatie tussen die twee kinderen naarmate de baby ouder werd?

Wat Dunn concludeerde in verband met jaloezie was 'een uitzonderlijke mate van persistentie'. De eerste reactie van het oudste kind op de komst van de baby was een goede graadmeter voor de houding in de komende tijd. Als de kinderen goed of slecht met elkaar overweg konden als het oudste kind tweeënehalf was, bleek de mate van affectie of vijandigheid hetzelfde op

het tijdstip dat het oudste kind vier was, ook al verschilde de omgang met elkaar inhoudelijk met het begin. Uit een later onderzoek bij dezelfde gezinnen, verricht door een collega van Judy Dunn, bleek de persistentie nog steeds van kracht. Er bestond een parallel tussen de manier waarop de kinderen binnen het gezin met elkaar omgingen en hun vriendschappen buiten het gezin vier jaar later.

'Niemand sloeg er acht op,' zegt Dunn. 'Empathie, vriendschap, de diverse emoties die een rol spelen bij de omgang van het ene kind met het andere – men nam maar aan dat dit op kleine kinderen niet van toepassing was. Dat is onzin.'

'Die "uitzonderlijke persistentie" waarover jij sprak – is dat een graadmeter voor de mate van jaloezie bij volwassenen?'

Ze zucht. 'Jij hebt geluk. Als schrijver kun je speculeren. Ik ben door mijn beroep voorzichtig. Ik kan je alleen dit zeggen: er is uitgebreid onderzoek gedaan waaruit blijkt dat er een sterk verband bestaat tussen ongelukkige relaties van kinderen uit een gezin op drie- en vierjarige leeftijd en hun gedrag vijf jaar later, dat asociaal zou kunnen worden genoemd. Het cruciale punt van deze vroege relaties in verband met volwassen relaties is... dat er nooit aandacht aan is besteed.'

Dunn geeft een beschrijving van een emotionele onderhandeling, het soort praktische empathie waartoe tweejarigen niet in staat worden geacht. Als de baby hilde, ging de tweejarige haar een koekje brengen. In veel andere opzichten liet het kind echter blijken vijandig tegenover de baby te staan. De moeder vertelde Dunn dat het oudste kind het koekje alleen bracht om haar ervan te weerhouden aandacht aan de baby te schenken. Voor de moeder was het zuiver een kwestie van rivaliteit. Dunn zag het iets gecompliceerder.

'Wat me zo fascineerde,' zegt ze, 'was niet alleen dat die tweejarige begreep wat er gaande was tussen de moeder en de baby, maar hoe effectief hij was in zijn optreden. Hij kende de toestand van de baby en hij wist hoe hij de baby moest troosten. Bovendien had hij bedacht hoe hij zijn moeder ervan kon weerhouden aandacht aan de baby te schenken.'

De tweejarige was, zoals Dunn het zei, 'in staat om te troosten en te beheersen.'

'Dat doet me denken aan hoe sommige vrouwen handelen in een jaloerse situatie,' zeg ik. 'Omdat we zwakker staan, worden we experts in het manipuleren en het bijhouden van de emotionele toestand van iedereen. Een vrouw ziet eerder tot welk type vrouw haar man zich aangetrokken zal voelen dan hijzelf. "Kom Harry, volgens mij zal een koel drankje je goeddoen. Laten we maar naar de bar gaan." Onder het mom van bezorgdheid leidt ze hem uit de buurt van een rivale.'

Omdat we meer hebben gesproken over kinderen en moeder, vraag ik Dunn wat de plaats van de vader is in haar onderzoek. 'De meeste vaders houden meer van kleuters dan van baby's,' zegt ze. 'Veel vaders krijgen pas

belangstelling als het kind een jaar of drie, vier is. Het kind krijgt op die leeftijd ook meer belangstelling, dus het is wederkerig. Zowel moeders als vaders vertellen dat op die leeftijd de affectie voor de vader expliciet wordt uitgedrukt.

'In veel gezinnen is het oudste kind jaloers en verdrietig als vader met de baby speelt. Van de moeders hoor je steeds weer: "Mijn man schijnt niet te zien hoe overstuur het de oudste maakt als hij met de baby speelt."'

'Zou het de jaloezie van kinderen niet verminderen als vader vanaf het allereerste begin meer betrokken zou zijn bij het gebeuren?'

'Absoluut. In gezinnen waar de vader een hechte band met de oudste had voor de komst van de baby gingen minder dingen mis als de baby arriveerde. Een goede relatie met de vader betekent dat het conflict in het gezin minder scherp is.'

'Vader is een nieuwe prijs die moet worden veroverd. Met moeder hebben ze het allemaal al duizend maal meegemaakt.'

'Vader is helaas niet afgesteld op de golflengte van de kinderwereld, op de gevoelens van het kind. Openlijke jaloezie zie je veel duidelijker in relatie tot de vader dan tot de moeder.'

Mannen zijn lang niet zo goed in staat om zich de emotionele inhoud van hun vroege relaties met hun broers/zusjes te herinneren of om erover te praten als vrouwen, zeggen Bank en Kahn. Het afsluiten van je emoties heeft iets met mannelijke trots te maken. Het is helaas begrijpelijk dat vaders geen groot inlevingsvermogen hebben. Het is begrijpelijk dat vaders de pijn in de ogen van hun kinderen niet herkennen, maar als Dunn zegt dat empathie in kinderen nieuw is voor de deskundigen, begrijp ik het niet meer.

Men kan toch niet ontkennen dat een klein kind, dat huult om een pop die pijn heeft of een puppie dat kreunt, blijk geeft van empathie? Als ouders zich in stilzwijgen hullen, voelt het kind dat er iets aan de hand is. Het kind verplaatst zich in de ouders. Het kind hult zich eveneens in stilzwijgen.

Kinderen voelen heel goed aan wat er in een ander omgaat. Een treffend voorbeeld hiervan is het verhaal van dr. Berry Brazelton. Een arts merkte op dat een jongetje dat met zijn moeder op het spreekuur kwam telkens steunde als hij zich vooroverboog. Er was geen aantoonbare lichamelijke reden voor. De arts vroeg de moeder of ze zwanger was. Ze zei nee, maar belde twee dagen later op om te vertellen dat ze inderdaad zwanger was. Hoe wist hij dat? 'Ik vertelde haar dat ik niet begreep waarom het kind steunde als hij zich vooroverboog, tot ik merkte dat zij hetzelfde deed. Het was een volkomen onbewuste reactie op haar nieuwe, nog onbekende zwangerschap. Het jongetje had die veranderingen in haar aan gevoeld en geïdentificeerd voordat zij ze zelf had herkend.'

Ik probeer een verband te leggen tussen het vermogen tot empathie in kinderen en de kans dat het verzachtende effect daarvan op onderlinge rivaliteit latere jaloezie tempert. 'Het druist tegen de ervaring en het nuchtere

verstand in om te ontkennen dat kleine kinderen empathisch zijn,' zeg ik tegen Dan Stern. 'Waarom heeft dat idee zo lang standgehouden?'

'Omdat kinderen niet praten.'

'Zo simpel ligt het dus.'

'Dat is de voornaamste reden. Dan is er nog een historisch precedent,' voegt hij eraan toe. 'Het concept jeugd op zich is nieuw, een luxe produkt van de industriële revolutie. In de tijd dat zoveel kinderen op zeer jonge leeftijd stierven, konden ouders zich niet veroorloven zich aan kinderen te hechten. Voor de tijd van de moderne medische wetenschap, wilden mensen, vanwege het hoge kindersterftecijfer, niet weten hoeveel kleine kinderen konden voelen en lijden.'

'Dus hier komt het volwassen verlangen tot controle aan de orde,' zeg ik.

'Mensen zijn bang voor baby's, behalve de moeders. Volwassenen willen op afstand blijven. We willen er niet aan dat er iets groots of belangrijks in dat kleine hoofdje kan omgaan.'

'Maar mensen in de verzorgende beroepen moeten toch beter hebben geweten...'

'Jawel, maar ze hadden geen harde bewijzen. Nu wel. Uit recent onderzoek blijkt dat echt inlevingsvermogen al kan beginnen bij dertien of veertien maanden. De psycholoog Martin Hoffman is een expert op dit gebied. Hij gaf een mooi voorbeeld van een jongetje van twaalf maanden. Als deze baby overstuur was, zoog hij op zijn duim en trok aan zijn oor. Op een dag zag hij dat zijn vader duidelijk overstuur was. Het kind ging bij zijn vader op schoot zitten. Hij zoog op zijn eigen duim en trok aan het oor van de vader.'

Psychologe Carolyn Zahn-Waxler heeft ook onderzoek op dit terrein verricht. 'Ik denk dat kinderen niet vaak de kans krijgen zich te oefenen in het blijik geven van empathie,' zegt zij. 'Als een ouder zich gedeprimeerd voelt, wil je niet dat jouw verdriet het kind te zeer raakt. "Ga maar even buiten spelen," zegt moeder. "Er is niets aan de hand." Het kind weet misschien dat er wel wat aan de hand is, maar juist het feit dat hij niet laat merken dat de droefheid van moeder hem ook droevig maakt, is het bewijs van zijn inlevingsvermogen.'

Er worden ook tegenstrijdige beroepen gedaan op de tijd die moeder beschikbaar heeft. Als het oudste kind wil helpen als de baby begint te huilen, is het voor de reddende moeder handiger als ze het probleem snel even zelf oplost. Nog een reden waarom ouders inlevend gedrag van hun kinderen niet aanmoedigen ■ dat zij denken dat een kind dat te meelevend is later in het leven misbruikt zal worden.'

Mogen we het inlevingsvermogen van kinderen blijven negeren, terwijl we hen belasten met de rol van surrogaat-ouder in onze gebroken gezinnen? De rol van vrouwen is veranderd. Ook mannen veranderen. Naarmate volwassenen besluiten hun leven te veranderen, buitenshuis te gaan werken, te gaan echtscheiden, hertrouwen, verandert de rol van het kind eveneens. Mannen

en vrouwen kunnen verkiezen alleen te leven. Zij kunnen voor zichzelf zorgen. Een kind heeft geen keus. Zonder vader, met een moeder die veel weg is, probeert een kind bij een ander kind te vinden wat het bij zijn ouders niet vindt. In het onderzoek van Judy Dunn zocht een derde van de kinderen troost bij een ouder broertje of zusje als het verdriet had.

'Na moeder,' zegt dr. Michels, 'biedt vader een goede tweede kans.' Er weerklinkt hoop uit deze bewering. Helaas is het tegenwoordig voor veel kinderen zo dat het broertje of zusje de tweede kans is.

'In een gefrustreerde en onstabiele wereld als de onze, ervaart een kind een voortdurend gebrek aan vastigheid,' zegt Michael Kahn. 'Veel meer dan een aanvankelijk hechte band met moeder, die het kind geleidelijk aan ontgroeit naarmate een solide zelfbeeld is ontstaan, zien we tegenwoordig mensen met stoornissen die het gevolg zijn van dat onstabiele begin. Het heeft te maken met het verlies van een vaste omgeving, het verlies van een hecht gezinsleven ten gevolge van het krankzinnig hoge echtscheidingspercentage en teleurstellingen in de liefde. Kinderen kunnen zich niet in hun eigen tempo ontwikkelen. Ze worden gedwongen ouder te zijn dan hun leeftijd. Een broer of zus wordt ertussen geschoven als een vervangend hechtingsobject, iemand die zorgt dat het jongere kind een soort regelmaat krijgt en contact heeft, een vast baken.'

Het idee dat jaloezie bij volwassenen niet alleen een voortvloeisel is van de ouder/kind-relatie, maar evenzeer te maken heeft met de relatie van kinderen onderling, blijft standhouden.

Hoeveel ingewikkelder wordt het niet als ouder en broer/zus op hetzelfde niveau zitten!

'Als het oudere kind de rol van moeders hulpje krijgt toebedeeld, aanvaardt het kind die taak dikwijls uit eigen behoefte. Het oudere kind zoekt warmte en troost bij de jongste. Dan zie je vaak, dat ze met het kind ronzeulen en het voortdurend knuffelen. Ze vinden dat primitieve lijfelijke contact, het omarmen en knuffelen heerlijk omdat ze het zelf hebben gemist en er nog steeds behoefte aan hebben. Het lijkt allemaal heel aardig en aandoenlijk, maar uit de onderzoeken blijkt dat beide kinderen in zo'n geval een gevoel van ambivalentie ervaren.

Het jongste kind hecht zich en tracht warmte en troost te vinden bij een vierjarig kind dat voor zijn eigen behoeften vecht. Zelfs als de oudste de jongste knuffelt, is hij boos, teleurgesteld en jaloers. Er zit warmte en liefde in de lucht, maar hij is degene die geeft, niet degene die ontvangt. Beide kinderen, niet in staat uitdrukking te geven aan de woede die eigenlijk op de ouder gericht zou moeten zijn, richten die woede vervolgens op elkaar.'

Het soort koestering dat je van een broer of zus kan krijgen is tweedehands. Het mag weliswaar het leven van het kind redden, maar het is geen vergelijk met de expressieve, gedifferentieerde en intelligente verzorging die we krijgen van een volledig ontwikkelde volwassene die van ons houdt.

'Daarom,' zegt Stephen Bank, 'is de liefde die je van een broer of zuster ontvangt altijd ontoereikend.'

'Je zult nooit helemaal geloven in hetgeen je hebt gekregen,' zeg ik.

'Je zou altijd het gevoel hebben dat je niet genoeg had gekregen. En dat maakt je gevoelig voor jaloezie.'

In zijn therapeutische praktijk probeert Bank het verband te leggen tussen het patroon broers/zusters onderling en de volwassen identiteit van het individu. Hij gaat hierin veel verder dan welke andere therapeut ook. 'Als je een sterke gehechtheid vertoonde met een broer of zuster en die relatie is herhaaldelijk of dwangmatig gestoord, kan die broer of zuster een groter effect hebben op je volwassen intimiteitspatroon dan de rol van je ouders.'

Bank vertelt me een verhaal over een vrouw die opgroeide in een gezin uit de betere kringen, een 'uiterst benepen sfeertje'. De vader was alcoholist, de moeder geen moederlijk type. 'Als kind wendde ze zich tot de eerste de beste die beschikbaar was om datgene te krijgen wat de moeder niet schonk. Dat was een ouder zusje, die vijf was toen zij werd geboren. De oudste behandelde de jongste als een knuffeldier. De oudste had tenslotte dezelfde povere start gehad met die afstandelijke moeder. Zij had zelf veel gemist. Maar omdat ze zelf in zo'n koude omgeving was opgegroeid, voelde ze wrok over hetgeen ze gaf.

De jongste zocht warmte bij de oudste. De oudste gaf die warmte ook, maar gaf tegelijkertijd blijk van haar wrok door middel van heel gemene streken. Ze nam de kleine mee naar een vreemde buurt en liet haar daar aan haar lot over. De oudste was toen acht, de jongste drie.

Toen de oudste vijftien was en de jongste tien, werd de jongste lastig gevallen door de heer des huizes terwijl ze daar oppaste. De oudste noemt haar een hoer. Een paar jaar later vliegt de oudste van de ene kant van het land naar de andere om de bruiloft van de jongste bij te wonen. In de eerste plaats voert ze haar dronken de avond voor haar huwelijk. Hoewel ze had beloofd te zullen helpen met het kleden van de bruid, komt ze niet opdagen. Tenslotte verschijnt ze bij de huwelijksvoltrekking in een uitdagende sexy jurk waarmee ze de bruid voor schut zet. De jongste belandt in het ziekenhuis vanwege een zeer ernstige ziekte als ze achter in de twintig is. Ze krijgt een kaartje van haar zuster met daarop een enkel zinnetje: "Hoop dat je je wat beter voelt."

Je kunt het geloven of niet, maar de jongste heeft haar halve leven gedacht dat haar zusje de meest fantastische persoon ter wereld was. Ze heeft intensieve therapie moeten ondergaan om haar de schellen van de ogen te doen vallen. Door die therapie kon ze definiëren op wie ze nu echt kwaad was.'

'Komen we hier niet bij Klein?' zeg ik. 'Een afweermiddel tegen afgunst op de machtsfiguur is idealisering.'

'Zeer zeker. In plaats van de figuur te haten die ze zich niet kon veroorlo-

ven te verliezen, idealiseerde ze haar – “de liefste zus ter wereld”. In de traditionele analyse werden deze mechanismen altijd in verband gebracht met de ouder/kind-relatie. Als je broer of zuster in jouw leven een dominante figuur is geweest, is het zaak dat je hen ziet zoals ze werkelijk zijn. Tijdens de therapie kwam de moordende woede tegenover haar zuster eindelijk naar buiten.’

Ik vraag Bank wat voor soort man de jongere zuster heeft uitgezocht.

‘De relatie leek sterk op de relatie die zij met haar zuster had gehad. Het basispatroon in haar hoofd had haar gepredisponerd tot het kiezen van iemand die ten dele tegemoet kwam aan haar behoeften maar haar tegelijkertijd frustreerde. Iemand die haar redelijk behandelde, maar meestal slecht. Toen de meisjes negen en vier waren gaf de moeder de oudste een stuk touw. Dat touw bond ze aan de jongste vast.’

‘Een soort honderiem, bedoel je?’

‘Die riem gaf de oudste de volledige controle over het jongere kind, dat tot hier en niet verder kon gaan. Zuslief gaf een ruk aan de riem en de kleinste kwam terughobbelen. Dat werd een metafoor voor elke andere intieme relatie. Er was geen tastbare riem meer, maar ze had altijd het gevoel dat ze aan iemands lijntje liep. Ze probeerde met iedere man hoever ze kon gaan. Ze was altijd bang, keek altijd achterom, opdat ze maar niet te ver zou gaan en ruw teruggetrokken zou worden. Ze bezat totaal geen gevoel van autonomie.’

‘Geen eigen identiteit...’

‘De deur wagenwijd open voor jaloezie.’

‘De Freudiaanse analyse zou luiden dat zij een koude man uitkoos en probeerde hem te veranderen in de liefhebbende moeder die ze nooit had gehad,’ zeg ik.

‘Je moet het niet allemaal op moeder betrekken,’ antwoordt Bank. ‘De grootste gehechtheid gold de zuster die het vacuüm, dat moeder had achtergelaten, opvulde. Die vrouw vond iemand die haar even koud behandelde als haar moeder of even ambivalent als haar zuster. De zuster was meer beschikbaar dan de moeder. Ze was tevens een interessanter voorbeeld.’

‘Kwam de gedachte aan wraak ooit in haar op?’ vraag ik.

‘De gedachte kwam niet alleen op, maar kwam haar ook goed van pas. Nadat ze zich bewust was geworden van haar woede en nadat ze het patroon van voorgewende liefde van haar oudere zuster had geanalyseerd, sloeg ze terug. Ze weigerde de uitreiking van het einddiploma van de dochter van haar zuster bij te wonen. Dat lijkt misschien een futiliteit, maar het was de eerste stap in de goede richting.’

‘Door haar zuster met gelijke munt terug te betalen.’

‘Dat gaf haar een heel goed gevoel. Ze voelde zich daardoor nog niet volwassen, geen totaal persoon – maar het was een eerste poging tot het uitoefenen van macht, de macht van de vergelding. Ik moedig wraak niet aan, maar ik heb geconstateerd dat het voor sommige mensen de eerste stap tot het

hervinden van hun waardigheid is. Wraak heeft in de eerste plaats een rechtvaardigheidsfunctie. Het helpt mensen gevoelens van incompetentie en minderwaardigheid te overwinnen.'

'Voor sommige mensen valt wraakzucht samen met het eerste vleugje jaloezie...'

'Het is de vernedering,' zegt Bank. 'Veel mensen hebben wat vernedering betreft een lage drempel. Je weet dat niemand je dieper kan kwetsen dan je broer/zuster. Je hebt het gevoel en public in je hemd te staan; dat je idealen, je positieve zelfbeeld ten overstaan van anderen, van jezelf, door het slijk worden gehaald. Geen enkel mens kan vernedering verdragen. Een mens die wordt gecastreerd, uitgelachen, diep gekwetst of aangevallen, neemt zich voor: "Dit zal me nooit meer overkomen."' "

Gedachten over mijn jeugd komen boven terwijl ik vanwege mijn rug het bed moet houden. Ik moet denken aan wat Stern over adolescentie zei...

'De adolescentie doet haar eigen magische werk. Er wordt iets toegevoegd dat voordien niet aanwezig was. Oude ervaringen worden gereorganiseerd in seksuele zin.'

Ik was elf toen ik verliefd werd op de broer van mijn beste vriendin. Omdat hij op een avond niets beters te doen had, kustte hij me. Hoe moet ik die kus beschrijven? Mijn eerste kus. Meer dan dat. Ik was nog nooit eerder omhelsd door een man, geen man had me ooit eerder gestreeld. Ik bleef bij mijn vriendin logeren. Om bij hem in de buurt te zijn, om er te zijn op het moment dat hij het gebeurde misschien zou willen herhalen. Mijn moeder was eraan gewend dat ik bleef slapen in gezinnen die compleet waren: vader, moeder, kinderen. Op een dag belde mijn moeder en vertelde de moeder van mijn vriendin dat mijn zusje alleen thuis zat. Tot mijn schrik werd mijn zusje uitgenodigd om ook te komen logeren.

Die middag zat mijn zusje in een iets verderop geparkeerde auto, terwijl wij aan boomtakken hingen. Ze zat in dezelfde auto waarin ik was gekust. Ze lag in dezelfde armen die mij hadden vastgehouden. In de armen van de enige man die mij ooit had bemind. Zij had hem afgepakt.

Het was donker toen ze terugkwamen. Zij had zijn jack aan. Ze liepen hand in hand. Terwijl de maïsballen in de olie lagen te spetteren en de volwassenen lachend rond de grote houten tafel verse oesters naar binnen lieten glijden, slikte ik mijn verwarring en pijn weg. Ik kon geen kant op, ik kon aan niemand uitleggen waarom ik zo kwaad was. Ik kon mijn vernedering nergens verbergen.

Mijn zusje was een lief kind. Ze droeg mij zeker in die tijd geen kwaad hart toe, nooit eigenlijk. De boosheid kwam geheel van mijn kant. Toen ik klein was, duwde ik haar altijd weg als ze me wilde vasthouden. Als we spelletjes deden, moest ik altijd winnen. Ik speelde zelfs vals. Verliezen was voor haar geen punt. Als ik verloor, ging ik vechten. Ik was de jongste, maar wel de

gemeenste. Ik sloeg erop. Ik was de strijdlustige, de winnaar. Tot de adolescentie. Tot zij opbloeide tot een prachtig wezen. Dat was een strijd die ik niet kon winnen.

Natuurlijk heb ik mijn zusje buitengesloten. Voor zover ik me kan herinneren heb ik dat altijd gedaan, gedaan alsof ze niets met mij en de persoon die ik wiert, te maken had.

Ik was mijn vader aan haar kwijtgeraakt. Ik was mijn eerste liefde aan haar kwijtgeraakt. Dat was wat ik twintig jaar later voelde toen Jack die twee mensen meenam naar de slaapkamer en de deur dicht deed. Ik had weer iets verloren aan mijn zusje.

Dunn: 'De relatie met je broer/zuster duurt je hele leven, tot op het moment dat je je ogen sluit.'

Bank: 'Die transacties met je broer of zuster blijven onbewust omdat het bij een gering leeftijdsverschil allemaal in het preverbale stadium gebeurt. Met je ouders ligt dat anders, omdat jij weliswaar nog niet kon beschikken over woorden, maar zij wel. Bij kinderen gaat het over symbolische, niet-verbale, primitieve interacties zonder woorden. Daarom blijven die preverbale haken in je maag steken; de manier waarop je zusje rook, de manier waarop ze je beet.'

Ik probeer op een schoolbord een schematische voorstelling te maken van de lijn van de vroegste emoties naar jaloezie op de volwassen leeftijd. Maar het wordt een warboel van lijnen omdat ze elkaar overlappen. Ik stapel de ene driehoek op de andere, de oedipale boven op de broer/zuster. Het begint allemaal zo vroeg. De kans op welbevinden en gecompliceerdheid in een gezin wordt geometrisch groter als je van één kind naar twee kinderen gaat en nog groter als je naar drie kinderen gaat. De kans op liefde wordt groter. De kans op verlies ook.

Ik zie nu waarom ik me zo met empathie heb beziggehouden. Het is de kern van een belangrijke les die we uit het werk van Dunn kunnen leren: het is een bron van emoties waaruit kan worden getapt om rivaliteit te verminderen. Als het vermogen tot medeleven van een kind van jongs af aan wordt aangemoedigd, leert hij dat er zinvolle alternatieven zijn voor gedachteloos en automatisch vechten en wedijveren. Empathie kan jaloezie matigen.

'Dunn heeft schitterend werk verricht,' zegt Stephen Bank. 'Zij is de eerste die de leeftijd waarop een kind zich begint in te leven met harde feiten staft.' Hij ziet haar niet als een rivale maar als een bondgenote. De bevindingen van Dunn lopen evenwijdig met zijn eigen bevindingen.

'De implicatie in haar werk is dat een kind van tweeëneenhalf kan leren dat hij onderscheid kan maken. Niet alleen ten aanzien van zijn eigen gevoelens, maar ook ten aanzien van de gevoelens van een ander. Als de moeder de tijd nam om uit te leggen dat de baby geen vreemde en vijandige indringer was, maar een hulpeloos mensje met gevoel en angsten net als hij, kon het oudere kind dat begrijpen en dienovereenkomstig handelen.'

Een andere bepalende factor was de houding van de moeder tegenover de oudste in het bijzijn van de baby, of zij het oudste kind erbij betrok en haar liet helpen. Een kind dat zich betrokken voelt, voelt zich niet buitengesloten. Op het bandje kun je de gretigheid in de stem van het kind horen. Hij spreekt in warme bewoordingen over de baby. Als Dunn maanden later terugkomt bestaat die warmte nog steeds. Het kind heeft een van de eerste levenslessen geleerd: het is beter te geven dan te ontvangen. Geen kind gelooft dat zonder het zelf te hebben ervaren.

Als de ouders daarentegen te veel met hun eigen problemen bezig waren en het oudste kind niet voorbereidden – als zij er domweg vanuit gingen dat hij er toch nog niets van zou begrijpen – bleek dat de rivaliteit veel sterker was. Rivaliteit werd als het ware ingeprent. Belangrijk in haar werk is dat eruit naar voren komt op welk moment wraak, boosheid en jaloezie beginnen.'

Rivaliteit is een natuurlijk verschijnsel. De bedoeling is niet om rivaliteit uit te schakelen maar een kind zo vroeg mogelijk te leren dat broertjes en zusjes niet uitsluitend in termen van macht met elkaar hoeven om te gaan. Dus niet: 'Wat pak je mij af en wat kan ik van jou afpakken?'

De notie dat we kunnen liefhebben en haten tegelijk is een van de grondregels van intimiteit. Dat moeten we als kind al leren van onze gelijken, van onze broertjes en zusjes. Als we in die tijd niet leren dat liefde ambivalent kan zijn, is het vrijwel onmogelijk om er later goed mee om te gaan. Als we dan de Kleiniaanse razernij over de macht van de geliefde voelen, zullen we dat niet herkennen als de keerzijde van liefde. Dan voelen we ons niet schuldig over het feit dat we de persoon die ons liefheeft haten.

'En op dat moment wordt afgunst destructief, of niet?' zeg ik tegen Robertiello.

Hij is somber gestemd. Hij is nauwelijks verstaanbaar, hij spreekt afgemeten en afstandelijk. Dan herinner ik me opeens dat hij en Susan over twee dagen op vakantie gaan. Dat ik degene ben die achterblijft, doet er niet toe. Als er separatie in de lucht hangt, is hij degene die lijdt. Hij mompelt iets over een droom van een patiënt die zijn pasgeboren kind vermoordt.

'Wat?' zeg ik.

'De man is achter in de twintig,' zegt hij. 'Zijn vrouw heeft net een baby gehad. Hij droomde over een vrouw die er heel mollig uitzag, "een soort babyvrouw" noemde hij haar. Ze had van voren borsten maar ook op haar billen. Alle vier die borsten waren verbrand en geschraamd; verschrikkelijk verbrand. De symbolen in de droom zijn nauwelijks verhuuld. De baby is een meisje. De droom was een combinatie van de wens om zijn vrouw en het kind te vernietigen – de vrouw die op een baby leek. Het ging in de droom niet alleen over rivaliteit met de baby, het was tegelijkertijd een kleinering van zijn vrouw.'

'Het klinkt zo Kleiniaans,' zeg ik. 'Hij is bang dat de borst hem zal worden afgenomen en aan de baby wordt gegeven. Hij verslindt de borst. Maar het is

ook een droom over de rivaliteit broers/zusters onderling...'

'Er bestond veel rivaliteit met zijn broers en zusters. Toen hij klein was, had hij het gevoel dat de anderen altijd het beste kregen van zijn ouders.'

'Het is krankzinnig,' zeg ik. 'In de droom behandelt hij zijn eigen kind als een broer of zuster.'

'Mannen met zwangere vrouwen dromen vaak dat zij de baby vermoorden. Ze vinden het doodeng. Het is gewoon standaard. De baby wordt bijna altijd op een of andere manier gezien als een rivaal op het niveau broer/zuster.'

'Een vrouw ziet een baby nooit op die manier, omdat zij degene is die het kind in zich draagt.'

'Maar dat kan later nog komen. Als ze ziet dat het kind heel erg betrokken is bij de vader. Mijn vrouw zag onze dochter als een rivale. Ze dacht dat ik meer van dat kleine meisje hield dan van haar. Dat was in feite ook zo.'

'Ik heb eens iemand verteld dat ik geen moeder wilde worden omdat ik Bill niet wilde delen met een ander kind. "Een ander kind?" zei die vriendin toen.'

'Je werd betrappt op een Freudiaanse verspreking,' lacht hij. 'Daaruit blijkt dat er tussen jou en je eigen kind rivaliteit zou bestaan. Ik denk dat dat bij veel vrouwen het geval is zonder dat het wordt herkend. Een overdreven bezitterige moeder wordt niet gekritiseerd. Dat is gewoon "een goede moeder". In feite houdt ze het kind misschien wel bij de vader vandaan. Zolang het kind haar bezit is, is hij als rivaal uitgeschakeld.'

'Als een vrouw een kind krijgt, ziet de echtgenoot haar meer als moeder dan als echtgenote. Hij wedijvert met het kind om de moeder.'

'Een man kan jaloers zijn op zijn zoon omdat hij mama afpakt, ja. Maar een man kan rivaliteit voelen afgezien van het feit of het kind nu een meisje of een jongetje is. Die man van die droom, bijvoorbeeld, had een dochter. In plaats van haar te zien als een liefdesobject voor zichzelf, zag hij haar onmiddellijk als een rivale die zijn echtgenote/moeder zou afpakken.'

'En toen jouw zoon werd geboren?'

'Mijn vrouw was stapelgek op hem. Ik vond het prachtig, een zoon; het was een bevestiging van mijn mannelijkheid. Tegelijkertijd was ik bewust razend om de aandacht die mijn vrouw hem schonk. Ik was in staat om hen allebei te vermoorden. En dat is nu precies wat ik voel als ik thuiskom en Susan zit aan de telefoon met haar zuster. Dan word ik razend. Ik wil dat ze ophangt en aandacht voor mij heeft.'

'Jaloezie heeft een speciale betekenis voor jou. Je bent niet per se jaloers op iemand met wie je vrouw naar bed gaat. Je bent wel jaloers op mensen die jouw speciale territorium binnendringen. Susan zou door haar zuster van je afgepakt kunnen worden.'

'En daar gaat het bij jaloezie om. Je bent jaloers op mensen die dat "speciale territorium" bedreigen. Susans zusje lijkt toevallig op mijn eigen zuster. Ze is mooi, levendig, charmant. En, net als mijn zus, stervende.'

'Je hebt ooit eens verteld dat je vader precies hetzelfde was. Dat hij krankzinnig jaloers was als je moeder met haar zuster aan de telefoon zat. Dan moest ze ophangen van hem.'

'Susans zuster houdt van Susan op een manier die ik niet kan evenaren. Zij kan Susans hoofd binnendringen op een manier die voor mij bedreigend is. Ik heb Susan beloofd dat ik er altijd voor haar zal zijn en terwijl ik dat ook meen op dat moment, weet ik dat haar zuster echt voor altijd bedoelt. De reden waarom ik mezelf niet kan toestaan van Susan te houden zoals ik zou willen, heeft te maken met mijn zusje.'

'Je bent bang dat Susan je in de steek zal laten.'

'Ze zal doodgaan en me verlaten.'

'Net als je zusje indertijd. Het zijn altijd vrouwen op wie jij jaloers bent, nooit mannen.'

'Dat is niet waar. Het is de broer/zuster op wie ik jaloers ben. Dat gevoel dat mensen hebben ten opzichte van hun broer/zuster. Het kon mij bijvoorbeeld geen lor schelen dat mijn vrouw het met mijn beste vrienden aanlegde. Maar toen ze een keer flirtte met mijn broer, was ik dagenlang gedeprimeerd. Ik kon nauwelijks mijn bed uitkomen.'

'Sartre heeft eens gezegd dat het hem niet veel kon schelen of de vrouw met wie hij een verhouding had ook nog een ander had. Waar het om ging was dat hij op de eerste plaats kwam. Dat lijkt op wat je net over je broer vertelde. Hoe kom ik daar nu op?'

'Jij associeert dat met het idee dat kinderen onderling wedijveren om de aandacht van hun moeder. Misschien bedoelde Sartre wel te zeggen dat hij zich heeft neergelegd bij het feit dat de vrouw/moeder nog meer zoons heeft. Wat hij eist is dat ze het meest van hem houdt. Dat wilde ik ook, maar ik heb het nooit gekregen.'

'Hoe oud was je toen je broertje werd geboren?'

'Negeneneenhalf. Ik herinner me nog dat mijn moeder hem de borst gaf. Toen deed ik net alsof ik van huis weg wilde lopen. Ik verstopte me in de kast en hoorde hoe iedereen zich vreselijk zorgen maakte. Ik genoot ervan. Het kon hen dus echt wat schelen. Ik wilde me wreken om het verlies van affectie van mijn moeder.'

'Wat bedoelde je toen je zei dat je jezelf niet toestond van Susan te houden zoals je zou willen en dat dat iets met je zusje te maken had?'

'Toen mijn therapeut me dertien jaar geleden naar het graf van mijn zusje bracht, kwamen alle boosheid en woede naar buiten. Mijn pogingen om erachter te komen waarom ik niet echt van Susan kan houden, hebben me over dat punt heen geholpen, hebben me voor het eerst doen beseffen dat ik liefde voelde voor mijn zusje. Niet alleen woede, maar ook een liefdesband tussen ons twee. Mijn zusje stelde mij in de schaduw in ons gezin. Ze had mij iets aangedaan. Maar tegelijkertijd was zij de enige liefdevolle persoon in mijn hele jeugd. Om een relatie te handhaven moet je realistisch omgaan met

tegenstrijdigheden en ambivalentie. Ik doe precies het tegenovergestelde. Ik idealiseer de vrouw.'

'Op die manier bescherm je jezelf, hoef je niet te weten hoe afgunstig je bent over de macht die zij over je heeft, hoezeer je haar nodig hebt. Er is geen sprake van tegenstrijdigheden of ambivalentie in je verhoudingen of je huwelijken. Maar geen enkele vrouw is volmaakt. Als zij jou teleurstelt, wordt ze voor jou van een godin van het ene moment op het andere een waardeloos schepsel. Je hebt je afgunst ten opzichte van vrouwen nooit goed onder ogen willen zien. Jij voelt je nooit schuldig over het feit dat je afgunstig of boos bent op de mensen die van je houden. Als jij klaar bent, laat je haar gewoon vallen en gaat op zoek naar de volgende. Jij kunt niet leven zonder een vrouw.'

'Ik heb iemand nodig om mijzelf te bevestigen, niet alleen in seksueel opzicht, maar ten opzichte van mijn totale bestaan. Als je broers en zusters meer betekenden voor je ouders dan jij – zoals in mijn geval – dan gaat je gevoel van eigenwaarde niet zo heel erg diep. Je blijft je leven lang zoeken naar iemand die dat goedmaakt, iemand die jou als volmaakt ziet. Een positieve reflector. Ik denk dat een reden voor jaloezie de angst is om de persoon te verliezen die als positieve reflector functioneert.

Susan is mijn positieve reflector. Zij geeft me het gevoel dat ik de meest fantastische man ter wereld ben. Volgens mij doet ze dat alleen om hetgeen ik haar geef. Maar ik weet dat ik geef uit egoïstische overwegingen. De liefde en waardering die ze van haar familie krijgt, worden gegeven uit grootmoedigheid, zonder andere motieven. Dus elke keer als zij met hen praat, ben ik boos en doodsbang dat ze zich zal realiseren dat mijn liefde maar beperkt en onoprecht is in vergelijking met die van hen.'

'Je moet niet zo hard zijn voor jezelf,' zeg ik. 'Het is niet uitsluitend manipulatie. De dialoog die jij met een vrouw creëert, lijkt op de eenheid moeder en kind. Het is een heel intense relatie die ze krijgt.'

'Zonder dat voel ik een leegte.'

'Maar je bent kwaad op iedere vrouw omdat ze je misschien in de steek laat, zoals je moeder heeft gedaan, of dat ze sterft, zoals je zusje. Welke vooruitzichten biedt dat voor een goede relatie?'

'Het antwoord is geen! Ik heb nog nooit een goede relatie kunnen schep-
pen, een blijvend goede relatie. Dat is wel duidelijk.'

'Misschien komt dat wel omdat vrouwen vervangbaar zijn voor jou.'

'O beslist.'

'Het gaat niet om die ene vrouw, het gaat om de rol die zij vervult...'

'O beslist.'

'Je...'

'Ik houd niet echt van hen.'

Een botte bewering. Ik voel me gegeneerd. Hij niet. Hij gaat door. 'Ik kan er een hele show van maken. Pseudo-intimiteit, pseudo-seksualiteit, pseudo-

adoratie, idealisering... dat kan ik beter dan wie ook. Daarom ben ik niet jaloers op andere mannen. Maar als het aankomt op echte gevoelens van loyaliteit, intimiteit – zoals in gezinnen – dan val ik door de mand. Ik ben niet in staat tot loyaliteit, tot echt liefhebben. Susans zuster wel. Wat zij te bieden heeft is oprecht.'

'Heb je ooit andere mannen benijd omdat ze tot echte liefde in staat zijn?'

'Ik denk dat andere mannen evenmin in staat zijn tot echte liefde. Ik denk dat mannen niet echt van vrouwen houden. Begrijp je? Maar hun moeders hun zusters, hun broers, familieleden, houden van vrouwen. Ik ben er ook niet zo zeker van dat een vrouw van een man kan houden. In deze tijd althans niet. Er is te veel tegenstelling, afgunst, te veel wantrouwen, haat en nijd. Te veel afgunst.'

'Soms denk ik weleens dat je vrouwen idealiseert om het allemaal te kunnen intrekken. Wraak.'

'Ik heb hun liefde nodig. Maar die wraak heb ik ook nodig. Ik wil vrouwen betaald zetten wat mijn moeder me heeft aangedaan. Eerst liet ze me vallen voor mijn zusje en toen voor mijn broertje. Tot op de dag van vandaag is hij nog steeds haar lieveling. Ik ben nog steeds jaloers op de aandacht die hij krijgt. Ik houd niet van haar en zij houdt niet van mij. We doen zelfs niet meer alsof. Maar de liefde tussen haar en mijn broer is wederkerig.'

'Op een bewust niveau heb je de liefde van vrouwen nodig, maar onbewust wil je hen kapotmaken.'

'Ik wil hen aandoen wat mijn moeder mij heeft aangedaan. Eerst toen mijn zusje werd geboren en later met mijn broer. Ik geef ze eerst het gevoel dat ze zich in het paradijs bevinden en laat hen vervolgens naar de hel gaan.'

'Waar heb je het over, Richard?' roep ik uit. 'Je moeder heeft je nooit enige liefde gegeven! Dat heb je me altijd op het hart gebonden.'

'O. Nee, ze heeft me nooit enige liefde gegeven. Dat weet ik ook wel.'

Ik weet hoe gladjes dit klinkt. Maar soms gebeuren de dingen zo. Hij schudt zijn hoofd even en gaat door met een herinterpretatie van zijn leven.

'Aangezien mijn moeder me nooit liefde heeft gegeven, kan zij niet degene zijn die het terugneemt. Het was mijn zusje die van me hield. Mijn geijkte patroon om liefde van vrouwen te krijgen en me dan op hen te wreken is niet gebaseerd op de ervaring met mijn moeder...'

'... maar op je zusje!'

'Zij is de enige die me ooit liefde heeft gegeven. Die al het goede bood en vervolgens stierf. Dat heeft de basis gelegd voor mijn patroon. Mijn wraak is dat ik elke wens van een vrouw vervul en vervolgens alles terugneem.'

'Heb je je nooit gerealiseerd dat je zusje belangrijker was dan je moeder?'

'Ik handelde meer instinctmatig dan dat ik analyseerde. Ik heb je toch verteld dat ik nooit zo op mijn zusje gericht was, noch in mijn leven, noch tijdens mijn analyse – tot veel later. Waarom zou ik erover nagedacht hebben? Ik was me toch niet bewust van mijn frustratie? Ik schepte juist heel veel

voldoening in de wraakzuchtige fantasieën ten opzichte van mijn zusje. Vrouwen verleiden en hen vervolgens in de steek laten was het omgekeerde van wat mijn zusje mij had aangedaan.'

'Door verdrongen emoties hun werk te laten doen, kwam het oorspronkelijke probleem niet boven tafel...'

'En zo bleef het verdrongen. Simpel en klassiek Freudiaans en ik heb het niet gezien. Ik heb me nooit afgevraagd wat het betekende: dat ik elke vrouw de baas moest zijn. Tennis, Botticelli, bridge, op elk terrein moest ik ze verslaan. Sommigen hadden in de gaten dat ik er genoeg in schepte en dat vonden ze niet leuk. Ze wisten dat het geen spelletje was. Ik lachte hen gewoon uit. Ik wilde niet veranderen.'

'Jij won.'

'Die truc om vrouwen aan me te binden en ze dan te verlaten betekende dat de rollen werden omgedraaid.'

'Ik herinner me nog dat je je vrouw verliet. Alle leven was uit je verdwenen. Jij verlaat mensen niet. Je bloedt dood.'

'Precies zoals mijn zusje met mij heeft gedaan.' Stilte.

Ik probeer een wat minder emotioneel onderwerp om de conversatie voort te zetten. 'Hoe wedijverig ben je ten opzichte van Susan?'

'De competitie tussen ons is heel hevig. Meer op het niveau broer/zuster dan op het niveau moeder. Dat bevestigt hetgeen we al hebben besproken. Ik heb nooit gewedijverd met mijn moeder, wel met mijn zusje. En nu met Susan. Het probleem is dat zij fantastisch tennist. Dat schept echt een probleem.'

'Wat zou je doen als ze je zou verslaan?'

'Ik ben echt op mijn hoede. We gaan naar een vakantieoord waar tennis een van de attracties is. Als ze in goede vorm is, kan ze me verslaan. Dat vind ik niet leuk. Ik kijk er niet bepaald naar uit. Het lijkt wel of mijn mannelijkheid of mijn leven op het spel staat. Ik heb het steeds weten te vermijden door gewoon voor de lol met haar te spelen.'

'Beroepsmatig ben jij verreweg in het voordeel...'

'Ik moet overal en in alles in het voordeel zijn. Vanwege mijn broer en mijn zusje. Ik heb nooit het gevoel gehad dat ik zou kunnen winnen. Ik heb nooit gedacht dat ik iets bezat waardoor mama meer van mij zou houden dan van hen. Ik wil zo dolgraag van haar houden.'

Over wie heeft hij het? Zijn moeder? Dan begint het te dagen.

'Ik ben bang,' zegt hij, 'dat Susan mij minder hoog heeft zitten dan haar zuster. Ik zou het kunnen verliezen van haar zuster. Ik zou het kunnen verliezen van haar moeder, omdat...'

Ik moet me vooroverbuigen om hem te kunnen verstaan.

'...omdat die echt van haar houden. Ik ben niet zo'n warm mens.'

11. Dankbaarheid en liefde

‘Heb je hem verslagen met tennissen?’ vraag ik aan Susan.

We zitten samen in het appartement waar zij en Robertiello wonen. Hanna Segal is in New York voor een lezing. Over een paar uur gaan we daar met z’n drietjes naar toe. Susan en ik hebben elkaar al eerder ontmoet, maar nooit zonder Robertiello. Ze is bruin en stralend na hun vakantie in het Caribisch gebied. Hij weet dat we het over hem hebben.

‘We hebben wel gespeeld.’ Ze zwijgt en kijkt de kamer rond. ‘We hebben niet echt om punten gespeeld.’

‘Jullie hebben elke dag gespeeld en niemand heeft ooit gewonnen?’

‘We zijn allebei zo competitief,’ zegt ze. ‘Ik word zo nerveus als ik met Dick speel, ik lijk wel een wrak.’

‘Zou je hem willen verslaan?’

‘Aan de ene kant wel en aan de andere kant niet. Ik speel beter dan hij, dus het zou logisch zijn. Ik win vaak van mensen die hem kunnen verslaan.’

‘Maar hem versla je niet.’

‘Het is niet alleen psychologisch. Het is moeilijk om hem partij te geven. Ik speel beter tegen iemand die agressiever speelt.’

‘Hij zegt altijd dat zijn tennisspel dodelijk is...’

‘Hij speelt verdedigend. Hij neemt geen risico’s als het puntenverlies zou kunnen opleveren. Ik speel agressiever – en maak meer fouten.’

‘Tennis is zo belangrijk voor hem,’ zeg ik. ‘Tijdens het tennissen reageert hij zijn oedipale woede af,’ zegt hij.’

‘Ik heb weleens gewonnen, maar meestal wint hij. Zelfs als we voor de lol spelen, tellen we stiekem de punten... Belachelijk.’

‘Waarom verlies je, denk je?’

‘Wat ik me bedenk is: “Verlies ik omdat ik bang ben door hem te worden afgewezen als ik win? Wie of wat gaat er dan aan onderdoor? Hij? Ik? Onze relatie...?”’

We hebben het over haar werk. Ze studeert aan een analytisch instituut en heeft een particuliere praktijk. Ze was net begonnen toen ze elkaar ontmoetten. Begrijp ik wel hoeveel ze hem verschuldigd is? Ze zegt het met klem. Ja, ik begrijp het heel goed. Daarna gaat ze verder over haar zuster, omdat ze weet dat ik daarover wil horen.

‘Ik ben achtendertig,’ vertelt ze. ‘Mijn ouders leven allebei nog en zijn nog steeds getrouwd. Mijn zuster is pas gestorven. Ze was zestien maanden jonger dan ik. Toen ik net mijn eigen stem op jouw bandje hoorde, klonk die net zoals haar stem, eng gewoon.’

‘Hadden jullie een hechte band met elkaar?’

‘Ja, heel hecht. We leken uiterlijk veel op elkaar en we praatten op dezelfde manier.’

‘Konden jullie goed met elkaar opschieten?’

‘Ja. Uitstekend. Maar we wedijverden ook met elkaar. De meeste afgunst en jaloezie in mijn leven houden verband met mijn zusje.’

Ik weet dat Susan Klein bestudeerd heeft. Ik heb ooit een van Kleins boeken van Susan geleend en gezien dat ze tal van aantekeningen in de kantlijn had gemaakt.

‘Was er openlijke rivaliteit?’ vraag ik.

‘Ja, van beide kanten. Zij was misschien competitiever, maar ik was duidelijk meer afgunstig. Zij was sprankelend, leuker om te zien. In de puberteit was zij populairder en had meer vriendjes. Op mijn schoolfeest verscheen zij met de knapste jongen van de hele school. Ik had tot op het laatste moment niet eens een idee met wie ik naar het feest zou gaan. Daarvoor was ik afgunstig op de relatie die zij met mijn moeder had. Zij en mijn moeder waren echt twee handen op één buik.’

‘Had je het gevoel dat zij iets hadden waar jij buiten stond?’

‘Altijd. Zij was echt een dochter van haar moeder en later trad ze ook in de voetsporen van mijn moeder. Dat wil zeggen, ze groeide op, trouwde en kreeg kinderen...’

‘Jij koos voor een carrière.’

‘Qua temperament lijk ik meer op mijn vader. Hij was niet zo open en hartelijk als mijn moeder en mijn zusje. Meer introvert en nadenkend.’

‘Jij was papa’s kind.’

‘Hij was dol op me, maar dat was toch iets anders dan die relatie van mijn moeder en mijn zusje. Ik benijdde die eigenschappen van haar die haar in staat stelden op die manier met mijn moeder om te gaan.’

‘Voelde je je schuldig toen je zusje ziek werd?’

‘Nou en of! Ik droomde elke nacht over de tijd dat we klein waren. Ik had ook afschuwelijke dromen over haar sterven. Mijn moeder in een grote zwarte begrafenisauto op weg naar de begraafplaats... terwijl ik langs de weg stond... omdat ik er niet bij mocht zijn. Dromen over de moordlustige gevoelens die ik had toen we klein waren, toen zij werd geboren... Het enige dat voor haar belangrijk was, was dat ze me versloeg met tennis.’

‘Tennis is wel een emotioneel onderwerp voor jou.’

‘Het was bij ons thuis ook heel belangrijk. We waren allemaal lid van de tennisclub en we speelden toernooien. Sport was belangrijker dan je schoolprestaties of culturele zaken of wat dan ook.’

'Zei je niet dat je vader een intellectueel was?'

'Ja, maar mijn moeder vond tennissen heel belangrijk.'

'Waarom nam jij de kans dan niet waar om je vader tot je bondgenoot te maken?'

'Hij was er niet zo vaak, zoals de meeste vaders eigenlijk. Hij speelde zaterdag golf.'

'Volgens Klein zou je afgunstig hebben moeten zijn op je moeder en niet op je zusje.'

'Jawel, maar ten opzichte van haar kon ik geen afgunst laten blijken. Ik had haar veel te hard nodig.'

'Zij zat als moeder in een machtspositie. In jouw geval had ze bovendien de macht om jou te prefereren boven je zusje...'

'En dat deed ze niet!'

'Het is minder bedreigend om afgunst op moeder te ontkennen en die moordlustige gevoelens te projecteren op een zusje.'

Susan knikt. 'Met Dick bevind ik me in een soortgelijke situatie. Ik ben afhankelijk van hem. Niet alleen emotioneel, maar ook in mijn werk. Hij is machtiger, hij staat professioneel op een hoger peil, hij heeft meer geld, ervaring, meer aanzien dan ik.'

Vroeger wilden vrouwen ook dat hun mannen de sterkste waren. De vrouw leefde en bestond bij de gratie van de man en zijn positie. Afgunst werd begraven achter de façade van het kleine vrouwtje en de grote man. Susan wil dat Robertiello wijzer en machtiger is dan zij. Met dat voorbeeld is ze opgegroeid. Ze wil bovendien evenveel succes hebben als hij; het voorbeeld van de moderne vrouw van vandaag. Tot nu toe is het bij woorden gebleven. Op de tennisbaan weet ze nog steeds niet of ze kan besluiten te winnen of verliezen.

'Toen we elkaar pas kenden,' zegt Susan, 'vond ik Richard volmaakt. In zijn werk bewonder ik hem nog steeds, meer dan wie ook. Hij weet meer van het onbewuste dan enige andere leermeester die ik ooit heb gehad. Ik heb in de afgelopen drie jaar meer van hem geleerd dan in de rest van mijn leven. Ik houd van hem; ik bewonder hem. Ik benijd hem ook.'

Toen Richard en Susan elkaar leerden kennen, idealiseerden ze elkaar, zoals wij allemaal doen. Een van de magische dingen van de verliefdheidsfase is dat er geen afgunst is. Wij zijn één en daarom is de macht van de geliefde ook de onze. Romantische liefde kan niet blijvend zijn. De tijd openbaart dat onze prins/prinses niet volmaakt is. De primitieve verwachtingen die aan het begin van de liefde worden gewekt, blijven onvervuld. De geliefde geeft niet wat hij zou kunnen geven. Wrok en afgunst vernietigen de wederzijdse idealisering.

Susans bewondering was minder ambivalent voordat ze verliefd werd op Richard. Voordat ze emotioneel afhankelijk van hem werd, zoals ze zelf zegt. Hij kreeg zoveel macht over haar op die manier. Hoe zou ze niet afgunstig kunnen zijn?

'Een man als Richard... vier huwelijken, talloze vrouwen,' zeg ik. 'Hij moet winnen met tennis. Hij moet winnen in de liefde. Kun jij leven met zijn filosofie, dat er vijf minuten nadat je je vrouw kwijtraakt weer een ander is gevonden?'

'In het begin heb ik hem honderduit gevraagd over zijn vorige vrouwen. Het was belangrijk voor me om hen te overtroeven, beter te zijn dan zij. Ik wilde weten wat hij leuk aan hen vond, waarom ze uit elkaar waren gegaan. Ik wedijverde met het hele vrouwelijke pantheon uit zijn verleden. Ik ben zelfs jaloers op jou geweest.'

'Dat kan ik wel begrijpen.'

'Jij en Dick werken zo goed samen. Het intellectuele rapport dat jullie hebben en die soepele kameraadschappelijke samenwerking, dat maakt mij jaloers. Of heb ik het over afgunst?'

'Een jaloerse situatie waarin allerlei vormen van afgunst meespelen – afgunst ten opzichte van hem, van mij.'

'Daar komt bij dat jij hem langer kent... dus misschien is wat jullie hebben wel veel substantiëler. Ik vraag mezelf dan af "Ben jij intelligenter? Gaan jouw conversaties met Dick dieper? Misschien is er sprake van jaloezie, maar ik denk dat de afgunst sterker is."'

Ik lees Susan een stukje voor uit een boek van Doris Lessing dat ik Robertiello wilde laten zien:

Afgunst. Jaloezie en afgunst heb ik altijd door elkaar gebruikt. Het is vreemd: eens zou je als kind de zeven hoofdzonden hebben geleerd, maar in onze charmante tijd moet een vrouw van middelbare leeftijd een woordenboek ter hand nemen om de betekenis van afgunst te achterhalen. Phyllis is niet jaloers en ik denk niet dat ze het ooit geweest is. Het was niet de intimiteit en de vriendschap van Joyce en mij die ze benijdde, maar de machtspositie. Phyllis is afgunstig.

'Hoe meer ik over jaloezie schrijf, des te sterker begin ik te geloven dat afgunst de kern is. Afgunst voedt jaloezie en geeft er een bittere smaak aan...'

'Het wordt nog irrationeler! Jij bent heel belangrijk voor Richard. Ik zou blij moeten zijn dat hij zo iemand heeft als jij. Hij raakt niet zo snel bevriend met iemand. Maar hoe zou ik me tegelijkertijd niet verongelijkt kunnen voelen?'

Hoe gemakkelijk gaat Susan over van liefde naar wrok en terug. Ik wou dat het in het leven ook zo ging... dat ruzies en woede niet alles kapot maakten. Of althans dat gevoel geven. 'Waarom denk jij toch altijd dat elke ruzie Het Einde betekent?' zegt Bill dan tegen mij. Het is waar. De eerste boze woorden zijn nog niet gevallen of ik sta al bijna met m'n koffer klaar, mentaal gezien dan. Ik zal de eerste zijn die de deur achter me dichtslaat. We moeten

degenen die we liefhebben wel haten. Wie zou ons meer kunnen kwetsen? De truc is om je haat te uiten en vervolgens door te gaan met liefhebben; de herinnering aan de gelukkige momenten moet zo diep genesteld zijn dat het hervinden van dat geluksg gevoel elke pijn dubbel en dwars waard is.

‘Hoe ging het toen Richard je zus ontmoette?’

‘Ik was ervan overtuigd dat hij haar aardiger zou vinden dan mij, aantrekkelijker ook. Dat was voordat ze ziek werd. Als ze met hem geflirt zou hebben, zou hij er met haar vandoor zijn gegaan, had ik het gevoel. Zo jaloers ben ik nog nooit geweest.’

Haar moeder had ooit de voorkeur gegeven aan haar zusje. Waarom zou Richard dat dan niet doen? Het ironische is dat zowel Richard als Susan last heeft van de rivaliteit broers/zusters. Susan kan uit eten gaan met succesvolle, aantrekkelijke mannen en Richard zit er geen moment mee. De enige rivaal die hij vreest is iemand uit Susans familie. Bewust of niet, wetend hoe hecht de band was die hij met zijn zusje had, kan hij niet geloven dat zijn liefde voor Susan opweegt tegen de gevoelens die Susan koesterde voor haar zusje. De enige keer dat hij jaloers was, was het moment waarop Susan hem een tijdje verliet om bij haar zieke zusje te kunnen zijn.

‘Heb je het gevoel dat jij Richard meer nodig hebt dan hij jou?’

‘Ik denk dat ik afhankelijker van hem ben dan hij van mij is. Vroeger noemde ik dat verlatingsangst, jaloezie. Maar met mijn afhankelijkheid van Richard komt er een hoop afgunst bij. Ik zou hem kunnen “vermoorden” bij de gedachte dat hij morgen zou kunnen vertrekken en een ander voor mij in de plaats nemen. Ik zou veel meer moeite hebben om hem te vervangen.’

Susan heeft zichzelf zojuist beschreven op een manier die beter zou passen bij een zuigeling. ‘Ik ben afhankelijk van hem en hij is niet afhankelijk van mij.’ Zo voelt zij dat. De feiten liggen anders. ‘Richard heeft zijn kwetsbare kanten,’ heeft ze me eens verteld. ‘Ik heb al drie jaar een intieme relatie met hem en ik weet dat hij niet de innerlijke reserves heeft, de zekerheid van het “zelf”, die ik heb.’ Ze weet ook dat zij... ‘het totaal van zijn emotionele leven... is... Als hij bij me is, voel ik dat ik zijn enige bron van liefde ben.’ Een machtspositie die Susan vanwege haar zelf-devaluatie niet tot zich door laat dringen.

De behoefte om zichzelf te beschermen tegen haar destructieve afgunst ten opzichte van Richard is groter dan haar behoefte om te geloven in haar werkelijke kracht. Ze manoeuvreert zichzelf in de positie van een kind. In de liefde handelt ze zoals ze vroeger deed in de armen van een vrouw.

Afgunst is een struikelblok in de liefde. Afgunst overwinnen we en het vermogen tot liefhebben ontwikkelen we in ons eerste levensjaar. Zou dat proces nog te leren zijn in het achtendertigste levensjaar van Susan en het zestigste levensjaar van Robertiello?

‘Er zijn nog een paar dingen die ik wil zeggen,’ zegt Susan wat formeel, als om aan te geven dat we op een zakelijke basis spreken. ‘Mag ik? Dick is erg

grootmoedig, gul in materieel opzicht. Maar ik weet niet zeker of hij geeft vanuit het verlangen om te geven. Die eerste reis naar Italië waar hij me mee naar toenam was als een geschenk. Hij liet me alles zien wat mooi en bezienswaardig was en wat speciale betekenis had voor hem. Het genoege voor mij is het samenzijn met hem, maar ik geloof niet dat hij zich dat realiseert.'

'Hij heeft niet het gevoel dat hij genoeg is.'

'Hij hoeft eigenlijk alleen maar zichzelf te zijn.' Susan zucht. 'Hij heeft me heel veel gegeven. Maar soms, als hij maar blijft geven, betrap ik mezelf erop dat ik denk: "Denk maar niet dat die edelmoedigheid van jou mij gelukkiger maakt; ik maak me nu meer zorgen dan ooit."'

'Hoe meer hij geeft, des te erger zou het zijn als hij het terug zou nemen...' Hoe meer hij geeft, des te sterker wordt haar afhankelijkheid benadrukt.

'Ben ik bezig de hand te bijten die me voedt?' vraagt Susan als een retorische vraag. 'Misschien ben ik wel niet dankbaar voor hetgeen hij geeft omdat ik afgunstig ben. In materieel opzicht kan ik weinig terug doen. Ik kan boodschappjes voor hem doen, maar ik kan hem niet geven wat hij mij geeft, althans niet op dezelfde manier.'

In haar ogen bestaat er ongelijkheid. Door die ongelijkheid kan Richard's nachts rustig slapen. Uiteindelijk maakt het hem boos. Hij voelt zich niet gekoesterd door vrouwen die hij tot afhankelijke kinderen heeft gemaakt. Robertiello wil graag van Susan houden. Daar zal hij een stapje terug voor moeten doen en iets van zijn macht inleveren. Met Susan heeft hij een goede keuze gemaakt en een stap in de goede richting gedaan; zij is ambitieus en competitief. Hij neemt daarmee tevens een risico.

'Jij wilt hem hebben met hetgeen hij heeft,' zeg ik. 'Je wilt bovendien datgene hebben wat hij heeft. En als je dat lukt?'

'Dat maakt me juist zo bang. Onlangs waren we op een feestje. De enige met wie hij contact had... van alle vrouwen die aanwezig waren, was een heel kwetsbaar, vreedzaam vrouwtje.'

'Was je jaloers?'

'Ik wil niet wedijveren in kwetsbaarheid. Moet ik mezelf klein maken om zijn liefde te behouden? Hij moedigt me aan, steunt me in mijn carrière, dringt erop aan dat ik onafhankelijk word, maar tegelijkertijd... lijkt het wel of hij zich alleen aangetrokken kan voelen tot vrouwen die hij onmogelijk kan benijden. In het begin deden we het fantastisch, leek er meer evenwicht te zijn. Het afgelopen jaar hebben we een paar knallende ruzies gehad en hebben we op het punt gestaan ermee op te houden. Soms heb ik het gevoel dat hij een volledig onafhankelijke, autonome, "volwassen" vrouw wil hebben – die volledig afhankelijk van hem is.'

Als we verliefd worden is er evenwicht. Daarna volgt de realiteit, zoals Susan zegt. In die tijd zei Robertiello minstens één keer per dag tegen haar: 'Beloof me dat je nooit zult weggaan.' De talisman van haar macht. Nu zegt hij dat niet meer. Zijn macht bestaat nog steeds. Zij mist de hare.

‘Hij is net zo bang om in de steek te worden gelaten als ik,’ zegt Susan. ‘Hij gaat alleen anders om met separatieangst. Hij gaat als eerste weg. Ik denk dat hij dat doet om zelf niet in de steek gelaten te worden.’

Toen ik Richard vroeg wat hij het liefste vond aan Susan zei hij zonder aarzelen: ‘Haar warmte.’ Hij zou het heerlijk vinden om zo open en onbevangen te kunnen zijn als zij is. Maar hij kan het niet. Hij is afgunstig op haar warmte. Als een jaloerse minnaar wil hij het allemaal voor zichzelf houden.

Een ironische speling der natuur is dat Susan denkt dat haar warmte niet genoeg is. Ze vergelijkt zich met haar zusje en haar moeder en vindt dat ze te kort schiet. De moeder van Susan zag de eigenschappen die ze in zichzelf het meest waardeerde weerspiegeld in haar jongste dochter. Ze zag ze niet in Susan. Als kind werd Susans gevoel van eigenwaarde geschaad omdat ze werd buitengesloten door de hechte band van haar moeder en haar zusje.

‘Je bent precies je vader,’ zei haar moeder altijd. Susan wist dat dit niet als compliment was bedoeld. Ze is ook een kind van haar vader. Ze heeft zijn liefde voor literatuur geërfd, ze heeft zijn temperament. De herinneringen aan de boswandelingen die ze met hem maakte, zijn de beste herinneringen van haar jeugd. Maar die wandelingen kwamen alleen voor tijdens zomervakanties. Bovendien was haar vader niet het centrum van emotionele kracht in het gezin. Dat was haar moeder. Hoe had de waardering van haar vader haar tot steun kunnen zijn? Hoe zou het feit dat ze op hem leek hebben kunnen bijdragen tot een vergroting van haar gevoel van eigenwaarde? De man was te weinig aanwezig om haar het gevoel te geven dat haar relatie met hem even belangrijk was als de relatie die haar moeder en haar zusje samen hadden.

‘Zou het verschil hebben gemaakt als je vader vanaf het begin een grotere rol had gespeeld in je leven?’

‘Alle verschil van de wereld. Ik zou iemand aan mijn kant hebben gehad op het moment dat ik me buitengesloten voelde door mijn moeder en mijn zusje.’

‘Wat miste je bij hem?’

‘Ik weet dat hij me apprecieerde en als een intelligent wezen zag. Maar ik voelde me onzijdig in de tijd dat ik opgroeide. Ik wilde een bevestiging van hem dat ik aantrekkelijk was als vrouw. Ik wilde dat hij me leuk, vrouwelijk vond. Daar had ik een enorme behoefte aan.’

Als Susan in haar eerste levensjaren het gevoel had gehad dat vader evenveel macht had als moeder, zou ze minder last hebben gehad van destructieve afgunst; afgunst op de macht van moeder-vrouw. Deze afgunst werd versterkt door de rivaliteit met een aantrekkelijk zusje. Later had de vader van Susan een tweede kans om zijn dochter te geven wat ze nodig had. Zijn bemoedigende glimlach had haar aarzelende greep op haar seksualiteit met haar ‘masculiene’ intellect kunnen hebben doen integreren.

Net als zoveel vrouwen is Susan bang dat haar onafhankelijkheid een blijvende liefdesrelatie met een man bedreigt. Haar jaloezie is gebaseerd op de stelling dat afhankelijkheid gelijk is aan vrouwelijkheid en dat andere vrouwen kwetsbaarder zijn dan zij is. Natuurlijk voelt ze zich aangetrokken tot Robertiello. Hij maakt het karwei af dat haar vader nooit heeft afgemaakt. Hij applaudisseert als ze succes heeft. Hij houdt van haar als vrouw en vertelt haar dat mannen onafhankelijkheid waarderen. Meent hij dat ook?

‘Wil je trouwen?’ vraag ik.

‘Anderhalf jaar geleden waren we bijna getrouwd. Ik was ertegen. Nu zou ik het wel willen. Ik weet niet zeker of Dick het nog wel zou willen. Gezien zijn verleden... kunnen we het misschien maar beter houden bij wat we hebben.’

‘Blijven jullie gewoon voor de lol spelen?’

‘Als we spelen zijn we net gladiatoren. Ik weet niet hoe hij het voelt; ik weet dat hij wil winnen. Ik word er zo nerveus van dat ik bijna moet overgeven.’

‘Heb je dat gevoel ook met anderen?’

‘Met anderen gaat het over. Het is net zoiets als plankenkoorts. Daarna speel ik beter, maar met Dick...’

‘Is winnen verliezen.’

‘Wat ik wil is een keuzemogelijkheid. Ik zou kunnen verliezen als ik hem wilde laten winnen of als hij gewoon beter speelde dan ik. Maar wat nu het geval is, is dat ik onbewust bang ben dat ik me geremd voel en niet weet waarom of waardoor.’

‘Tennis is een metafoor voor alles wat er aan de hand is tussen jullie. Het spel duurt voort. Hoe denk je dat het eindigt?’

‘Misschien geeft hij het op. Hij is zestig. Hij heeft veel vrouwen, huwelijken, relaties gehad. Als we uit elkaar zouden gaan, als *hij* een breuk zou forceren, zou dat misschien betekenen dat hij het bijltje erbij neergooide.’

‘Wat zou je doen als je merkte dat hij een ander had?’

‘Ik zou me gekwetst voelen. Ik zou boos zijn. Ik zou huilen. En ik zou weggaan.’

‘Wil je kinderen?’ vraag ik.

‘Toen ik in de twintig was, wilde ik dolgraag kinderen. Maar een paar jaar geleden wist ik het niet meer zo zeker. Ik ben zo betrokken bij het werk dat ik doe.’

Ik weet niet of ik nog ooit kinderen wil of dat ik ze ooit heb willen hebben, anders had ik ze nu wel gehad. Ik weet wel dat het feit dat ik geen kinderen had een voordeel was toen Richard en ik elkaar leerden kennen. Hij vond het prima zo. Als wij een kind hadden... zou het misschien de relatie kapot maken.’

‘Hij zou jaloers zijn op zijn eigen kind.’

‘Hij heeft het allemaal nodig,’ zegt ze. Ze pakt haar spullen bij elkaar – ze

heeft nog een patiënt – en laat mij alleen met mijn gedachten. Ze zou hem kunnen verslaan met tennis en ze doet het niet. Ze vecht tegen haar eigen natuur in. Ze heeft de gedachte aan een kind opgegeven. Ze gaat in tegen alles wat haar moeder haar geleerd heeft en bouwt aan een relatie en een carrière die haar moeder nooit zal begrijpen. Richard zal haar kind zijn en zij het zijne. Ik vraag me af of ze niet te veel opgeeft. Maar wat is wijsheid en wie kan oordelen over een ander?

Er zijn tal van redenen waarom mensen kinderen willen hebben. Vaak is het een poging tot het herstellen van de liefde nadat de aanvankelijke romantische idylle is vervaagd. In de patriarchale wereld hield de machtige rol van het moederschap de score tussen de seksen in evenwicht en verzachtte de afgunst van de vrouw op de dominerende positie van de man; de materiële verzorging gaf de mannelijke rol meer betekenis. Rechtvaardiging van het leven van de ouders is echter niet de rol van een kind. Het kind werd maar al te vaak het bezit van de vrouw. Omdat de emotionele zorg slechts aan één ouder werd overgelaten, had het kind ook maar één uitlaatklep voor zijn woede. De aanwezigheid van Susans vader was niet van wezenlijke invloed op haar leven.

Onderzoek na onderzoek toont aan dat de meeste vaders slechts een paar minuten per dag met hun baby doorbrengen. Als het gaat om voortdurende aanwezigheid, is de moeder nog steeds degene om wie het draait. Hoe zou een kind wrok kunnen uiten over zijn afhankelijkheid van iemand die zo oppermachtig is? Susan kon het niet.

De afgunst ten opzichte van de macht van vrouwen/moeders werd zo destructief, zo beangstigend, dat het ontkend moest worden. Vrouwen werden gedevalueerd. Dit werd door vrouwen zelf ook geaccepteerd. Het beschermde hen tegen de afgunst die ze voelden ten opzichte van de patriarchale man. En tegen de afgunst op andere vrouwen.

Er is een tijd geweest dat moeders hun dochters op het hart bonden de man altijd te laten winnen. Ik ben ervan overtuigd dat dat nog steeds voorkomt. Door je afhankelijk op te stellen zou je als vrouw begeerlijker zijn voor een man en zou hij je niet zo snel in de steek laten. Veel vrouwen vinden het tegenwoordig moreel niet juist om te verliezen terwijl je zou kunnen winnen. De mannenfilosofie.

Van manipulatie, deceptie en afweer tegen afgunst zijn we op het punt gekomen dat de strijd openlijk wordt gestreden. De nieuwe strijd tussen de seksen: afgunst ten opzichte van elkaars machtspositie. Afgunst die – bewust of niet – erop is gericht om datgene dat wezenlijk anders, mannelijk of vrouwelijk, is te kleineren, devalueren en vernietigen. Onze aanvallen op elkaar lijken al evenzeer verstoken van schuldgevoel als onze destructieve vervuiling van de aarde. Er is weinig dankbaarheid.

Er kan geen dankbaarheid zijn, zegt Klein, zonder het bewuste besef van

schuld over onze destructiviteit ten opzichte van iets of iemand van wie wij iets goeds hebben ontvangen. 'Een van de oerbronnen van schuldgevoel', zegt zij, 'houdt altijd verband met afgunst op de voedende borst en met het gevoel die te hebben vernietigd. De zuigeling kan zich niet van zijn afgunst en wrokgevoelens bevrijden, tenzij er schuldbesef groeit.'

Deze belangrijke conclusie van Klein is zo weinig voor de hand liggend en zo ironisch dat de meeste mensen de essentie ervan niet inzien. Hoe zou schuld in dienst van de liefde kunnen staan?

Als afgunst in de aard van de mens is ingebakken, dan is de mogelijkheid om ermee om te gaan dat ook. Als de zuigeling een herinnering heeft aan liefdevolle verzorging en verzadigd is aan de moederborst, zal er dankbaarheid volgen. Het kind zal vechten tegen zijn impuls de liefdevolle relatie te vernietigen. Het zal zich schuldig voelen over zijn haatgevoelens ten opzichte van iemand die hem zo veel genoeg heeft geschonken.

De strijd van liefde tegenover haat, leven tegenover dood, is onvermijdelijk en duurt het leven lang voort. 'Afhankelijkheid van een geliefd persoon doet bij een volwassene de hulpeloosheid van de zuigeling herleven en dat wordt als vernederend ervaren,' zegt Klein. De ambivalentie van de liefde is de wetenschap dat de ander jouw lot in handen heeft. De ander kan ons nog zo gelukkig maken, er blijft altijd een onderliggend gevoel van angst en wrok. Als hij nu eens zou vertrekken? Dit gevoel leidt ertoe dat we onze zelfstandigheid terug willen hebben. We zijn boos over onze zwakte en afhankelijkheid. Bewust of onbewust sluiten we ons hart en halen uit naar de geliefde.

De uitkomst is afhankelijk van de kwaliteit van de relatie. Als de relatie goed was, als we liefde in overvloed hebben gekregen, meer dan we verdienen, dan zal de herinnering aan de grootmoedigheid ons tot nadenken stemmen. Dan voelen we ons schuldig over onze destructieve impulsen. Hoe kan ik haatgevoelens hebben voor iemand die me zoveel liefde heeft gegeven? De herinnering aan vroeger geluk is zo sterk dat we de problemen van vandaag willen oplossen. Pas als we erkennen dat we ons schuldig voelen en onder ogen willen zien dat die kwalijke gevoelens in onszelf huizen, kunnen we wegen zoeken om de liefde die er was te herstellen.

We maken het weer goed. We betuigen onze spijt. Als we schuld hebben bekend en boete hebben gedaan, kunnen we ons hart weer openstellen.

'Toegeven dat je het liefdesobject haat uit afgunst,' zegt Hanna Segal, 'is toegeven dat die persoon kwaliteiten heeft die je bewondert. Waarom zou je hem anders benijden? Het aanvaarden van je afgunst, de schuldgevoelens over het feit dat je iemand die je bewondert wilt kwetsen, herstelt het vertrouwen in het liefdesobject.' Vertrouwen in de goede eigenschappen die we niet zagen omdat we door afgunst werden verblind.

'Als Klein spreekt over dankbaarheid,' zeg ik, 'bedoelt ze dan niet iets meer dan een simpel "Dank je wel" of "Het spijt me"?"

'Dankbaarheid ten opzichte van je geliefde omdat hij goed voor je is, is

uiteraard logisch,' zegt Hanna Segal. 'Klein bedoelt iets veel diepers. Zij bedoelt de totale dankbaarheid die je voelt over de volledige ervaring, al het geluk dat je te danken hebt aan de ander.' Pas als we onze destructiviteit tegenover onszelf bekennen kunnen we het goede in de ander aanvaarden. Om liefde te kunnen geven moet dankbaarheid zegevierend over afgunst.

Als de relatie daarentegen niet zo goed was, als die was gebaseerd op bezitterigheid, narcisme, seksuele uitbuiting, afhankelijkheid of angst; als de borst/geliefde ons niet voldoende heeft verzadigd, is de behoefte de relatie te herstellen duidelijk minder sterk. Dan zien we in onze kwaadheid de tekortkomingen van de ander duidelijker dan ooit. 'Hij was niet jaloers omdat hij zoveel van me hield, maar omdat hij zijn ego wilde beschermen.' Alles is 'zijn schuld, de schoft.' Dan voelen we ons niet schuldig als we terugslaan; de ander kreeg zijn verdiende loon.

Er wordt wel gezegd dat er tegenwoordig meer sprake is van wederzijdse uitbuiting dan van liefde tussen de seksen. Hoe kan er dan dankbaarheid zijn? Als de relatie niet langer zinvol is, wordt die beëindigd. Dat is geen liefde, dat is een overeenkomst.

Vrouwen zijn van oudsher degenen die repareerden. Wat economische en politieke macht betreft waren vrouwen – en dat zijn ze nog steeds – het zwakke geslacht. Als er niet snel een verzoenend gebaar werd gemaakt, zou de relatie stuklopen en dat zou het einde van de vrouw betekenen. Of zo dacht ze althans. Van een positievere kant bezien waren vrouwen de verzorgers, de vredestitelers; zo bedreven in het bij elkaar houden van het gezin, de familie, de wereld, dat er weleens is gesteld dat die reparatieve talenten bij vrouwen in hun genen zaten. Kortom, vrouwen hadden niet het recht om boos te zijn. Hun woede was hun zwakte. Bovendien was het niet netjes en niet vrouwelijk.

Naarmate vrouwen zich meer bewegen in de wereld van mannen, wordt de neiging om vrouwen als zwak en verzoenend te zien minder. Hoe bewonderenswaardig de doelstellingen van de vrouwenbeweging ook mogen zijn, de motor blijft de afgunst op de dominantie van de man. Gerechtigheidsafgunst, maar niettemin afgunst. De relaties tussen mannen en vrouwen hebben tegenwoordig geen ingebouwde verzoener meer. 'Niet kwaad worden, maar scoren.' We herstellen het kwaad niet, we houden de puntentelling bij. De einduitslag is verbijsterend. 'Van de geschatte 85,4 miljoen huishoudens in de Verenigde Staten (maart 1984) ...bestond 20 miljoen uit eenoudergezinnen.' Een kwart van de bevolking woont alleen.

Vijftien, twintig jaar geleden, toen vrouwen besloten te veranderen, veranderden ze ook. Mannen konden hen niet tegenhouden, omdat mannen hen niet gevangen hadden gehouden. In wetenswaardigheden zijn het juist de vrouwen die permissie geven. Als dat niet zo was, zouden vrouwen genieten van

hun eigen lichaam en zouden mannen zich geen stoute, vieze jongetjes voelen omdat ze van het lichaam van een vrouw genieten.

Als vrouwen bereid waren mannen te laten delen in de opvoeding van de kinderen, zouden mannen dat doen. Het is natuurlijk dat een man van zijn kind houdt. Wat onnatuurlijk is, is dat zoveel mannen hun kinderen in de steek laten. Even onnatuurlijk als een vrouw die een kind krijgt zonder een man en alleen gebruik maakt van zijn sperma. Het zijn allebei voorbeelden van wraakzuchtige, destructieve afgunst. Mannen en vrouwen die 'elkaar kapotmaken uit woede over het feit dat ze de liefde niet hebben gekregen waarvan ze vonden dat ze er recht op hadden. Een strijd waarvan het kind meer dan wie ook de dupe wordt.

Misschien was de eenheid moeder/kind eigenlijk wel nooit een deugdelijk tegenwicht tegen afgunst. De sociale leugen was dat de liefde van één ouder voldoende was om een dankbaar kind voort te brengen. Met de veranderingen in de maatschappij, verliezen de oude waarden hun inhoud. Er is nog nooit zoveel afgunst in de wereld geweest als nu. Als het toekomstige geluk van het kind, het vermogen om goede relaties aan te gaan en in stand te houden, is gebaseerd op de herinnering aan voldoening in de eerste levensjaren, waarom geven we het kind dan geen optimale kansen?

Hoe meer liefde het kind ontvangt, standvastige liefde, des te groter zal de dankbaarheid over het gekregene zijn en des te groter het vermogen tot dankbaarheid over later te ontvangen liefde.

Er lijkt slechts één conclusie mogelijk: dat de liefde van beide ouders – gedeeld ouderschap vanaf het allereerste begin – het belangrijkste doel is dat ons voor ogen zou moeten staan. Er is geen duidelijker bevestiging van de doodsdrijf waarover Freud en Klein het hebben denkbaar dan het feit dat de samenleving zich zo snel mogelijk in tegengestelde richting begeeft.

Het volgende verhaal gaat over Don en Angela. Ik heb Don ongeveer een jaar geleden ontmoet. Op dat moment was zijn vrouw Angela vier maanden zwanger. Ze waren al twee jaar bezig voordat Angela uiteindelijk zwanger werd. Nu hun droom werkelijkheid was geworden, was Don verbaasd over zijn gevoelens van ambivalentie.

'Toen Angela net zwanger was, voelde ik plotseling een steek in mijn maag,' vertelt hij. 'Ik herinnerde me de tijd dat mijn moeder in verwachting was van mijn broertje. Ik was vier. Niemand had mij voorbereid. Ik kan me niet herinneren dat haar buik dikker werd, maar wel dat ik allerlei karweitjes moest doen die haar te zwaar werden. Allerlei dingen waarin ik geen zin had. Ik voelde me verschrikkelijk verongelijkt.'

Die zelfde gevoelens kwamen terug toen Angela zwanger werd. Naast de vreugde en de bezorgdheid, waren er jaloezie en het gevoel niet belangrijk meer te zijn. Don wilde graag een kind. Hij hield van Angela. Wrok knaagde aan zijn liefde. Hij voelde zich stiekem schuldig. Hoe kon een volwassen man

zulke destructieve gedachten koesteren over zijn eigen ongeborn kind? Ik vroeg Don of hij een dagboek wilde bijhouden over hetgeen hij voelde.

Hij schreef: 'Toen mijn broertje was geboren weigerde ik mee te gaan naar het ziekenhuis om hem te bekijken. Ik was vier. Mijn tante wist dat ik graag een speelgoedkassa wilde hebben. Ze beloofde er een te zullen kopen als ik mee zou gaan naar het ziekenhuis. Ik was niet van plan om me te laten omkopen. Ik ging niet mee om die indringer te bekijken. Wie had er om zijn komst gevraagd?'

Don kan zich niet herinneren dat zijn moeder de baby in haar armen had of borstvoeding gaf. 'Een blokkade, totale ontkenning,' zegt hij. Wat hij zich wel herinnert is woede tegenover zijn broertje. Hij had het gevoel de toch al wat lauwe belangstelling van zijn moeder voor hem nu helemaal te hebben verloren. 'Mijn broertje mocht alles, dingen die mijn ouders van mij nooit hadden getolereerd.'

De jongste onttrok zich altijd aan karweitjes in huis. Het was een luidruchtig, wild kind. Don probeerde zich extra onmisbaar te maken. Hij werd nog serieuzer in zijn taakopvatting. 'Maar ik vond het niet eerlijk dat ik de grootste verantwoordelijkheid had in het gezin.'

Don had verwacht dat de zwangerschap van Angela hen nog dichter bij elkaar zou brengen. In plaats daarvan had hij opnieuw het gevoel dat hem iets werd afgenomen.

De associatie is gemakkelijk te begrijpen als Don over zijn moeder begint te praten. Hij schrijft in zijn dagboek: 'Ik had nooit het gevoel dat mijn moeder rustig en ontspannen bij me kon zitten en naar me luisteren. Mijn vader wel, hoewel hij het erg druk had in zijn werk. Ik vereenzelvigde me heel sterk met hem.' Zijn vader werd de spil in zijn leven.

Tegen de tijd dat Don vijf was kon hij *Time* lezen zodat hij gespreksstof had met zijn vader. Op zijn zesde had hij het niveau van de *Wall Street Journal* bereikt. Toen de 'indringer' begon te praten, werkte Don nog harder om een waardige student van zijn geleerde vader te zijn. Hij wilde dat zij iets hadden samen waar de indringer buiten stond. Don had het gevoel dat zijn vader hoge verwachtingen van hem had. Hij moest volwassen zijn. Acht was hij toen.

Het verwende broertje creëerde een eigen band met zijn vader. Don zag hoe die twee samen voetballen en elkaar grappen vertelden. Zijn broertje was het speelkameraadje van zijn vader. Don had die luchtige, speelse kant van zijn vader nooit gezien. Hij wilde het speelkameraadje zijn.

Don vond dat zijn vader zijn broertje niet genoeg discipline bijbracht en 'dus probeerde ik dat maar te doen.' Don werd de autoritaire figuur die zijn broer volgens hem nodig had. Hij was zijn broeders hoeder, een taak die hij verafschuwde.

Toen hij ouder werd had hij de gewoonte om koude, afstandelijke vrouwen uit te zoeken, die hij probeerde op te warmen. Het was een herhaling van de relatie met zijn moeder. Don had altijd het gevoel gehad dat zijn ouders zijn

broer boven hem verkozen. Hij was ervan overtuigd dat vrouwen andere mannen zouden verkiezen boven hem. Hij was altijd ontvankelijk voor jaloezie tot hij Angela ontmoette. 'Angela doet me aan mijn grootmoeder denken. Ze is warm, welwillend en liefdevol. Het beste dat ik ooit heb gedaan is trouwen met Angela.'

Voordat Angela zwanger werd, had Don de intimiteit gevonden waar hij altijd naar had verlangd, de speelsheid die hij altijd had willen hebben. Het feit dat Angela een salaris binnenbracht vond hij ook zeer plezierig. Gelukkig rustte de verantwoordelijkheid niet alleen op zijn schouders. Hij was haar speelkameraadje.

Hij schreef in zijn dagboek: 'Met Angela voel ik dat ik een tweede kans krijg op moederliefde en warmte. Hoe komt het dan dat ik bang ben dit te verliezen naarmate haar zwangerschap vordert? Ik moet mezelf vermennen om me niet af te sluiten. Ik weet dat het een kinderachtig soort vergelding is voor het feit dat ik er buiten sta. Ik voel me helemaal een nul als alle aandacht op Angela is gericht. Ik ben alleen maar goed genoeg als bewaker. Het schijnt bij niemand op te komen dat ik ook wel een steuntje kan gebruiken.'

Twintig jaar geleden zou je zo'n klacht niet horen van een aanstaande vader. Dat was niet mannelijk. Twintig jaar geleden was het ook niet mannelijk om toe te staan dat je vrouw een baan had en te erkennen dat haar salaris net zo belangrijk was als het jouwe. Dat wil niet zeggen dat er geen mannen waren die hetzelfde gevoel hadden als Don. Ze spraken er alleen niet over.

Don nam deel aan een cursus voor aanstaande vaders. Hij leerde dat het meer voorkwam dat mannen destructieve dromen hebben over hun ongeboren kind. Soms wenste hij dat de baby het niet zou halen. Dan troostte hij zichzelf met de gedachte dat het maar een fantasie was en in de volgende fantasie kon hij zichzelf inderdaad voorstellen als een liefhebbende vader.

Hij schreef zijn fantasieën op omdat hij ze niet wilde vergeten. Hij was bang dat ze begraven zouden worden en later afstand zouden scheppen tussen hem en zijn kind. Hij nam zich voor het beter te doen dan zijn eigen vader, om lijfelijke contact te hebben vanaf het moment van de geboorte. Hij zag zijn kind als een bron van liefde.

Zo voelde Don zich, de ambivalenties bleven in zijn hart begraven. Wat de buitenwereld zag was een liefhebbende echtgenoot, die zijn vrouw in alles terzijde stond. Hij zei tegen Angela dat hij wilde dat hij samen met haar de baby kon dragen. Maar hij was ook bang dat verantwoordelijkheid het enige zou zijn dat hem overbleef als de baby er eenmaal was.

Hij schreef in zijn dagboek: 'Ik wil niet de baas zijn.'

Angela moest heel voorzichtig zijn omdat ze al twee miskramen had gehad. Don schreef: 'Ik weet dat het egoïstisch is, maar ik voel me te kort gedaan. We rennen van de gynaecoloog naar babywinkels en weer terug. Angela is constant moe. Ik kom laat thuis van mijn werk en dan is zij uitgeteld. Waarom is de vader zo weinig in tel?

Is dat irrationeel? Als ik niet uitdruk wat ik voel, al is het maar voor mezelf, dan wordt het opgekropt en sluit ik me af voor Angela en de baby. Dat wil ik niet laten gebeuren. Het helpt dat ik deze dingen op papier zet.'

Angela en Don kregen een zoon die nu drie maanden is. 'De band tussen ons wordt met de maand hechter,' vertelt Don.

'En de ambivalentie?' vraag ik.

'Dat gaat op en neer. Ik ben weleens jaloers om de aandacht die zij hem geeft, maar het maakt een enorm verschil als we samen voor hem zorgen. Ik heb het niet alleen over de tijdverdeling, de uren die ik voor het kind zorg. Als Angela over mijn schouder meekijkt en ik het gevoel heb dat ze staat te wachten tot ik iets verkeerd doe, dan voel ik me geen mede-ouder, maar een soort assistent. Ik wil niet het soort vent zijn dat alleen maar goed genoeg is om het geld binnen te brengen.'

Die laatste zin is tekenend. De mannen van zijn vaders generatie wilden juist het soort man zijn dat het geld binnenbracht. 'Ik zou mijn vrouw nooit toestaan om te gaan werken.' Kinderen waren de verantwoordelijkheid van de vrouw. Eventuele jaloezie werd bedekt door de bevredigende wetenschap dat hij voor hun levensonderhoud zorgde.

Don neemt een hele dag per week vrij om de baby te verzorgen en ook in het weekend bekommert hij zich om het kind. Hij voedt en baadt de baby iedere avond. In zijn dagboek schrijft hij: 'Ik geloof dat Angela een natuurlijke bezitterigheid voor de baby heeft. Zij is een fantastische moeder. Maar als ze kritiek heeft op de manier waarop ik hem voed of verschoon, heb ik de neiging om te zeggen: "Hier, neem jij hem maar en dan wel vierentwintig uur per dag en val mij niet lastig." Als zij zich vastklampt aan het kind en mij buitensluit wil ik zeggen: "Oké, dan zorg ik wel dat ik elders aan mijn trekken kom. Dan sluit ik jou buiten."'

Mijn redactrice heeft bij deze passage in de kantlijn geschreven: 'Arme Angela, nu moet ze zich om twee baby's bekommeren.'

Haar commentaar verbaast me niets. Don klinkt misschien verongelijkt, maar ik heb hem gevraagd precies op te schrijven wat hij voelt zonder de gebruikelijke mannelijke censuur. Angela's geluid wordt met opzet niet gehoord. We weten al hoe vrouwen zich voelen in de wereld van mannen. Over het omgekeerde weten we heel weinig.

Ik heb Don gevraagd een dagboek bij te houden omdat ik wil vastleggen hoe het voelt voor een man om de heilige grond van de eenheid moeder/kind te betreden en weerstand te bieden aan de neiging om terug te snellen naar meer vertrouwde, vastere, 'masculiene' grond.

Dan Stern: 'Reacties als die van Don kom ik regelmatig tegen,' zegt hij. 'Je redactrice heeft gelijk, maar wat dan nog? Een deel van Don is ook baby en dat babydeel van hem zal de eerste maanden na de geboorte van zijn zoon niet al te veel aandacht krijgen. Daar zanikt hij over en waarom niet? Zelfs voordat mannen werden betrokken bij de verzorging van hun kinderen, wa-

ren ze jaloers, voelden ze zich buitengesloten. Als typische reactie gingen ze op zoek naar een andere vrouw of ze sloten zich op in hun werk of een hobby.'

Dons manier om Angela buiten te sluiten is dat hij steeds harder gaat werken. Don had alle intentie om zoveel mogelijk bij het leven van zijn kind betrokken te zijn. Ze hebben uitgebreid gesproken over gedeeld ouderschap. Het enige dat niet was voorzien was wat hij Angela's 'bezitterigheid' noemt.

Angela wil Don er wel bij betrekken, maar ze 'vergeet' het. Als hij het kind verschoont, doet zij het opnieuw. Als zij werkt, belt ze naar huis om te zien of het wel goed gaat. Don vergeet ook weleens wat, maar het kind is niet in gevaar. Al die kritiek bevestigt slechts wat hij toch al vreest: dat een vrouw een natuurlijke affiniteit met een kind heeft die een man nooit kan leren. Dat hij geen organische plaats heeft in het gezin en altijd een buitenstaander zal blijven, de kostwinner, 'de officier van de wacht'. Dit ondermijnt zijn voor-nemen om de droomvader te worden die hij had willen zijn.

Hoe zou hij niet afgunstig kunnen zijn als hij ziet hoe natuurlijk Angela met de baby omgaat? Hij vergeet dat ook Angela nachtmerries heeft gehad waarin ze droomde dat ze het kind liet vallen. Als hij ziet hoe ze het kind de borst geeft, lijkt zijn eigen lijf zo onbelangrijk naast dat van haar. Geen wonder dat mannen de wereld tot één groot fallussymbool hebben willen maken. Dat is een poging om de herinnering aan de afhankelijkheid van de borst te over-winnen.

Hoe verleidelijk om terug te keren tot de vaderrol waarmee hij vertrouwd is. Zijn vader hield hem niet in zijn armen, voedde en baadde hem niet. Zijn vader was zijn intellectuele kameraad. Niet het rolvoorbeeld dat Don thans nodig heeft. Goedwillende vaders als Don komen tot de conclusie dat ze nergens op kunnen teruggrijpen als het gaat om daadwerkelijke, intieme betrokkenheid bij hun kinderen. Na jarenlang te zijn afgesneden van een dergelijke 'vrouwelijke' emotie voelt de man boosheid over zijn povere toerusting. Dit is het moment waarop vrouwen hun man zouden moeten aanmoedigen: 'Je doet het prima met de baby. Dat is de manier om hem vast te houden.'

Mijn redactrice komt opnieuw in het geweer in de kantlijn: 'Vertelt iemand haar soms dat ze het zo prima doet met de baby? Er klopt iets niet in het verhaal!'

'Ik begrijp wel dat je redactrice het oneerlijk vindt,' zegt Dan Stern. 'Maar als je het over eerlijkheid hebt, moet je bedenken dat Angela toch in het voordeel is. De moeder blijft toch degene die het kind "krijgt". Zij heeft haar biologische rol vervuld. Hij niet.'

De vader heeft niet dat voldane gevoel iets geweldigs gepresteerd te hebben dat de meeste vrouwen na een bevalling hebben. Borstvoeding geven is bovendien iets dat door veel vrouwen als heel bevredigend wordt ervaren – zeker in de periode dat er seks plaatsvindt. Het is een zeer beladen handeling die zij uitvoert met een relatief vreemd wezen. Intussen zit hij erbij te kijken,

hij moet veel meer doen en krijgt er minder voor terug. Je zou kunnen zeggen: "Dat arme mens moet iedere vier uur weer opstaan om te voeden." Maar daar krijgt ze dan ook iets prachtigs voor terug. Ze voelt zich innerlijk voldaan en uiterlijk is het resultaat een gezond, voorspoedig gedijend kind. Dat geldt voor de man niet.

Ieder paar doet concessies ten opzichte van elkaar. De vrouw verlegt haar aandacht en zorg op het moment dat er een baby wordt geboren. Het zou onrealistisch zijn om te denken dat het anders gaat. Het zou even irreëel zijn om te denken dat hij dat niet als storend ervaart. Voor mannen als Don lijkt het op een herhaling van het moment dat zijn broertje werd geboren.'

'Moderne echtparen verwachten relatieve gelijkheid binnen het huwelijk. Vind jij dat irreëel?'

'Angela is de enige die borstvoeding kan geven. Borstvoeding schept een heel sterke band. Don kan zijn bijdrage wel willen leveren, maar het blijft een feit dat hij in de eerste maanden ook echt de "officier van de wacht" is.'

'Veel mannen zeggen dat het lijkt alsof hun vrouw een minnaar heeft, omdat ze emotioneel veel meer betrokken is bij het kind dan bij hem.'

'Zo gaat dat in het leven,' zegt Stern. 'Zo reageer je als je partner je psychologisch en lichamelijk wordt afgenomen.'

Het verzorgen van kinderen is zo lang het monopolie van vrouwen geweest, dat ze zich dit gebied hebben toegeëigend. Vaders, kindermisjes, tantes en huishoudsters kunnen die taak nooit even goed vervullen. De angst dat een ander het even goed of beter zou doen wordt belangrijker dan de bezorgdheid voor het kind. Het kindermisje en de huishoudster worden ontslagen. Tante moet zich nergens mee bemoeien en vader doet het allemaal fout.

Veel vrouwen roepen dat ze het zalig zouden vinden om een man te hebben die een gelijk aandeel in de opvoeding en de verzorging van de kinderen zou leveren. Maar als hij even goed zou zijn als zij, zou ze het gevoel hebben haar geboorterecht op te geven. Onbewust bedoelt ze dat ze meer een 'assistent' wil dan een gelijke.

De rol van het opvoeden en beschaving bijbrengen van kinderen wordt gewoonlijk niet in termen van macht gezien. Deze wordt meer beschreven in termen van opoffering en verantwoordelijkheid. Toegeven dat het moederschap de machtigste rol van alles is, zou de overblijfselen van de patriarchale wereld op zijn grondvesten doen schudden. Is het dan zo verbazingwekkend dat mannen dat beetje dominantie wensen te behouden en zich verzetten tegen het betalen van hetzelfde salaris voor hetzelfde werk als het om vrouwen gaat? Er zijn in de geschiedenis weinig voorbeelden van gracieuze troonsafstand te vinden.

'Hoe kun je vrouwen bewust maken van hun onbewuste behoefte om het moederschap als een exclusief recht van vrouwen te beschouwen,' vraag ik aan kinderarts Berry Brazelton, 'terwijl ze hun echtgenoten wel vragen hen bij te staan?'

'Schrijven over het onderwerp helpt. De vraag die ze zichzelf moeten stellen is: "Wil ik die machtspositie behouden ten koste van mijn echtgenoot die zich buitengesloten voelt?" Je hebt hem later nodig. Je kind heeft hem zelfs nog meer nodig.'

Als je een man vraagt wie de meeste macht over hem heeft gehad, op welk moment hij zich het meest afhankelijk heeft gevoeld, zal hij waarschijnlijk niet over zijn moeder beginnen. Hij verzet zich tegen die herinnering. Hij devalueert de macht van vrouwen en verwijdt elk spoor van 'vrouwelijkheid' dat hij in zichzelf ontdekt.

De gebruikelijke afweermiddelen van mannen tegen hun afgunst op vrouwen zijn anachronistisch. Hoe kun je een vrouw idealiseren die met jou wedijvert om je plaats in de arbeidsmarkt? Hoe kun je een vrouw devalueren die jou de baas is? Er zijn geen 'mannenclubjes' meer waarin je je kunt terugtrekken voor identificatie en versterking. Mannen hebben plaats moeten maken voor vrouwen in een wereld die eens hun eigendom was. Om het evenwicht te herstellen moeten mannen thuis de plaats krijgen waar ze recht op hebben.

In Zweden is bij de wet een vader- en moederschapsverlof geregeld van ten hoogste negen maanden. Typerend is dat slechts een uiterst gering percentage van de mannen gebruik maakt van de regeling. Als ze er al gebruik van maken gaat het om een periode van niet langer dan een maand. Als Don representatief is voor de groep mannen die vindt dat arbeidsvreugde tot nu toe overschat is, waarom wordt dat vaderschapsverlof dan niet met meer enthousiasme aangegrepen?

Brazelton: 'Mannen zien hun kinderen instinctief als een bron van liefde, maar de man van het menselijk ras heeft een verbod ingebouwd. Mannetjes- en pakken en knuffelen hun nakomelingen tenzij het hun wordt verboden. In onze samenleving hebben mannen het gevoel dat ze dat niet mogen. Dat is geen mannenwerk. We zitten in een veranderingsproces. Dat moet ook. We krijgen problemen als mannen er niet bij worden betrokken, niet alleen als steun voor hun echtgenote maar als invulling voor hun kinderen.' Als invulling voor hun eigen leven.

Als Don jaloers is op zijn zoontje, herinnert hij zich hoe hij verloor ten opzichte van zijn speelse broertje. 'Soms wil ik volledig onverantwoordelijk zijn. In mijn fantasie laat ik rekeningen dan maanden liggen zonder er naar om te kijken.'

Zijn de afwezige vaders die geen alimentatie voor hun kinderen betalen zo anders dan Don? Afgunst en jaloezie, wrok over het feit dat ze van hun kinderen zijn afgesloten komen nog eens boven op het feit dat vader niet langer de enige is die voor het gezin zorgt en dat drijft deze mannen tot extreem gedrag. Omdat we dit onmenselijk vinden, zijn we geneigd het heel zwart-wit voor te stellen: vrouwen zijn goed, mannen zijn slecht.

'Vroeger waren mannen er trots op om voor vrouw en kinderen te kunnen zorgen,' zegt Dan Stern. 'Dat kan nu niet meer.' Brazelton vertelt over een verarmde Afrikaanse stam waarin de mannen hun traditionele rol kwijtraakten en vervolgens dronkemannen werden en hun gezinnen in de steek lieten. 'Verloren voor de samenleving.' Dichter bij huis hing de negentienjarige zoon van vrienden zich een paar maanden geleden op. Hij liet een briefje voor zijn ouders achter met de woorden: 'Ik kan in deze wereld niet wedijveren als een man.'

Zoals zoveel gezinnen tegenwoordig kunnen Don en Angela niet leven van één salaris. Nu de baby er is hebben ze het salaris van Angela des te harder nodig. Don realiseert zich dat wel, maar staat toch ambivalent tegenover het feit dat Angela werkt.

Toen ze onlangs promotie maakte en meer ging verdienen, kon hij er niet toe komen haar te prijzen. In plaats daarvan ging hij zelf nog harder en langer werken.

Hij schrijft hierover: 'Ik ben afgunstig en heb alleen mezelf ermee. Niemand zegt dat ik harder moet werken, maar ik doe het toch. Ik houd van Angela en ik ben kwaad op haar. Pas werd ik boos omdat ze zoveel geld had uitgegeven. Mijn geld! Ik had nooit gedacht dat ik ooit zo zou gaan denken. Ik wou dat het weer zo was als vroeger. Ik wil de baby niet wegdoen, ik houd van de baby. Gisteren heb ik een nieuwe jurk voor Angela gekocht en gezegd dat het me speet. "Spijt? Waarvoor? Je bent fantastisch. Ik houd van je," zei ze lachend. Daarna heb ik de baby gevoed en in bad gedaan en hem heel lang tegen me aangehouden. Alle nare gevoelens ebden weg.'

Angela is verbaasd over zijn spijtbetuiging. Hij heeft niets verkeerd gedaan in haar ogen. Alleen in zijn binnenste en in zijn dagboek wil hij haar aanvallen en de baby laten 'verdwijnen'. Klein vindt er geen doekjes om: het onbewuste wil moorden. Tegelijkertijd herinnert Don zich de warmte en liefde die Angela in zijn leven heeft gebracht. Zijn schuldgevoel brengt hem ertoe Angela te willen beschermen tegen zijn destructiviteit.

'De drang om iets goed te maken en de behoefte om de benijde (persoon) te helpen... zijn probate middelen tegen afgunst. Uiteindelijk betekent dit dat destructieve impulsen tegenwicht wordt geboden door het mobiliseren van gevoelens van liefde.' We menen dat iemand meer van ons houdt als we hem/haar een geschenk geven. Dat is waar, maar niet van wezenlijk belang in de denkwijze van Klein. De diepste gevoelens van liefde die worden gemobiliseerd als Don zijn cadeau geeft bevinden zich bij hem van binnen.

Iedereen zal Klein op zijn/haar eigen wijze interpreteren. Wat ik zo bewonder in Klein is dat zij de akelige ambivalentie die onvermijdelijk samen gaat met liefde, zo acceptabel maakt. Zij laat zien hoe bewust besef van afgunstige, destructieve gevoelens liefde kan herstellen.

Dit is precies wat Don doet met zijn dagboek. Het zit bij ons zo ingebakken

dat mannen sterk moeten zijn dat Dons bekentenis dat hij jaloers is als gezeur wordt beschouwd. Jaloezie is geen zwakte.

Dr. Brazelton: 'Zelfs al werkt de vrouw in alle opzichten mee, dan kan jaloezie van de zijde van de vader nooit helemaal worden vermeden. Jaloezie hoeft niet ongezond te zijn. Het kan een positieve kracht zijn die mannen ertoe brengt hun leven opnieuw naar waarde te schatten. Als zij zich niet kunnen identificeren met de baby en de moederrol van de echtgenote missen ze een cruciale kans om hun leven te veranderen. Ik wilde in het leven van mijn kinderen even belangrijk zijn als mijn vrouw. Dat is de voornaamste reden voor mijn beroepskeuze geweest.'

Het is afgunst die jaloezie een slechte naam heeft bezorgd. Als we zeggen dat we jaloers zijn terwijl we eigenlijk afgunstig zijn, verbergen we onze nare moordlustige emoties achter een mooi woord. Don is afgunstig op wat de baby heeft, de eigenschappen die hem de liefde van Angela ontnemen. Het doet er niet toe dat dit dezelfde eigenschappen zijn die hij zelf bewondert in zijn zoon. Liefde en afgunst bestaan naast elkaar. Het is de taak van Don om ze te scheiden. Dat was de betekenis van het geschenk dat hij Angela gaf.

'Als we onze agressie onder ogen zouden zien,' zegt Hanna Segal, 'zouden we er beter mee kunnen omgaan want als we in de vicieuze cirkel van paranoia niet kunnen accepteren dat wij degenen zijn die slecht zijn, als we onze eigen agressie niet accepteren, dan wordt die agressie alleen maar groter en is er geen plaats voor schuldgevoel.' Als ik zo goed ben en er hangt haat in de lucht, dan moet het wel van jou afkomstig zijn. Als ik dan terugsla en je pijn doe, is het allemaal je eigen schuld.

Vrouwen zeggen dat mannen zich niet volledig willen geven. Mannen zeggen dat de betrokkenheid die vrouwen eisen de vrouw alle macht geeft. In 1984 leefden er tweemaal zoveel mannen alleen als in 1970. Dat kan een bewuste keuze zijn. Het kan ook een vorm van vergelding zijn. Toen Don voelde dat zijn vrouw de meeste macht had, was zijn reactie dat hij zich terugtrok in zijn werk. Een deel van de verantwoordelijkheid om te voorkomen dat de zaak doodloopt – en beide partners als verliezer te voorschijn komen – ligt bij Angela.

Dr. Brazelton: 'Het is natuurlijk dat een vrouw die zwanger is zich in zichzelf keert. Het is echter haar taak om de man erbij te betrekken. Hoe meer ze hem vanaf het begin bij de zaken betreft, des te meer profijt zal ze daar later van hebben. Als ze hem helpt zijn jaloezie te overwinnen, zal hij met graagte haar bondgenoot zijn.'

Wat mannen van de wijs brengt is dat het voor mannen veel moeilijker is om zich in de vrouwenwereld te begeven dan andersom. Voor een man is de vrouwenwereld de wereld waar hij als kind van is weggelopen. Die wereld vertegenwoordigt teruggetrokkenheid, regressie en verlies. Vrouwen vinden de vijandigheid van mannen op de arbeidsmarkt weliswaar niet prettig, maar ze worden aangemoedigd om te volharden. Het is voor een man bijna ondenkbaar

om de wereld van het geïdealiseerde paar, moeder en kind, binnen te dringen.

Mannen zijn bang voor vrouwen en nog meer voor de kinderkamer waar ze zich eens klein en machteloos hebben gevoeld. Een moeder met een kind, zelfs al is het zijn eigen kind, kan een man op de vlucht doen slaan. Het is echter toch de vrouw die hem erbij moet halen. Mannen prijzen elkaar niet om het verrichten van hetgeen ze zelf als vrouwenwerk zien. Omdat er geen financiële beloning tegenover ouderlijke zorg staat, omdat het bedreigend is voor de sekse-identiteit van de man, kijken mannen erop neer.

Voor de industriële revolutie was de vraag wie de belangrijkste bijdrage leverde voor het welzijn van het gezin weinig zinvol. Pas toen er financiële waarde tegenover het verrichte werk stond – waarbij het geld in de meeste gevallen buitenshuis werd verdiend – steeg het aanzien van de man binnen het gezin. Ondanks het feit dat hij degene was die het meest afwezig was.

Tegenwoordig, in deze tijden van welvaart, ligt de norm weer anders. Een man wordt niet beoordeeld aan de hand van de kwaliteit van het leven die hij zijn gezin verschaft. De vraag is: brengt hij meer geld thuis dan zijn buurman? Meer geld verdienen had een functie zolang het ging om zekerheden en het welbevinden van het gezin. Toen geld verdienen een doel op zichzelf werd, een wedstrijd met de buurman, veranderde het economische proces in een destructieve bezigheid.

Als vrouwen hun waarde slechts afmaten aan het feit dat ze het verlengstuk waren van de man die het geld binnenbracht, hoe konden ze dan iets anders dan afgunstig zijn? Een van de belangrijkste zaken in het leven, het krijgen en opvoeden van kinderen, werd niet betaald. Mensen werden niet bewonderd om de wijze waarop zij hun kinderen hadden grootgebracht, maar om het aantal auto's in hun garage. De kinderen die geen liefde hadden gekend keerden zich tegen hun welgestelde familie en de hebzuchtige maatschappij. De hippiebeweging was geboren.

Het motto van de hippies was 'geen particulier bezit'. Zij stonden voor de liefde. Aangezien ze niets van liefde wisten behalve hun duidelijke behoefte aan liefde, vielen ze geleidelijk aan terug op het voorbeeld waarmee ze het meest vertrouwd waren: het leven van hun ouders. De liefdesrevolutie van de kinderen werd een mislukking.

'De bloemenkinderen wilden liefde in plaats van oorlog,' zegt Hanna Segal. 'Ze wilden agressie uitbannen en in het paradijs leven. Het gevaar van het pacifisme is het ontkennen van agressie. We moeten agressie onderkennen. We moeten onderkennen dat er dingen zijn waarvoor we moeten vechten.'

'Interessant vond ik dat ze bezitterigheid ten opzichte van een persoon gelijkstelden met het bezit van materiële goederen en van beide afwilden,' zeg ik.

'Door de bezitterigheid ten opzichte van elkaar overboord te gooien,' zegt zij, 'gooiden ze de liefde en gehechtheid overboord. Ik was er toen het verval al was begonnen. Ze idealiseerden de liefde. In werkelijkheid was hun bewe-

ging uiterst destructief en wreed. Het idee om bezit op te geven moet eveneens een afweer tegen enorme afgunst zijn geweest. Want toen het misliep, vierde de hebzucht hoogtij.'

De theorie van Klein handelt in wezen over het eerste levensjaar, maar ik vind dat het ook veel verklaart over onze liefdeloze en destructieve wereld. De zucht naar macht wordt steeds groter. Een verzoenend gebaar wordt nauwelijks gemaakt. Schuldgevoel is pijnlijk en vernederend. Het is veel gemakkelijker om te zeggen dat de ander fout is en je afweer te versterken met nog hardere verwijten.

Goede mannen bestaan niet! Een vrouw die een kind kreeg via kunstmatige inseminatie vertelde dat ze dat had gedaan 'omdat ze over een paar jaar niet wilde horen: 'Ik heb rechten, het is ook mijn kind.' Als haar kind ooit zou vragen wie de vader was zou ze de waarheid hebben verteld. Ze zou zeggen: 'Mama kon niemand vinden van wie ze genoeg hield om een kind van hem te krijgen.' Goede vrouwen bestaan niet! 'Overdag proberen ze je baan in te pikken en 's nachts proberen ze je te ontmannen.' Er bestaan geen goede mensen. Einde van de relatie. Deur dicht. We hamsteren minnaars, faam, rijkdom, macht, *dingen*. Alles met het doel anderen afgunstig te doen zijn op jou zoals jij afgunstig bent op anderen. 'Nooit verontschuldigen, nooit iets uitleggen.' Intussen alles devalueren wat je zo moeizaam hebt verkregen, want dat was toch niet wat je had willen hebben.

'Ik denk dat vrouwen die in hun eentje kinderen krijgen en grootbrengen zichzelf niet vertrouwen in een heteroseksuele relatie of een relatie op basis van gelijkheid,' zegt dr. Brazelton. 'Zij moeten volledig de touwtjes in handen hebben.' Met het bepalen van de geboorte doet de vrouw haar opperste macht gelden: De afgunstige mannelijke analoog – is de beheersing van de dood.

Psychoanalyticus Robert J. Lifton: 'De scenario's voor kernoorlogen worden voornamelijk ontworpen door mannen... Er zitten ook inderdaad mannelijke elementen in de hele wapenwedloop, met name in de aanbidding van wapens. Dit is een vorm van wat ik noem "onbelichaamde mannenspelletjes", een spel zonder personen, zonder lichamen... Ik denk dat mannen veel ontvankelijker zijn voor dit soort onpersoonlijk spel dan vrouwen.

Vrouwen hebben altijd een speciale symbolische relatie tot de natuur gehad omdat zij het leven kunnen voortbrengen. De vrouw wordt feitelijk gezien als de natuur en vele culturen hebben hun eigen equivalent voor onze "moeder natuur" of "moeder aarde". De verwoesting van de natuur heeft in onze voorstelling direct te maken met de vernietiging van vrouwen en de bron van menselijk leven.'

De theorie van Klein over afgunst en dankbaarheid sloeg niet op politiek. Ik had het ook nog nooit met elkaar in verband gebracht. Nu lijkt het me plotseling heel logisch om dat verband te leggen.

Klein zegt: 'Hebzucht is een intense en onverzadigbare honger, die de behoefte van het subject en het vermogen en de bereidheid van het object om te geven verre te boven gaat. Op het niveau van het onbewuste is hebzucht er in de eerste plaats op gericht om de borst te verslinden; dat wil zeggen, het doel is destructieve introjectie...'

Hoe vaak heb ik Robertiello niet gezegd dat hebzucht erger was dan afgunst. 'Lees Klein nog maar eens,' zei hij dan.

Het heeft jaren geduurd voordat ik haar woorden kon doorgronden: afgunst is nog giftiger dan hebzucht omdat afgunst erop is gericht de bron van het leven zelf te vernietigen. Net als hebzucht 'is afgunst er niet alleen op uit om te stelen... afgunst plaatst slechtheid, slechte uitwerpselen en slechte delen van het zelf, in de moeder, in de eerste plaats in haar borst, met het doel haar te besmeuren en vernietigen.'

Afgunstige mensen wijten hun frustratie aan het egoïsme van anderen en zijn erop uit om het geluk van anderen te vergallen. Zoals de zuigeling de moederborst die hem voedt met uitwerpselen besmeurt, zo vervuilen de afgunstigen de lucht die we inademen, het water dat we drinken, de aarde die ons in leven houdt. De rijksten van Amerika vinden nog steeds dat ze niet genoeg bezitten.

'Mijn vriend Robertiello en ik blijven discussiëren over het verschil tussen afgunst en hebzucht,' vertel ik Hanna Segal.

'Als je hebzuchtig bent,' zegt zij, 'wil je dat je object goedgeefs, gul is en je geeft zoveel als het kan. Jij neemt en je neemt tot je plotseling beseft dat het object uitgeput is. Maar je had niet de opzet om te vernietigen.'

'En als je afgunstig bent...'

'Dan neem je zoveel als je kunt zodat niemand anders meer heeft dan jij... zodat het object is bedorven en niemand anders meer iets kan geven.' Als ze mijn verwarring ziet, probeert ze het opnieuw.

'Laten we het levens- en doodsinstant nemen. Het levensinstinct is: "Ik wil al het goede dat er is tot mij nemen." Het levensinstinct kan in bepaalde situaties tot hebzucht leiden en destructief worden, maar in beginsel is het dat niet.'

'Dus een hebzuchtige wereld zou ons meer doen planten – meer oogsten, meer visopbrengst, altijd meer voedsel...'

'Maar dat doen we niet. In plaats daarvan verwoesten we moeder aarde, omdat we afgunstig zijn en bang dat anderen meer krijgen dan wij. Daar komt dan het waandenkbeeld bij dat wij het voorwerp van de afgunst van anderen zijn... en ten slotte leidt dat tot het vernietigen van alle leven.'

'Dat is het verband tussen afgunst en doodsdrift?'

'Je verwoest de aarde, de borst die je voedt. Ook het kind dat in je leeft. Het is niet alleen het object maar ook je eigen gevoelens en gehechtheid die moeten worden verwoest. Dat betekent echt dat je kiest voor de dood in plaats van voor het leven.'

Afgunstige mensen kunnen niet liefhebben. Ze bezitten. Natuurlijk zijn ze jaloers. 'Als je van iemand houdt,' zegt Hanna Segal, 'wil je iets exclusiefs met die persoon. Maar als de liefde bepaalde grenzen overschrijdt, wordt het schadelijk. Dan wordt er inbreuk gemaakt op het leven van de ander, op hun geest en hun mogelijkheden. Dan is liefhebben bezitten geworden. Als je de ander bezit, heeft het meer te maken met afgunst en hebzucht en je eigen narcisme dan met liefde.' Naar mijn mening één van de belangrijkste citaten in dit boek.

Het idee dat de geliefde een eigen leven heeft, dat alles wat hij voor zichzelf doet geen kwestie van achterhouden is, is iets dat afgunstige mensen niet kunnen begrijpen. De afgunstige wil meer, alles; wil de geliefde naar lichaam en ziel bezitten. Als we hem bezitten, zijn we hem de baas. Iemand die je de baas bent, kun je niet benijden. We bewaken onze geliefde met argusogen, niet uit liefde, zelfs niet uit bezorgdheid, maar omdat onze innerlijke leegte onthuld zou worden als we niet meer zouden bezitten.

Waarom ben ik er zo zeker van dat de destructieve componenten die bezitterigheid en jaloezie voeden zwakker zouden worden als er twee ouders waren vanaf de eerste dag? Komt dat omdat mijn eigen vader ontbrak?

Als er vanaf het begin een drieënheid zou zijn in plaats van een tweeënheid, zouden er twee bronnen van liefde zijn. We zouden ons veiliger voelen. Als de ene ouder niet reageerde op ons gehuil zou de ander wel komen. Alle frustraties zouden niet worden geprojecteerd op die ene persoon. Moeder zou niet langer overal de schuld van krijgen. Als er meer dan een uitlaatklep voor onze woede zou zijn, zou de afgunst op de macht van moeder – afgunst en haat ten opzichte van vrouwen – afnemen.

Net als onze liefde, zou onze woede worden gespreid. Met de liefde van de ene ouder als steun in de rug, zouden we niet bang zijn voor onze boosheid op de andere ouder. Zo zouden we één van de moeilijkste levenslessen kunnen leren in een periode waarin we dingen het gemakkelijkst in ons opnemen: dat haat een onderdeel van de liefdesrelatie is. Het feit dat we haat voelen betekent niet dat de relatie is verwoest.

Als we het beeld van twee ouders fysiek en emotioneel verinnerlijkt zouden hebben, zou onze verlatingsangst afnemen. Als we door vier armen werden vastgehouden in plaats van door twee, niet als een soort beloning als papa van zijn werk thuiskwam, maar als de gewone gang van zaken, zou de symbiotische gehechtheid veel natuurlijker plaats maken voor gezonde separatie. Dan zouden we niet zo gefixeerd zijn op die ene persoon.

Als beide ouders zouden werken en allebei een gelijk aandeel in de opvoeding zouden leveren, zouden we twee identificatiemodellen hebben. Als ons zelfbeeld zou worden opgebouwd uit zowel mannelijke als vrouwelijke componenten, zouden we ons beter handhaven in een wereld waarin het leven, de rol en het werk van mannen en vrouwen elkaar overlappen.

De sekse-identiteit zou niet zo snel worden bedreigd. Vanaf het begin zou zowel de man als de vrouw voor ons zorgen en door ons als even belangrijk worden ervaren. Met een sterk gevoel van eigenwaarde zijn we niet zo doodsbang voor jaloezie. Dan geven we ons niet direct over bij het verschijnen van een rivaal. Dan vechten we voor de goede zaak.

Als vrouwen mannen zouden aanmoedigen de plaats die hen toekomt op te eisen bij de opvoeding van kinderen, dan zouden mannen lang voor de oedipale fase een belangrijke rol spelen in het leven van hun kinderen en zouden de frustraties die op die manier aan seksualiteit kleven, worden vermeden. Intimiteit met vader voor de oedipale en seksuele fase zou de relatie vader-kind een veel solidere basis geven. Op die manier zouden mannen het respect krijgen dat ze willen van hun kinderen, respect gebaseerd op feiten, niet op angst.

Het is een typische gewoonte van vrouwen om mannen door middel van seks te veroveren en vervolgens de pre-seksuele bevrediging die vroeger werd ervaren in de symbiose met moeder van hem te verlangen. Als de omgang vader/dochter even intiem zou zijn als de omgang moeder/dochter, zou de dochter uitzien naar onafhankelijkheid en beseffen dat de vreugde van gerijpte seksualiteit belangrijker is dan de geborgenheid die moeder bood. Dan zou ze het claustrofobische klitten niet verwarren met hartstocht en niet eisen dat haar geliefde haar als het centrum van het universum zou zien. Dan zou ze haar partner dezelfde vrijheid geven, hem dezelfde ruimte laten.

Als vader de dochter zou hebben gebaad en zindelijk gemaakt, zou de dochter haar geslachtsdelen niet beschouwen als iets onsmakelijks. Vrouwen denken altijd dat andere vrouwen schoner, begeerlijker zijn dan zichzelf. Een betrokken vader zou niet toestaan dat de natuurlijke competitie tussen de vrouwen in het gezin in het verborgene zou blijven en op die manier zou leiden tot schuldgevoel en verbittering.

De dochter zou zichzelf niet automatisch als de verliezer beschouwen. Omdat de driehoek er al vanaf de geboorte was, zou de seksuele rivaliteit niet komen als een donderslag bij heldere hemel.

Als een jongen zowel door vader als door moeder zou worden verzorgd, zou hij vrouwen niet zien als degenen die het monopolie op liefde bezaten. Emotie zou evengoed een zaak van mannen zijn en de behoefte om vrouwen te devalueren zou niet zo sterk aanwezig zijn. In de oedipale fase zou hij niet zo beducht zijn voor de wraak van vader en zijn castratieangst niet zo snel projecteren op de oudere man. Het proces van identificatie en sekse-identiteit zou veel natuurlijker verlopen. Hij zou niet het gevoel hebben dat een vrouw het bezit van de man, een mannelijk statussymbool moet zijn. Als hij de vrouw zou kwijtraken zou hij dat niet ervaren als het einde van zijn mannelijkheid.

‘Als de vader afwezig is,’ zegt Hanna Segal, ‘voelt het kind zich het bezit van de moeder. Hij voelt zich zo schuldig over zijn afgunstige verlangens om

haar te vermoorden vanwege de macht die zij over hem heeft, dat hij niet tot reparatie in staat is. Als de vader aanwezig is, voelt hij dat hij moeder niet kan bezitten. Hij kan haar niet vernietigen en alles bederven met zijn afgunstige woede omdat de vader wordt gezien als de beschermer van moeder.'

De vader beschermt tevens het kind. Hij staat niet toe dat moeder te bezitterig en te bazig is. De drieëenheid opent de weg tot liefde. Het is niet langer het afgesloten wereldje van twee. Een kind dat door beide ouders wordt grootgebracht zou niet het patroon kennen van intimiteit gebaseerd op bezitten, heersen en beperken. 'Elk normaal mens is jaloers,' zegt Hanna Segal, 'maar niet ieder mens verliest de controle... Hoe veiliger je je voelt in je innerlijke object waarop je gevoel van eigenwaarde is gebaseerd, des te kleiner is de wanhopige behoefte tot bezitten en beheersen. Simpel gezegd, als jaloezie angst voor een (derde) indringer is, dan zal een kind dat is grootgebracht binnen een verzorgende driehoek minder jaloers zijn.

De afwezigheid van vaders,' gaat Hanna Segal voort, 'is één van de dingen die echt volkomen zijn misgegaan in onze beschaving. Het schept een vicieuze cirkel. Als het kind geen vader heeft, kan hij zich niet identificeren met het beeld van de vader die de moeder beschermt. Hij kan zich geen beeld vormen van een paar dat zorg en liefde voor elkaar heeft. Het is heel belangrijk voor het kind dat de vader aanwezig is, niet alleen voor hemzelf, maar ook voor de moeder.'

Het beeld van de vader die voor moeder zorgt is liefde gezien in de ideale toestand. Het stelt het kind gerust te weten dat vader tussen zijn onbewuste woede en de moeder staat. Het verruimt het zelfzuchtige idee dat liefde gelijk is aan de wijze waarop moeder hem verzorgt. Een baby is te hebzuchtig om grootmoedigheid te leren uitsluitend gebaseerd op de wijze waarop aan zijn behoeften tegemoet werd gekomen. Liefde betekent meer dan 'Wat heb ik eraan?' De vader geeft het kind een nieuw beeld om innerlijk te verwerken, een beeld van onbaatzuchtige liefde voor een ander. Onbaatzuchtigheid wordt in onze tijd helaas met argwaan bekeken; iedereen neemt altijd aan dat zijn buurman handelt uit zelfzuchtige overwegingen. Als je een normale daad van medemenselijkheid verricht, krijg je daar tegenwoordig een medaille voor.

Een kind krijgt optimale kansen als het in de eerste levensjaren alle warmte, zorg en liefde krijgt die het nodig heeft om later in staat te zijn tot dankbaarheid en liefde. Een kind dat die voldoening niet heeft gekend, zal niet leren liefhebben, maar willen bezitten en beheersen. 'Het is de herinnering aan die voldoening,' zegt Hanna Segal, 'die het kind helpt zich bewust te worden van zijn schuld. Dan tracht hij zijn destructieve afgunst te overwinnen en de liefdesrelatie te herstellen. Dat houdt in dat hij niet langer hoeft te bezitten, omdat het herstellen van een object het herstellen van onafhankelijkheid is.'

Ik zeg niet dat gedeeld ouderschap een einde zou maken aan jaloezie. Dat is onmogelijk. Het doel is om het moordende van jaloezie, de irrationele kracht ervan te verminderen. Een betere gids dan Klein bestaat er niet. Het is

de afgunst die achter jaloezie verborgen ligt, die het leven van een mens kan vernietigen, zegt zij. Afgunst kan het beste worden bestreden in de eerste levensjaren en twee ouders doen dat beter dan één.

De vaders achter de kinderwagen zijn de helden van onze tijd. Maar toch... waarom zien we ze dan toch een beetje als doetjes, mislukkelingen, figuren uit een stripverhaal?

Er is een onderzoek verricht over ondernemingen en tweeverdieners. Driëntachtig procent van de ondervraagden dacht dat meer mannen voor meer zeggenschap in de opvoeding van hun kinderen waren, maar slechts negen procent van de ondernemingen kende vaderschapsverlof. Er zit iets afgunstigs in – kennelijk willen we niet dat onze kinderen het beter krijgen dan wij het hebben gehad. Wat we vinden en wat we doen, zijn twee verschillende dingen.

‘Ik denk dat dat het laatste is dat zal veranderen,’ zegt dr. Michels. ‘Het is het enige dat zuiver biologisch is. Vrouwen staan anders dan mannen tegenover een kind dat ze negen maanden lang hebben gedragen. Het zou vreemd zijn als het anders was. Het zou vreemd zijn als twee mensen dezelfde intense belangstelling hadden voor een kind terwijl de een het in haar lichaam heeft gedragen en de ander slechts de psychologische overtuiging had dat hij iets met de ontwikkeling van het kind te maken had.’

‘U wilt toch niet zeggen dat alleen de moeder het kind op een goede manier kan grootbrengen?’

‘Ik heb het niet over goed of slecht. Ik heb het over sterk of zwak. De gemiddelde aanstaande moeder heeft sterkere banden met het kind dan de gemiddelde aanstaande vader.’

‘Het is dus geen kwestie van seksisme.’

‘Geslachtsgebonden rollen gaan verder dan sociale structuren. Het is meer dan het overblijfsel van ouderwetse seksistische tradities.’

‘Zullen vrouwen naarmate ze buitenshuis meer macht krijgen, een deel van de macht die zij over de kinderen hebben aan de man overdragen?’

‘Het zal wel veranderen,’ zegt dr. Michels, ‘maar gezien het feit dat het de vrouw is die het kind in zich draagt en gezien de intimiteit die borstvoeding creëert, zullen dat de laatste geslachtsgebonden rollen zijn die veranderen...’

‘Als ze ooit veranderen,’ zeg ik.

Het is vier jaar geleden dat deze conversatie plaatsvond. Ik ben er inmiddels van overtuigd dat gedeeld ouderschap afgunst en jaloezie zou doen afnemen, maar de woorden van dr. Michels zijn me bijgebleven. Ze vormen een waarschuwing tegen al te groot optimisme. De rollen zullen veranderen, zegt hij. Misschien niet voldoende. En zal die verandering op tijd komen?

Ik zal Robertiello eens vragen wat zijn gedachten hierover zijn. Ik loop naar zijn praktijk. Alles binnen is veranderd, zonder dat ik erover ben geraadpleegd! Ik voel me enigszins in m'n kuif gepikt; deze ruimte was me zo vertrouwd.

'Wie heeft die gordijnen opgehangen?' vraag ik. 'Wie zit er in de wacht-kamer?'

'Susan zit daar met een patiënt,' zegt hij. Hij kijkt wat verlegen.

'Je hebt Susan die andere kamer gegeven, dat is aardig van je. Je hebt kennelijk een hoofdstuk afgesloten.'

'Ik hoop het wel. Ik hoop dat Susan succes zal hebben met haar eigen praktijk. Ik zou graag zien dat iemand bij me bleef omdat dat haar keuze is en niet omdat ik haar heb gehersenspoeld.'

'Je wilt dat Susan blijft.'

'Ik wil niet dat ze weggaat.'

'En je filosofie over die volgende tram?'

'O, dat is gewoon een afweermechanisme.'

Zo maar, hup, zonder verdere uitleg. Mijn mond zakt open. Wil hij me wijsmaken dat hij afgestapt is van zijn zorgvuldig geconstrueerde verdediging tegen jaloezie?

'Als ik daar echt in had geloofd, had ik het niet zo vaak hoeven herhalen, denk je niet?'

Zo zijn we begonnen. Zijn leven lang heeft hij volgehouden dat vrouwen hetzelfde waren als trams. Als de ene vertrok, kwam er na vijf minuten een volgende. Is dit het punt waar we eindigen? Is hij eindelijk tot de conclusie gekomen dat die afweermechanismen toch te duur werden betaald? Is hij begonnen zijn jaloezie onder ogen te zien? Hij heeft al bijna toegegeven dat Susan niet zo gemakkelijk te vervangen is.

Voor de meeste mensen zou een verandering van een patroon dat je je leven lang had beschermd, gepaard gaan met aarzeling, ambivalentie en angst. Voor hem niet. Hij herschept zichzelf.

'Wat heeft je van gedachten doen veranderen?' vraag ik.

'Ervaringen met patiënten, opmerkingen in de groepstherapie. Het paste langzaam maar zeker in elkaar.'

Ik wil zo graag horen dat het ook iets met onze gesprekken te maken heeft gehad. Hij zegt niets.

'En onze gesprekken?' vraag ik.

'Ook daardoor.' Daar moet ik het mee doen.

Als ik dankbaarheid verwacht, moet ik er ronduit om vragen. Het hoeft niet. Ik ken hem te goed. De ontdekkingsreizigers hebben de bronnen van de Rivier Jaloezie bereikt. Aan onze wekelijks afspraken is een einde gekomen. Als ik verlating in de lucht bespeur, doet hij dat ook.

Susan doet de deur open. Haar patiënt vertrekt. Als zij binnenkomt, sta ik op. Hij gaat ook staan. We zijn een beetje verlegen met de situatie. Ik besef dat dit de eerste keer in tien jaar is dat hij en ik niet alleen zijn in dit vertrek.

In de taxi die ons naar het centrum van de stad brengt, discussiëren Richard en Susan over wie de werkster moet betalen deze week. Ik zit na te denken over hetgeen hij heeft gezegd. Als Susan het goed doet in haar praktijk, is ze

vrij om hem te verlaten als ze dat wil. Ze is bijna vijftientwintig jaar jonger dan hij, op zich al een garantie voor bewegingsvrijheid. Zal hij ermee kunnen leven? Hij heeft haar zijn wachtkamer afgestaan.

Robertiello is onder de indruk van de menigte toehoorders die is komen opdagen om Hanna Segal te horen spreken. 'Zo'n groot gehoor heb ik nog nooit gezien,' zegt hij.

In Engeland worden de volgelingen van Klein de B-groep genoemd. De benaming A-groep hoort bij de orthodoxere Freudianen. Prominenten uit de wereld van de psychiatrie staan in de wandelgangen om één van de grootste discipelen van Klein te horen. Dit zijn de mensen die zullen bepalen of Melanie Klein in Amerika de A-status zal krijgen.

De lezing gaat over ziektegeschiedenissen; moeilijke interpretaties van dromen. Ik ben bezig met driehoeken en ben me sterk bewust van de aanwezigheid van Hanna Segal, Robertiello en mijzelf in één vertrek. Ik en mijn twee leermeesters. Susan en ik aan weerszijden van Robertiello, weer een andere driehoek. Ik ben hem dankbaar en voor haar hoopvol gestemd. Ik wou dat ik niet zo twijfelde aan zijn dappere beslissing.

'Kom, ik zal je aan haar voorstellen,' zeg ik als de lezing ten einde is. We lopen naar het spreekgestoelte.

'Dit is mijn vriend dr. Robertiello,' zeg ik tegen Hanna Segal. 'De man over wie ik in Londen heb gesproken. Hij is degene die me heeft aangeraden *Afgunst en Dankbaarheid* van Klein te lezen.'

Ze vraagt hoe ver ik met mijn boek ben gevorderd. 'Ik ben bij dankbaarheid,' zeg ik. 'Hoe zou het komen dat schrijven over afgunst gemakkelijker is dan schrijven over liefde?' We moeten lachen. Ik vraag of patiënten na een Kleiniaanse analyse dankbaar zijn.

'Soms,' lacht ze.

Robertiello praat nog even met haar over dromen. Daarna vertrekken we en lopen door het park. Susan straalt in zijn aanwezigheid. Robertiello doet verliefd. We passeren het gebouw waar Jack vroeger woonde. Ik moet denken aan de woorden van dr. Brazelton dat een kind dat opgroeit in een gezin zonder vader nooit ophoudt te hunkeren naar mannen. Als ik dat hunkerende gevoel niet had gehad, had ik Jack ook niet hoeven bezitten. Zou ik niet zo jaloers zijn geweest. Als ik niet zo naar mannen had gehunkerd... zou ik niet die verkrampte spieren van het voortdurend zitten achter een typemachine hebben gehad. Daar draaide het allemaal om. Al die boeken, al dat schrijven, al die jaren. Om erachter te komen waarom die honger door geen enkele man ooit werd gestild.

'De beste remedie tegen droefheid,' zei Merlin tegen de vaderloze jonge Arthur, 'is iets te leren. Dat werkt altijd. Je kunt oud en beverig worden... je kunt je enige liefde missen, je kunt de wereld om je heen verwoest zien door krankzinnigen, of je eer bezoedeld weten. Daar bestaat maar één middel tegen – leren. Leren waarom de wereld draait en waardoor die draait. Dat is

het enige dat de geest nooit kan uitputten, nooit kan vervreemden, nooit kan vrezen of wantrouwen, waardoor de geest nooit kan worden gekweld, waar de geest nooit spijt van kan hebben. Leren is het enige...'

Robertiello zegt iets tegen me. 'Weet je, Nancy, nu ben je geen klein meisje meer. Je kunt praten met mensen als Hanna Segal en je "mannetje" staan. Je hoeft niet meer naar deskundigen om het antwoord. Je bent nu zelf een deskundige.'

Probeert hij me te vertellen dat hij niet langer een vader voor me kan zijn? Dat is hij ook nooit geweest.

Hij verlaat mij voor ik hem kan verlaten.

€ 2,-

Nancy Friday

9

Dromen van de daad

'Mijn hart slaat een slag over en terloops raak ik zijn stevige, ronde billen aan. Hij kronkelt onder mijn aanraking, ik kan zien dat hij mijn gebaar waardeert. We gaan het huis in en lopen rechtstreeks naar de slaapkamer. Ik ga snel op het bed zitten en gebaar dat hij bij me moet komen. We kussen elkaar hartstochtelijk en tot mijn verbazing wrijft hij zijn warme handen over mijn borsten. Ik begin hem langzaam uit te kleden...'

Dit is de toonzetting van de erotische fantasieën van jonge vrouwen zoals Nancy Friday die verzamelde in *Dromen van de daad*. Het fragment maakt meteen duidelijk wat dit boek van de beroemde schrijfster zo bijzonder maakt en waarin het zich onderscheidt van haar eerdere boeken *Diepe gronden* en *Verboden vruchten*. In deze nieuwe verzameling erotische fantasieën zijn de zelfverzekerde, ongeremde vrouwen van een nieuwe generatie aan het woord. Zij dromen er niet langer van om door dominante mannen verleid te worden, zoals dat in de eerdere boeken het geval was. Integendeel, zij nemen zelf het initiatief en laten hun partner kronkelen van genot. Deze vrouwen beschouwen hun seksuele fantasieën als een natuurlijk onderdeel van hun leven. Ze gaan onbeschaamd en vrijmoedig op zoek naar de grenzen van hun eigen seksualiteit. Geen wonder dat masturbatie en seks met andere vrouwen een belangrijke rol spelen en dat deze vrouwen gulziger en onverzadigbaarder fantaseren dan menige man.

Nancy Friday heeft de fantasieën thematisch gerangschikt en van vakkundig commentaar voorzien en maakt daarmee *Dromen van de daad* tot een informatief en inspirerend boek.

Nancy Friday

Jaloezie

Met haar taboedoorbrekende werk behoort Nancy Friday tot de belangwekkendste onderzoekers op het gebied van seks en erotiek. Haar boeken over seksuele en erotische fantasieën van vrouwen zijn over de hele wereld bestsellers.

In *Jaloezie* boort Friday een al even boeiend onderwerp aan. Aan de hand van eigen ervaringen en openhartige getuigenissen laat zij zien welke gevolgen jaloezie kan hebben - voor liefde, relaties, seks, het gezin en carrière.

'Jaloezie kan mensen tot moord drijven,' zegt Friday. 'Het leven van iedereen wordt er bewust of onbewust door besmet. En toch is het een onderwerp waarover weinig wordt gepubliceerd en dat in discussies liever wordt gemeden.'

In dit boek maakt Friday aan dat stilzwijgen een radicaal einde.

Jaloezie vormt een perfecte aanvulling op de succesvolle overige uitgaven van Nancy Friday, te weten *Diepe gronden*, *Verboden vruchten*, *Mannen en liefde* en *Dromen van de daad*.

ISBN 90-229-8102-9

9 789022 981023